T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI
TÜRK-İSLAM SANATLARI PROGRAMI

İSTANBUL CAMİLERİNDE OSMANLI DÖNEMİ ONARIMLARI

(Fatih Sultan Mehmed, II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim Dönemi Camileri)

(Doktora Tezi)

Hazırlayan

20116245 Sevil DERİN

Danışman

Doç. Dr. Nurcan YAZICI METİN

İstanbul 2017

Sevil DERİN tarafından hazırlanan **İstanbul Camilerinde Osmanlı Dönemi Onarımları (Fatih Sultan Mehmed, II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim Dönemi Camileri)** adlı bu çalışma aşağıda adları yazılı jüri üyelerince Oybirliğiyle / ~~Oyçokluğuyla~~ Doktora Tezi olarak Kabul Edilmiştir.

Kabul (Sınav) Tarihi : 16 / 06 / 2017

(Jüri Üyesinin Ünvanı , Adı , Soyadı ve Kurumu) :	İmzası :
Jüri Üyesi : Doç.Dr. Nurcan YAZICI (Danışman)	.....
Jüri Üyesi : Prof.Dr. Banu MAHİR (Tez İz. Kom. Üy.)	.....
Jüri Üyesi : Prof.Dr. İnci KUYULU ERSOY (Ege Ü. Öğr.Üy.)	.....
Jüri Üyesi : Doç.Dr. Tarkan OKÇUOĞLU (İ. Ü.Öğr.Üy.)	.....
Jüri Üyesi : Yrd.Doç.Dr. Şükrü SÖNMEZER	.....
Yedek Jüri Üyesi : Yrd.Doç.Dr. Selçuk SEÇKİN	.....
Yedek Jüri Üyesi : Yrd. Doç.Dr. Fatih ELCİL (İ. Ü.Öğr.Üy.)	.....

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER I
ÖNSÖZ IV
ÖZET V
SUMMARY VI
KISALTMALAR VII
RESİM LİSTESİ IX
TABLO LİSTESİ XXI
PLAN LİSTESİ XXIII
EK LİSTESİ XXIV
1. GİRİŞ 1
1.1. Çalışmanın Amacı 2
1.2. Çalışmanın Kapsamı ve Yöntemi 2
1.3. Kaynak Araştırmaları 10
2. KLASİK DÖNEM ÖNCESİ OSMANLI MİMARİSİ VE DÖNEMLERE GÖRE ONARIM ANLAYIŞLARI 12
2.1. Klasik Dönem Öncesi Osmanlı'da Siyasi Durum ve Mimari Ortam 12
2.1.1. İstanbul'un Fethinden Önce Osmanlı'da Siyasi Durum ve Mimari Ortam 12
2.1.2. Fatih Sultan Mehmed Dönemi (1451-1481) ve Mimarisi 17
2.1.3. II. Bayezid Dönemi (1481-1512) ve Mimarisi 23
2.1.4. Yavuz Sultan Selim Dönemi (1512-1520) ve Mimarisi 29
2.2. Osmanlı Döneminde Mimari Onarımlara Sebep Olan Başlıca Etkenler ve Onarım Anlayışı 31
2.2.1. Onarımlara Sebep Olan Doğal Afetler ve Yangınlar 31
2.2.2. Osmanlı Döneminde Mimaride Onarım Anlayışı 41
3. KATALOG 48
3.1. FATİH SULTAN MEHMED DÖNEMİ CAMİLERİ 48
3.1.1. Şeyh Vefa Camisi 48
3.1.2. Mahmud Paşa Camisi 61
3.1.3. Murad Paşa Camisi 76
3.1.4. Rum Mehmed Paşa Camisi 86
3.2. FATİH SULTAN MEHMED DÖNEMİNDE KİLİSEDEN ÇEVRİLEN CAMİLER 105

3.2.1. Ayasofya Camisi-Ayasofya Kilisesi 105
3.2.2. Zeyrek Camisi-Pantokrator Kilisesi 133
3.2.3. Kalenderhane Camisi-Theotokos Kyriotissa Kilisesi 147
3.3. II. BAYEZİD DÖNEMİ CAMİLERİ 159
3.3.1 Davud Paşa Camisi 159
3.3.2. Firuz Ağa Camisi 173
3.3.3. Atik İbrahim Paşa Camisi (Çandarlı İbrahim Paşa Camii) 180
3.3.4. Atik Ali Paşa Camisi (Çemberlitaş) 188
3.3.5. Ahi Çelebi Camisi 201
3.3.6. Bayezid Camisi 213
3.3.7. Kara Davud Paşa Camisi-Kara Nişancı Camisi 254
3.4. II. BAYEZİD DÖNEMİNDE KİLİSEDEN ÇEVRİLEN CAMİLER 264
3.4.1. Küçük Ayasofya Camisi-Sergios ve Bakhos Kilisesi 264
3.4.2. Koca Mustafa Paşa Camisi-Hagios Andreas Kilisesi 282
3.4.3. Kariye Camisi - Khora Kilisesi 298
3.4.4. Fenari İsa Camisi-Konstantin Lips Manastırı 316
3.4.5. Bodrum Camisi- Myrelaion Manastırı 333
3.4.6. Atik Koca Mustafa Paşa Camisi-Aziz Petros ve Markos Kilisesi 341
3.4.7. Gül Camisi-Hagia Theodosia Kilisesi 351
3.5.YAVUZ SULTAN SELİM DÖNEMİ CAMİLERİ 365
3.5.1. Cezeri Kasım Paşa Camisi- Akarçeşme Camisi 365
4. DEĞERLENDİRME 374
4.1. Osmanlı Döneminde İnşaat ve Tamirat İşlerinin Organizasyonu ve Bu Alanların Örgütlenmesi 374
4.2. Fatih Sultan Mehmed, II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim Dönemi Camilerinin Onarımlarında Görev Alan Meslekler ve İş Grupları 389
4.2.1. Başmimarlar 390
4.2.2. Mimar Halifeleri, Kalfalar ve Müteahhitler 394
4.2.3. Diğer Meslekler 399
4.3. Fatih Sultan Mehmed, II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim Dönemi Camilerinin Onarımlarında Kullanılan Malzemeler 401
4.3.1. Ahşap 401
4.3.2. Taş 402
4.3.3. Tuğla 403

4.3.4. Demir 404
4.3.5. Kurşun 405
4.3.6. Cam 405
4.3.7. Harç 407
4.3.8. Boya 407
4.4. Fatih Sultan Mehmed, II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim Dönemi Camilerinin Onarım Maliyetleri 409
4.4.1. Camilerin Tamirleri İçin Yapılan Masrafların Maliyet Çizelgeleri 413
5. SONUÇ 428
6. KAYNAKÇA 432
7. SÖZLÜK 450
8. ÖZGEÇMİŞ 466

ÖNSÖZ

Bugün özellikle tarihi yarımada olarak bilinen Fatih-Eminönü semtleri ve civarında, İstanbul'un çekirdeğini oluşturan pek çok mahalle bulunmaktadır. Bu mahallelerin neredeyse tamamı adlarını buradaki cami ya da mescitten almıştır. Bu cami ve mescitlerin büyük kısmı da İstanbul'un fethinde bulunan, devrin ileri gelen kişileri tarafından yaptırılmıştır ve onların adıyla anılmaktadır. Fetihteki hizmetlerinden dolayı bu kişilere günümüzde hâlâ kutsiyet atfedilmekte olduğu, cami ve mescitlerin yanı başında duran mezarlarının gördüğü ilgiden anlaşılmaktadır. Geri kalan daha büyük ölçekli sultan ve sadrazam vakıflarına ait yapılar ise gerek vakıf kurumlarının çabası gerekse mescitlerde olduğu gibi saygı ve kutsiyet gibi manalar yüklenerek halkın ve devletin desteği sayesinde çeşitli müdahalelerle yaşatılmaya çalışılmıştır.

Söz konusu eserlerin ne şekilde yaşatıldığı konusunda yapılmış bu çalışmanın oluşmasında pek çok kişinin katkısı vardır. Ancak, başta tamamen yabancı olduğum bu konuya beni yönlendiren, bilgisi, donanımı ve yapıcı tavrıyla işimi kolaylaştıran danışmanım Doç. Dr. Nurcan Yazıcı Metin'e şükranlarımı sunarım. Kendisinin katkısı şüphesiz ki kıyaslanamaz. Çalışmaya yaptıkları olumlu katkılarıyla beni yönlendiren Prof. Dr. İnci Kuyulu Ersoy ve Prof. Dr. Banu Mahir hocalarıma, Osmanlıca metinlerin yorumlanması, çalışmanın düzenlenmesi ve sözlük kısmındaki yardımları başta olmak üzere her aşamada yanımda olan sevgili eşim Serkan Derin'e, çalışmada kullanılan belgelerin temin edilmesi ve çevirisi konusunda bana yardımcı olan Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) çalışanlarına, verimli bir çalışma ortamı ve barındırdığı zengin kütüphanesi ile çalışmanın ortaya çıktığı yer olmasını sağlayan Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) çalışanlarına, maddi ve manevi desteğini esirgemeyen aileme ve yardımını gördüğüm ancak tek tek adını sayamadığım herkese teşekkürü borç bilirim.

Sevil DERİN

Üsküdar, Haziran 2017

ÖZET

Zengin bir kültüre sahip olan Osmanlı İmparatorluğu, sınırları koruyan küçük bir uç beyliği olduğu dönemden başlayarak mimaride kendi üslubunu yaratmayı başarmıştır. Büyüyüp gelişerek imparatorluk düzeyine gelişi İstanbul'un fethinden sonra gerçekleşen Osmanlı'nın başarısı, kuşkusuz ekonomik kaynaklarını iyi kullanılması ve sınırsız askeri gücü ile doğrudan ilgilidir. Ancak bir devletin kendini yaşatmasının yolu kendi sanatı ve kültürünü üretmesinden geçmektedir. Üretilen kültürün yaşatılması ise toplumların belleğini oluşturur. Çalışma tam da bu noktada Osmanlı'nın kültür mirasına mimari eserler özelinde ne derece ve şekilde sahip çıktığı konusunu aydınlatmaya yöneliktir.

XIX. yüzyılın sonunda modern restorasyon hareketlerinin yavaş yavaş benimsendiğine şahit olunan çalışmada, onarım etkinliklerinin bu tarihten önce bugünkü koruma-onarım anlayışından uzak birtakım amaçlarla yapıldığı fikri ağırlık kazanmaktadır. Çalışmada hemen her örnekte yapılan işlerin "tamirat" olarak adlandırılması onarımların, camilerin işlevini sürdürebilmesi adına yapıldığını düşündürmektedir. Her dönem onarımlara en fazla destek veren kurumların başında ise vakıfların geldiği görülmektedir. Vakıflar, işleyiş mekanizması açısından, sürdürülebilirlik ilkesini benimsemek ve gelir getiren vakıf yapılarını da bu işin finansmanı olarak kullanmak suretiyle onarım faaliyetlerine en fazla katkıda bulunan kurumlar olmuştur. Ancak özellikle onarımların gerekliliği hakkında karar verilmesi, denetlenmesi ve finansmanının, Tanzimat'ın ilanı ve sonrasında kurulan yeni kurumlar aracılığıyla yapıldığı, vakıfların ise onarıma ihtiyaç duyulan eserler için bu kurumlara borçlandığı görülmektedir.

"İstanbul Camilerinde Osmanlı Dönemi Onarımları" adlı bu çalışma sözü edilen kurumların onarım faaliyetleri için mali kaynaklarının işletilmesi, yapılan işlerin teknik olarak açıklanması ve onarımların nasıl organize edildiği gibi sorulara yanıt aramaktadır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Osmanlı, cami, onarım, tamirat

SUMMARY

The Ottoman Empire had a rich culture and began to create its own architectural style since when it was a small seigniory protecting borders. The success of the Ottomans after the conquest of Istanbul, which has grown and transformed into the empire, undoubtedly directly depends on the use of economic resources and its unlimited military power. However, the way in which a state lasts is that it produces its own art and culture. The survival of the produced culture forms the collective memory of the societies. At this point, the study illuminates the extent to which the Ottoman Empire has enjoyed its cultural heritage in terms of architectural monuments.

At the end of the XIXth century, the idea that the modern restoration movements have been gradually adopted has gained the notion that the restoration works were carried out before this period with a number of purposes far from the current protection-restoration understanding. Almost every case in the study suggests that restoration work is done in the name of "repairs" in the name of being able to carry out the functions of the structuResim From this point of view, it is observed that foundations are at the forefront of the institutions that need and support most repairs. Foundations have been the most contributing institutions to restoration works in terms of its mechanism of operation by adopting the principle of sustainability and using foundation structures that provide income for financing. Over time, because of the economic and political conditions which the empire suffered, it weakened in the management and functioning of foundations. In particular, it is seen that the decision on the necessity of repairs, the supervision and financing of the repairs are made by the new institutions established at the time of and after the announcement of imperial edict in the Tanzimat era, and the foundations became indebted to the mentioned institutions concerned for the restoration works.

This work entitled "Ottoman Period Restorations of the Mosques in Istanbul" is seeking answers to the questions such as financial management for repairs works, the technical disclosure of the work done and how the repairs were organized.

Keywords: İstanbul, Ottoman, mosque, repair, restoration

KISALTMALAR

ADMMA: Ankara Devlet Mühendislik Mimarlık Akademisi

AKMB: Atatür Kültür Merkezi Başkanlığı

AÜSBE: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

DEÜSBE: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

DİE: Devler İstatistik Enstitüsü

EFAD: Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi

EÜSBE: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İBB: İstanbul Büyükşehir Belediyesi

İTÜSBE: İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İÜEF: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

İÜEFTD: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

İÜSBE: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İÜEFTD: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

KTB: Kültür ve Turizm Bakanlığı

MSGSÜSBE: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

OTDTS: Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü

Pub: Publication

ss.: Sayfa Sayfa

TAD: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi

TDAV: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı TED: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi

TİSTEAD: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatı Tarihi Enstitüsü Araştırma Dergisi

TTK: Türk Tarih Kurumu

TTOK: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu

VGM: Vakıflar Genel Müdürlüğü

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri Kısaltmaları

A.MKT.MHM: Babıali Evrak Odası Sadaret Evrakı Mektubi Mühimme Kalemi

A.MKT.MVL: Babıali Evrak Odası Sadaret Evrakı Mektubi Kalemi Meclis-i Vala.

A.MKT.NZD: Babıali Evrak Odası Sadaret Evrakı Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair.

AE. SABH.I: Ali Emiri Abdülhamid I.

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BEO: Babıali Evrak Odası Evrakı.

C.EV: Cevdet Evkaf.

C. MF: Cevdet Maarif.

DH.MKT: Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi

EV. d: Evkaf Defterleri

EV. HMH: Evkaf Haremeyn Muhasebesi

HAT: Hatt-ı Hümayun

İ. DH: İrade Dahiliye

İ. EV: İrade Evkaf

İ.MVL: İrade Meclis-i Vala

İ. ŞD: İrade Şura-yı Devlet

İE.HAT: İbnülemin Hatt-ı Hümayun

MVL: Meclis-i Vala Evrakı

MF.MKT: Maarif Nezareti Mektubi Kalemi

ŞD: Şura-yı Devlet Evrakı

TSMA.d.: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri

Y.PRK.ZB: Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı

RESİM LİSTESİ

Resim 1. Vefa Camisi. Genel görünüşü. (http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=33530) [Erişim Tarihi: 10.09.2015]
Resim 2. Şeyh Vefa Camisi. Güneydeki mihrap çıkıntısı ve önde çilehane. (S. Derin, 2015)
Resim 3. Şeyh Vefa Camisi. Minare. (S. Derin, 2015)
Resim 4. Şeyh Vefa Camisi. Son cemaat yeri. (S. Derin, 2015)
Resim 5. Şeyh Vefa Camisi. Harim. (S. Derin, 2015)
Resim 6. Şeyh Vefa Camisi. Mihrap. (S. Derin, 2015)
Resim 7. Şeyh Vefa Camisi. Minber. (S. Derin, 2015)
Resim 8. Şeyh Vefa Camisi. Harimdeki kalemşi süslemeler. (S. Derin, 2015)
Resim 9. İstanbul Şehremaneti Hey'et-i Fenniyesi tarafından 1336/1917–1918'de çizilmiş yangın haritası. (http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/haritalar/Hrt_006027.pdf) [Erişim Tarihi: 10.09.2015]
Resim 10. Haritada Şeyh Vefa Camisi. (http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/haritalar/Hrt_006027.pdf) [Erişim Tarihi: 10.09.2015]
Resim 11. Mahmud Paşa Camisi. Batıdan genel görünüşü. (http://www.gezi-yorum.net/wp-content/uploads/2017/01/Mahmudpa%C5%9Fa-camii.2.jpg) [Erişim Tarihi: 03.07.2016]
Resim 12. Mahmud Paşa Camisi. Son cemaat yeri. (S. Derin, 2016)
Resim 13. Mahmud Paşa Camisi. Doğu cephesi. (S. Derin, 2016)
Resim 14. Mahmud Paşa Camisi. Minare. (S. Derin, 2016)
Resim 15. Mahmud Paşa Camisi. Son cemaat yeri kubbe ve ayakları. (S. Derin, 2016)
Resim 16. Mahmud Paşa Camisi. Taçkapı. (S. Derin, 2016)
Resim 17. Mahmud Paşa Camisi. Son cemaat yeri arkasındaki giriş sofası. (S. Derin, 2016)
Resim 18. Mahmud Paşa Camisi. İbadet mekanı ile tabhaneler arasındaki koridor. (S. Derin, 2016)

Resim 19. Mahmud Paşa Camisi. İbadet mekânı. (S. Derin, 2016)
Resim 20. Mahmud Paşa Camisi. Mahfil, minber ve mihrap.
(http://www.veyselguleryuz.com/yeni_kitap/Mahmud%20Pasa.pdf) [Erişim Tarihi: 03.07.2016]
Resim 21. Mahmud Paşa Camisi. Son cemaat yerindeki kalemişi süslemeler. (S. Derin, 2016)
Resim 22. Murad Paşa Camisi. (S. Derin, 2015)
Resim 23. Murad Paşa Camisi. Güney cephesi. (S. Derin, 2015)
Resim 24. Murad Paşa Camisi. Batı Cephesi. (S. Derin, 2015)
Resim 25. Murad Paşa Camisi. Minare. (S. Derin, 2015)
Resim 26. Murad Paşa Camisi. Kuzey Cephesi ve Son Cemaat Yeri. (S. Derin, 2015)
Resim 27. Murad Paşa Camisi. Taçkapı. (S. Derin, 2015)
Resim 28. Murad Paşa Camisi. Harim. (S. Derin, 2015)
Resim 29. Murad Paşa Camisi. Giriş ve Mihrap önü kubbeleri. (S. Derin, 2015)
Resim 30. Murad Paşa Camisi. Mihrap ve minber. (S. Derin, 2015)
Resim 31. Rum Mehmed Paşa Camisi. Genel görünüş. (S. Derin, 2014)
Resim 32. Rum Mehmed Paşa Camisi. Minare. (S. Derin, 2014)
Resim 33. Rum Mehmed Paşa Camisi. Taçkapı. (S. Derin, 2014)
Resim 34. Rum Mehmed Paşa Camisi. Harimde bulunan kalemişleri. (S. Derin, 2014)
Resim 35. Rum Mehmed Paşa Camisi. Harimde bulunan kalemişlerinden ayrıntı.
(S. Derin, 2014)
Resim 36. Rum Mehmed Paşa Camisi. Tarihsiz bir kartpostal.
(İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Arşivi) [Erişim Tarihi: 21.04.2014]
Resim 37. Rum Mehmed Paşa Camisi. Üstteki kartpostaldan ayrıntı.
Resim 38. Rum Mehmed Paşa Camisi. 1950'deki durumu. (E. H. Ayverdi, 1973)
Resim 39. Rum Mehmed Paşa Camisi. 1953 onarımından sonra. (E. H. Ayverdi 1973)
Resim 40. Rum Mehmed Paşa Camisi. 1953 onarımı öncesinden bir fotoğraf. (E. H. Ayverdi 1953)
Resim 41. Rum Mehmed Paşa Camisi. Onarımlar öncesi tarihsiz bir fotoğraf
(Vakar ve Hüzün Üsküdar Fotoğrafları, 1999)
Resim 42. Rum Mehmed Paşa Camisi. 1931 tarihli Pervititich Sigorta Haritasındaki durumu (J. Pervititich, Sigorta Haritalarında İstanbul, 2003).

Resim 43. Rum Mehmed Paşa Camisi. 1913-1914 tarihli Alman Mavileri Şehir Haritalarındaki durumu (Alman Mavileri, 1913-1914 Birinci Dünya Savaşı Öncesi İstanbul Haritaları, C.I).
Resim 44. Ayasofya Camisi. Genel görünüşü. (S. Derin, 2017)
Resim 45. Ayasofya Camisi. Kuzeydoğu köşesi. (S. Derin, 2017)
Resim 46. Ayasofya Camisi. Doğu cephesi. (S. Derin, 2017)
Resim 47. Ayasofya Camisi. Güneydoğudaki minare (S. Derin, 2017)
Resim 48. Ayasofya Camisi. Kuzeydoğudaki minare (S. Derin, 2017).
Resim 49. Ayasofya Camisi. Kuzeybatı ve güneybatı yönlerdeki minareler (S. Derin, 2017).
Resim 50. Ayasofya Camisi. Batı cephesi. (S. Derin, 2017)
Resim 51. Ayasofya Camisi. Dış narteks. (S. Derin, 2017)
Resim 52. Ayasofya Camisi. İç narteks. (S. Derin, 2017)
Resim 53. Ayasofya Camisi. Harim kubbesi. (S.Derin,2017)
Resim 54. Ayasofya Camisi. Narteks kapıları (S. Derin, 2017)
Resim 55. Ayasofya Camisi. Galeriler ve harimi ayıran revaklar. (S. Derin, 2017)
Resim 56. Ayasofya Camisi. Apsis nişi içinde mihrap. (S. Derin, 2017)
Resim 57. Ayasofya Camisi. Minber (S. Derin, 2017)
Resim 58. Ayasofya Camisi. Müezin mahfili. (S. Derin, 2017)
Resim 59. Ayasofya Camisi. Batı galerisi. (S. Derin, 2017)
Resim 60. Ayasofya Camisi. Dış narteksin güney kapısı üzerindeki mozaikler (S. Derin, 2017)
Resim 61. Zeyrek Camisi. Genel görünüşü. (http://archnet.org/sites/2032/media_contents/8016) [Erişim Tarihi: 07.07.2016]
Resim 62. Zeyrek Camisi. Doğu cephesi. (S. Derin. 2016)
Resim 63. Zeyrek Camisi. Güney cephesi. (S. Derin. 2016)
Resim 64. Zeyrek Camisi. Güney cephesinin önündeki Türk dönemi ekleri. (S. Derin. 2016)
Resim 65. Zeyrek Camisi. Güneybatıdan görünüşü. (http://archnet.org/sites/2032/media_contents/8013) [Erişim Tarihi: 07.07.2016]
Resim 66. Zeyrek Camisi. Minare. (S. Derin. 2016)
Resim 67. Zeyrek Camisi. Kuzey cephesi. (S. Derin. 2016)

Resim 68. Zeyrek Camisi. Harimin kuzeyi. (S. Derin. 2016)
Resim 69. Zeyrek Camisi. Harim orta kubbesi.(S. Derin. 2016)
Resim 70. Zeyrek Camisi. Mihrap. (http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=32114&sessionid=2c7a5f2ee6ed688735c34404295618ec) [Erişim Tarihi: 07.07.2016]
Resim 71. Zeyrek Camisi. Minber. (S. Derin. 2016)
Resim 72. Zeyrek Camisi. Minber ve hünkâr mahfili. (http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=32115&sessionid=2c7a5f2ee6ed688735c34404295618ec) [Erişim Tarihi: 07.07.2016]
Resim 73. Zeyrek Camisi. Harimdeki Bizans dönemi freskolarından kalıntı. (S. Derin. 2016)
Resim 74. Zeyrek Camisi. Son onarımlar öncesinde durumu. (http://www.jurnalhaber.com/haber/sir-dunyasi/turkiyenin-tuyler-urpertici-mekanlari/37094.html) [Erişim Tarihi: 07.07.2016]
Resim 75. Kalenderhane Camisi. Genel görünüşü. (S. Derin, 2015)
Resim 76. Kalenderhane Camisi. Kuzey cephesi. (S. Derin, 2015)
Resim 77. Kalenderhane Camisi. Son cemaat yeri cephesi. (S. Derin, 2015)
Resim 78. Kalenderhane Camisi. Batı cephesi. (S. Derin, 2015)
Resim 79. Kalenderhane Camisi. Harim kubbesi. (S. Derin, 2015)
Resim 80. Kalenderhane Camisi. Bema ve apsis içinde mihrap ve minber (S. Derin, 2015)
Resim 81. Kalenderhane Camisi. Narteksteki Bizans dönemine ait fresk kalıntıları (S. Derin, 2015).
Resim 82. Kalenderhane Camisi. Apsis duvarı. (S. Derin, 2015)
Resim 83. Kalenderhane Camisi. Narteksteki onarım kitabeleri. (S. Derin, 2015)
Resim 84. Kalenderhane Camisi. Apsis üzerindeki eski mihrap (http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/kartpostal/Krt_006741.jpg) [Erişim Tarihi: 19.09.2015]
Resim 85. Kalenderhane Camisi. Eski minberi. (http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/kartpostal/Krt_006743.jpg) [Erişim Tarihi: 19.09.2015].
Resim 86. Davud Paşa Camisi. Kuzeybatıdan genel görünüşü.

(http://archnet.org/sites/1976/media_contents/7823) [Erişim Tarihi: 27.08.2017]
Resim 87. Davud Paşa Camisi.
(http://archnet.org/sites/1976/media_contents/34991) [Erişim Tarihi: 19.09.2015]
Resim 88. Davud Paşa Camisi. Minare.
(http://archnet.org/sites/1976/media_contents/34992) [Erişim Tarihi: 19.09.2015]
Resim 89. Davud Paşa Camisi. Son cemaat yeri
(http://www.istanbuldakicamiler.com/davut-pasa-camii-fatih-fotograf-galerisi)
[Erişim Tarihi: 19.09.2015]
Resim 90. Davud Paşa Camisi. Taçkapı.
(http://www.istanbuldakicamiler.com/davut-pasa-camii-fatih-fotograf-galerisi)
[Erişim Tarihi: 19.09.2015]
Resim 91. Davud Paşa Camisi. Harim.
(http://archnet.org/sites/1976/media_contents/34994) [Erişim Tarihi: 19.09.2015]
Resim 92. Davud Paşa Camisi. Mihrap.
(http://www.istanbuldakicamiler.com/davut-pasa-camii-fatih-fotograf-galerisi)
[Erişim Tarihi: 19.09.2015]
Resim 93. Davud Paşa Camisi. Minber.
(http://www.istanbuldakicamiler.com/davut-pasa-camii-fatih-fotograf-galerisi)
[Erişim Tarihi: 19.09.2015].
Resim 94. Firuz Ağa Camisi. (S. Derin, 2014)
Resim 95. Firuz Ağa Camisi son cemaat yeri. (S. Derin, 2014)
Resim 96. Firuz Ağa Camisi harim. (S. Derin, 2014)
Resim 97. Firuz Ağa Camisi mihrap ve minber. (S. Derin, 2014)
Resim 98. İ.B.B. Atatürk kitaplığındaki 1321/1903-4 tarihli haritada Firuz Ağa Camisi. (http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/haritalar/Hrt_007092.pdf) (Erişim Tarihi: 11.05.2014)
Resim 99. İ.B.B. Atatürk kitaplığındaki 1331/1912-13 tarihli haritada Firuz Ağa Camisi. (http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/haritalar/Hrt_007095.pdf) (Erişim Tarihi: 11.05.2014)
Resim 100. Atik İbrahim Paşa Camisi. (S. Derin, 2015)
Resim 101. Atik İbrahim Paşa Camisi. Güney cephesi. (S. Derin, 2015)
Resim 102. Atik İbrahim Paşa Camisi. Minare. (S. Derin, 2015)

Resim 103. Atik İbrahim Paşa Camisi. Son cemaat yeri. (S. Derin, 2015)
Resim 104. Atik İbrahim Paşa Camisi. Taç kapı. (S. Derin, 2015)
Resim 105. Atik İbrahim Paşa Camisi. Harim. (S. Derin, 2015)
Resim 106. Atik İbrahim Paşa Camisi. Mihrap ve minber. (S. Derin, 2015)
Resim 107. 1934 Tarihli Pervititich Sigorta Haritasında Atik İbrahim Paşa Camisi. (J. Pervititich, Sigorta Haritalarında İstanbul, 2003)
Resim 108. Divanyolu Caddesi'nden Atik Ali Paşa Camisi. (S. Derin, 2015)
Resim 109. Atik Ali Paşa Camisi. Son cemaat yeri. (S. Derin, 2015)
Resim 110. Atik Ali Paşa Camisi. Taçkapı. (S. Derin, 2015)
Resim 111. Atik Ali Paşa Camisi. Minare. (S. Derin, 2015)
Resim 112. Atik Ali Paşa Camisi. Harim kubbesi. (S. Derin, 2015)
Resim 113. Atik Ali Paşa Camisi. Yan kubbeleri ayıran ayaklar ve kemerleri. (S. Derin, 2015)
Resim 114. Atik Ali Paşa Camisi. Mihrap önü mekânı. (S. Derin, 2015)
Resim 115. 1934 tarihli Pervititich haritasında Atik Ali Paşa Camisi'nin durumu. (J. Pervititich, Sigorta Haritalarında İstanbul, 2003)
Resim 116. Ahi Çelebi Camisi. (S. Derin, 2015)
Resim 117. Ahi Çelebi Camisi. Doğu cephesi. (S. Derin, 2015)
Resim 118. Ahi Çelebi Camisi. Güney cephesi. (S. Derin, 2015)
Resim 119. Ahi Çelebi Camisi. Kuzey cephesi. (S. Derin, 2015)
Resim 120. Ahi Çelebi Camisi. Son cemaat yeri kemer ve ayakları (S. Derin, 2015)
Resim 121. Ahi Çelebi Camisi. Harim kubbesini taşıyan ayaklar. (S. Derin, 2015)
Resim 122. Ahi Çelebi Camisi. Mihrap ve minber. (S. Derin, 2015)
Resim 123. Ahi Çelebi Camisi. Yeniden inşa projesine ait alt kat planı. (A. Dündar, 1999)
Resim 124. Ahi Çelebi Camisi. Yeniden inşa projesine ait üst kat planı. (A. Dündar, 1999)
Resim 125. Ahi Çelebi Camisi. Yeniden inşa projesine ait cephe çizimi. (A. Dündar, 1999)
Resim 126. 1934 tarihli Pervititich Haritasında Ahi Çelebi Camisi'nin durumu. (J. Pervititich, Sigorta Haritalarında İstanbul, 2003)
Resim 127. Bayezid Camisi. (S. Derin, 2016)

Resim 128. Bayezid Camisi. Genel görünüşü.
(http://archnet.org/sites/3643/media_contents/8643) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]
Resim 129. Bayezid Camisi. Avlu taçkapısı.
(http://archnet.org/sites/3643/media_contents/8674) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]
Resim 130. Bayezid Camisi. Meydana Bakan Avlu Kapısı.
(İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]
Resim 131. Bayezid Camisi. Avlunun batı köşesi ve minare.
(http://archnet.org/sites/3643/media_contents/8653) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]
Resim 132. Bayezid Camisi. Avlu.
(İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]
Resim 133. Bayezid Camisi. Avlu.
(http://archnet.org/sites/3643/media_contents/8694) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]
Resim 134. Bayezid Camisi. Şadırvan.
(İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]
Resim 135. Bayezid Camisi. Taçkapı.
(http://archnet.org/sites/3643/media_contents/8695) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]
Resim 136. Bayezid Camisi. Harim.
(http://archnet.org/sites/3643/media_contents/34982) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]
Resim 137. Bayezid Camisi. Harim.
(http://archnet.org/sites/3643/media_contents/8714) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]
Resim 138. Bayezid Camisi. Kuzeyden güneye doğru harim yan sahını.
(http://archnet.org/sites/3643/media_contents/8712) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]
Resim 139. Bayezid Camisi. Müezzin Mahfili.
(http://archnet.org/sites/3643/media_contents/8720) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]
Resim 140. Bayezid Camisi. Hünkâr mahfili.
(http://archnet.org/sites/3643/mediacontents/8721) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]
Resim 141. Bayezid Camisi. Mihrap.
http://archnet.org/sites/3643/media_contents/349849 [Erişim Tarihi: 28.08.2016]
Resim 142. Bayezid Camisi. Minber.
(http://archnet.org/sites/3643/mediacontents/34983) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]
Resim 143. Bayezid Camisi. Tabhaneler.
(http://archnet.org/sites/3643/media_contents/8724) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]

Resim 144. Bayezid Camisi. Minare Kürsüsü.
(http://archnet.org/sites/3643/media_contents/8655 [Erişim Tarihi: 28.08.2016]
Resim 145. Bayezid Camisi. Tabhanelerdeki Ahşap Kapı Kanatları (S. Derin, 2016)
Resim 146. Bayezid Camisi. 1860'ta onarılan hünkâr kasrı. (S. Derin, 2016)
Resim 147. Bayezid Camisi. Ana kubbe.
(http://archnet.org/sites/3643/media_contents) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]
Resim 148. Bayezid Camisi. Kaşıkçı dükkânları ve cami arasındaki mesafeyi gösteren plan (İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar) [Erişim Tarihi: 29.08.2016]
Resim 149. Üsküdar Kara Davud Paşa Camisi. (S. Derin, 2014)
Resim 150. Üsküdar Kara Davud Paşa Camisi. Doğu cephesi. (S. Derin, 2014)
Resim 151. Üsküdar Kara Davud Paşa Camisi. Güney cephesi. (S. Derin, 2014)
Resim 152. Üsküdar Kara Davud Paşa Camisi. Batı cephesi. (S. Derin, 2014)
Resim 153. Üsküdar Kara Davud Paşa Camisi. Minare (S. Derin, 2014)
Resim 154. Üsküdar Kara Davud Paşa Camisi. Son cemaat yeri. (S. Derin, 2014)
Resim 155. Üsküdar Kara Davud Paşa Camisi. Giriş açıklığı. (S. Derin, 2014)
Resim 156. Üsküdar Kara Davud Paşa Camisi. Harim. (S.Derin, 2014)
Resim 157. Üsküdar Kara Davud Paşa Camisi. Kubbe. (S. Derin, 2014)
Resim 158. Üsküdar Kara Davud Paşa Camisi. Mihrap ve minber. (S. Derin, 2014)
Resim 159. Üsküdar Kara Davud Paşa Camisi. 1931 tarihli Pervititich Sigorta Haritasındaki durumu. (J. Pervititich, Sigorta Haritalarında İstanbul, 2003)
Resim 160. Üsküdar Kara Davud Paşa Camisi. Kuzey cephesindeki onarım izleri.
(S. Derin, 2014)
Resim 161. Küçük Ayasofya Camisi. Kuzeydoğudan genel görünüşü. (S. Derin, 2014)
Resim 162. Küçük Ayasofya Camisi. Kuzey cephe ve batı ucundaki kapı (S. Derin, 2014)
Resim 163. Küçük Ayasofya Camisi. Güney cephesi. (S.Derin, 2014)
Resim 164. Küçük Ayasofya Camisi. Minare kürsüsü. (S. Derin, 2014)
Resim 165. Küçük Ayasofya Camisi. Son cemaat yeri. (S. Derin, 2014)
Resim 166. Küçük Ayasofya Camisi. Narteks. (S. Derin, 2014)
Resim 167. Küçük Ayasofya Camisi. Harimdeki galeriler. (S. Derin, 2014)
Resim 168. Küçük Ayasofya Camisi. Harim kubbesi. (S. Derin, 2014)

Resim 169. Küçük Ayasofya Camisi. Apsis içindeki mihrap. (S. Derin, 2014)
Resim 170. Küçük Ayasofya Camisi. Minber. (S. Derin, 2014)
Resim 171. Küçük Ayasofya Camisi. Müezzin mahfili. (S. Derin, 2014)
Resim 172. Koca Mustafa Paşa Camisi. (S. Derin, 2015)
Resim 173. Koca Mustafa Paşa Camisi. Minare. (S. Derin, 2015)
Resim 174. Koca Mustafa Paşa Camisi. Son cemaat yeri. (S. Derin, 2015)
Resim 175. Koca Mustafa Paşa Camisi. Mihrap ve minber. (S. Derin, 2015)
Resim 176. Koca Mustafa Paşa Camisi. Harim kubbesi. (S. Derin, 2015)
Resim 177. Kariye Camisi. Genel görünüşü. (1935)
(http://atom.doaks.org/atom/index.php/west-facade-2) [Erişim Tarihi: 06.03.2015]
Resim 178. Kariye Camisi. Batı Cephesi.
(http://www.istanbulium.net/2012/01/kariye-camii-muzesi.html) [Erişim Tarihi: 06.03.2015]
Resim 179. Kariye Camisi. Doğu Cephesi.
(https://www.google.com.tr/search?q=kariye+camii) [Erişim Tarihi: 06.03.2015]
Resim 180. Kariye Camisi. Minare. (S. Derin, 2015)
Resim 181. Kariye Camisi. Son cemaat yeri.(S. Derin, 2015)
Resim 183. Kariye Camisi. Güneydeki ek mekân. (Mezar şapeli) (S. Derin, 2015)
Resim 182. Kariye Camisi. Harim önündeki mekan (İç narteks) (S. Derin, 2015)
Resim 184. Kariye Camisi. Harim. http://www.istanbulium.net/2012/01/kariye-camii-muzesi.html [Erişim Tarihi: 06.03.2015]
Resim 185. Kariye Camisi. Mihrap.
(http://www.istanbulium.net/2012/01/kariye-camii-muzesi.html) [Erişim Tarihi: 06.03.2015
Resim 186. Kariye Camisi. Minber. (Tarihsiz)
(http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/kartpostal/Krt_010135.jpg) [Erişim Tarihi: 06.03.2015]
Resim 187. Kariye Camisi. Son cemaat yerindeki mozaiklerden ayrıntı. (S. Derin 2015)
Resim 188. Kariye Camisi. Güneydeki mekândan fresko ayrıntıları.
(S. Derin 2015)
Resim 189. Fenari İsa Camisi. Güneybatıdan genel görünüşü.

(http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17797) [Erişim Tarihi: 12.10.2016
Resim 190. Fenari İsa Camisi. Minare. (S. Derin, 2016)
Resim 191. Fenari İsa Camisi. Kuzeyden görüntü. (Macridy, 1964)
Resim 192. Fenari İsa Camisi. Kuzey Kilisesi, doğu cephesi. (http://www.sachmet.ch/wp-content/gallery/fenari-isa-camii/2010-istanbul_fenari-isa-camii_152.jpg) [Erişim Tarihi: 12.10.2016]
Resim 193. Fenari İsa Camisi. 1935 yılına ait, batıdan görüntü. (Macridy, 1964)
Resim 194. Fenari İsa Camisi. Kuzey Kilisesi, kubbeyi destekleyen kemerler ve harim örtüsü. (http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17873)
[Erişim Tarihi: 12.10.2016]
Resim 195. Fenari İsa Camisi. Kuzey Kilisesi, harim. (http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17875) [Erişim Tarihi: 12.10.2016]
Resim 196. Fenari İsa Camisi. Güney Kilisesi'nin doğu cephesi. (http://www.sachmet.ch/wp-content/gallery/fenari-isa-camii/2010-istanbul_fenari-isa-camii_166.jpg) [Erişim Tarihi: 12.10.2016]
Resim 197. Fenari İsa Camisi. Güney Kilisesi, apsis cephesindeki tuğla süslemeler. (http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17893) [Erişim Tarihi: 12.10.2016]
Resim 198. Fenari İsa Camisi. Güney Kilisesi, apsis pencereleri. (http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17892) [Erişim Tarihi: 12.10.2016]
Resim 199. Fenari İsa Camisi. Güney Kilisesi'nde harimin doğu yönden görünüşü. (Macridy, 1964)
Resim 200. Fenari İsa Camisi. Güney Kilisesi'nde harimin batı yönde görünüşü. (Macridy, 1964)
Resim 201. Fenari İsa Camisi. Güney Kilisesi örtüsü. (http://www.k-note.com.tr/istanbulun-gizli-kalmis-bizans-hazineleri/)
[Erişim Tarihi: 12.10.2016]
Resim 202. Fenari İsa Camisi. Güney Kilisesi. Mihrap (http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17857)

[Erişim Tarihi: 12.10.2016]
Resim 203. Fenari İsa Camisi. Güney Kilisesi, Minber.
(http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17858) [Erişim Tarihi: 12.10.2016]
Resim 204. Fenari İsa Camisi. Kuzey ve güney yapılarının örtüleri.
(http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17795)
[Erişim Tarihi: 12.10.2016]
Resim 205. Fenari İsa Camisi.1939 tarihli bir kartpostal.
(http://eski.istanbulium.net/post/101816464641/molla-fenari-isa-camii-nicholas-vartamonoff) [Erişim Tarihi: 12.10.2016]
Resim 206. Fenari İsa Camisi. Güneyden tarihsiz bir görüntü.
(http://eski.istanbulium.net/post/103721783063/molla-fenari-isa-camii)
[Erişim Tarihi: 12.10.2016]
Resim 207. Fenari İsa Camisi. Güneybatıdan görünüşü.
(http://www.mimarlikmuzesi.org/Gallery/DisplayPhoto.aspx?ID=42&DetailID=2&ExhibitionID=8) [Erişim Tarihi: 12.10.2016]
Resim 208. Bodrum Camisi. Altındaki yapıyla birlikte kuzeybatıdan çizilmiş rekonstrüksiyonu (C. L. Striker, 1981)
Resim 209. Bodrum Camisi. Genel görünümü. (S. Derin, 2016)
Resim 210. Bodrum Camisi. Güney Cephesi. (S. Derin, 2016)
Resim 211. Bodrum Camisi. Minare. (S. Derin, 2016)
Resim 212. Bodrum Camisi. Harim Kubbesi. (S. Derin, 2016)
Resim 213. Bodrum Camisi. Mihrap. (S. Derin, 2016)
Resim 214. Bodrum Camisi. Harimdeki kalemişi süslemeler. (S. Derin, 2016)
Resim 215. Bodrum Camisi, 1935.
(N. V. Artamonoff Collection, http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/69)
[Erişim Tarihi: 01.06.2016]
Resim 216. Atik Koca Mustafa Paşa Camisi. Genel görünüşü.
(http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=20858) [Erişim Tarihi: 30.06.2016]
Resim 217. Atik Koca Mustafa Paşa Camisi. Kuzey cephesi. (S. Derin, 2016)
Resim 218. Atik Koca Mustafa Paşa Camisi. Kuzey cephesi üzerindeki güneş saati.

(S. Derin, 2016)
Resim 219. Atik Koca Mustafa Paşa Camisi. Doğu cephesi. (S. Derin, 2016)
Resim 220. Atik Koca Mustafa Paşa Camisi. Güney cephesi. (S. Derin, 2016)
Resim 221. Atik Koca Mustafa Paşa Camisi. Son cemaat yeri. (S. Derin, 2016)
Resim 222. Atik Koca Mustafa Paşa Camisi. Harim kubbesi. (S. Derin, 2016)
Resim 223. Atik Koca Mustafa Paşa Camisi. Mihrap. (S. Derin, 2016)
Resim 224. Atik Koca Mustafa Paşa Camisi. Minber ve arkasında Hazreti Cabir'in kabri. (S. Derin, 2016)
Resim 225. 1950'lerde Atik Koca Mustafa Paşa Camisi. Güney cephesi üzerindeki freskolar (Mathews ve Hawkıns, 1985)
Resim 226. Gül Camisi. Genel görünüşü. (S. Derin, 2015)
Resim 227. Gül Camisi. Güneydoğudan görünüşü. (S. Derin, 2015)
Resim 228. Gül Camisi. Güney cephesi. (S. Derin, 2015)
Resim 229. Gül Camisi. Batı cephesi. (S. Derin, 2015)
Resim 230. Gül Camisi. Minare. (S. Derin, 2015)
Resim 231. Gül Camisi. Kubbe ve güney haç kolunun tonoz örtüsü. (S. Derin, 2015)
Resim 232. Gül Camisi. Harimde batıya doğru bakış. (S. Derin, 2015)
Resim 233. Gül Camisi. Mihrap. (S. Derin, 2015)
Resim 234. Gül Camisi. Minber. (S. Derin, 2015)
Resim 235. Gül Camisi. Hünkâr mahfili. (S. Derin, 2015)
Resim 236. Pervititch haritalarında Gül Camisi. (J. Pervititich, Sigorta Haritalarında İstanbul, 2003)
Resim 237. Cezeri Kasım Paşa Camisi. Genel görünüşü. (S. Derin, 2016)
Resim 238. Cezeri Kasım Paşa Camisi. Doğu cephesi. (S. Derin, 2016)
Resim 239. Cezeri Kasım Paşa Camisi. Minare. (S. Derin, 2016)
Resim 240. Cezeri Kasım Paşa Camisi. Son cemaat yeri. (S. Derin, 2016)
Resim 241. Cezeri Kasım Paşa Camisi. Harim kapısı. (S. Derin, 2016)
Resim 242. Cezeri Kasım Paşa Camisi. Harim kubbesi (S. Derin, 2016)
Resim 243. Cezeri Kasım Paşa Camisi. Mihrap. (S. Derin, 2016)
Resim 244. Cezeri Kasım Paşa Camisi. Minber. (S. Derin, 2016)
Resim 245. Cezeri Kasım Paşa Camisi. Kâbe tasvirli taklit çini pano. (S. Derin, 2016)

TABLO LİSTESİ

Tablo 1. Fatih Sultan Mehmed Dönemi'nde İstanbul'da İnşa Edilmiş ya da Kiliseden Çevrilerek Günümüze Gelebilmiş Camiler

Tablo 2. Fatih Sultan Mehmed Dönemi'nde İstanbul'da İnşa Edilmiş ya da Kiliseden Çevrilmiş Ancak Günümüze Ulaşamamış Camiler

Tablo 3. Vefa Camisi'nin 1783'te yapılmış keşfine ait raporun ayrıntısı (BOA., EV.HMH. d., 6396).

Tablo 4. Mahmud Paşa Camisi'nin 1902'de yapılan onarımlarına ait masraf defterinin ayrıntısı (BOA., ŞD., 157–2; BOA., ŞD., 157-3).

Tablo 5. Rum Mehmed Paşa Camisi'nin 1885 yılında yapılan onarımlarına ait masraf defterinin ayrıntısı (BOA., EV.d., 40199).

Tablo 6. Bayezid Camisi'nin 975/1568'deki onarımlarında kullanılan ahşap malzemelerin miktarı, birimi, birim fiyatı ve ücreti (BOA., TSMA. d., 3747).

Tablo 7. Bayezid Camisi'nin 975/1568'deki onarımlarında kullanılan taş malzemelerin miktarı, birimi, birim fiyatı ve ücreti.

Tablo 8. Bayezid Camisi'nin 975/1568'deki onarımlarında kullanılan metal malzemelerin miktarı, birimi, birim fiyatı ve ücreti.

Tablo 9. Bayezid Camisi'nin 975/1568'deki onarımlarında kullanılan cam malzemelerin miktarı, birimi, birim fiyatı ve ücreti.

Tablo 10. Bayezid Camisi'nin 975/1568 onarımlarında kullanılan sıvı malzemelerin miktarı, birimi, birim fiyatı ve ücreti.

Tablo 11. Bayezid Camisi'nin 975/1568 onarımlarında kullanılan çeşitli malzemenin miktarı, birimi, birim fiyatı ve ücreti.

Tablo 12. Bayezid Camisi'nin 975/1568'deki onarımlarında çeşitli işler için alınan malzelerin miktarı, birimi, birim fiyatıve toplam ücreti.

Tablo 13. Bayezid camisinin 1279/ 1862 onarımlarında mihrap önü kubbesinin onarımı için alınan kurşunlar ve kubbe ölçüsü (BOA., EV. d.,17848–3).

Tablo 14. 1892 tarihli Hazîne-i Evkâf-ı Hümâyûn adına hayratlarda ve hayır işlerinde istihdam edilen işçilere ödenen ücretleri gösteren tablolar (BOA., EV. d., 27634-27,28,29,30,31,32,33,34,35,36).

Tablo 15. Koca Mustafa Paşa Camisi 1847-48 Onarımlarına Ait Keşif Defterinin Ayrıntısı (BOA., EV. d., 18691–2).
Tablo 16. Kariye Camisi'nin 1766 depremi sonrasında geçirdiği onarımlara ait masraf defterinin ayrıntıları (BOA. TSMA. d. 10129).
Tablo 17. 1172/1758-59 senesi keşiflerinde Gül Camisi'nde yapılması düşünülen onarımlar (BOA., EV.HMH., d, 5172-4-5).
Tablo 18. Yıllara ve Çalıştıkları Yapılara Göre Onarımlarda Görev Alan Kalfaların Listesi
Tablo 19. Bayezıd Camisi Maliyet Çizelgesi
Tablo 20. Kariye Camisi Maliyet Çizelgesi
Tablo 21. Şeyh Vefa Camisi Maliyet Çizelgesi
Tablo 22. Kocamustafa Paşa Camisi Maliyet Çizelgesi
Tablo 23. Rum Mehmed Paşa Camisi Maliyet Çizelgesi
Tablo 24. Küçükayasofya Camisi Maliyet Çizelgeleri
Tablo 25. Onarımlarda Kullanılan Bazı Malzemelere ve İşçi Gruplarına Ödenen Paranın Yıllara Göre Değişimi

PLAN LİSTESİ

Plan 1. Vefa Camisi. Restitüsyon planı. (E. H. Ayverdi, 1974)
Plan 2. Mahmud Paşa Camisi. (E. H. Ayverdi,1973)
Plan 3 Murad Paşa Camisi. (E. H. Ayverdi, 1973)
Plan 4. Rum Mehmed Paşa Camisi. (E. H. Ayverdi, 1973)
Plan 5. Ayasofya Camisi (G. Necipoğlu, 2005).
Plan 6. Zeyrek Camisi. (N.N. Patricios'dan)
Plan 7. Kalenderhane Camisi.
(http://historicalcities.narod.ru/zarigrad/kiriotisa/k-ex/zarigr-kiriotisa-Plan jpg) [Erişim Tarihi: 19.09.2015].
Plan 8. Davud Paşa Camisi. (İ. A. Yüksel, 1983)
Plan 9. Firuz Ağa Camisi. (İ. A. Yüksel, 1983)
Plan 10. Atik İbrahim Paşa Camisi. (İ. A. Yüksel, 1983)
Plan 11. Atik Ali Paşa Camisi. (İ. A. Yüksel, 1983)
Plan 12. Ahi Çelebi Camisi. (İ. A. Yüksel, 1983)
Plan 13. Bayezid Camisi. (İ.A. Yüksel, 1983)
Plan 14. Üsküdar Kara Davud Paşa Camisi. (İ. A. Yüksel, 1983)
Plan 15. Küçük Ayasofya Camisi. Alt kat ve üst kat palanları. (A. V. Millingen'den)
Plan 16. Koca Mustafa Paşa Camisi. (A. V. Millingen, 1912)
Plan 17. Kariye Camisi.
http://www.columbia.edu/cu/wallach/exhibitions/Byzantium/images/large/chora_mango2000_033.jpg) [Erişim Tarihi: 06.03.2015]
Plan 18. Fenari İsa Cami.
(http://www.learn.columbia.edu/ma/htm/related/ma_theotok_of_lips_01.htm)
[Erişim Tarihi: 12.10.2016]
Plan 19. Bodrum Camisi. Rekonstrüksiyon planı. (C. L. Striker)
Plan 20. Atik Koca Mustafa Paşa Camisi. (A. W. Millingen, 1912)
Plan 21. Gül Camisi. Plan (A. V. Millingen, 1912)
Plan 22. Cezeri Kasım Paşa Camisi. (G. Cantay, Cezeri Kasım Paşa Külliyesi)

EK LİSTESİ

Ek 1. Vefa Camisi'nin 1783'te yapılmış "Hassa başmimarı Mehmed Tahir" imzası ve mührü olan onarım keşfi hakkındaki belge (BOA., EV.HMH. d., 6396).

Ek 2. Bayezid Camisi'nde Mimar Sinan'ın 1568 yılında yaptığı onarıma ait 20 varaklık keşif defterinin ilk sayfası (BOA. D. 03747).

Ek 3. Küçük Ayasofya Camisi'nin 1760'da yapılmış "Hassa başmimarı Ahmed" imzalı ve mühürlü keşif raporu (BOA. D. 05473)

Ek 4. Gül Camisi'nin 1172/1758-59 senesine ait keşif defterinin "Sermimar el hac Ahmed" mührü taşıyan son sayfası (BOA: EV. HMH.d. 05172).

1. GİRİŞ

Fethi izleyen yıllarda İstanbul'da çok yoğun imar ve inşa faaliyetleri olduğu bilinmektedir. Genellikle büyük bir cami etrafında toplanmış olan medreseler, aşhaneler, tabhaneler, darüşşifalar, hamam ve kervansaraylar, buralarda çalışacak hizmetliler için yapılan ikametgâhlar, suyolu, kanalizasyon gibi alt yapı tesisleri ve bu tesislere gelir sağlamak amacıyla yapılmış hanlar, çarşılar, fırınlar, değirmenler, mum imalathaneleri, boyahaneler, salhaneler, başhaneler, bayram ve pazar yerleri, cendere yapıları İstanbul'da kurulacak yeni semtlerin çekirdeğini oluşturmuştur. Müslüman mahallelerinden her birine de etrafında kuruldukları cami veya mescidin ismi verilmiştir. Bu cami ve mescitler de dâhil olmak üzere genel olarak İstanbul mimarisinde Bursa ve Edirne üslupları neredeyse hiç değişmeden Kanuni dönemine kadar devam etmiştir.

Osmanlı İstanbul'unun çekirdeğini oluşturan mahallelerin, bir cami çevresinde şekillendiği düşünülürse camilerin sadece dini değil aynı zamanda sosyal açıdan da ne derece önemli olduğu anlaşılacaktır. Bugün özellikle tarihi yarımada içinde bulunan mahallelerin büyük çoğunluğu, ismini burada XV. yüzyılda yapılmış cami veya mescitlerden almaktadır. Bu öneminden dolayı camiler sadece bir kültür mirası olarak değil, işlevi sürdürmek adına yüzyıllar içerisinde farklı yapım teknikleri ve estetik anlayışla yaşatılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın konusu camilerin ve diğer bütün tarihi yapıların gelecek kuşaklara kültür mirası olarak aktarılmasında kuşkusuz onarımların önemi bulunmaktadır. Bugün *modern restorasyon* teknikleriyle yapılan onarım işlerinin geleneksel yöntemlerle ne şekilde uygulandığı ve uygulamaya maruz kalan yapının tarihi süreçteki durumu gibi konular ne yazık ki hâlâ yeteri kadar net değildir. Bunda Osmanlı'nın yönetim şekillerinden, uyguladığı politikalara kadar çok çeşitli faktörler etkilidir. Ancak *batılılaşma* dönemi olarak tanımlanan dönemde uyglanan politikalardaki farklılıklar, elde edilen bilgi ve konunun kapsamının da farklılaşmasına yol açmıştır.

1.1. Çalışmanın Amacı

İstanbul'un fethini takip eden imar ve inşa faaliyetleri içinde ilk sırada yer almış olan cami ve mescitlerden günümüze ulaşanların tarihi süreçte ne tür müdahalelere maruz kaldığını ve mevcut durumlarını saptamak, çalışmanın temel amacı olmuştur. Ayrıca konu kuramsal yaklaşımla ele alınacak olduğundan, Osmanlı'nın koruma-yenileme anlayışı ile günümüz koruma anlayışı hakkında yorumlar yapılabilecektir.

Doğal, kültürel ve tarihsel çevre koruma politikalarının başarıya ulaşmasında, nitelikli tespit ve tescil, iyi uygulamalar, koruma bilinci gibi faktörler etkili olmaktadır. Bu noktada çalışma süresince elde edilen verilerin hem onarımla ilgili bir tarih yazımı sağlaması hem de günümüz restorasyon etkinliklerinde dönem müdahalelerini saptamaya yardımcı olabilecek öneriler sunması hedeflenmektedir.

XX. yüzyıla kadar çok fazla değişikliğe uğramadan sürdürülen geleneksel yapı üretim teknolojisi ve terminolojisini anlamak için tarihi kaynaklardan yeteri kadar faydalanılmamaktadır. Bu açıdan özellikle arşivdeki keşif, ulûfe, masraf defterleri ve hükümler gibi çeşitli belgeler oldukça önemli veriler sunmaktadır. Bununla birlikte her biri birer tarihi belge niteliğinde olan Osmanlı mimari eserleri malzeme, teknik ve estetik ayrıntıları içeren bilgilerle yeterinde tanınmış ve tanıtılmış değildir. Bugüne kadar yapılmış çalışmalarda yapılar, araştırmacıların dış gözlemlerini içeren betimleyici anlatımlarıyla tanıtılmıştır. Oysa bir binanın yapım sürecindeki ayrıntılarını bilmek mimarlık ve sanat tarihine farklı bir bakış açısı kazandırmaktadır.

1.2. Çalışmanın Kapsamı ve Yöntemi

Çalışmanın konusunu belirlemek amacıyla yapılan literatür taraması sonucu Fatih ve II. Bayezid dönemlerine ait bugün mevcut durumda olan yaklaşık 150 cami ve mescit tespit edilmiştir. Buna karşın İstanbul'da Yavuz Sultan Selim döneminde inşa edilmiş sadece bir cami mevcuttur. Çalışmanın asıl amacı onarımların saptanması olduğu için yalnızca günümüzde mevcut olan yapılar kataloğa dâhil

edilmiştir. Buna rağmen katalogda mescitler, sayısının fazlalığı ve konun her yönüyle ele alınması gerekliliği gibi nedenlerle, kapsam dışı bırakılmıştır. İstanbul'da Fatih döneminden başlayarak kiliselerin camiye dönüştürülmesi Osmanlı imar ve iskân politikasının bir uygulaması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle kiliseden camiye çevrilmiş yapıların da konunun kapsamı içinde tutulması gerekmiştir. Aşağıda çalışmaya konu olan dönemlerde inşa edilerek günümüze ulaşabilen ve ulaşamayan, cami, mescit ve kiliseden camiye çevrilmiş yapıların listesi verilmiştir (Tablo 1-2).

Çalışmaya ilk olarak geniş ve süreklilik gösterecek bir literatür taraması ile başlanmıştır. Tarama için Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı hem yazılı hem resim, fotoğraf ve harita gibi görsel kaynak edinmek amacıyla sıklıkla kullanılan yerlerdir.

Arşiv çalışmalarının ardından yapıların mevcut durumunu saptamak üzere arazi çalışması yapılmış, bu amaçla öncelikle söz konusu yapıların yeri bir harita üzerinde işaretlenmiş ve camiler teker teker gezilip ayrıntılı şekilde fotoğraflanmıştır. Çalışmada arşiv ve literatürün yanı sıra kişisel gözlemler yapmak son derece önemlidir. Dolayısıyla kullanılacak fotoğrafların dikkatli ve özenli çekilmesi gerektiğinden bazı yapılara birden fazla defa gidilmek zorunda kalınmıştır.

Araştırmanın yazımına, tespit edilen yapıları ait oldukları dönemlere göre ayırarak başlanmıştır. Bu dönemlerin siyasi ve kültürel ortamı kısaca incelenip, mimarisine genel olarak değinilmiş, ardından Osmanlı mimarisinde onarım anlayışı başlığı adı altında, Osmanlıda koruma ve restorasyon hareketleri ile onarımlara verilen önem, elde edilen kaynaklar yardımıyla saptanmaya çalışılmıştır. Bu bölüme ek olarak onarımlara sebep olan etmenler başlığı altında deprem, yıldırım, fırtına gibi doğal afetlerin ve yangınların yapılar üzerindeki olumsuz etkilerini göstermek amacıyla çeşitli belge ve kaynaklardan yararlanmak suretiyle yeni bir başlık daha açılmıştır.

Konuya yapılan bu genel girişi takip eden katalog bölümünde mevcut camiler, yine yapıldıkları veya camiye dönüştürüldükleri dönemlere göre sınıflandırılmıştır. Sınıflandırılan yapıların adı, yeri, yapım yılı, mimarı, mimari ve süsleme özellikleri verilip son olarak, camilere yapılan onarım ve müdahaleler mevcut arşiv belgeleri, her türlü yazılı kaynak, çizim ve görsel malzeme yardımıyla saptanmaya çalışılmıştır. Başta kısa tutulması planlanan mimari özellikler bölümünün, müdahaleler kısmında daha iyi anlaşılabilmesi için ayrıntılı anlatılması gerekmiştir. Çünkü yapıların mimari bölümleri ve elemanlarının tam olarak tanımlanmadığı durumlarda, bu bölüm ve elemanların uğradığı müdahalelerin anlaşılması zorlaşmaktadır. Aynı durum kiliseler için de geçerli olmuş, kiliseler tanımlanırken konunun kronolojik olarak sınırları dışına çıkılmış bu da çalışmayı zorlaştırmıştır.

Tezin asıl konusu olan müdahaleler ise çeşitli şekillerde saptanmaya çalışılmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Osmanlı dönemi inşaat ve yapı onarımlarına ilişkin çok sayıda belge ve defter bulunmaktadır. Konu belirlenirken bu belge ve defterler temel alınmıştır. Bu bağlamda bir grup camide oluşan hasarların ve yenilemelerin ne şekilde giderildiği belgeler yardımıyla belirlenmeye çalışılmıştır. Bu belgeler çoğu zaman kurumlar arası ya da kişiler ve kurumlar arası yapılan resmi yazışmalardır. Kullanılan arşiv belgelerinin diğer bölümü ise yapıldıkları dönemde onarım maliyeti, kullanılacak malzeme ve çalışacak kişilerin belirlenmesi için tutulan keşif defterleridir. Her iki tür belgede de yazıldığı dönemin ve yapılan işin gerektirdiği terminoloji, belgeleri anlamak ve yorumlamak açısından hayli zordur ve belli bir zaman gerektirmektedir. Bu açıdan bakıldığında bu tür çalışmaların en zor yanı sayılmaktadır. Temin edilen arşiv belgelerinin çevirtilmesi ise konusunda uzman bir arşiv görevlisine yaptırılmıştır.

Çalışmanın çıkış noktası söz konusu belgeler olmakla birlikte bu belgeler tek kaynak değillerdir. Bu anlamda özellikle yangın ve sigorta haritaları konu ile ilgili zengin malzemeler sunmaktadır. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı bu haritaların ve türlü dökümanın online olarak temin edilebilmesi açısından büyük

kolaylık sağlamaktadır. Bunların haricinde çeşitli kaynaklardan elde edilebilen her türlü yazılı ve görsel malzeme kullanılmaya çalışılmıştır.

Kataloğun ardından yapılan müdahalelerin değerlendirilmesi gelmektedir. Yapıldıkları dönemde inşaat işlerinin nasıl ve kimler tarafından yürütüldüğü, kurumların onarım ve inşaat alanındaki konumları, inşaat işlerinin organizasyonu ve örgütlenmesi başlığı ile anlatılmaya çalışılmıştır. Onarımlarda kullanılan malzemeler, çalışan meslek grupları ve bunlara ayrılan para değerlendirme kısmındaki diğer başlıklardır. Kullanılan malzemeler ve işçi grupları, çevrilen keşif defterlerinde yer alan bilgilerin gruplandırılarak tablolara dönüştürülmüştülmesiyle sadeleştirilmeye çalışılmıştır. Katalogdaki her bir örneğin sonunda yapıların geçirdiği onarımları özetleyen bir tablo daha verilmiştir. Ayrıca onarımların maliyeti üzerinden bir takım çıkarımlarda bulunabilmek amacıyla yine tablo ve grafiklerden yararlanılmış, onarım faaliyetlerinin ayrıntılı şekilde anlaşılmasına katkıda bulunacağından değerlendirmeye dâhil edilmiştir.

Çalışmanın sonuna müdaheleler bölümünde geçen teknik terimler küçük bir sözlük oluşturacak şekilde verilmiştir. Ancak çalışmada geçen kimi terimlerin bir karşılığı bulunamadığından bu terimler sözlüğe dahil edilmemiş, kimi sözcükler de kullanıldıkları yerlere göre anlamlandırılmaya çalışılmıştır.

Tablo 1. Fatih Sultan Mehmed Dönemi'nde İstanbul'da İnşa Edilmiş ya da Kiliseden Çevrilerek Günümüze Gelebilmiş Camiler ve Mescitler	
1. Ağalar Mescidi	47. Kızıl Minare-Kiremitçi Piri Mehmed Camisi
2. Ahmed Kethüda Mescidi- Şem'i Molla Camisi	48. Koruk Mahmud Mescidi
3. Akbıyık Mescidi	49. Kumrulu Mescidi
4. Akseki Mescidi	50. Küçük Hacı Mescidi
5. Akşemseddin Mescidi	51. Mahmud Paşa Camisi
6. Ali Fakih Mescidi	52. Manastır Mescidi
7. Anadolu Hisarı Camisi	53. Manisalı Mehmed Paşa Camisi (Hoca Gıyaseddin Camisi)
8. Ayasofya Camisi	54. Mercan Ağa Camisi
9. Bâlâ Mescidi	55. Mimar Ağa (Mimar Mehmed Ağa Mescidi)
10. Bayezid Ağa Camisi	56. Molla Aşkıy Mescidi
11. Beyceğiz Mescidi	57. Molla Fenari Mescidi
12. Çakır Ağa Mescidi	58. Molla Gürani Camisi (Vefa)
13. Çelebioğlu Alâeddin Mescidi (Alaca Mescit)	59. Molla Gürani Camisi (Mercan)
14. Davud Paşa Camisi	60. Molla Hüsrev Mescidi (Vefa)
15. Debbağ Yunus Mescidi	61. Molla Hüsrev Mescidi (Sofular)
16. Dülgeroğlu Camisi	62.Molla Hüsrev Mescidi (Küçük Pazar)
17. Ekmekçibaşı Mescidi	63. Muhtesib İskender Mescidi
18. Emin Bey Mescidi	64. Murad Paşa Camisi
19. Emin Sinan Mescidi	65. Nakılbend Mescidi
20. Eski İmaret Camisi	66. Nallı Mescid
21. Eyüp Sultan Camisi	67. Nişancı Mehmed Paşa Camisi
22. Fatih Camisi	68. Pirinçci Sinan Mescidi
23. Fatih Camisi (Kazlıçeşme)	69. Rum Ali Mescidi
24. Fethi Çelebi Mescidi	71. Rum Mehmed Paşa Camisi
25. Hacı Bayram Haftani Mescidi	72. Saman Viran Mescidi(Saman Viran-ı evvel Mescidi)
26. Hacı Halil Attar Mescidi (Unkapanı)	73. Saman Viran Mescidi(Saman Viran-I sani Mescidi)
27. Hacı İsa Mescidi	74. Sarı Bayezıd Mescidi
28. Hacı Kadın (Hızır Bey) Mescidi	75. Sarı Demirci Mescidi
29. Hacı Timurtaş Mescidi	76. Sekbanbaşı Yakup Ağa Mescidi
30. Handan Ağa Mescidi	77. Selçuk Sultan Mescidi
31. Haraccı Kara Mehmed Mescidi	78. Sofular Mescidi (Eyup)
32. Hoca Hamza Mescidi	79. Softa Hatip Camisi (Bodrum Camisi)
33. Hoca Piri Mescidi	80. Şehsuvar Mescidi (Galata civarında)
34. Hoşkadem Mescidi	81. Şeyh Mehmed Geylani Mescidi, Arpacılar Camii-Bursa Mescidi)
35. İbn-i Meddas Mescidi	82. Şeyh Süleyman Mescidi
36. İshak Paşa Camisi	83. Tahta Kadı Mescidi
37. Kalenderhane Camisi	84.Tahta Minare Mescidi (Yok olmuş olabilir?)
38. Karaki Mescidi (Kara Kadı Mescidi)	85. Uzun Şüca' Mescidi
39. Kasab Demirhan Mescidi	86. Uzun Yusuf Mescidi
40. Kasab İlyas Mescidi	87. Üç Mihraplı Cami
41. Kasım Çavuş Mescidi	
42. Kâtip Muslihuddin Camisi	
43. Kazancı Mescidi	
44. Kazancı Sadi Mescidi	
45. Kemal Paşa Mescidi	
46. Keyci Hatun Mescidi	

88. Ülice Baba Mescidi (Evlice-Uluca Baba Mescidi) 89. Üsküplü Mesidi 90. Üskûbi Mescidi (Yerebatan Camisi) 91. Yarhisar Camisi	92. Yatağan Mescidi 93. Yavaşça Şahin Mescidi 94. Yavedûd Mescidi 95. Yavuz Er Sinan Mescidi 96. Zeyrek Camisi
II. Bayezid Döneminde İstanbul'da İnşa Edilmiş ya da Kiliseden Çevrilerek Günümüze Gelebilmiş Camiler	
1. Ahi Çelebi Camisi 2. Ahi Durmuş Baba (İmam Hanı) Mescidi 3. Atik Ali Paşa Camisi (Çenberlitaş) 4. Atik Ali Paşa Camisi (Karagümrük) 5. Atik Ali Paşa-Kariye Camisi 6. Aydın Kethüda Camisi 7. Babüssaade Ağası Camisi (Üsküdar) 8. Bali Paşa Camisi 9. II.Bayezid Camisi 10. Bayezid-ı Cedid Mescidi 11. II. Bayezid-Kavaflar-Mescidi 12.Bedreddin Mescidi 13. Bıçakcı Acem Ali Mescidi 14. Bodrum Camisi 15. Bostancı Başı Camisi (Kısıklı) 16. Bostancı Başı Camisi (Beylerbeyi) 17. Cafer Çelebi Camisi 18. Canbaziye Camisi (Cerrah Paşa) 19. Canbaziye Camisi (Kocamustafapaşa) 20. Çandarlı Atik İbrahim Paşa Camisi 21. Cebecibaşı Mescidi 22. Çadırcı Ahmed Mescidi 23. Daltaban Sinan Bey Mescidi (Katip Sinan Camisi) 24. Davud Paşa Camisi 25. Dizdariye Mescidi 26. Emin Bey Mescidi-Burmalı Mescid 27. Emir Buhari Tekkesi Mescidi 28. Fenari İsa Camisi 29. Firuz Ağa Camisi 30. Gül Camisi	31. Hacı Hasanzade Mustafa Mescidi 32. Halıcı Hasan Mescidi (Kaliçeci Hasan Mescidi) 33. Hamami Muhiddin Mescidi 34. Hüseyin Ağa Mescidi 35. İmrahor Mescidi 36. İskender Paşa (Terkim) Camisi 37. Kara Davud Paşa Camisi 38. Kasımoğlu Hacı Hamza Mescidi 39. Kâtib Kasım Mescidi (Sofular Mescidi) 40. Kızıltaş Mescidi 41. Koca Mustafa Paşa Camisi 42. Koca Mustafa Paşa (Atik) Camisi 43. Küçük Ayasofya Camisi 24. Kürkçü Başı Mescidi (Topkapı) 45. Kürkçü Başı Mescidi (İstinye) 46. Melek Hatun – Karaağaç Mescidi 47. Merdivenli Mescid –Mimar Kemal Mescidi 48. Mimar Derviş Ali Mescidi 49. Mimar Hayreddin Mescidi 50. Mismari Şuca Mescidi 51. Müeyyed-Zade Abdurrahman Efendi Camisi 52. Muslihiddin Çavuş Mescidi 53. Saraç İshak Mescidi 54. Seyyid Ömer Mescidi 55. Sivrikoz Muhiddin Mescidi 56. Soğanağa Mescidi
Yavuz Sultan Selim Döneminde İstanbul'da İnşa Edilmiş ya da Kiliseden Çevrilerek Günümüze Gelebilmiş Camiler	
1. Cezeri Kasım Paşa- Akarçeşme Camisi	

Tablo 2. Fatih Sultan Mehmed Dönemi'nde İstanbul'da İnşa Edilmiş ya da Kiliseden Çevrilmiş Ancak Günümüze Ulaşamamış Camiler ve Mescitler	
1. Acemi Oğlanlar Mescidi	49. Kireç İskelesi Mescidi
2. Acemoğlu Mescidi	50. Kirmastı Mescidi
3. Altı Poğaça Mescidi	51. Kovacı Dede Mescidi
4. Asmalı Mescid	52. Kürkçü Hanı Mescidi
5. Avcı Bey Mescidi	53. Mehmed Bey Mescidi
6. Baba Hasan Alemi Mescidi	54. Mimar Ayas Mescidi
7. Baklalı Kemalüddin Mescidi	55. Mimar Kemaloğlu Mehmed Mescidi
8. Balaban Ağa Mescidi	56. Mirza Baba Mescidi
9. Balçık Tekyesi Mescidi	57. Molla Fenari Mescidi (Çemberlitaş)
10. Başçı Mahmud Mescidi	58. Molla Gürani Camisi
11. Bereketzade Mescidi	59. Molla Gürani Mescidi (Galata)
12. Bezzaz-ı Cedid Mescidi	60. Molla Kestel Camisi
13. Cankurtaran Mescidi	61. Molla Şeref Camisi
14. Çakır Ağa Mescidi (Aksaray)	62. Muhtesip Karagöz Mescidi
15. Çakır Ağa Mescidi (Aksaray)	63. Muhyiddin Kocevi Mescidi
16. Çayır Başı Mescidi	64. Nevbahar Mescidi
17. Daye Hatun Camisi	65. Nuri Dede (Nurlu) Mescidi
18. Daye Hatun Mescidi	66. Ok Meydanı Mescidi
19. Demirciler Mescidi	67. Oruç Gazi Mescidi
20. Divane Ali Bey Mescidi	68. Sancakdar Mescidi
21. Divanhane Mescidi	69. Saraçhane Mescidi
22. Durbalı Mescidi	70. Sarı Gürz (Sarı Güzel) Mescidi
23. Efdalzade Mescidi	71. Sarı Lutfi Mescidi
24. Elvanzade Camisi (Salkım Söğüt)	72. Sarı Musa Mescidi
25. Elvanzade Mescidi (Unkapanı)	73. Sarı Nasuh Mescidi
26. Fatih Camisi (Yedikule İçinde)	74. Sarı Nasuh Mescidi
27. Fatih Camisi (Rumeli Hisarı İçinde)	75. Sekban Başı İbrahim Mescidi
28. Fenai Mescidi	76. Servi Mescidi
29. Gureba Hüseyin Ağa Mescidi	77. Simkeşhane Mescidi
30. Gümrük Önü Mescidi	78. Sinan (Ahi Sinan) Çelebi Mescidi
31. Güngörmez Mescidi	79. Sinanüddin Yusuf Paşa Zaviye-Mescidi
32. Hacı Halil Attar Mescidi	80. Sofular Mescidi
33. Hacı Muhyiddin Mescidi	81. Softa Sinan Mescidi
34. Hacı Timur Mescidi	82. Şehremini Camisi
35. Harbi Mescidi	83. Şeref Ağa Mescidi
36. Hindiler Tekkesi Mescidi	84. Şeyh Davud Mescidi
37. Hoca Ferhad Mescidi	85. Şeyh Mahmud Resmi Mescidi
38. Hoca Hayrüddin Mescidi	86. Tahtakale Mescidi
39. Hoca Rüstem Mescidi	87. Tarsus Mescidi
40. Hoca Teberrük Mescidi	88. Tekneciler Mescidi
41. Hubyar Mescidi	89. Toklu Dede Mescidi
42. Hubyar Mescidi (Cerrah Paşa)	90. Uzun Şüca Mescidi
43. İsa Kapısı Mescidi	91. Uzun Şüca Mescidi
44. Kanlı Mescid	92. Voynuk Şücaüddin Mescidi
45. Karaköy Mescidi	93. Yedi Kule Camii
46. Kasım Ağa Mescidi	94. Yeni Han Mescidi
47. Kız Ahmed Efendi Mescidi	95. Yüzeri Oğlu Mescidi
48. Kız Taşı Mescidi	96. Darphane Mescidi
	97. Zenburcu Mescidi

II.Bayezid Döneminde İstanbul'da İnşa Edilmiş ya da Kiliseden Çevrilmiş Ancak Günümüze Ulaşamamış Camiler	
1. Asmalı Mescid 2. Bostancı Başı Camisi (K. Langa) 3. Camcı Kara Ali Mescidi 4. Çerağcı Hamza Mescidi 5. Çizmeciler Tekkesi Mescidi 6. Defterdar Mescidi 7. Eyne Bey Mescidi 8. Galatasaray Mescidi 9. İvaz Kasab Mescidi 10. Katib Musluhuddin Mescidi 11. Katib Şemsüddin Mescidi 12. Kızıltaş Mescidi	13. Kürkçübaşı Mescidi (Cerrahpaşa) 14. Mezbele Ocağı Mescidi 15. Molla aheveyn Mescidi 16. Muslihiddin Apardı Mescidi 17. Sarac Doğan Mescidi 18. Simkeş Hacı Mescidi 19. Sinekli Mescidi 20. Sivasi Tekyesi Mescidi 21. Şeyh Abid Çelebi Mescidi 22. Şirmerd Bey Mescidi 23. Zehgirci Kemal Mescidi 24. Zindan Mescidi
Yavuz Sultan Selim Döneminde İstanbul'da İnşa Edilmiş ya da Kiliseden Çevrilmiş Ancak Günümüze Ulaşamamış Camiler	
1. Alaca Mescid 2. Cezeri Kasım Paşa Camisi (Cağaloğu) 3. Mevlana Bali Mescidi 4. Miskinler Tekyesi ve Mescidi	5. Revani Çelebi- Koğacılar Mescidi 6. Soğukkuyu Mescidi 7. Terlikçiler Mescidi 8. Üçler Namazgahı- Mescidi

1.3. Kaynak Araştırmaları

Osmanlı mimarisinde onarım ya da restorasyon tarihi ile ilgili çalışmalar sınırlıdır. Mevcut çalışmalar da doğrudan konu ile ilgili olmayıp Osmanlı'nın farklı dönemlerinde ve farklı yapılarında uygulanmış onarım ya da tamiratları konu almaktadır ve içeriğini arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Bunlardan ilki Deniz Mazlum'un (2011) *1766 İstanbul Depremi, Belgeler Işığında Yapı Onarımları* adlı çalışmasıdır. Çalışmada arşiv belgeleri yardımıyla 18. yüzyılda meydana gelen deprem sonrasında yapılardaki hasarlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Ardından yazar onarımların nitelikleri ve organizasyonuna ayrıntılı olarak değinmiştir. Son bölümde Fatih Medreseleri, Davud Paşa Külliyesi, Atik Ali Paşa Külliyesi ve Sultan Ahmed Külliyesi yapılarının onarımları örnek gösterilmiştir. Benzer diğer bir çalışma Ayşe Üstün'ün (2000) *Osmanlı Arşivindeki İstanbul Cami ve Türbelerinin Tamirleriyle İlgili Belgeler* adlı çalışmasıdır. Yazar çalışmasının başında Osmanlı cami ve türbe mimarisinden kısaca söz ettikten sonra arşiv kaynaklarını tanıtmıştır. Katalog bölümünde arşiv kaynaklarının transkripsiyonunu yapmış ve kısa değerlendirmelere yer vermiştir. Bu çalışma ağırlıklı olarak belge transkripsiyonları içermektedir.

Bahsi geçen çalışmalar tez olarak hazırlanan kaynaklardır. Bunlardan başka konuyla dolaylı olarak ilgili olan çalışmalar daha çok makale ve bildiri şeklindedir. Makalelerden en önemlisi Muzaffer Erdoğan'ın (1968) *Osmanlı Devrinde Anadolu Camilerinde Restorasyon Faaliyetleri* adlı çalışmasıdır. Yazar makalede Osmanlı'da kısaca tamirat ve restorasyon kavramları üzerinde durarak birtakım değerlendirmeler yapmıştır. Çalışmanın ana konusunu arşivden seçilen Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bulunan yapıların tamirat defter ve belgelerinin transkripsiyonu oluşturmaktadır. Aynı yazarın (1953) *Osmanlı Mimari Tarihinin Arşiv Kaynakları,* (1965) *Osmanlı Mimarisi Tarihinin Otantik Yazma Kaynakları,* Şerafettin Turan'ın (1963) *Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları,* adlı makalesi Osmanlı mimarisinin arşiv kaynakları hakkında kapsamlı ve anlaşılır bilgi vermesi bakımından önemlidir.

İ. Aktuğ'un (1963) *16. Yüzyıl'da Kullanılan Bazı İnşaat Malzemeleri ve Kullanım Yerleri* adlı bildirisi XVI. yüzyılda inşaatlarda kullanılan yapı malzemelerinden bazılarının boyutları, kullanım yerleri veya şekillerine açıklık getirmeye çalışmıştır. Buna benzer şekilde E. Madran'ın (1987) *Onyedinci Yüzyılda Bir Onarım Süreci: Gradişka Kalesi 1677 Yılı Onarımı* ve E. Madran-N. Özgönül'ün (1986) *Osmanlı Devletinde Yapı ve Onarım Alanında Kullanılan Malzemeler ve Sanatkâr Ünvanları: Bir Birim Fiyat Listesi Denemesi,* Neslihan Sönmez'in (1996) *Osmanlı Mimarlığında Yapı ve Malzeme Terminolojisi Üstüne Bir Deneme,* Zeynep Ahunbay'ın (1991) *Osmanlı Mimarlığında Od Taşı*, adlı bildiri ve makaleleri çalışmaya yapı, işçi ve malzeme terminolojisi açısından kaynaklık edebilecek önemli çalışmalardır.

Sözü edilen kaynaklar doğrudan arşiv belgelerine dayanan çalışmalardır. Bunların dışında Ekrem Hakkı Ayverdi'nin (1953) *Fatih Devri Mimarisi* ve (1973) *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri III*, İ. Aydın Yüksel'in (1983) *Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid Yavuz Selim Devri V* inceleyeceğimiz yapılarla ilgili ayrıntılı bilgiler verirken zaman zaman yakın geçmişte yapılmış onarımlara da değinmektedir. Ayrıca yukarıda verilen ve çalışmaya konu olan dönemlerde inşa edilerek günümüze ulaşabilen ve ulaşamayan cami, mescit ve kiliseden camiye çevrilmiş yapıların listesi bu kaynakların sonunda yer alan listelerden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Çalışmada ele alınan konu bunlardan farklı olarak, tek bir yapı grubu üzerinden kapsamlı bir inceleme alanı sunmaktadır.

2. KLASİK DÖNEM ÖNCESİ OSMANLI MİMARİSİ VE DÖNEMLERE GÖRE ONARIM ANLAYIŞLARI

2.1. Klasik Dönem Öncesi Osmanlı'da Siyasi Durum ve Mimari Ortam

Klasik dönem öncesi Osmanlı mimarisi, İstanbul'un fethinden önce sırasıyla Bursa, İznik ve Edine çevresinde gelişmiştir. Her biri Osmanlı'nın uç beyliği olduğu dönemlerden itibaren bir süreliğine başkentlik yapmış bu şehirlerde, Osmanlı mimarisi kendi tarzını oluşturmuştur. İstanbul fethedildikten sonra başkent olmuş, daha önceki başkentlerin üsluplarını kendi bünyesinde toplayarak klasik çağda en üst mimari seviyeye ulaşmıştır. Aşağıda klasik üslubun oluşmasına kadar Osmanlı mimarisinin gelişimine fetih öncesi ve sonrası şeklinde, içinde bulundukları siyasi durumdan da bahsederek değinilmektedir.

2.1.1. İstanbul'un Fethinden Önce Osmanlı'da Siyasi Durum ve Mimari Ortam

Osmanlılar, Selçuklular'a bağlı bir beylik olarak önce Orta Anadolu'da daha sonra başarılı görevlerinden ötürü uç beyi olarak Bizans sınırındaki Söğüt ve çevresine yerleştirilmiştir. Moğol baskısı artıp Selçuklu Devleti beyliklerini yönetemeyecek duruma geldiğinde Osman Bey (1299-1326) İlhanlılar'a vergi vermek koşulu ile bağımsızlığını ilan etmiştir (1299). Beyliğin kurucusu Ertuğrul Bey zamanında Karacahisar, Bilecik ve İnegöl; Orhan Bey (1326-1359) zamanında da Bursa alınmış ve başkent yapılmıştır. 1331'de İznik alınmıştır. 1335'te İlhanlı egemenliği sona ermiş ve Osmanlı Beyliği bağımsızlığını kazanmıştır. Osmanlı kısa süre içinde Anadolu'daki diğer beyliklerin topraklarını da kendi topraklarına katmıştır. Karesi Beyliği'ne 1346 yılında son vererek Balkanlar'a ilerleyen Osmanlı Beyliği aynı zamanda İstanbul'un Avrupa yakasına da hâkim olmuştur. Yeni

fetihlerle Anadolu'dan Trakya'ya geçirilen Türkmen aşiretleriyle birlikte gaza için gelen dervişler de bu bölgelere Türkmen yerleşmesini teşvik etmişlerdir.[1]

Erken Osmanlı mimari üslubunun merkezi ilk başkent Bursa'dır. Osmanlı'nın Beylik olduğu dönemlere ait ilk yapılar Söğüt'teki, orijinalinden daha büyük olduğu düşünülen bir türbe, yenilenmiş bir cami ve yine yenilenmiş olan Ertuğrul Mescidi'dir.[2] Beylikten imparatorluğa geçişin getirdiği yeni olanaklar, malzeme ve teknik açısından zengin bir üslubun doğuşu ise Bursa'da gerçekleşmiştir. Daha önceden tuğla-taş karışık duvar tekniğinin hakim olduğu yapılar, mermer kaplamalı ve süslü cepheli zengin mimariye dönüşmüştür. Bursa'da Yıldırım'ın büyük külliyesi (XIV. yüzyıl) ile I. Mehmed'in Yeşil Camisi (1419-1424) en tanınmış örneklerdir.[3]

Ankara Savaşı'ndan sonra Edirne alınmış ve burası özellikle Balkanlara ilerleyiş açısından merkez görevi üstlenmiştir. Bu nedenle mimari ve çeşitli sanat alanlarında yoğunlaşma olmuştur. XV. yüzyılın ilk yarısından itibaren Edirne, merkez olan Bursa'yı sanatsal olarak tekrar etmektedir. Ancak o zamana kadar alışılmamış boyutlarda yaptırılan Üç Şerefeli Cami (XV. yüzyıl), klasik Osmanlı mimarisinin habercisi olması bakımından özel bir yere sahiptir.[4]

Erken Osmanlı dönemi cami mimarisi genel olarak tabhaneli camiler, tek kubbeli camiler, çok kubbeli camiler ve ahşap çatılılar şeklinde gruplandırılmaktadır.

Tabhaneli camilerin kökenleri, Türk mimarisinin ilk dönemlerine kadar giden, Orta Asya'da dört eyvanlı ve avlulu binalara kadar uzanmaktadır.[5] Bu tip binalar "tabhaneli", "zaviyeli" ve "ters T planlı" camiler gibi değişik isimlerle anılırlar. Özellikle erken dönemli örnekler, aynı aks üzerinde birbirini takip eden ve her biri kubbe ile örtülü iki büyük mekândan oluşur. Bunlardan giriş tarafında olanın iki

---

1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. 1, TTK Basımevi, Ankara 1947, ss. 21-39.
2 Godfrey Goodwin, **Osmanlı Mimarlığı Tarihi**, Çev. Müfit Günay, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2012, s. 19.
3 Doğan Kuban, **100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi**, Gerçek Yay., İstanbul 1988, s. 155.
4 Kuban, **a.g.e.**, (1988), s. 155.
5 Semavi Eyice, "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi: Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 23 (1963), s. 51.

yanında, yine kubbeli veya nadir durumlarda tonozlu küçük hücreler bulunur. Geç dönemli örneklerde büyük mekânların birinden vaz geçilmeye başlandığı görülmektedir. Zaviyeli ya da tabhaneli camiler, yan hacimlerin ilk kubbeli birim ile ilişkileri bakımından Bursa Orhan Camisi (1340), Bursa Yeşil Cami (1424), Edirne Muradiye Camisi (1436) gibi "eyvanlı tabhaneli camiler" olarak ve Bursa Timurtaş Camisi (1390), Milas Firuz Bey Camisi (1396), Edirne Gazi Mihal Camisi (1422) gibi "yan mekânları, orta bölüme kapalı tabhaneli camiler" olarak gruplandırılmaktadır.[6]

Anadolu'da gaziler, alperenler, dervişler, kısaca manevi kimliklere sahip bazı "veliler" yeni fethedilen toprakların iskânı bakımından devlete destek olmuştur. Söz konusu dervişler ilk olarak bir zaviyenin inşası ile yeni yerleşim yerlerinin kurulmasına öncülük etmişlerdir. Zaviyeler, işlev bakımından daha çok ihtiyaç sahiplerine yiyecek, barınma ve ibadet olanakları sağlayan yapılardır. Bunlar, başlarda yalnızca ahiler ve gezgin dervişlerle ilgili dini birer yardım müessesesi olarak şehirlerin biraz dışında kurulmuşlardır. Osmanlı'nın yayılışı genişleyip devlet iradesi sağlamlaştıkça siyasi ve askeri karakterini kaybedip XV. yüzyılda sadece birer yardım kurumuna dönüşmüşlerdir.

Tek kubbeli camiler, kubbe örtülü, kare planlı ve önlerinde genellikle üç birimli son cemaat yeri bulunan yapılardır. Osmanlı sanatının gelişmesinde önemli bir yere sahip olan İznik'te ise tarihi kesin olarak bilinen ilk Osmanlı yapısı Hacı Özbek Camisi (1335) ile Bursa Alaaddin Camisi (1335) bu tipin ilk örnekleri sayılmaktadır. Bunlardan tuğla-taş almaşıklığı ile yapılmış İznik Hacı Özbek Camisi, kubbeli son cemaat yeri ile Osmanlı mimarisinde özel bir yere sahiptir. Revaklı bir giriş bu tarihten önce pek görülmez. Giriş cephelerinde revak olan yapılar kiliseler olduğundan, bu modelin açık dış narteksli Bizans kiliselerinden alındığı ileri

[6] Tanju Cantay, "Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar Osmanlı Sanatı", **Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri**, Ed. Sadi Bayram, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1988, s. 54.

sürülmektedir.[7] İznik Yeşil Cami (1392) ve Mudurnu Yıldırım Camisi (1382) kuruluş döneminin en önemli tek kubbeli eserlerinden bazılarıdır.

Çok kubbeli camiler, kökenleri ve yapı prensibi itibariyle Anadolu Selçuklu ulu camileri tipine dayanmaktadır. Bunlar mimari kuruluşları ile geniş bir ibadet alanı sağlamış ancak belli bir mekân birliği yaratamamışlardır. Çok kubbeli camilerde mekân payelerle eşit bölümlere ayrılmış, her bölüm bir kubbe ile örtülmüştür. Yapı ekseni üzerindeki bir bölümde aydınlık fenerli bir kubbe ya da şadırvanla avlu geleneğini sürdürmüşlerdir. Bursa Ulu Camisi (1399)[8] bu tipin en tanınmış örneğidir. Cami, yirmi kubbeli, on iki ayaklı, enine dikdörtgen planlıdır. Kıble aksındaki kubbelerden birinde aydınlık feneri altında şadırvan bulunmaktadır. Diğer önemli bir yapı Edirne Eski Cami'dir (1414).[9] Bursa Ulu Cami'nin kare planlısı olan yapı dokuz kubbe, ortada dört ayağa oturan kemerlerle taşınır. Bursa Abdal Mehmed Camisi (XV. yüzyılın ikinci yarısı), Bergama Yıldırım Camisi (1399), Dimetoka Çelebi Camisi (1420) bu gruba örnek diğer camilerden bir kaçıdır.[10]

Bu erken dönemin diğer önemli yapı grupları medrese, türbe, han, hamamdır. Medreseler Selçuklu dönemindeki tipolojilerini kısmen korumuştur. Bunlar üstü açık ve etrafı revaklı bir avlunun etrafına inşa edilmiş öğrenci odaları ve avlunun bir tarafında ders okutulmak için yapılmış, eyvan gibi önü açık veya kapalı büyük bir dershaneden oluşmaktadır. Bursa Yeşil Cami Medresesi (1415), Bursa Muradiye Medresesi (1426), Merzifon'da Çelebi Sultan Medresesi (1414) ilk Osmanlı medreselerinden bazılarıdır.[11]

---

[7] Doğan Kuban, "Osmanlı Mimarlığı", **Osmanlı Uygarlığı 2**, Haz. Halil İnalcık-Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2003, s. 636.

[8] Aptullah Kuran, **İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami,** ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yay., Ankara 1964, s. 35-37.

[9] Tanju Cantay, **a.g.e.**, s. 56.

[10] Orhan Cezmi Tunçer, **Mimarlık Tarihi- II**, ADMMA Geliştirme Yay., Ankara 1980, s. 205-206.

[11] Celal Esat Arseven, **Türk Sanatı Tarihi Menşeinden Bugüne Kadar Mimari, Heykel, Resim, Süsleme ve Tezyini Sanatlar***,* Maarif Basımevi, İstanbul 1971, s. 448.

Türbeler, plan şeması bakımından Selçuklu dönemi plan özelliklerini sürdürmekle birlikte bazı erken örnekler dışında konik ya da piramidal örtüler giderek kaybolmuştur. Gebze'de bugün mevcut olmayan Malkoçoğlu Türbesi (1385) ve Mustafakemalpaşa'daki Lala Şahin Paşa Türbesi (XIV. yüzyıl) kare planları ve piramidal örtüsüyle az görülen örneklerdendir.[12] Külahın yerini giderek kubbelerin aldığı, boyutları ve tasarımları ile saltanat hiyerarşisini yansıtır şekilde Selçuklu türbe geleneğinden uzaklaşıldığı görülmektedir.[13] İznik'te Kırgızlar Türbesi (XIV. yüzyıl) ve Çandarlı Hayrettin Paşa Türbesi (1387) ilk kubbeli örneklerden bazılarıdır.

Osmanlı-İslam kentlerinin ayrılmaz bir parçası olan hamamlar da bu erken dönemde Selçuklu geleneğini sürüdürmüş, eski Bizans hamamlarını yenilemiş ve zamanla yeni bir hamam tipolojisi yaratmıştır. Fetihten önce yapılan hamamların planları, fetih sonrası yapılan hamam mimarisinin bütün tipolojik çeşitlerini içermektedir.[14] Hamamlarda sıcaklıklar tipolojiyi belirleyen birimdir ve sıcaklık tasarımına göre *haçvari dört eyvanlı ve köşe hücreli tip, yıldızvari sıcaklıklı tip, kare bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli tip, çok kubbeli ve sıcaklıklı tip, ortası kubbeli, enine sıcakıklı ve çifte halvetli tip, soğukluk-sıcaklık ve halvet eş odalar halinde olan tip* şeklinde gruplandırılmıştır.[15] Bursa'da Orhan Bey Hamamı (1339) erkekler kısmı haçvari dört eyvanlı ve köşe hücreli tipe, Yenişhir'de Çifte Hamam (1645) erkekler kısmı yıldızvari sıcaklıklı tipe, İstanbul'da Tahtakale Hamamı (XV. yüzyıl) kadınlar kısmı kare bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli tipe, Kastamonu'da Yeni Hamam (1811) kare bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli tipe, İznik Büyük Hamam (XIV. yüzyıl) ortası kubbeli, enine sıcakıklı ve çifte halvetli tipe ve İznik'de İsmail Bey Hamamı (XIV ya da XV. yüzyıl) da soğukluk-sıcaklık ve halvet eş odalar halinde olan tipe örnek gösterilmektedir.[16]

---

[12] Doğan Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, YEM Yayınları, İstanbul 2007, s. 153-54.
[13] Doğan Kuban (2007), **a.g.e.**, s. 166.
[14] Doğan Kuban (2007), **a.g.e.**, s. 161.
[15] Eyice'nin sıcaklıklıklara göre sınıflandırdığı Türk hamam tipolojisi için bkz. "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında bir Deneme", **İÜEFTD**, C.11., S.15., (1960), ss. 99-120.
[16] Semavi Eyice (1960), **a.g.m.**, ss. 108-114.

Selçuklu döneminin ticaret yapıları olan kervansaraylar ise Osmanlı'nın erken dönemlerinden itibaren kervansaray/han, şehir içi hanı, bedesten ve arasta olmak üzere dört yapı türü şeklinde karşımıza çıkmatadır. Bu yapılar tipolojik bir süreklilik göstermektedir. Bursa'da Orhan Bey'in yaptırdığı en eski tarihli Osmanlı hanı olan Emir Hanı'ndan (1339-40) sonra temel plan şeması aynı kalmıştır.[17]

2.1.2. Fatih Sultan Mehmed Dönemi (1451-1481) ve Mimarisi

Osmanlı devletinin içinde olduğu iktidar çekişmeleri sırasında Anadolu'daki topraklarının Karamanlılar ve Hamidoğulları tarafından işgali üzerine II. Murad 1444 yılında sultanlığı 12 yaşındaki oğlu II. Mehmed'e bırakmıştır. II. Mehmed iki yıl boyunca Edirne'de sultanlık yapmıştır. Varna Zaferi'nden sonra 1446 yılında tahta tekrar II. Murad geçmiştir. 1450 senesinin Şubat ayında Sultan II. Murad'ın ölümü üzerine daha önce de tahtla tanışmış ve Manisa'ya öğrenci olarak gönderilmek üzere tahttan uzaklaştırılmış olan 20 yaşındaki Mehmed geçmiştir. II. Murad öldüğünde Osmanlı Devleti genç sultanın fetih planlarını hayata geçirmesine imkân verecek derecede güçlüdür.

II. Mehmed döneminde, Balkanlar'daki egemenliğin kesinleşmesi, Karadeniz kıyılarındaki Bizans kentlerinin ele geçirilmesi, Trabzon Rum Devleti'nin ortadan kalkması ve Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın yenilmesiyle Doğu Anadolu'da Osmanlı egemenliği sağlanması,[18] Gedik Ahmed Paşa'nın İtalya'da Otranto Kalesini alması, Kuzey Karadeniz'de Kefe ve Azak kalelerinin Cenovalılardan alınması, Kırım Hanlığı'nın Osmanlı'ya katılması gibi pek çok önemli siyasi gelişme daha görülür. Ancak Fatih'in temel amacı, Tuna'nın güneyindeki bütün Balkan ülkeleri ile Fırat'ın batısındaki tüm Asya ülkelerini Osmanlı yönetimi altına sokarak merkeziyetçi imparatorluk kurmaktı.[19] Bunun için ilk olarak "Konstantiniyye'nin[20]

---

[17] Doğan Kuban (2007), **a.g.e.**, s. 156.

[18] Dimitri Kantemir, **Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi**, Çev. Özdemir Çobanoğlu, Cumhuriyet Kitap Kulübü, İstanbul 1998, ss. 8-20.

[19] Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003, s. 29.

fethine önem vermiştir. 1204'teki Latin istilasıyla oldukça küçülen İstanbul bir ticaret ve sanat merkezi olmaktan çıkmış, ancak yine de patriklik merkezi oluğu için ruhani önemini korumaya devam etmiştir. O sebeple Latinler baş patriği ve İmparatoru kiliselerin birleşmesi konusunda ikna etmeye çalışmıştır.[21] İstanbul'un bir imparatorluk başkenti olmasından dolayı Hıristiyanlar için sembolik boyutları vardır. Fatih için ise bu şehir yalnızca stratejik değil aynı zamanda politik bir merkez ve Roma'nın başkentidir.[22] Burayı yeni bir imparatorluğun başkenti yapacak ve kendisi de bu dünya imparatorluğunun sultanı olacaktır.

Fetih hazırlıkları kapsamında ilk olarak Çandarlı Halil Paşa'yı Rumelihisarı'nın yapımı için görevlendirmiştir. 1452'de Rumelihisarı bitince Boğazlar, toplarla kontrol edilecek duruma gelmiştir. 1453 senesinde Osmanlılar seksen bin kişilik orduyla[23] Konstantinopolis önüne gelmiştir. Yaklaşık iki ay süren savaş sonucunda 29 Mayıs 1453'te Hıristiyanlığın ve Doğu Roma'nın simgesi olan kent Türklerin eline geçmiştir. Kent düştükten sonra Fatih burada 20 gün kalmıştır. Şehri valilere teslim edip Edirne'deki sarayına dönmüştür.

Fatih'in fetihten sonraki ilk girişimlerinden biri şehirdeki yerli nüfusun muhafazasıdır ve yaşamı süresince yeni başkenti her ulustan insan ile doldurma gayreti içinde olmuştur. Savaş sırasında direnerek ölen ya da Venedik ve Ceneviz gemileri ile kaçmayı başaranların dışında kentte saklanan halka, özgür oldukları duyurulmuştur. Kaçanların da üç ay içinde geri dönmeleri halinde bütün mallarını

---

[20] Necipoğlu bütün Osmanlı dönemi boyunca saray belgeleri ve sikkelerde Konstantiniyye denildiğini ancak kısa bir süre sonra şehrin halk arasında İstanbul olarak adlandırıldığını ileri sürmektedir. Bkz. Gülru Necipoğlu, **15. ve 16. Yüzyıllarda Topkapı Sarayı Mimari, Tören ve İktidar**, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Kültür Sanat Yay., İstanbul 2007, s. 27.

[21] Dukas, **İstanbul'un Fethi: Dukas kroniği (1341-1462**), Çev. V. Mirmiroğlu, Kabalcı Yay., İstanbul 2013, ss. 174-177.

[22] Halil İnalcık, "The Policy of Mehmed II Toward the Greek Population of İstanbul and the Byzantine Buildings of the City", **Dumbarton Oaks Papers**, 23/24 (1969-1970), s.233.

[23] Dukas askerlerle ilgili olarak şu açıklamada bulunmaktadır: *"Mehmed, Mart başından itibaren bütün vilayetlere tellallar göndererek Consantinopolis aleyhine yapılacak harbe iştirak etmek üzere herkesin orduya ilhak eylemesini emretti. Askerlik defterlerinde kayıtlı aylıklı askerler gelip toplanıyordu; miktarları hesaba sığmayan kayıtsız askerlerin gelmeleri de hayret uyandırıyordu. Şehre karşı harp olacağını duyanlardan, küçük yaşta bulunduklarından dolayı yürüyecek vaziyette olmayanlar ile ihtiyar oldukları için koşmaya iktidarı bulunmayanlardan başka, herkes koşup geliyordu…"* Bkz. Dukas, **a.g.e.,** s. 180.

geri alabilecekleri söylenmiştir. Daha sonraları Rumlar, Marmara kıyıları ve Galata'da, Ermeniler Samatya'da, Yahudiler Haliç kıyılarında iskân ettirilmiştir. Galata'da Latinler yaşamaya devam etmiştir. 1473 yılında yapılan Otlukbeli Savaşı'nda esir düşen Türk ve İranlı zanaatkârlar ile din adamlarını da İstanbul'a getirtmiş ve yerleştirmiştir.[24]

İstanbul'un alınmasının ardından kentte yoğun bir imar faaliyeti olduğu bilinmektedir. Fatih fetihten önce askerlerine şehrin bütün ganimetlerini ve esirlerini alabileceklerini, ancak binaların kendisine ait olduğunu söylemiştir. Buna karşın gerek muharebe sırasında topların özellikle surlara verdiği zarar gerekse askerlerin yağmalaması neticesinde oluşan tahribat şehrin tamirini gerektirmiştir.[25]

Fatih'in Edirne'den İstanbul'a gelip yerleşmesi dört yılı almıştır. İstanbul'un imar ve iskânı için atılan ilk adım surların tamir edilmesidir.[26] Yeni kentte önce hazinenin saklanacağı güvenli bir yer gerektiği için Yedikule Hisarı inşa edilmiş ardından sarayların yapımına başlanmıştır. Fetihten on yıl sonra eski Havariyyun Kilisesi ve Konstantinos'un mezarının olduğu yerde Fatih külliyesi yapılmıştır.[27] Yeni saray yani Topkapı, Bizantion'un bulunduğu Sarayburnu'nda boğaza ve Marmara'ya bakan eski yerleşmeye kurulmuştur. Eski kentin ticaret merkezine bedestenler inşa edilmiş, pazarlar açılmıştır. Haliç kıyısında yaptırılan Eyüp Camisi bu bölgenin sonraki gelişimini etkilemiştir. İmparatorluğun vezir, sadrazam gibi ileri gelenleri kenti kısa sürede yapılarla donatmışlardır.

Genellikle büyük bir cami etrafında toplanmış olan medreseler, aşhaneler, tabhaneler, darüşşifalar, hamam ve kervansaraylar, buralarda çalışacak hizmetliler için yapılan ikametgâhlar, suyolu, kanalizasyon gibi alt yapı tesisleri ve bu tesislere gelir sağlamak amacıyla yapılmış hanlar, çarşılar, fırınlar, değirmenler, mum

[24] Doğan Kuban, **a.g.e.**, (2007), s. 173.
[25] Şehrin düşmesinin hemen ardından şehre giren Fatih ilk olarak Ayasofya'yı ziyaret etmiştir. Dukas'ın aktardıklarına göre sultan burada bir askerin kilise mermerlerinden birini kırmakta olduğunu görmüş ve askeri kılıçla yaralamıştır. Bu ve benzeri olaylar sebebiyle sultan askerlere verdiği sözden pişmanlık duymuştur. Bkz. Dukas, **a.g.e.,** s. 203.
[26] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C.II, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1983, s. 153.
[27] Doğan Kuban, **a.g.e.,** (2007), s. 42.

imalathaneleri, boyahaneler, salhaneler, başhaneler,[28] bayram ve pazar yerleri, cendere yapıları İstanbul'da kurulacak yeni semtlerin çekirdeğini oluşturmuştur.[29] Müslüman mahallelerinden her birine de etrafında kuruldukları cami veya mescitlerin ismi verilmiştir.

Fatih döneminin sonlarına doğru Balkanlar'da özellikle cami mimarisi Bursa-Edirne geleneği içinde oluşmuştur.[30] Anadolu'da ise yerel geleneklerin etkisi görülmektedir. Bu dönemde eyaletlerde önemli bir yapı etkinliğinden söz edilemez. Hıristiyan kentlerde kiliselerin camiye çevrilmesi gibi yaygın bir davranış dışında temel yapılar camiler, hamamlar ve zaviyelerdir.

Sultan ya da kamu için yaptırılan inşaatların gerçekleştirilmesinden sorumlu olan hassa mimarları örgütünün de Fatih döneminde kurulmuş olduğu düşünülmektedir.[31] İstanbul'daki büyük inşaat işleri, konutların izinleri, inşaat malzemesi kontrolü bu ocakta yetişen mimarlar tarafından yapılmıştır. Mimar Sinan da daha sonra bu ocakta elli yıl bayındırlık bakanı düzeyinde fakat temelde bir mühendis ve sanatçı olarak hizmet vermiştir.

Bu dönemde başta İstanbul, Edirne ve Bursa olmak üzere imparatorluğun çeşitli şehirlerinde 85'i kubbeli olarak 300'e yakın cami, 57 medrese, 29 bedesten, 59 hamam, saraylar, hisarlar, kale, sur ve köprüler yapılmıştır.[32] Bunların içinden 184 cami ve mescit, 24 medrese, 32 hamam, 12 bedesten ve han İstanbul'da yer almaktadır.[33] İstanbul'un fethinden sonraki ilk camiler daha çok İznik, Bursa ve Edirne'de yaygınlaşan "ters T" planlı camilerin varyasyonları şeklinde yapılmıştır.[34]

---

[28] Koyun baş ve ayaklarının satıldığı yer.

[29] Ömer Lütfi Barkan; Ekrem Hakkı Ayverdi, **İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri-953 (1546) Tarihli,** İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1970, s. 10.

[30] Doğan Kuban, **a.g.e.,** (2007), s. 212.

[31] Doğan Kuban, **İstanbul Yazıları: Kent ve Mimarlık Üzerine**, Yem Yay., İstanbul 2010a, s. 57.

[32] Oktay Aslanapa, **Osmanlı Devri Mimarisi**, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2004, s. 92

[33] Ekrem Hakkı Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri-III**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1973, ss. 11-56.

[34] İstanbul'da yapılan "ters T" planlı camilerin varyasyonları için bkz. Ernest Diez; Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı: Başlangıcından Günümüze Kadar**, İÜEF Yay., İstanbul 1946 ss. 139-143; Semavi Eyice, **a.g.m.**, (1963), s. 1-80; M. Baha Tanman, **İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri, Tipoloji Denemeleri**, İÜSBE, Basılmamış Doktora Tezi, C. 1-2-3-4, İstanbul 1990.

Bununla birlikte Fatih Sultan Mehmed döneminde şehirde hızlı bir imar ve İslamlaştırma politikasının sürdürüldüğü, günümüze ulaşabilen ve ulaşamayan pek çok mescidin varlığından anlaşılmaktadır. İstanbul'da özellikle fetihte görev alan pek çok kişi kendi adı ile anılan bir mescit yaptırmıştır. Kanuni dönemine kadar Bursa-Edirne üslupları neredeyse hiç değişmeden devam etmiştir. Medrese, han, hamam, türbe gibi yapılar aynı plan şemalarıyla inşa edilmiştir. Fakat bu yıllarda bazı yapılarda yavaş yavaş yeni bir üslubun gelişmeye başladığı da sezilebilmektedir.

Fatih dönemi yapılarından en anıtsalı olarak kabul edilen Eski Fatih Külliyesi'nde de durum böyledir. Eski Fatih külliyesi (1462-1470), tipolojik bir yenilik göstermez ancak büyük bir kent alanının sosyal amaçlı düzenlenmesi bakımından kendinden sonra sadece Süleymaniye'de görülmesine öncülük eder.[35] On altı medrese, tabhane, darüşşifa, kervansaray, hamam ve türbenin meydana getirdiği külliyenin merkezine Fatih Camisi yerleştirilmiştir. Yarım kubbenin çok büyük ölçüde ele alınması bu cami ile başlamıştır.[36] Yapı, Bursa ve Edirne'den başlayarak gelişen mimarinin olgunlaşmış şeklidir. Dış görünüşe yansıyan iç mekân, piramidal yükseliş, duvarlarla kubbe arasındaki bağlantı ve kademelenme açısından kendinden sonraki Afyon Gedik Ahmed Paşa, Amasya ve Edirne Bayezid, Selimiye ve Üsküp Mustafa Paşa Camisi'ne örnek olmuştur.[37] Cami'nin 1765'teki büyük depremde kubbesi çökmüş, III. Mustafa döneminde 1767-1771 yıllarında bu günkü dört yarım kubbeli şekliyle inşa edilmiştir.

Bunların dışında İstanbul'da erken dönemlerde Bursa üslubunda yapılan başlıca camiler şunlardır: Eyüp Sultan Camisi (1485), Topkapı Sarayı içinde Ağalar Camisi, Mahmud Paşa Camisi (1464), Murad Paşa Camisi (1470), Üsküdar Rum Mehmed Paşa Camisi (1472).[38]

---

[35] Doğan Kuban, **a.g.e.**, (2007) s. 173.
[36] Oktay Aslanapa, **Osmanlı Mimarisi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1996, s. 31.
[37] Oktay Aslanapa, **a.g.e.** (2004), s. 4.
[38] Celal Esat Arseven, **a.g.e.**, (1971), s. 285.

İstanbul'un fethinden sonra medrese tipolojisine, dershanenin yanına açık bir eyvan konması dışında yeni bir yaklaşım gelmemiştir.[39] İstanbul'da ilk önemli medreseler ise Fatih Camisi etrafında karşılıklı yaptırılan Fatih Medreseleri'dir. Cami'nin dış avlusu yanlarında iki sıraya inşa edilmiş bu medreseler, ortasında büyük bir avlu ve bu avlu etrafında öğrencilerin ikameti için yapılmış hücrelerden oluşmaktadır. Fatih Medreseleri yapılıncaya kadar camiye çevrilen Ayasofya'nın üst katı medrese olarak kullanılmıştır.[40]

Türbeler Osmalı'nın erken dönemlerinden Mimar Sinan dönemine kadar plan şeması bakımından *kare prizma gövdeliler, dikdörtgen prizma gövdeliler, çokgen prizma gövdeliler* ve *baldeken prizma gövdeliler* olmak üzere dört ana grupta toplanmaktadır. Bursa'da Abdal Mehmed Türbesi (1450) kare prizma gövdeli türbelere, Amasya Pir İlyas Türbesi (1482-83) dikdörtgen prizma gövdelilere, Bursa'da Hatuniye Türbesi (1449) çokgen prizma gövdelilere ve Amasya Yörgüç Paşa Türbesi (XV. yüzyıl ortası) baldeken prizma gövdeli türbelere örnektir.[41]

Fatih Vakfiyesi'nin XVI. yüzyılda yazılmış bir kopyasında Fatih'in yaptırdığı bedestenler, pazarlar ve dükkânlar sayılmaktadır. Buna göre 1473 tarihinde İstanbul'da sultana ait dini yapıların gereksinimlerine ayrılmış 2000'i geçen yapı vardır. Döneme ilişkin belgeler çarşıların ve dükkânların büyük bir bölümünün ahşap ya da ahşap berkitmeli moloz taşla yapılmış tek katlı yapılar olduğunu göstermektedir.[42]

Fetihten sonra İstanbul'da inşa edilen hamamlar ise genelde külliyelerle birlikte yapılmıştır. Külliyenin parçası olmayan hamamlar az sayıda inşa edilmiştir.

---

[39] Erken dönem Osmanlı medreseleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yekta Demiralp, **Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)**, Külür Bakanlığı Yay., Ankara 1999.

[40] Celal Esat Arseven, **a.g.e.**, (1971), s. 448.

[41] Ertan Daş, **Erken Dönem Osmanlı Türbeleri**, Gökkubbe Yay., İstanbul 2007, s. 75, 141, 160, 250.

[42] Doğan Kuban, **a.g.e.**, (2007), s. 223.

Fatih ve sadrazam Mahmud Paşa tarafından İstanbul çarşısına yaptırılan iki büyük hamam İstanbul'un en erken tarihli Türk yapılarındandır.[43]

2.1.3. II. Bayezid Dönemi (1481-1512) ve Mimarisi

Fatih'in 1481'de "doğu seferi" başlangıcında ölmesinin ardından oğulları Cem ve Bayezid arasında taht kavgası başlamıştır. Fatih zamanında uzun süren savaşlar, Fatih'in sert ve savaşçı yapısı yeniçerileri oldukça yormuştur. Yeni imparatorluğu için gerek getirdiği gümrük vergileri ve gerekse köylülerden alınan vergilerin ağırlığı toplumun bir kısmında hoşnutsuzluk yaratmıştır. Mevcut durumdan memnun olmayanlar, Fatih'in ölümü üzerine yeniçerileri isyana teşvik etmiştir. Bunun üzerine Fatih'in vezir-i azamı Karamâni Mehmed Paşa öldürülmüştür. Bayezid yanlıları Gedik Ahmed Paşa'nın desteğini almışlardır. Gedik Ahmed Paşa, kardeşi ile aralarındaki taht mücadelesinde Bayezid'in yanında yer almış ve Cem'i yenerek Bayezid'i tahta geçirmiştir.[44] Ancak Osmanlı yönetiminin gerçek iktidarı Gedik Ahmed ve kayınpederi İshak Paşa'nın ellerinde kalmıştır. Gedik Ahmed Paşa'nın Hıristiyan dünyasına saldırmak istemesi ve yeni sultanı sürekli eleştirmesi sonucu Bayezid, Gedik'i idam ettirmiştir.

Bayezid 1484'te Boğdan'a bir sefer yaparak Akkirman ve Kili'yi almıştır. Boğdan seferi ardından Güneydoğu Anadolu'da hak iddia eden Memlûklere karşı uzun bir sefer başlamıştır. 1481'de Bayezid'e yenilmesinin ardından Mısır'a kaçan Cem de Memlûklerin yardımıyla Anadolu'ya girmiş, kardeşler arasındaki iç savaş yeniden başlamıştır. Bayezid, Cem'i tekrardan yenmiş ve Cem, Rodos'a kaçmıştır. Bayezid 1485'de Memlûklere savaş açmıştır. Savaş 1491 senesine kadar sürmüştür. Uzun savaş yıllarında her iki taraf da yorulmuş ve aralarında savaş öncesi durumu geçerli kılan bir antlaşma imzalamışlardır.

Cem, Karamanoğlu Kasım Bey'in iknası ile Rodos'a iltica etmiştir. Bayezid savaş korkusu ve kardeşinin entrikalarından kurtulmak için Venediklilere Cem'i

[43] Doğan Kuban, **a.g.e.**, (2007), s. 227.
[44] Halil İnalcık, **a.g.e.**, (2003), s. 35.

ellerinde tutmaları şartıyla her yıl para ödemek zorunda kalmıştır. 1495'te Cem'in ölümünün ardından[45] Osmanlılar Venedik'e savaş ilan etmiştir. Venedik'in müttefiki olan Sırbistan ve Macaristan'a saldırılmış, Mora'da İnebahtı, Modon ve Koron limanları ele geçirilmiştir. Bu savaş artık Osmanlı donanmasının açık denizde Venedik'e meydan okuyabileceğini göstermiştir. Büyük gemilerin yapımı bu savaşın kazanılmasını sağlamıştır. Gemilerin yapımı için Ceneviz ve Ragusalı mühendislerden faydalanılmıştı

Yine doğuda daha önceden Timur ve Uzun Hasan'ın yaptığı gibi Şah İsmail Anadolu'yu kendi İran imparatorluğunun bir parçası yapma hazırlığı içindedir. Şah İsmail, İran'da "Şia" yani Hz. Ali ve ehl-i beytin fikirlerine hizmet ve hürmet edenlerden oluşan "İsnâ-aşeriyye" denilen bir mezhebin kurucusudur.[46] İran, Azerbaycan ve Irak'ı aldıktan sonra Anadolu'daki faaliyetlerine başlamıştır. Anadolu'da hayli fazla Alevi olduğundan buraya adamlarını gönderip propagandalar yaptırmış, el altından Osmanlı'ya karşı geniş bir isyan hareketi içine girmiştir. Bunlardan en büyüğü "Şahkulu" olarak bilinen ayaklanmadır. Şahkulu, Baba Tekeli veya Karabıyık oğlu denilen bir Kızılbaş'tır ve Antalyalı Alevi bir aileden gelmektedir.[47] Emrinde 10.000 asker topladıktan sonra şehzadeler arasındaki çekişme ve devletin boşluğunu fırsat bilerek ayaklanmıştır. İlk olarak Karaman'ı ele geçirmiştir. Kütahya'ya ilerledikleri sırada Hadım Ali Paşa isyanı bastırmıştır.

Genel olarak bakıldığında ise II. Bayezid döneminde Venedikliler'e karşı kazanılan birkaç başarı dışında pek önemli bir askeri başarı görülmemektedir.[48] Bu dönemde Osmanlı ordu ve donanması modernleştirilmiştir. İleride Sultan Selim'e,

---

[45] Cem'in ölümü ile ilgili farklı görüşler vardır. Richard F. Kreutel'e göre Bayezid para gönderme bahanesiyle Kapıcıbaşı Mustafa Bey adlı bir kişiyi İtalya'ya göndermiş Cem'i zehirleterek ortadan kaldırmıştır. Uzunçarşılı ise Cem'in ölümü ile ilgili olarak, Papa'nın Bayezid'e elçi yollayarak her sene verilecek tahsilatın devamı suretiyle şehzadenin muhafazasını veya zehirletilerek öldürülmesini teklif etmiştir. Durumu öğrenen Fransa kralı Şarl 1495 'in Ocak ayında Roma'ya gelerek Cem'in kendisine teslimini istemiş ve bazı şartlarla almıştır. Fakat Napoli yolunda Cem hastalanarak 25 Şubat 1495'te ölmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Richard F. Kreutel, **Haniwaldanus Anonimi'ne Göre Sultan Bayezid-i Veli (1481-1512)**, Çev. Necdet Öztürk, TDAV Yay., İstanbul 1997, s. 20; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.,** s. 167.

[46] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 225.

[47] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 226.

[48] Erhan Afyoncu, **Sorularla Osmanlı İmparatorluğu III**, Yeditepe Yay., İstanbul 2004, s. 115.

İran'da Şah İsmail'e ve Mısır Memlûklerine karşı kesin zaferlerini kazandıracak olan en önemli etmen de ilk kez Bayezid zamanında kullanılan ateşli silahlardır. Buna karşın sosyal alanda önemli değişiklikler yapılmıştır. Türkmen ve tarikat kaynaklı sosyal yaşama son verilmiştir.[49] Sünni ulema ve devşirme kökenli askerlere dayalı imparatorluk yapısı bu dönemde gelişmiştir. Güçlü bir topluluk Bayezid'i şeriatın ve adaletin savunucusu olarak görmüş ve Fatih'in politikalarını abartılı bulduklarından yeni sultana II. Murad'ın politikasına dönme öğüdünde bulunmuşlardır.

31 yıl hüküm süren II. Bayezid döneminde yoğun bir şekilde yangınlar ve depremler görülmektedir. Bunlardan en büyüğü Osmanlı tarihinde "küçük kıyamet" olarak bilinen 1509 depremidir. 1509 yılının Ağustos ayında Memalik-i Rum denilen Amasya, Tokat, Sivas, Çorum ve çevresinde başlayarak 45 gün devam eden depremde halk 2 ay çadırlarda kalmıştır. Bu deprem aynı şiddetle İstanbul ve Edirne'de de olmuştur. Deprem sırasında İstanbul'da 109 mescit, 1070 ev harap olmuş ve 5000 kişi ölmüştür. Surların büyük kısmı harap olmuştur. Fatih camisinin kubbesi ve sütunların başları çatlamış, imaret, hastane ve Sahn-ı Seman Medreseleri'nden bazılarının kubbeleri yıkılmıştır. Sultan Bayezid ve Atik Ali Paşa camilerinin kubbeleri de yıkılmış, at meydanındaki sütunlardan altısı devrilmiştir. Yeni sarayın da deniz tarafı yer yer harap olmuştur.[50]

Deprem sonrasında Anadolu'dan 37.000 ve Rumeli'den 29.000 ücretli amele ile üç bin kadar mimar ve dülger başkenti 65 günde yeniden inşa etmiştir. Tamir edilen yerler arasında kale surları, Galata'daki mahzenler, Kızkulesi, Rumeli ve

[49] İnalcık'a göre bu dönem Osmanlı ekonomik ve sosyal yönetimi, göçebelerin ekonomisi ve töre hukuku ile bağdaşmamaktadır. Bu nedenle göçer Türkmen topluluklar Osmanlının merkezileştirme politikalarına karşıdırlar. Osmanlı yönetimi ise yerleşik nüfusu korumak ve tarım gelirlerini elde etmek amacıyla onları tahrir etmiş ve düzenli vergiye tabi tutmuştur. Böylece Osmanlı Sünnilik, aşiretler ise göçebe töresi ve Şaman inançlarıyla büyük değişimlere uğramış bir İslam biçimini savunan derviş tarikatlarına bağlanmıştır. Ayrıca bu Türkmenler Doğu Anadolu'daki Akkoyunlu devletinin temelini oluşturmuştur. Halil İnalcık **a.g.e.**, (2003), s. 37.

[50] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.,** s. 229.

Anadolu hisarları fenerliği, köprüler, Silivri Kalesi ve Burgos denilen hisarlar da vardır. Bütün inşaat Mimar Hayrettin ve Mimar Murad'ın nezaretinde yapılmıştır.[51]

II. Bayezid dönemi Osmanlı klasik kültürünün ve ona bağlı olarak sanat ve mimarisinin biçimlenmeye başladığı dönemdir. İstanbul'da pek çok kilisenin camiye çevrilmesi II. Bayezid döneminin en tipik eylemi olmuştur. Bunun nedeni mücadeleyle ele geçirilen bir kentte Müslümanların başka inançlara ait simgeleri yıkmak zorunda kalması şeklinde yorumlanmaktadır.[52] Bunların korunması Fatih'in kararıdır ancak İstanbul'un Bizans şehrinden İslam kentine dönüşmesi gerekmektedir. Bunun için de Fatih döneminde atılamayan adımlar II. Bayezid zamanında atılmıştır.

Osmanlı mimarisinde Eski Fatih Külliyesi'nden sonra büyük sultan külliyesi fikrinin yaygınlaşması II. Bayezid'in Edirne, Amasya ve İstanbul'da yaptırdığı büyük külliyeler sayesinde olmuştur. Bunlar bir cami çevresine yerleşen değişik işlevli yapıların geometrik bir düzende tasarlanmalarıyla oluşturulmuş, bilinçli kentsel tasarımın ürünleridir. Ayrıca kent yaşamında da sosyal rolleri vardır.

II. Bayezid dönemi külliyelerinin merkezinde yer alan veya müstakil olarak inşa edilen camilerin birçoğu çeşitli değişikler sonucu asıl hüviyetini kaybettiği için tipoloji bakımından tam bir analizin yapılması mümkün değildir[53]. Ancak aynı dönemlerde yapılmış örneklerde belli başlı birkaç plan tipolojisi saptanmakta ve bunların gelişmiş merkezi plana sahip olanlarında kronolojik bir sıradan bahsedilmektedir. Böylece klasik dönemde görülen Şehzade Camisi gibi en ünlü

[51] "İstanbul'da yıkılan yerleri yaptırmak için yirmi evden bir kişi ve ev başına yirmi ikişer akçe takdiriyle 'cerahor' yani ücretli amele tedarik edildi..." Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.,** s. 230.

[52] Doğan Kuban, **İstanbul Bir Kent Tarihi (Bizantion Konstantinopolis İstanbul)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2010b, s. 278.

[53] İnci Aydın Yüksel, **Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid Yavuz Selim Devri**, İstanbul Fethi Derneği Yay., İstanbul 1983, s. 474.

yapıların öncüleri olan camilerle karşılaşılmaktadır. Bununla birlikte klasik dönemde bazı yapılarda tabhane geleneğinin hâlâ devam ettiği de görülebilmektedir.[54]

II. Bayezid döneminde yapılmış camilerde belli başlı plan şemaları: Çatılı camiler, tek kubbeli camiler, tek ve çift kubbeli tabhaneli camiler, iki ve daha çok kubbeli camiler ve gelişmiş merkezi plana sahip camilerdir.[55]

Fatih Külliyesi'nden sonra İstanbul'a ikinci büyük külliyeyi II. Bayezid yaptırmıştır (1501-1506). Eski Fatih Camisi planını tekrarlayan yapının kuzeyine eklenen ikinci bir yarım kubbe ile yanlarına da birer küçük kubbe daha eklenmiştir. Böylece Eski Fatih Cami planı bir adım daha ileri götürülmüştür. Anıtsal Osmanlı mimarlığının Sinan'dan önceki en önemli mekân yapısı, II. Bayezid Camisi'dir.[56]

Şehzade Ahmed'in Amasya valisiyken babası adına yaptırdığı Amasya Sultan Bayezid Külliyesi (1486) ise Bayezid döneminin ilk büyük külliyesidir. Cami ağır payeler üzerine arka arkaya iki büyük kubbe ile yanlarda daha alçak üç küçük kubbeden ibarettir. Önünde beş birimli son cemaat yeri ve iki yandaki birer şerefeli minaresi ile İstanbul'da Mahmud Paşa Camisi'nin (1474) sadeleştirilmiş bir şeklidir.[57]

Sultan Bayezid'in daha büyük ölçekli planlanmış ikinci külliyesi, 1484-1488 arasında Edirne'de yapılmıştır. Külliye, cami, imaret, hastane, medrese, hamam, mutfak ve ambarlardan oluşmaktadır. Cami yüzden fazla kubbesi olan yapılar topluluğuna hâkim 21 m. çapında bir kubbe, iki yanındaki dokuzar kubbe ve alçak tabhanelerden oluşmaktadır.[58]

İstanbul'da Davud Paşa Camisi (1485), Divanyolu'nda Firuz Ağa Camisi (1491), Zincirlikuyu Atik Ali Paşa Camisi (1492), Çemberlitaş Atik Ali Paşa Camisi

[54] 1522'de Kanuni Sultan Süleyman'ın babası Yavuz adına Diyarbakır'da yaptırdığı Bıyıklı Mehmed Paşa Camisi. Bkz. İnci Aydın Yüksel, **a.g.e.,** s. 474.
[55] İnci Aydın Yüksel, **a.g.e.,** s. 474-475.
[56] Doğan Kuban, **a.g.e.,** (2007), s. 200-201.
[57] Oktay Aslanapa, **a.g.e.,** (1996), s. 45.
[58] Oktay Aslanapa, **a.g.e.,** (1996), s. 46.

(1497) II. Bayezid zamanında inşa edilmiş diğer önemli yapılardır. Bunlardan Zincirlikuyu Atik Ali Paşa Camisi altı kubbeli olarak inşa edilen çok kubbeli camilerin bir örneğidir.[59]

II. Bayezid döneminde yapılar genellikle külliye halinde inşa edilmiştir. İmaret, tabhane, misafirhane, darü'ş-şifa, bedesten, han, kervansaray, hamam, köşk ve kasır gibi sosyal müesseselerin dini müesseseler ve öğretim müesseseleriyle birlikte inşa edildiği görülmektedir. Bunlardan tabhaneler imaretlere yakın olmalarına karşın genellikle camilere bitişik olarak inşa edilmiştir.[60]

Söz konusu döneme ait türbeler çoğunlukla kaybolmuştur. Bugün mevcut türbeler plan bakımından altıgen ve sekizgen, örtüleri genellikle kubbedir. İnşa malzemeleri taş-tuğla ya da kesme taştır. İstanbul'da Davud Paşa Türbesi (1499), İstanbul'da Koca Mustafa Paşa Külliyesi içindeki Safiye Hatun Türbesi sekiz kenarlı plan ve kesme taş malzemeli örneklerden bazılarıdır.[61]

Bu dönem öğretim müesseselerinin ağırlığını ise medreseler oluşturmaktadır. Bunlardan Darü'l-Hadis, Darü'l-Kurra ve Darü'l-Tıp'lar, ihtisas medreseleri olarak kabul edilmektedir. Selçuklu döneminin kapalı avlulu medreselerinden açık avlulu medreselere geçildiği görülmektedir. Önü açık "U" şeklindeki avlulu plan bu döneme gelinceye kadar yüksek bir duvarla Edirne, Tokat, Amasya ve İstanbul'da Davud Paşa ile Koca Mustafa Paşa medreselerinde kapatılmıştır. İlk büyük düzenlemesinin müstakil bir dershane şeklinde Fatih Semaniye Medreseleri'nde görülmesinin ardından bu dershaneler, II. Bayezid döneminde medreselerin değişmez unsurları haline gelmiştir. 1489'da inşa edilen sekiz köşeli Amasya Kapı Ağası Medresesi en dikkat çekici eserlerden biridir ve bu plan daha sonra Sinan tarafından bazı küçük farklarla tekrarlanacaktır.[62]

---

59 Oktay Aslanapa, **a.g.e.,** (1996), s. 48.
60 II. Bayezid dönemi külliyeleri için bkz. Doğan Kuban, **a.g.e.**, (2007), s. 195-209.
61 Doğan Kuban, **a.g.e.**, (2007), s. 222.
62 İnci Aydın Yüksel, **a.g.e.**, s. 477.

Kervansaray ve hanlarda ise plan şeması kare bir avlu etrafında iki katlı odalardan oluşmaktadır. Bursa'daki Koza Hanı (1491) ve Pirinç Hanı (1507) II. Bayezid tarafından Bayezid Camisi'ne gelir getirmesi için yaptırılmış ve plan bakımından birbirini tekrarlayan hanlardır.[63]

2.1.4. Yavuz Sultan Selim Dönemi (1512-1520) ve Mimarisi

Sultan II. Bayezid'in son yıllarında hayatta olan şehzadelerinden Ahmed, Amasya; Korkud, Manisa ve Selim, Trabzon valisiydi. Sultan, Anadolu'daki isyanlarla uğraştığı sırada şehzadeler saltanat mücadelesi içindedirler. Bayezid, kendinin çok yaşlandığı ve nikriz hastalığından mustarip olduğu için hayatta olan oğullarının en büyüğü Ahmed'i desteklemiştir. Bunun için yeniçerilerin desteğini aramıştır. Ancak yeniçerilere göre saltanatı üstlenmeye en layık olan şehzade Selim'dir. Selim ise babasının saltanatı Ahmed'e bırakmak istediğini öğrenmiştir. O sırada Anadolu'da baş gösteren ayaklanmaları bahane göstererek 1512 yılında yeniçerilerin de desteğiyle babasını tahttan indirip onun yerine geçmiştir.[64] Ardından da ilk iş olarak kendisine karşı tehdit oluşturan ve tahtta hak iddia eden kardeşlerini ortadan kaldırmıştır.

I. Selim döneminde devlet politikası doğuya yönelmiştir. Anadolu Türkmenleri'nin İran'a gösterdikleri ilgiyi kesmek ve İslam dünyasının lideri olduğunu göstermek için İran'daki Şah İsmail'i Çaldıran Savaşı'nda (1514) yenmiştir. Bu savaş İran ile Osmanlı arasındaki sınırı belirlemiştir. Kızılbaş tehlikesini geçici olarak yatıştırmış ve Selim'in Erzurum'dan Diyarbakır'a kadar olan dağlık bölgeyi Osmanlı topraklarına katmasını sağlamıştır. Bu bölgenin yerel hanedanları ve aşiret reisleri 1516-1517 senelerinde Osmanlı hâkimiyetine girmişlerdir. Buna karşın Anadolu'nun özellikle Doğu Anadolu'daki bazı Türkmen aşiretleri, Safevî ordularında asıl gücü oluşturacakları İran ve Azerbaycan'a toplu bir göç hareketi başlatmışlardır.

---

63 Doğan Kuban, **a.g.e.**, (2007), s. 225.

64 I. Selim'in babası ve kardeşleri ile olan taht mücadelesi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.,** ss. 230-239, Selahattin Tansel, **Yavuz Sultan Selim**, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara 1969, ss. 1-20, Kreutel, **a.g.e.,** ss. 44-48.

Osmanlı'nın Dülkadir Beyliği'ni alması Mısır Memlûkleriyle arasının açılmasına neden olmuştur. Ayrıca Arap ülkelerinin Portekiz tehlikesine karşı Osmanlı yönetimini kabul etmesi ve Selim'in İslam dünyasını korumaya geldiğini ilan etmesi de hoş karşılanmamıştır. Bunun üzerine Mısır'a sefer düzenlenmiştir. Selim, 1517 yılında Memlûkleri Mercidabık savaşıyla yenerek Mısır Memlûk Devletine son vermiştir. Şam ve Kudüs'teki Memlûk güçlerini de yenerek buraları ele geçirmiştir. Mısır'da Tuman Bay Osmanlılara teslim olmayı reddetmiştir. 1517'de Ridaniye savaşında yenilen Tuman Bay yakalanıp idam edilmiştir.[65] Mekke şerifi kısa süre sonra Mekke ve Medine'nin anahtarını Selim'e gönderip sadakatlerini bildirmiştir. Suriye, Mısır ve Hicaz böylece Osmanlı egemenliğini tanımıştır.

Yavuz Sultan Selim'in hükümdarlığı yıllarında Anadolu'daki bazı yerler İmparatorluğa bağlı değildi. Bunlardan biri de Bozok'dur. Anadolu Türkmenlerinden Bozoklu Celal adında bir kişi kendini mehdi ilan etmiş ve İstanbul'u tanımamıştı. Celali isyanlarının kaynağı bu olaydır ve İstanbul ile Alevi Türkmenler arasında uzun yıllar süren kavganın da başlangıcıdır.[66]

Selim, Doğudaki savaşların ardından Akdeniz'de savaş hazırlığı yapmayı planlamıştır. Ancak Anadolu'da Bozoklu Türkmenleri'nin isyanı sırasında sırtındaki *şirpençe* denilen çıban nedeniyle 1520 yılında Edirne yolunda ölmüştür.[67]

İstanbul'dan daha çok Edirne'de kalan Selim, ömrü yetmediği için çok fazla bir yapı etkinliğinde bulunamamıştır. İstanbul Bayezid Camisi dış avlusunda babasının mezarı üzerine bir türbe yaptırmıştır. Çaldıran ve Mısır savaşlarından sonra çok sayıda sanatçı ve aydını İstanbul'a getirtmiştir.

I. Selim döneminde en önemli yapı, Diyarbakır'da ilk Osmanlı Camisi olan Diyarbakır valisi Bıyıklı Mehmed Paşa'nın yaptırdığı Fatih Camisi'dir (1516-1520). Dört paye üzerine oturan orta kubbe, köşelerde küçük, tromplu kubbelerle başarılı bir

[65] Halil İnalcık, **a.g.e.,** (2003), s. 38-39.
[66] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.,** ss. 253-278.
[67] Yaşar Yücel; Ali Sevim, **Osmanlı Klasik Döneminin Üç Hükümdarı: Fatih, Yavuz, Kanuni**, TTK Yay., Ankara 1991, s. 41.

plana sahiptir. Bu yapıda tabhane geleneğinin henüz devam ettiği görülmektedir. Cami, 26 yıl sonra Mimar Sinan'ın İstanbul'da inşa edeceği Şehzade Cami'sinin merkezi plan şemasını etkilemiştir.[68]

Yavuz Sultan Selim'in, İstanbul'da Edirne Bayezid Camisi planına uygun olarak yaptırmaya başladığı kendi camisi ise ölümü üzerine Kanuni tarafından 1522'de tamamlatılmıştır. Kubbe çapının 24 m. olmasına rağmen planda bir yenilik görülmez.

Bu dönem inşa edilmiş diğer yapı gruparından türbeler ise plan olarak kare, altı ve sekiz köşeli, çatılı ya da kubbelidir. İnşa malzemeleri genellikle taş-tuğla almaşık ya da kesme taştandır.

2.2. Osmanlı Döneminde Mimari Onarımlara Sebep Olan Başlıca Etkenler ve Onarım Anlayışı

Bir onarım işine başlamak için ürünün tahrip olması gerekir. Tahribatı oluşturan nedenler ve bunun karşısında takınılan tavır eski eser bilincinin oluşumunu ve gelişiminin göstergesidir. Osmanlı döenminde tahribatın oluşmasında bilinçsizlik, bilgisizlik, ekonomik durum, şehirleşme gibi pek çok nedenin olduğu görülmektedir. Bunlar dışında en sık karşılaşılanlar ise çalışma kapsamında çokça görülen doğal afetler ve yangınlardır.

2.2.1. Onarımlara Sebep Olan Doğal Afetler ve Yangınlar

Araştırmaya konu olan camiler İstanbul'un fethinden başlayarak Cumhuriyet Dönemi'ne kadar uzanan geniş bir zaman dilimi içinde incelenecektir. Yaklaşık 600 yıllık bir geçmişte, onarımları ve yeniden inşa faaliyetlerini etkileyen belli başlı olaylar bulunmaktadır. Bunlardan ilki ve belki de en önemlisi depremlerdir. Depremler özellikle büyük çaplı ve masif yapılarda daha çok tahribata yol açmaktadır. Bununla birlikte en az zararla kurtulanlar ise ahşap yapılardır.

[68] Oktay Aslanapa, **a.g.e.,** (1996), s. 451.

Dolayısıyla cami, mescid, medrese, han gibi sosyal hayatın sürdürüldüğü yapılar yanında evler daha az zarar görmüştür.

İstanbul'da Osmanlı dönemi ve öncesinde meydana gelen çok sayıda depremin varlığı bilinmektedir. Bunlar, hissedilen, ağır hissedilen (panik yaratacak derecede), hafif yıkıcı, yıkıcı ve ağır yıkıcı etkili olan depremler olarak gruplandırılmaktadır. Depremlerin etki alanı ve yılları, yapılan araştırmalar neticesinde şu şekilde belirlenmiştir: 484, 824, 1083, 1354, 1659 ve 1912 depremleri Saroz Körfezi ile Marmara denizi batısı arasında bir yerde; 543, 797, 1063, 1343, 1569 ve 1766-Ağustos depremleri Batı Marmara kıyılarında; 542, 795, 1032, 1346, 1556, 1766-Mayıs depremleri orta Marmara kuzey sahilleri ve İstanbul'da; 478, 732, 1011, 1332, 1542, 1754 depremleri ise İstanbul'un batısı ve İstanbul sur içinde meydana gelmiştir. İstanbul'da ağır hasar yapan ve etki alanı içinde de hasar yaratan depremler ise sadece 557, 989 ve 1509 depremleridir. Bu üç deprem de İstanbul'da ağır hasar yapmış, çok sayıda ölüme neden olmuştur. Tsunami dalgası oluşturan, sur kulelerini yıkan, Ayasofya Kubbesini yıkan veya hasar verenler de bu depremlerdir.[69] Bunlar hakkında yeterince bilgi bulunmamasının yanında tek yapı ölçeğinde bilgi veren kaynak ve belgeler konuyla ilgilenenlere çok ayrıntılı olmasa da yardımcı olabilecek niteliktedir. Ele alınan uzun zaman dönemi içinde pek çok deprem yaşanmış olduğu kesindir. Ancak bu, Osmanlı hâkimiyetindeki İstanbul'da ayrıntılı şekilde ele alınması gereken, tek başına bir araştırma konusudur. Bu sebeple etkisi ve tahribatı yüksek olduğu bilinen belli başlı birkaç deprem üzerinde durulabilmektedir.

Osmanlı dönemi İstanbul'unda bilinen en büyük deprem 1509 depremidir ve konu ile ilgili bilgiler sınırlıdır. Kaynaklarda "Küçük kıyamet" olarak anılan bu depremde 45 gün boyunca artçı sarsıntılar yaşandığı bilinmektedir. Depremde 109 cami ve mescit, 1070 ev, şehir surları, Kız Kulesi, Galata Kulesi ve Yedi Kule büyük

[69] Cenk Yaltırak vd., "Marmara Denizi'nde Tarihsel Depremler: Yerleri, Büyüklükleri, Etki Alanları ve Güncel Kırılma Olasılıkları", **Kuvaterner Çalıştayı IV,** İstanbul 2003, s. 174.

zarar görmüştür.[70] Topkapı Sarayı'nın önemli kısımları, Fatih ve Bayezid külliyelerindeki kubbeler çökmüştür.[71] Bizans devrine ait sütunlar, Ayasofya'nın Türkler tarafından yapılmış sıvaları dökülmüş, çarşılar, meydanlar yerle bir olmuştur. Bütün bu tahribat yanında can kaybının da oldukça fazla olduğu bilinmekle birlikte, konu hakkında değişik rakamlar verilmektedir. Halk günlerce çadır ve barakalarda oturmuş, padişah saray bahçesinde yapılan çatma odalara sığınmış, günler sonra ise Edirne'ye gitmiştir.

Deprem ertesinde İstanbul'un yeniden inşası için birtakım çalışmalara girişildiği bilinmektedir. II. Bayezid'in emri üzerine her evden bir kişi seçilmiş ve 22 akçelik vergi alınmıştır. Anadolu'dan 37.000, Rumeli'den 29.000 amele, 3.000 duvarcı ve dülger toplanmıştır. Yeniçeri ağasının emrinde 8.000 yaya ve 3.000 müsellem asker kireç yakıp inşaata malzeme taşınmıştır. Mimar Hayreddin idaresinde iki aylık bir süre zarfında Galata Surları, Galata Kulesi, Kız Kulesi, Yaldızlı Kapı'daki deniz feneri, Topkapı Sarayı, Büyük ve Küçük Çekmece köprüleri, Rumeli ve Anadolu Hisarı, İstanbul surlarının bazı yerleri ile İstanbul'da birçok muhtelif yerler yeniden inşa edilircesine onarılmıştır.[72]

1556 yılında meydana gelen bir depremde ise Marmara Denizi'nin doğusunda, İstanbul'dan Bursa'ya kadar hissedilmiştir.[73] Olay sonrasında kuleler, surlar, evlerle birlikte daha birçok bina yanında Ayasofya ile Fatih Camisi de zarar görmüştür.

---

[70] Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", **Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri**, Berksoy Matbaası, İstanbul 1963, s. 382.

[71] Eski Fatih Camisi'nin 1529 yılında ahşap üzerine yapılmış bir resimde yıkık olan minare ve kubbesinin gösterildiği British Library'deki resim için bkz. N. N. Ambraseys-C. Finkel, "The Marmara Sea Earthquake of 1509", **Terra Motae**, C.II, Oxford 1990, s. 170.

[72] 1509 depremine ait anonim kayıtlar, Osmanlı devrine ait kronikler, çeşitli arşiv ve kütüphanelerdeki yazma ve belgeleri kullanarak şimdiye kadar en ayrıntılı çalışmayı yapan Mustafa Cezar'dır. İstanbul'un yaşadığı en büyük deprem olduğu düşünülmesi sebebiyle yeni ve özgün bilgi elde etmek amacıyla yapmış olduğumuz çalışmalar Cezar'ın kullandıklarından fazla bir sonuç vermemiştir. Bu nedenle 1509 depremi bahsinde geçen bütün bilgiler yazarın çalışmasına aittir. Bkz. Mustafa Cezar, **a.g.m.**, s. 382-83.

[73] N. N. Ambraseys; C. Finkel, **Türkiye'de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler**, Çev. Müzeyyen Umur Koçak, Tübitak Yay., Ankara 2006, s. 41.

1648 yılında meydana gelen başka bir deprem hakkında ise çelişkili bilgiler bulunmaktadır.[74] Ancak araştırmacılar çeşitli kaynaklara dayanarak bunun oldukça şiddetli bir deprem olduğunu ileri sürmektedir. Şehir surlarının hasar gördüğü depremin, 4000 kişinin bir camide namaz kılarken meydana geldiği ve caminin yerle bir olduğu, Ayasofya'nın dört minaresinin yıkıldığı, diğer kiliselerin ve sayısız evin harabe olduğu bilgisi ile depremin şiddeti açıklanmaktadır. Depremde 30.000 kişinin öldüğü ve ana su kemeri yıkıldığı için kentte ciddi bir su sıkıntısının yaşandığı verilen bilgiler arasındadır.

1690 yılının bir salı akşamı meydana gelen yıkıcı depremde Fatih Camisi'nin kubbeleri çatlamış, kara surlarının Topkapı civarındakiler yıkılmış ve onarılmıştır. Olayda çok sayıda ev yıkılmış ve 20 kişi ölmüştür.[75]

1719 yılında Marmara Denizi'nin doğusunda meydana gelen büyük depremde 40 cami ile 27 kule harabeye dönmüştür. Evler ve surların da ağır hasar aldığı depremin etkisi Trakya'nın iç kısımlarına kadar uzanmıştır. Kaynaklarda geçen görgü tanıklarının ifadelerine göre kale surları ve kuleleri, Fatih Camisi, Bayezid Camisi ve Edirne Kapı'daki Mihrimah Sultan Camisi'nin kubbeleri yıkılmıştır. Pek çok mescit ve hamamın kubbeleri ve kemerleri çatlamış, çok sayıda pencere ve binaların bölümleri kopup düşmüştür. Şehir surlarının onarımı ve yeniden inşası 1724 yılında tamamlanmıştır. Sinan Paşa, Bali Paşa ve Küçük Ayasofya camileri ağır hasar görmüş, eski saray yıkılmıştır. İbrahim Paşa Sarayı da olasılıkla bu depremde ağır hasar almıştır.[76]

XVIII. yüzyıl boyunca zaman zaman küçük, zaman zaman daha şiddetli sarsıntıların sıklıkla yaşandığı görülmektedir. 1766 yılında yaşanan ve en yıkıcı

---

[74] Cezar, depremin İstanbul'daki camilere verdiği hasarı belgeleyen ve tarihi bilinmeyen bir arşiv belgesinin 1648 depremine ait olduğunu ileri sürmüştür. Kâğıt özelliklerinin incelenmesine dayanarak daha sonradan bunun 1766 depremi ertesinde yazılmış olduğu anlaşılmıştır. Bkz. Mustafa Cezar, **a.g.m.**, s. 385; Deniz Mazlum, **1766 İstanbul Depremi, Belgeler Işığında Yapı Onarımları**, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yay., İstanbul 2011, s. 132-33; Ambraseys-Finkel, **a.g.m.**, s. 63.

[75] Ambraseys-Finkel, **a.g.m.**, s. 89.

[76] Mustafa Cezar, **a.g.m.**, s. 389; Ambraseys-Finkel, **a.g.m.**, s. 89.

depremlerden olduğu bilinen bu deprem öncesinde, 1754 yılında büyük bir depremin yaşanması da dikkat çekicidir. 12 yıl arayla böylesine büyük sarsıntıların yaşanması kuşkusuz İstanbul yapılarının büyük hasar görmesine belki de 1754 yılında yaşanan depremden sonra onarılmayan pek çok yapının 1766'da yıkılmasına sebep olmuştur. Resmi belgeler ve mektuplardan bahseden kaynaklar, 1754 yılında gece yarısı İzmit Körfezi'nde bir deprem meydana geldiğini bilmektedir.[77] Depremden daha çok kentin önemli yapıları etkilenmiştir. Kara surlarının kulelerinin bazıları kısmen bazıları tamamen çökmüştür. Fatih Camisi'nin son cemaat yeri kubbeleri çükmüş, ana kubbesi çatlamıştır. Bayezid Camisi'nin de ana kubbesinde hasar meydana gelmiştir.[78] Küçük Ayasofya da çok ağır hasar görmüştür. Hangisi olduğu belirtilmeyen yedi caminin minaresi yıkılmıştır. Çok sayıda han çeşitli şekilde zarara uğramıştır. Topkapı Sarayı'nın bazı binaları yıkılmış, Ayasofya sokak seviyesinden yukarı doğru yükselmiş ve sütunlarının bazıları devrilmiştir. Deprem sonrasında kentte onarım faaliyetleri birkaç ay sürmüş, 80.000 işçi istihdam edilmiştir. Sarayın yıkılan yerleri, surlar ve Ayasofya başta olmak üzere pek çok bina tamir edilmiştir.[79]

22 Mayıs 1766 yılında meydana gelen deprem ise kurban bayramının üçüncü gününde sabaha karşı olmuştur. Merkezi, Marmara Denizi'nin doğusu olan bu felaketten sonra, 5 Ağustos Salı günü merkezi, Marmara Denizi'nin batısı olan ikinci bir sarsıntı yaşanmıştır. Bu deprem hasarları daha büyük boyutlara taşımıştır. Depremler sonrasında yapıların onarımlarını konu alan pek çok arşiv belgesi bulunması depremin şiddeti ve etki alanı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.[80] Fatih Camisi tamamen yıkılmış, Sultan Bayezid Camisi, Edirnekapı'da Mihrimah Sultan Camisi yıkılacak derecede ağır hasar almıştır. Büyük camilerden Şehzade, Sultan Selim, Süleymaniye, Nuruosmaniye, Laleli, Valide ve Ayasofya dışındaki bütün camilerin bir kısmının minareleri bir kısmının da kubbeleri yıkılmıştır. Topkapı Sarayı, eski saray, evler, hanlar, hamamlar ve çarşıların onarımına girişilmiş

[77] Ambraseys-Finkel, **a.g.m.**, s. 121.
[78] Mustafa Cezar, **a.g.m.**, s. 389.
[79] Ambraseys-Finkel, **a.g.m.**, s. 126.
[80] 1766 Depreminde hasar gören yapılar ve depremle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Deniz Mazlum, **a.g.e.,** ss. 29-48.

bunlardan evlerin, han ve hamamların onarımlarını sahipleri ve mütevellilerinin mübaşeret etmesi gerekmiştir.[81]

Depremde 4.000 kişi ölmüş, sonrasında barınma, beslenme ve su sorunu yaşanmıştır. Devrin padişahı III. Mustafa da bir müddet çadırda kaldıktan sonra Edirne'ye gitmiştir.

İstanbul'un yakın geçmişte meydana gelmiş en büyük depremlerinden biri ise 1894 depremidir. Bu deprem hakkında bilgi veren çok sayıda kaynak bulunmaktadır. Arşiv kaynaklarının, gazete haberlerinin, hazırlanmış rapor ve yazılmış günlüklerin derlenmesiyle yapılmış tez ve çalışmalar bulunmaktadır.[82] 10 Temmuz günü saat 12.20'de meydana gelen üç şiddetli sarsıntıdan İzmit Körfezi boyunca 175 kilometrelik bir alan, Çorlu, Tekirdağ, Mudanya, Akhisar, Üsküdar, Ortaköy, Terkos, Bandırma, Bilecik birinci derecede etkilenmiştir. Yanya, Bükreş, Girit, Yunanistan, Konya ve Anadolu'nun büyük bir kısmında ise hasar meydana gelmemiş yalnızca hissedilmiştir.[83]

İstanbul'da can ve mal kaybı büyük olmuştur.[84] Kapalı Çarşı büyük oranda yıkılmış enkaz altında pek çok kişi kalmıştır. Çarşı civarındaki Yolgeçen Hanı, Baltacı Hanı, Bodrum Hanı, Takkeci Hanı ve Sepetçi Hanı, Irgatpazarı'nda Kahveciler içinde Çadırcı Hanı büyük zarar görmüştür. Rumeli yakasında Kırkçeşme ile Halkalı suyolları ciddi hasar görmüştür. Anadolu Yakası'nda hasar, Rumeli yakasına göre daha azdır. Anadolu Hisarı'nda burçlarının bazıları yıkılmış, Kandilli rıhtımı göçmüştür. Fatih'te Dülgeroğlu, Mimar Ayas, Emir Buhari, Hırka-i Şerif ve Karagümrük camilerinin minareleri yıkılmıştır. Cerrahpaşa Camisi'nin son cemaat yerinin kubbeleri çökmüş, Sirkeci'de istasyon civarındaki caminin minaresi

---

81 Orhan Sakin, **Tarihsel Kaynaklarıyla İstanbul Depremleri**, Kitabevi Yay. İstanbul 2002, s. 54.

82 Konu hakkında yapılmış çalışmalar için Bkz. Fatma Ürekli, **İstanbul'da 1894 Depremi**, İletişim Yay., İstanbul 2000; Mehmed Genç, Mehmed Mazak, **Fotoğraf ve Belgelerle 1894 Depremi**, İGDAŞ, İstanbul 2000; Sema Küçükalioğlu Özkılıç, **1894 Depremi ve İstanbul**, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015; Sıddık Çalık, **1894 Yılında İstanbul'da Meydana Gelen Büyük Depreme Ait Anonim Bir Günlük,** Ed. Ali Yeşildal, Seyfettin Ünlü, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul [tarihsiz].

83 Orhan Sakin, **a.g.e.,** s. 58.

84 Depremde hasar gören binaların listesi için bkz. Sema Küçükalioğlu Özkılıç, **a.g.e.**, s.375

şerefesine kadar düşmüştür. Koska'da Papasoğlu Camisi'nin minaresinin üst kısmı ve medresesi çatısı yıkılmıştır. Edirnekapı'da Mihrimah Sultan Camisi'nin minaresi yıkılmış ve müezzini ölmüştür. Galata'da Yeraltı Camisi ve Davud Paşa Camisi'nin minareleri ile Ahmediye Camisi Medreseleri kısmen ve Nuruosmaniye Camisi'nin de giriş kısmı yıkılmıştır. Fatih Camisi'nin minare ve medresesinde, Bayezid Camisi kubbesinde, Sultanahmed Camisi ile Mahmud Paşa Türbesi'nin bazı kısımlarında hasar meydana gelmiştir. Koca Mustafa Paşa Camisi ve daha birçok cami ve mescit ciddi hasar görmüştür. Pek çok kamu binası ve konut yıkılmıştır. Taşkışla, Selimiye Kışlası, Harbiye Mektebi, Fes ve Bez Fabrikası tamiri gerektirecek şekilde zarar görmüştür. Depremin ertesi günü Şehremini'nin ikinci başkanlığınca bir yardım komisyonu kurulmuş, şehrin en fazla hasar gören, Sultanahmed'den Edirnekapı'ya kadar uzanan bölge ile Fatih, Edirnekapı, Topkapı ve Balat'ta evleri yıkılanlara yardım yapılmıştır. Ahşap binaların depremde en az hasar gören yapılar olduğu görülürken en fazla zararın kârgir binalarda olduğu gözlemlenmiştir.[85] Şehirdeki bina sayısında hasar ve yıkım o kadar fazladır ki belediye mühendisleri ve görevlilerinden bazılarının, rüşvet karşılığı sağlam binaya çürük, çürük binaya ise sağlam raporu vermek gibi usulsüzlük ve yolsuzluk yaptığı duyulmuştur. Bunun üzerine padişah konuyla ilgili araştırma ve halkın bu gibi konularda gerekli meclislere başvurması konusunda bilgilendirilmesini istemiştir. Depremde 75 ile 280 arasında değişen ölü sayıları verilmektedir.[86]

Onarımlara sebep olan doğal afetler arasında ikinci sırada yıldırım düşmesi olayı gelmektedir. Şimdiye kadar yapılan yayınlarda ve arşiv belgelerinde rastlanmış bazı örneklerde yıldırımın özellikle cami minare ve kubbelerinde büyük hasarlar meydana getirdiği görülmektedir. Örneğin 1648 yılında fırtınalı bir yağmurda Macuncu Hamamı, Nuri Dede Mescidi, Molla Gürani Camisi ile Murad Paşa Camisi'ne yıldırım düşerek taş ve kurşun kısımlarında tahribata yol açmıştır. 1746 yılında şiddetli bir yağmur sırasında Bayezid Camisi minarelerinden birine yıldırım isabet etmiştir. Yıldırımdan minarenin külahlarından biri alevli bir şekilde

[85] Orhan Sakin, **a.g.e.**, s. 62-63.
[86] Orhan Sakin, **a.g.e.**, s. 65.

yanmıştır.[87] 1724 yılından önce Eyüp Sultan Camisi minarelerinden birine yıldırım isabet ettiği minarelerin ikisinin de bu tarihte iki şerefeli olarak yeniden yapıldığı bilinmektedir.[88] Yine 1906 yılında Cibali'deki Üsküblü Camisi minaresine yıldırım isabet ettiği için harap olduğu ve kurşunlarının onarılması gerektiği mevcut arşiv belgelerinden edinilen bilgilerdir.[89]

Özellikle kurşun tamiri gerektiren ve bunlara benzer şekilde tamirata sebep olan diğer bir doğa olayı da fırtınalardır. XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başına ait, fırtına hadisesi sonucunda onarımların gerekliliğini bildiren pek çok belge bulunmaktadır. 1904 yılında Deveoğlu Yokuşu'ndaki Hoca Hamza Camisi'nin minaresi ile bazı yerlerinin fırtınadan *hasar-dide* olduğu yönündeki bilgiler bu belgelerden birinde yer almaktadır.[90] 1899 yılında Molla Kestel Camisi'nin fırtınada hasar-dide olması benzer örneklerdendir. Belgede geçen hasar-dide tanımlaması zaman zaman da *hasarzede* ya da *harab* olarak geçmektedir. 1905 yılında meydana gelmiş, Süleymaniye civarında bulunan Şemseddin Molla Gürani Camisi'nin *önceki ve sonraki fırtınada hasarzede olan* mahallerinin bulunduğunu belirten bir belge bunlardan biridir.[91] Aynı şekilde 1906 yılında Beşiktaş'ta Rum Ali Camisi'nin minaresinin[92] ve İbni Meddas Camisi'nin bazı yerlerinin[93] fırtınadan harap olduğu verilen bilgiler arasındadır. Rum Mehmed Paşa Camisi'nin 1870 yılında rüzgârdan minaresinin bozulduğu bir arşiv belgesinden anlaşılmaktadır.[94] Verilen örneklerden anlaşıldığı üzere fırtınanın daha çok kurşunlara zarar verdiği görülmektedir.

İstanbul'da eski eserlerin zarar görmesine veya günümüze ulaşamamasına neden olan diğer büyük unsur yangınlardır. Şehirde sayısı bilinmeyecek kadar çok büyük ve küçük çaplı yangınlar yaşanmıştır. Büyük kubbeli taş yapıların şehrin siluetine etkisi baskın gelmişse de bunun sebebi mahallelerde çekirdeği oluşturan

[87] Mustafa Cezar, **a.g.m.**, s. 389.
[88] Mustafa Cezar, **a.g.m.**, s. 351.
[89] BOA., ŞD., 177-34.
[90] BOA., İ.EV., 42-70.
[91] BOA., ŞD., 176-71.
[92] BOA., ŞD., 176-15.
[93] BOA., ŞD., 175-52.
[94] BOA., İ. DH., 614-42811.

cami ya da mescit etrafında her daim ahşap evler bulunmuş olmasıdır. Evler genellikle sahibinin maddi durumuna göre, yüksek duvarlara çevrili bahçe içinde olan konaklar ya da caddeye cephesi olan küçük mütevazı yapılar şeklinde görülmektedir. Devlet zaman zaman bir dizi tedbir ile taş yapıları özendirmeye çalışmış, XIX. yüzyılın sonlarına doğru yeni yapılarda bitişik evler arasına tuğladan bir yangın duvarı örme alışkanlığı kazandırılmıştır.[95] Hem depremlere karşı daha dayanıklı hem daha ucuz maliyetli olması sebebiyle hemen hemen bütün evler ahşaptan yapılmıştır. 1696 yılında padişah, yazdığı bir hükümde ev ve dükkânlar ahşap ile bina edildiği için sıkça yangın çıkması sebebiyle binaların taş, kireç ve çamur ile kâgir olarak inşası ve ahşap yapmak isteyenlere ruhsat verilmemesini emretmektedir.[96] Ancak XIX. yüzyılın ortalarına kadar evlerin ve dükkânların ahşap olarak inşa edilmeye devam ettiği görülmektedir.[97]

İstanbul'daki yangınların sıklığı sebebiyle bunlara karşı alınmış tedbirlere bir örnek 1572 yılında padişah II. Selim'in İstanbul kadısına yazdığı bir hükümde görülmektedir. Buna göre padişah İstanbul'da sık çıkan yangınlara tedbir olarak herkesin evinin üzerine çıkmaya yetecek uzunlukta bir merdiven yaptırmasını ve büyük bir fıçıda su bulundurmasını emretmektedir. Ayrıca ahalinin yangın sırasında evini ve mahallesini terk etmek yerine yeniçerilere yardım ederek birlikte yangını söndürmelerini, bu konuda halkın denetlenmesi, yerine getirmeyenlerin subaşı tarafından tespit edilip merdiven ve fıçı aldırılması emredilmektedir.[98]

Konu ile ilgili olarak 1836 yılında İstanbul'a gelen bir seyyahın gözlemleri ilgi çekicidir. Seyyah'a göre Türkler yangın konusunda son derece tedbirsiz ve korkusuzdur. Örneğin kışın çamaşır kurutma şekli olarak kullanılan, çıtalardan oluşmuş yaklaşık 1 metre yüksekliğinde arı kovanı şeklinde bir çerçeve közle dolu küçük bir mangal üzerine yerleştiriliyor, çamaşırlar birbirinin üzerine bu çerçeveye

[95] Renate Schiele; Wolfgang Müller Wiener, **19. Yüzyılda İstanbul Hayatı**, Apa Ofset, İstanbul 1988, s. 11.
[96] Ahmed Refik, **Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1689-1785)**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s. 21.
[97] Renate Schiele; Wolfgang Müller Wiener, **a.g.e.,** s. 11.
[98] Ahmed Refik, **Hicri Onuncu Asırda İstanbul Hayatı (1495-1591)**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s. 60-61.

seriliyor ve kurumaya bırakılıyordu. Ancak en alttaki çamaşır kurur kurumaz alınmazsa tutuşuyor ve hepsini yakıyordu. Bu ve benzeri tedbirsiz davranışlara pamuklu perdeler ve basma sedir örtülerinin yanıcılığının eklendiği belirtiliyor. Seyyah bu durumda yangınların yılda 10-12 kere yerine nasıl olurda daha çok çıkmadığının şaşırtıcı olduğunu söylemektedir.[99]

Yangınların sıklığı sebebiyle 1917 yılında Dergâh-ı Ali Tulumba Ocağı ismiyle bir ocak kurulmuştur. Yaklaşık yüz sene sonra her mahallede bir tulumbacılar birliği oluşturulmaya başlanmıştır.[100] Bu kişiler bu görev için kayıt olmakta ve gayrimüslimler cizyeden muaf tutulmaktadır. Yangını gözetlemek için özellikle geç dönemlerde Bayezid ve Galata kuleleri kullanılmıştır. Duman veya alev gördüklerinde haberciler civardaki karakollara onlar da tulumbacılara iletirdi. XIX. yüzyılın başında yangın söndürme yöntemlerinin yetersizliği, suyun azlığı gibi sebeplerle 1200 kişilik bir alay askerin eğitildiği ve gerekli aletle donatıldığı bilinmektedir.[101]

1633 Cibali Yangını, 1651 Esir Hanı Yangını, 1719 Gedik Paşa Yangını, 1720 Kasımpaşa Yangını, aynı yıllarda çıkan Üsküdar Yangını, 1734 Unkapanı Yangını, 1739 Babıâli Yangını, 1741 Sultanahmed Yangını, 1753 Gedikpaşa Yangını, 1794 Balıkpazarı Yangını, 1838 Firuzağa Yangını ve XX. yüzyıldaki Büyük Beyoğlu Yangını İstanbul yangınlarından bir kaçıdır.[102] 1782 yılında meydana gelen iki büyük yangını ise müstakil bir çalışmadan öğrenmekteyiz.[103] Bu yangınların çıkış sebepleri olarak ahşap yapılaşma, hava sıcaklığı, susuzluk ve bazı gizli güçlerin gösterilmesi dikkat çekicidir. Depremlerde olduğu gibi yangınların halk arasında Allah'ın

---

[99] Julıa Pardoe, **Sultanlar Şehri İstanbul,** Çev. Banu Büyükkal, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009, s. 424.

[100] Niyazi Ahmed Banoğlu, **İstanbul Cehennemi-Tarihte Büyük Yangınlar**, Kapı Yay., İstanbul 2008, s. 5-6.

[101] Schiele, **a.g.e.,** s. 66.

[102] Bilinen yangınların sayısı fazla olduğu için hepsi üzerinde teker teker durulmasına imkân yoktur. İstanbul yangınları hakkında toplu katalog için bkz. Niyazi Ahmed Banoğlu **a.g.e.**; Mustafa Cezar, **a.g.m.**, s. 327-380.

[103] Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde bulunan ve günümüz Türkçesine çevrilmiş eser 1782 yılında çıkan iki büyük yangını konu almaktadır. Bkz. Derviş Mustafa Efendi, **1782 Harik Risalesi-1782 Yılı Yangınları**, Haz. Hüsamettin Aksu, İletişim Yay., İstanbul 1993.

gazabına uğrandığı düşüncesiyle çıktığı inancı sıkça dile getirilmektedir.[104] 24.5 saat süren birinci yangın 24 Temmuz 1782 tarihinde Balat ve Fener arasında meydana gelmiştir. Yangında Çırakçı Çeşmesi, Nişancı Camisi, Ragıp Paşa Hamamı yakınlarından kollara ayrılarak geniş bir alanı yok etmiştir. Diğer yangın ise 22 Ağustos 1782 gecesi, Gül Camisi yakınında Çıngıraklı Mahalle'de çıkmış ve kollara ayrılarak İstanbul'un büyük bölümünü yakmıştır. On binlerce hane ile yangından kaçıp Şehzade Camisi'ne sığınan 600 kişi can vermiştir.[105]

2.2.2. Osmanlı Döneminde Mimaride Onarım Anlayışı

Toplumlar korku, saygı, inanç, ekonomik ve estetik gibi sebeplerle, somut olsun ya da olmasın, geçmiş kültür varlıklarına her zaman ilgi duymuştur. Bu durumun uygulanış biçimleri çoğu zaman farklı ve doğal olarak olumlu ve olumsuz olarak kendini göstermiştir. Taşınır ve taşınmaz bir kültür öğesinin değeri çoğu zaman işleve göre şekillenmiştir. Nesnenin estetik değeri, çevreye katkısı gibi etmenler özellikle XII. yüzyılda Avrupa'da başlamıştır. Ancak koruma bilinci bu dönemden itibaren öznellik, dönemin beğenileri, toplum kuralları ya da din gibi etmenler tarafından yönlendirilmiş ve XIX. yüzyıla değin çeşitli şekillerde uygulanmıştır. Geçmiş zamanlara ait koruma ya da onarım ile ilgili nihai tanımlar tahribatın sebebi ve buna karşı takınılan tavır özelinde incelenerek yapılabilmektedir.[106]

"Kültür varlıkları" kavramı dönemlere ve kültürlere göre değişmekle birlikte Avrupa'da Roma'ya kadar uzandığı düşünülmektedir.[107] Roma'da malların yalnız

[104] Niyazi Ahmed Banoğlu, **a.g.e.,** s. 16.
[105] Derviş Mustafa Efendi, **a.g.e.,** s. 8.
[106] Osmanlı Devleti'nde eski eser koruma anlayışı hakkında bkz., Emre Madran, "Osmanlı Devleti'nde 'Eski Eser' ve 'Onarım' Üzerine Gözlemler", **Belleten**, C. 49, S. 195 (1986), TTK Yay., ss. 504-546.
[107] Ahmed Mumcu, "Eski Eserler Hukuku ve Türkiye", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.3-4, S. 26 (1969), ss. 45-78.

maddi değeri dolayısıyla korunmayacağı prensibi yazılı kanunlarca belirlenmiştir. Bununla birlikte kişilere estetik değeri korumak için çeşitli davalar açılabilmiştir.[108]

Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından Rönesans'a kadar esaslı bir düzenlemeye rastlanmamışken Rönesans döneminde klasik kültüre merak ve eski eserlere ilgi yeniden canlanmıştır. XV. yüzyıl sonu XVI. yüzyıl başında papaların izni olmadan hiçbir esere dokunulmamış ve ağır yaptırımlar uygulanmıştır. Bu dönemden itibaren Avrupa'nın her yerine aşılanan eski eser sevgisi yalnızca klasik eserlerle sınırlandırılmıştır. Tarihin her döneminden eserlerin korunması ise Rönesans'tan sonra olmuştur. XVII. yüzyıldan itibaren Roma'da papalık kararı ile eski eserlerin yurtdışına çıkarılması yasaklanmıştır. 1624'ten 1750 ye kadar bu konuda yayımlanmış sekiz papalık kanunu bulunmaktadır.[109] 1726, 1750, 1801 tarihlerinde bazı kararlar alınmış 1802 ve 1820 senelerinde çıkarılan esas yasalarla hukuki sınırlar belirlenmiştir. Diğer İtalyan şehirleri de eş zamanlı olarak bu kanunlara benzer yasaları benimsemiştir. İtalyan birliğinin kurulmasından sonra bir tasarı hazırlanmış ve 1902 yılında kanunlaşmıştır. İtalya'dan başka Danimarka, İsveç, Portekiz, Fransa, Almanya, Avusturya, İngiltere ve diğer Avrupa ülkelerinde de benzer dönemlerde kültür varlıklarını korumaya ilişkin çeşitli kanunlar çıkarılmıştır.[110]

Osmanlı Devleti de Orta Asya, Selçuklu ve Bizans geleneklerinin sürdürüldüğü dolayısıyla korunması gereken bir birikime sahip olarak kurulmuştur. Bu kültür birikiminin korunmasının mali, bürokratik, siyasi ve sosyal örgütlenmesi gibi ayakları vardır. Daha da önemlisi bu algının oluşması, oluşmuş olsa bile sürekliliği koruma politikalarında esas unsurlardır. Ancak tespit edilen pek çok münferit ya da birbirine benzer olaylarda yazılı olmayan yasalar sebebiyle süreklilik ve tutarlılık görülememektedir. Avrupa'da kültürel korumacılığın tarihi Roma'ya kadar uzanırken Osmanlı coğrafyasında XIX. yüzyılda yasalarla teminat altına alınabilmiştir. Bilinçsizlik ve ilgisizlik eski eserlerin muhafazasını ve korunmasını

[108] Roma'da koruma uygulamaları örnekleri için bkz. Ahmed Mumcu, **a.g.m.**, s. 54.
[109] Ahmed Mumcu, **a.g.m.**, s. 55.
[110] Ülkeler ve kanunların içerikleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmed Mumcu, **a.g.m.**, s. 56-65.

engellemiştir. Özellikle yurtdışında bulunan eserlerin sayısı hayli fazladır. Bunların büyük bir çoğunluğu doğu ve batı ülkelerine yüzyıllar boyunca ihraç edilen halı, kilim, eski kumaş, seramik gibi ürünler, Osmanlı saraylarından gönderilen hediyeler ve özellikle XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başında Anadolu'nun yağma edilerek yurtdışına kaçırılmış eserlerinden oluşmaktadır.[111]

Öte yandan Türk kültüründe Selçuklulardan başlayarak bir kültürel koruma düşüncesinin varlığına da dikkat çekilmektedir. Araştırmacılara göre Konya'nın ortasındaki höyük olan yığma tepenin etrafını surlarla çeviren Selçuklular ellerine geçen her türlü eski taşı kale duvarlarının görünen yüzlerine yapıştırarak sergilemişlerdir. Bu bir bakıma Türk tarihindeki ilk müze anlayışı sayılabilecek bir durumdur.[112] Bugün Konya surlarından bir iz kalmamıştır. Kendilerinden sonra Osmanlı hâkimiyetinde ise Konya'da Selçuklulardan kalan eserlerin vakfiyeleri ile birlikte vakıfları tespit edilmiş, yeni ilavelerle vakıf eserleri yaşatılmaya çalışılmıştır. Selçuklu eserlerinin bir kısmı doğal afetler ve ihmaller sonucunda yok olduktan sonra Osmanlılara ulaşmıştır. Bunlar itina ile korunmuş, gerekli tayinler yapılmış, tamire muhtaç olanlar mütevellilerine verilen izinle kendi vakıflarından gelir sağlanarak tamir ettirilmiştir.[113] Bu yaklaşımın Osmanlının Selçuklu eserlerini bir miras olarak değerlendirdiği görüşü tartışılabilir ancak açık olan nokta bunun daha çok pragmatik sebeplere dayandığıdır. Nitekim valilik yapan Şehzadelerin oturduğu Konya Alaeddin Köşkünün ne sebeplerle olduğu bilinmeyen bir şekilde harabe olması üzerine taş ve mermer malzemenin yağmalanmasının önlenmesi emredilmiştir. Ancak bu harabe için, *eğer kimsenin malı değil ve gerçekten harabe ise* ibareleri kullanılarak diğer vakıf eserlerinin yapılmasında kullanılmak üzere alınmasına izin verilmiştir.[114]

---

[111] Yurtdışında sergilenen Anadolu eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmed Önder, **Yurtdışı Müzelerinde Türk Eserleri**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989.

[112] Semavi Eyice, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 6, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 1596.

[113] Zeki Atçeken, **Konya'daki Selçuklu Yapılarının Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması**, TTK Yay., Ankara 1998, s.328.

[114] Zeki Atçeken, **a.g.e.,** s. 328.

Buna benzer örneklerin Osmanlı dönemi uygulamalarına da rastlamak mümkündür. 1577 yılında yazılan arz-ı halde Eğriboz, Atina, Livadiye ve İstafe'de bazı yontulmuş mermer direkler ve somaki mermerlerin yabancılarca alınıp satıldığı belirtilmekte ve kadılara bunların yerinden alınmasının, alınıp satılmasının yasaklanması emredilmektedir.[115] 1583 yılında Aksaray Kadısı'na yazılmış bir hükümde Selçuklu Sultanlarına ait bir hanın bazı kişilerce taşlarının çıkarılıp kendi binalarında kullanılmak üzere götürülmesi suç sayılmıştır. Yapanların bulunması ve hanın sağlamlaştırılması emredilmektedir.[116] Aynı yüzyılda Süleymaniye Camisi ve İmareti inşasında kullanılmak üzere pek çok eski eserin İmparatorluğun çeşitli yerinden getirtildiği de bilinmektedir. Bunlardan en bilineni İstanbul'da Kıztaşı Mahallesi'ndeki dikilitaştır. Bu taşın cami kubbesinin dayandığı dört büyük granit sütundan biri olduğu bilinmektedir.[117] Aynı yüzyılda gelişen bu farklı uygulamaların ortaya çıkışını padişahların tutumlarındaki farklılıklarla açıklanması mümkün olduğu gibi şeriat hükümleriyle yönetilen imparatorlukta eski eserlerle ilgili kanunların olmayışı ile de açıklamak mümkündür.

Osmanlı'da mimari onarım anlayışında ise vakıfların önemli bir yeri olduğu görümektedir. Vakıflar Osmanlı toplumunda kamu yararına oluşan, yasal açıdan değiştirilemez kurallara bağlanan bu kurumların mimari eserlerin oluşması devamlılığının sağlanması, yenilenmesi ve onarımı konusunda önemli bir yeri vardır. Bir yapının onarıma ihtiyaç duyması halinde yöre halkı, yerel yöneticiler ve yapının yönetimi ile ilgili kişiler ilk sırada gelmektedir. Yapılan araştırmalara göre onarım isteklerinin meydana gelmesinde vakıf mütevellilerinin ilk sırada yer aldığı görülmektedir. İkinci sırada vakıf nazırı ardından halk, sonra kadılar, kişiler, naibler ve yapı görevlileri dini ya da sosyal amaçlı yapıların onarımı için Divan'a başvurmaktadır. Divan onarım izni verirken vakfın parasal yeterliliğinin olup

[115] İsmail Günay Paksoy, "Bazı Belgeler Işığında Osmanlı Devleti'nin Kültür Mirası Politikası Üzerine Düşünceler", **Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu-1992,** Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1993, s.203.

[116] İsmail Günay Paksoy, **a.g.m.**, s.203.

[117] Cami ve imaretin inşasında kullanılmak üzere pek çok eski eserin harabelerinden alınmış diğer renkli sütunlar ve mermerlerin de olduğu yerler ve dikilitaş hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ö.L. BARKAN, **Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı**, C.1, TTK Basımevi, Ankara 1979, s. 344.

olmadığı, Şer'i izin alınıp alınmadığı, keşfin hazır olup olmadığı, mütevellinin izninin alınması gibi kriterleri gözetmektedir. Onarımların bürokratik aşamasını teşkil eden bu ilk bölümde divanda alınan her türlü karar kadı ya da naibe gönderilirdi.[118]

Bir yapının onarım gerektiren yerlerinin saptanması, metrajının yapılması ve birinci keşfinin çıkarılması onarım uygulanmasının ilk basamağıdır ve aralarında en az biri mimar bulunan heyet tarafından yapılmalıdır.[119] Genellikle yapıların önemine ve yapılacak işin niteliğine göre heyet üyesinin sayısı ve meslek çeşitliliği artmaktadır. Heyetin yaptığı keşifler imalat türlerine ve metraja dayanmaktadır. Bunlar bir rapor halinde mimarbaşı tarafından defterdarlığa sunulur, defterdarlık defteri inceledikten sonra parasal kaynak bulunur ve durum *telhis*le sadrazamın onayına gönderilirdi. Sadrazamın *buyruldu*suyla onaylanan keşif defteri "başmuhasabe defterine kaydedilerek, mimarbaşına bir örneği verilirdi.[120]

Keşifler yapıldıktan ve onarıma karar verildikten sonraki aşama, uygulama aşamasıdır. Osmanlı'da yeni bir inşaat ile onarım uygulamaları arasındaki fark konusunda eldeki bilgiler yetersizdir. Arşivlerdeki ve yayınlardaki inşaat uygulamalarının neredeyse hepsi yeni ve büyük bir binanın inşaat uygulamalarını bütün ayrıntıntılarıyla anlatıldığı örnekler[121] olmasına karşın onarımlar için aynı şey söz konusu değildir. Onarımlar için çoğunlukla keşif defterleri en aydınlatıcı belgelerdir. Örnek keşif belgelerinin en ayrıntılı olanlarından biri şu anlatıma sahiptir:

Kırkdört Kapısı civarında kâin Hoşkadem Câmi'sinin üzerinde bulunan çatının tamiri ve gerekli görülen yerlerinin kaplaması ve kiremitlerinin yenilenmesi ve eksik olanlarının tamamlanması, minarede derz yapılması, içindeki döşemelerde kaldırılan

[118] Emre Madran, **a.g.m**, (1968), s. 524.
[119] Emre Madran, **a.g.m**, (1968), s. 527
[120] Emre Madran, **a.g.m**, (1968), s. 529.
[121] Osmanlı döneminde yeni bir inşaat uygulaması için bkz. Doğan Kuban, "Tarih-i Cami Şerif-i Nuru Osmani ve On sekizinci Yüzyıl Yapı Tekniği Üzerine Gözlemler, "**Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1982, s.123-140.

ahşapların abana koğuşundan eskileriyle yenilerinin karıştırılıp yeniden kullanılması, maksure ve şamdanlık döşemeleri inşası, yeniden parmaklık yapılması, içinin sıvalarının döktürülüp, etrafı melez (gri ya da kirli beyaz), üzeri beyaz ve mermer sıvaları yenileme, sıvacıkârı şükûfe ve tac işleme ve ism-i celâl ve ism-i nebî ve çıhar-yar-ı güzîn, esmâ-i şerîfleri yazılması, yedi çift dökme havâle camları tamiri…[122]

Ulaşılabilen belgelerde en ayrıntılı şekilde yukarıdaki gibi verilen onarım bilgileri, onarımların maliyet hesabı amacıyla yazıldığı için, buradaki ayrıntılar yapılmış ya da yapılması gereken onarım işlerini betimlemektedir. Bunların ne şekilde uygulandığı ise kaynakların kısıtlı olması sebebiyle yeterince açık değildir. Bu sebeple onarım ugulama anlayışı araştırılması ve geliştirilmesi gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı döneminde onarım işlerinin ne şekilde uygulandığına dair yapılmış bir çalışma bu anlamda bazı noktaları aydınlatacak niteliktedir.[123] XIX. yüzyılın sonunda Sultanahmed Meydanı'ndaki Dikilitaş'ta, bir onarımın tam olarak nasıl yapıldığı eksiksiz bir şekilde anlatılmaktadır. Çalışmaya göre anıt 1893 yılında oldukça harap durumdadır ve dönemin Sanayi-i Nefise-i Şahanesi Mektebi mimarlık eğitimcilerinden Mimar A. Vallaury tarafından keşifleri yapılmıştır. Vallaury müzeye yazdığı raporda Dikilitaş'ın alt sırada bulunan taşlarının zamanla tahrip olarak yerinden oynadığı, buna bağlı olarak üst kısımın eğildiği ve buradaki taşların düşmeye başladığını belirtmektedir. Mimar, anıtın korunması ve aslına sadık kalınarak onarılması için etrafına bir iskele kurulup, kayan taşların numaralandırılıp kaldırılarak yeniden kullanılmasını önermektedir. Maarif Nezareti'nce yürütülmesi planlanan bu onarımın keşif ve hazırlık süreci bazı anlaşmazlıklar ve masraf miktarı sebebiyle uzun sürmüştür. Bunun üzerine Müze-i Hümayun Müdürü Osman Hamdi Bey yeni bir heyet oluşturulup keşif yapılması yönünde Maarif Nezareti'nden talepte

[122] BOA. C. MF, 4-184.

[123] Nurcan Yazıcı, "Archival Evidence fot the Late Nineteenth Century Restoration of the Colossus in SultanAhmed Square, İstanbul", **Conservation and the Eastern Mediterranean: Contributions to the 2010 IIC Congress**, Istanbul 2010, ss. 243-248.

bulunmuş ancak yapının restorasyonu ancak 1894 depreminden sonra mümkün olmuştur. Onarımın önce İstanbul şehir surlarından elde edilecek taşlarla yenilenmesi düşünülmüş fakat surlara zarar verebileceği gerekçesiyle bundan vazgeçilmiştir. Deprem sonrasında Osman Hamdi Bey tarafından hazırlanan raporlarda anıtın üzerindeki yazıttan anlaşıldığı kadarıyla 1000 yıl önce Constantin tarafından onartılması da Dikilitaş'ın aslına uygun onarımının yapılmasında etken olmalıdır. Böylece anıtın onarımı Vallaury'nin önerdiği şekilde 1895'te sonlanmıştır.[124]

Bu dönem yürürlükte olan *Asar-ı Atika Nizamnamesi*, bu ve bunun gibi anıtların onarımına özen gösterilmesi konusunda hükümler içermektedir. İlk açılan Müze-i Hümayun ve 1869 tarihli Asar-ı Atika Nizamnamesi ile ülkeye Avrupai bir anlayış ve düzen getirilmeye çalışıldığı kuşkusuzdur. Bu sebeple XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra yapılmış onarımlarda ilk modern restorasyon teknikleri kullanılmıştır. XIX. yüzyıl başı ve öncesinde gerçekleştirilen onarım faaliyetlerinin uygulamalarına dair bilgiler kısıtlı olmakla birlikte bunların sıradan inşaat işleri şeklinde uygulanmış olmaları muhtemeldir. Her ne kadar kullanılabilir orijinal malzemeler erken tarihli onarım ya da belgelerde geçtiği şekliyle, tamirat işlerinde tekrar kullanılmış olsa da bunun *aslına uygunluk* ilkesinden değil maliyeti azaltmak amacıyla uygulandığı pek çok örnekte görülebilmektedir.

[124] Nurcan Yazıcı, **a.g.m**, s. 245-46.

3. KATALOG

3.1. FATİH SULTAN MEHMED DÖNEMİ CAMİLERİ

3.1.1. Şeyh Vefa Camisi

Yapının Yeri: Eminönü'nde Vefa Semti'nde, Vefa Caddesi üzerindedir.

Yapının İnşa Tarihi: Cami 881/1476 yılında inşa edilmiştir[125] ancak 1994'te, temel seviyesinden itibaren yeniden yapıldığı bilinmektedir.

Yapının Banisi: Fatih Sultan Mehmed tarafından Seyid Şeyh Muslihiddin bin Mustafa Ebülvefa adına yaptırılmıştır.[126]

Yapının Mimarı: Bilinmiyor.

Yapının Mimari Özellikleri: Cami; hamam, türbe, medrese, imaret, çilehane ve çeşmeden oluşan külliyenin merkezinde inşa edilmiştir. Bugün külliyeden geriye Şeyh Vefa'nın çilehanesi ve türbesi orijinal olarak kalabilmiştir. Orijinal plan şemasına sadık kalınarak temel seviyesinden itibaren yeniden inşa edilen yapının plan şemasının Eyüp Camisi'nin plan şemasını tekrarladığı görülmektedir. Yapı, kuzeyinde beş birimli son cemaat yeri, merkezi kubbe etrafında iki yarım kubbe, güneyindeki mihrap çıkıntısı ve batısındaki minareden oluşmaktadır. İnşa malzemesi iki sıra tuğla bir sıra düzgün kesme taştır. (Resim1)

Caminin bütün cephelerinde pencere formları aynı olmakla birlikte sayısı değişmektedir. Bunlar düzgün kesme taştan yapılmış, dikdörtgen söveli ve sivri kemerlidir. Güneyde mihrap nişi dışarı doğru beşgen formda çıkıntı yapmaktadır.

---

[125] Ayvansarayi Hüseyin Efendi, Ali Satı Efendi, Süleyman Besim Efendi, **Hadikatü'l-Cevâmi, İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Mimari Yapılar**, Haz. Ahmed Nezih Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2001, s. 187.

[126] Külliyenin bazı binalarının II. Bayezid zamanında yapıldığı yönünde görüşler bulunmaktadır. Ayvansarayi ise cami banisinin II. Bayezid olduğunu yazmaktadır. Bu Ayverdi'nin bahsettiği gibi basit bir kalem sürçmesi olabilir. Bkz. Ayvansarayi vd., **a.g.e.,** s. 187; Ekrem Hakkı Ayverdi, **Fatih Devri Mimarisi**, İstanbul Fethi Derneği Neşriyatı, İstanbul 1953, s. 198.

Her bir kenar üzerinde altta ve üstte olmak üzere iki pencere vardır; üzeri yarım kubbeyle örtülü ve kurşunla kaplıdır. (Resim 2) Kubbe kasnağında ve yarım kubbelerin eteğinde çok sayıda pencere bulunmaktadır.

Minare, caminin batı kenarında, son cemaat yeri ve harim duvarının birleştiği noktadadır. Düzgün kesme taşla inşa edilmiştir ve çokgen kürsü üzerinde yükselmektedir. Kürsüden üçgen kuşaklar ile pabuçluk kısmına oradan da kalınca bir silme ile silindirik gövdeye geçilmektedir. Şerefe ve petek kısmı taştan ve sade olan minarenin külahı kurşunla kaplıdır. (Resim 3)

Kuzeyde beş birimli son cemaat yerinin her birimi kubbeyle örtülüdür. Kubbeleri taşıyan sivri kemerler baklava başlıklı mermer sütunlarla taşınmaktadır. (Resim 4) Kuzey cephesinin ortasında bulunan taçkapı mermerdendir. Basit silmelerle sınırlandırılmış ve palmet motifleri ile taçlandırılmış taçkapının iki yanında dört adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Bunlar da düzgün kesme taştan yapılmış, dikdörtgen sövelidir ve alınlıkları boş bırakılan sivri kemerlere sahiptir. Pencerelerden kapı yanındakilerde ve kapının üstünde; birer alçı şebekeli, sivri kemerli, küçük boyutlu pencere daha bulunmaktadır.

Harimde orta birim ve yan mekânlar birbirinden yuvarlak kemerler ile ayrılmaktadır. Kemerler duvarlara gömülü desteklere bindirilmiştir. Büyük kubbenin geçiş unsurları pandantif, yanlardaki ve mihrap üzerindeki yarım kubbelerde ise tromptur. Trompların kenarlarında dekoratif üçgen sarkıtlar bulunmaktadır. (Resim 5)

Palmet dizisi ile taçlandırılmış mihrap, mermerden ve beş kenarlıdır. Mihrap nişi basit silmeler ile sınırlanmıştır; kavsarası mukarnaslıdır ve üzerinde bir kartuş içinde ayet kitabesi bulunmaktadır. (Resim 6)

Minber de beyaz mermerden ve oldukça sadedir. İç içe üçgenlerin oluşturduğu aynalık kısmının ortasında bitkisel motiflere yer verilmiştir. Süpürgelik bölümünde ise dekoratif açıklıklar bulunurken köşk kısmı ahşap bir külahla örtülüdür. (Resim 7)

Yapının Süsleme Özellikleri: Cami son inşa döneminde, ağırlıklı olarak mavi ve kırmızı renkte palmet, rumi hatayi motiflerinden oluşan bitkisel süsleme kompozisyonuyla bezenmiştir. Kalemişi süslemeler kubbe içlerinde, kubbe geçişlerinde ve kemer içlerinde bulunmaktadır. (Resim 8) Bunlardan başka dikkat çeken diğer süsleme unsuru harimdeki renkli camlardır.

Yapılan Müdahaleler: Yapı kapsamlı onarım ve müdahalelerle günümüze ulaşabilmiştir. Onarımları konu alan bilgilerin bir kısmını Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki, bazı keşif ve resmî yazışma belgelerinde bulmak mümkündür. Bunlardan ilki 21 Receb 1197/22 Haziran 1783 tarihlidir ve camiyle birlikte medrese ve türbenin bir yangında hasar gördüğünü bildirmektedir.[127] Medresenin yeniden inşası ve türbenin onarımı için hassa mimarlar ocağından *Hafız İsmail Halife* ile vakıf mütevellisi ve katib ile birlikte bir grup, külliyeye gönderilmiştir. Türbe ve medresenin çatısı ve diğer binaların muayenesi yapılarak bir hasar ve maliyet raporu yazılmıştır. Keşifte medrese ve türbede yapılacak onarımların ve maliyetlerinin ayrıntılı dökümünün yanı sıra camide de yapılması gereken birtakım onarımlardan söz edilmektedir. Buna göre caminin üzerindeki kurşun levhaların değişmesi, mevcut minareye iki kat sıva yapılması ve minarenin külahında kurşun yenilemesi öngörülmektedir. Söz konusu onarımlardan bahsedilen sayfanın sonunda, *Hassa Başmimarı Mehmed Tahir* imzası yer almaktadır. (Ek 1) Defterin sonraki sayfalarında yine aynı onarımın farklı işçilik, maliyet ve malzeme kayıtları mevcuttur. Bu keşif de 6 Receb 1197/7 Haziran 1783 tarihinde yapılmıştır ve cami, medrese ve türbenin onarımı için yapılması gerekenler bir arada verilmiştir. Camideki onarım türü ve malzeme gereksinimi şu şekildedir: Minarede derz, kurşun mıhlaması ve badanası, caminin dış duvarlarına badana, içine badana, sıva ve boya, mihrap camı tamiri, cami camı tamiri, camiye billur kandil ve tel alınması. Bunların dışında verilen kereste cinsleri ve hammaliye, reze, kalbur ve kürek, neccara ödenen para gibi birçok ayrıntı, onarımların tümü için ortak gösterilmiştir. Bu nedenle doğrudan cami onarımı ile ilişkisi anlaşılamamaktadır. Bu onarımın işçilik ve malzeme giderleri 355.921 akçedir. (Tablo 3) Belgedeki anlatımdan söz konusu

[127] BOA., EV.HMH. d., 6396.

onarımın çok büyük ölçekli olmadığı, caminin kubbe ve duvarlarına statik açıdan bir müdahale olmamakla birlikte içinde ve dışında sıva ve boya yenilemesinin olduğu anlaşılmaktadır. Böylece onarımın yapıldığı tarihte yapının içinde süslemeler bulunduğu ve bunların da elden geçirildiği görülmektedir. Ayrıca işçilik ücretlerinin ödenmesi kısmında *tarih taşı ve yerine konması* şeklindeki ifadeden yapının bir onarım ya da inşa kitabesinin bulunduğu sonucu çıkmaktadır. *Yumurta ve püskül, çini avize ve püskül* ifadeleri de caminin dekorasyonunda kullanılan birtakım unsurlar olmalıdır ancak çini avize dışındaki diğer öğelerin kullanım yeri ve nitelikleri hakkında fikir yürütmek pek mümkün değildir.

Minarenin 1894 depreminde külahından yukarısının yıkıldığı[128] bilinmekle birlikte onarımı ile ilgili bir bilgiye rastlanamamıştır.

İstanbul Şehremaneti Hey'et-i Fenniyesi tarafından 1336/1917–1918'de çizilmiş bir yangın haritasında caminin yangın bölgesi içinde kaldığı görülmektedir. (Resim9) Daha önce caminin 1909'da bir yangın geçirdiği bilinmektedir. Söz konusu harita bu yangından yaklaşık 10 sene sonra çizilmiş olabileceği gibi 1909 senesi de tartışmalıdır.[129] Haritada *Vefa Camisi* olarak gösterilen yerin içi arsa olarak belirtilmektedir. Ayrıca caminin çevre duvarları da verilmiştir. (Resim10) Bu yangının daha önce 1873'te çıkan yangın olup olmadığı bilinememektedir. Yukarıda bahsedilen ve söz konusu tarihte yapılmış olan keşiflerin uygulamaya dönüşüp dönüşmediği ile ilgili bir bilgiye rastlanamamıştır. Bu sebeple caminin XX. yüzyıl başlarına kadar harap ve hatta haritada gösterildiği gibi dört duvardan ibaret kalmış olması, ihtimal dâhilindedir.

XX. yüzyılın başında ise 17 Receb 1337/18 Nisan 1919 tarihinde yazılmış bir belgeden[130] caminin yeniden inşasının yapılacağı anlaşılmaktadır. İnşaatın ihalesi *Mimar Alâeddin Bey'*e verilmiştir ve aynı kişiden belgede müteahhit olarak da

[128] Sema Küçükalioğlu Özkılıç, **a.g.e.,** s. 613.
[129] Ayverdi kaynak belirtmeksizin bu tarihi vermektedir. Bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, **a.g.e.,** (1953), s.198.
[130] BOA., ŞD., 202.

bahsedilmektedir. Belgeye göre Mimar Alaaddin Bey ile Evkaf Nezareti arasında mukavele imzalanmadan cami inşasına başlanmıştır. İnşaatın başlamasından kısa bir süre sonra savaş başladığı için enflasyon sebebiyle malzeme ve işçilik fiyatlarında artış olmuştur. Bu sebeple mimar ihaleyi fesh etmek istemektedir. Bunun üzerine evkaf komisyonu mimarın isteğini reddetmiştir. Ancak mimar aralarında bir yazılı anlaşma olmamasını ve enflasyondaki artışı yeniden sebep göstererek inşaata devam etmeyeceğini bildirmiştir. Olayın çözümü bir üst merci olan *Şûrâ-yı Devlet'e* bırakılmıştır. Burada alınan karara göre ortada yazılı bir anlaşma olmasa bile bir tarafın isteği ile ihale fesh edilemez. Taraflar birbirlerine söz verdikleri için olayın ya mahkemeye intikal ettirilmesi ya da enflasyon oranları normale dönünceye kadar inşaatın ertelenmesi uygun görülmüştür.

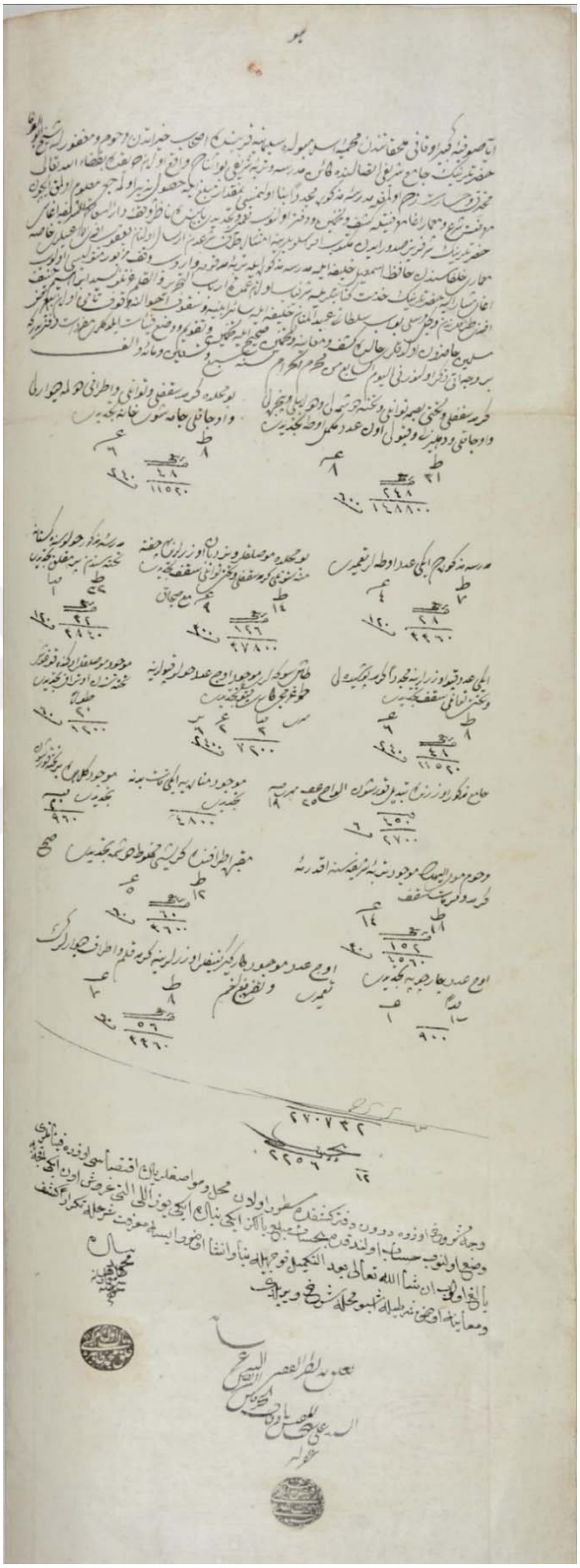
Yapının ulaşılabilen en erken tarihli onarım belgesi XVIII. yüzyılının ikinci yarısına aittir. Bu onarım yangın neticesinde hassa baş mimarı Mehmed Tahir tarafından yapılmıştır. 1783 tarihli bu onarımdan sonra 1894 yılında deprem sonrası yapılan onarıma kadarki sürede cami ile ilgili bilgilere ulaşılamamaktadır. Depremden kısa süre sonra 1909'da caminin yeniden yanması ile bir onarım daha gündeme gelmiştir. Ancak bunun yaklaşık 10 sene yapılmadığı anlaşılmaktadır. Bu tarihten sonra 1919'da Mimar Alaaddin'e verilen onarım ihalesi de savaş sebebiyle iptal edilmiş ya da uygulanamamıştır. Caminin yangından sonra çevre duvarları temel seviyesinde kalabilmiş, üzerindeki tarih taşına göre 1994'te, bu duvarlar üzerine yeniden inşa edilmiştir. Cami ilk inşaatta da merkezi bir kubbe etrafında yanlarda iki yarım kubbeli plan şeması ile ilk Eyüp camisinin planına yakın bir şema ile yapılmıştır.[131]

[131] Ayverdi, Gurlitt'in 1900'da çizdiği röleveyi aynen vermektedir. Bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, **a.g.e.,** (1953), s. 198.

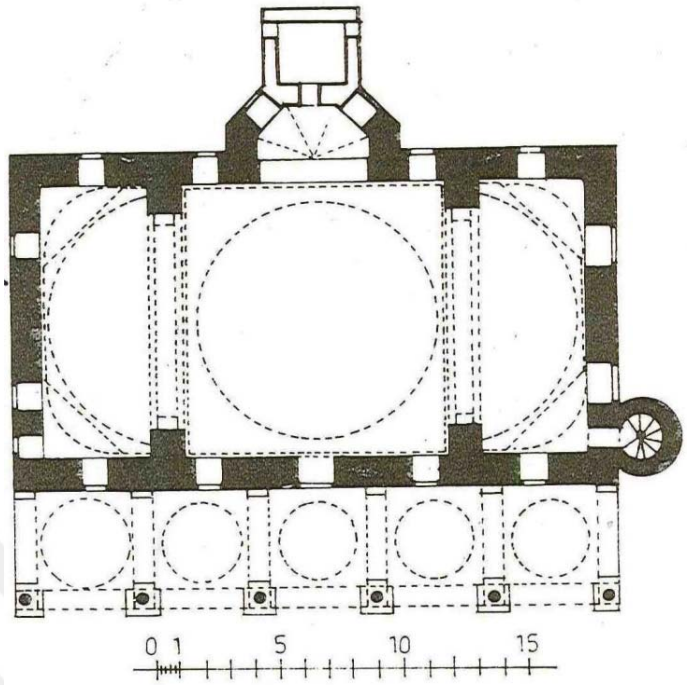
Tablo 3. Vefa Camisi'nin 1783'te yapılmış keşfine ait raporun ayrıntısı (BOA., EV.HMH. d., 6396).

Ahşap Malzemeler			
Malzeme	**Miktar**	**Birim Fiyat**	**Ücret**
Kereste	-	-	109.738,5 akçe (hamaliye içinde)
Doğrama kapı ve çerçeve	81,5 zirâ'	129 akçe	10.513 akçe
Büyük Kapı	3 adet	2400 akçe	7.200 akçe
Ağaç parmaklık	10 adet	60 akçe	600 akçe
Toplam			128.051,5 akçe
Metal Malzemeler			
Malzeme	**Miktar**	**Birim Fiyat**	**Ücret**
Karışık çivi	197 kıyye, 100 dirhem	27 akçe (kıyyesi)	5.330 akçe
Oluk ve sağış çivisi	93,5 kıyye	120 akçe	11.220 akçe
Demir toplu parmaklık	13 kıyye	40 akçe	502 akçe
Kol demiri halkası	3 adet	12 akçe	36 akçe
Menteşe	45 adet	6,5 akçe	292,5 akçe
Zincir	6 adet	15akçe	90 akçe
Kalbur ve kürek ve kazma vs.	-	-	2.136 akçe
Cam menteşesi	-	-	336 akçe
Toplam			19942,5 akçe
Taş ve Toz Malzemeler			
Malzeme	**Miktar**	**Birim Fiyat**	**Ücret**
Kireç	151,5 kantar	30 akçe	4.545 akçe
Kiremit	18.725 adet	-	27.720 akçe (hamaliye içinde)
Çarşı tuğlası	2.400 adet	-	4.920 akçe
Alçı	11,5 keyl	60 akçe	690 akçe
Toplam			37.875 akçe
Cam Malzemeler			
Malzeme	**Miktar**	**Birim Fiyat**	**Ücret**
Çerçeveler için cam	159 adet	18 akçe	2.862 akçe
Cam camı	5 adet	18 akçe	90 akçe
Toplam			2.952 akçe
Çeşitli Masraflar			
Malzeme/Yapılan İş			**Ücret**
Saman (15,5 kantar)			1.674 akçe
Keten (250 kıyye)			2.250 akçe
Minare derzi, kurşun mıhlaması ve badana			2.400 akçe
Caminin tüm dış duvarlarının badanası			960 akçe
Caminin içinin badana ve sıvası için hezarfene verilen ücret			10.800 akçe
Caminin içinde boya yenilenmesi			6.000 akçe
Rendeci			2.310 akçe

Mihrap camı tamiri	240 akçe
Billur kandil tel ve işçilik	600 akçe
Lağımcı, suyolcu, kaldırımcı ücretleri ve levâzım	3.609 akçe
Eski kurşun dökmesi	1.034 akçe
Yeni kurşun (111,5 kıyye)	4.683 akçe
Kandil ve tel (90 adet)	1.350 akçe
Şamandıra (2 deste)	60 akçe
Hamaliye ve molozların temizlenmesi için ödenen ücret	10.500 akçe
Neccar yevmiyesi	31.050 akçe
Irgat yevmiyesi	22.415 akçe
Hamamcı ve duvarcı yevmiyesi	6.755 akçe
Mutemet yevmiyesi	6.480 akçe
Yemek	4.236 akçe
Tarih taşı ve yerine konulması	2.180 akçe
Yumurta ve püskül (6 adet)	720 akçe
Çini avize ve püskül (1 adet)	240 akçe
Pirinç şamdan harcına verilen ücret	360 akçe
Yeni mum (8,5 kıyye)	242 akçe
İsfidâc vs. boya, yarım taka altın ve boyacı köndeği	5.919 akçe
Toplam	129.067 akçe
Genel Toplam	317.888 akçe

Ek 1. Vefa Camisi'nin 1783'te yapılmış "Hassa başmimarı Mehmed Tahir" imzası ve mührü olan onarım keşfi hakkındaki belge (BOA., EV.HMH. d., 6396).

Plan 1. Vefa Camisi. Restitüsyon planı. (E. H. Ayverdi, 1974)

Resim 1. Vefa Camisi. Genel görünüşü.
(http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=33530) [Erişim Tarihi: 10.09.2015]

Resim 2. Şeyh Vefa Camisi. Güneydeki mihrap çıkıntısı ve önde çilehane. (S. Derin, 2015)

Resim 3. Şeyh Vefa Camisi. Minare. (S. Derin, 2015)

Resim 4. Şeyh Vefa Camisi. Son cemaat yeri. (S. Derin, 2015)

Resim 5. Şeyh Vefa Camisi. Harim. (S. Derin, 2015)

Resim 6. Şeyh Vefa Camisi. Mihrap. (S. Derin, 2015)

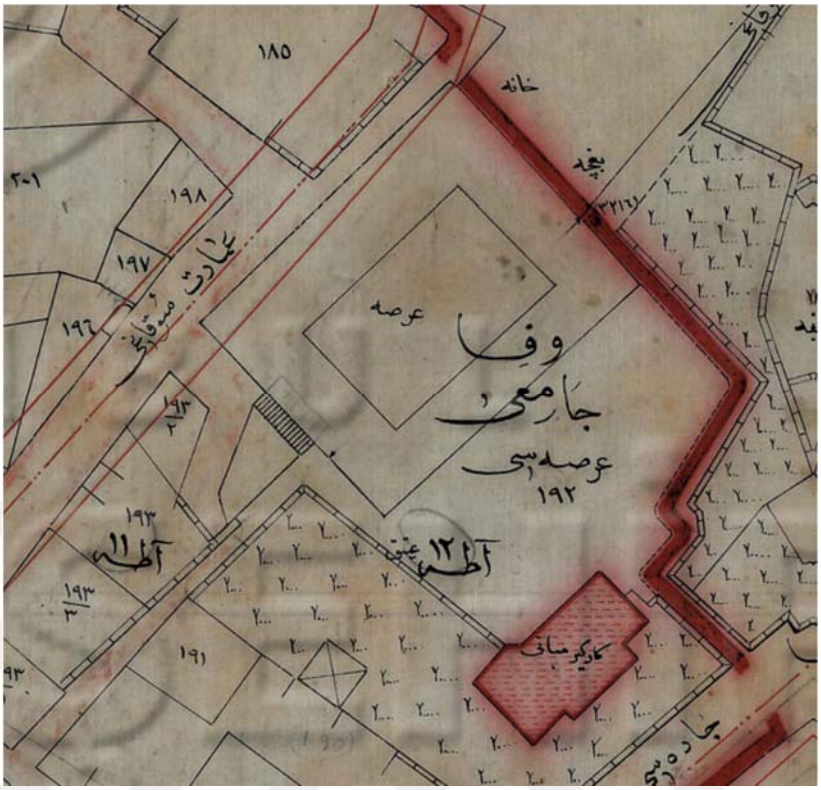
Resim 7. Şeyh Vefa Camisi. Minber. (S. Derin, 2015)

Resim 8. Şeyh Vefa Camisi. Harimdeki kalemşi süslemeler. (S. Derin, 2015)

Resim 9. İstanbul Şehremaneti Hey'et-i Fenniyesi tarafından 1336/1917–1918'de çizilmiş yangın haritası.
(http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/haritalar/Hrt_006027.pdf) [Erişim Tarihi: 10.09.2015]

Resim 10. Haritada Şeyh Vefa Camisi.
(http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/haritalar/Hrt_006027.pdf) [Erişim Tarihi: 10.09.2015]

3.1.2. Mahmud Paşa Camisi

Yapının Yeri: Eminönü'nde, Mahmud Paşa Semti'nde, Nuruosmaniye Camisi'nin kuzeydoğusuna düşmektedir.

Yapının İnşa Tarihi: Kimi kaynaklar 1462, kimileri ise inşa tarihi olarak 1463/64 tarihini vermektedir.[132] İstanbul'un fethinden sonra yapılan ilk büyük camilerden biridir.

Yapının Banisi: Hakkında Boşnak, Slav ve Rum olduğu konusunda çeşitli görüşler bulunan Sadrazam Mahmud Paşa'dır. Küçük yaşta Semendire'ye giderken esir edilmiş, Edirne'ye getirilerek ümeradan Mehmed Ağa adlı biri tarafından eğitilmiş, II. Murad'a takdim edilmiş ve oğlu II. Mehmed'in hizmetine verilmiştir. İstanbul'un fethi sırasında Anadolu Beylerbeyliği'nde bulunmuştur. Ardından Rumeli Beylerbeyi, 1455'te de ilk kez sadrazam olmuştur. 1467'de azledilip Gelibolu sancağına ve donanma kaptanlığına gönderilmiştir. 1472'de ikinci defa vezir-i azam olmuştur. 1473'te tekrar azlolmuş, yeniden vezir-i azam olmasından korkan hasımlarının Şehzade Mustafa'yı zehirlettiği yönündeki şikâyetleri üzerine on beş gün kadar Yedikule'de hapsedildikten sonra 1474 sonlarında idam edilmiştir. İstanbul'da kendi adına mahalle, çarşı, cami, hamam, imaret, mektep ve medresesi bulunmaktadır. Türbesi camisinin arkasında ve kabri içindedir. Bundan başka Anadolu'da ve Rumeli'de çok sayıda vakfı bulunmaktadır.[133]

Yapının Mimarı: Bilinmiyor.

Yapının Mimari Özellikleri: Cami; çifte hamam, han, medrese, imaret, sıbyan mektebi ve hakkında pek bilgi bulunmayan bir mahkeme yapısının içinde bulunduğu bir külliyenin parçasıdır.

---

[132] Ayverdi taçkapı üzerindeki inşa kitabesinin son mısrasının ebced hesabı ile 1462 tarihini verdiğini belirtmektedir. Ayvansarayi ise 1463/64 tarihlerini zikretmektedir. Bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, **a.g.e.,** (1953), s. 179; Ayvansarayi Hüseyin Efendi vd., **a.g.e.,** s. 256-57.

[133] Mahmut Paşa hayatı ve vakıfları için bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, **a.g.e.,** (1953), s. 450; Süheyl Ünver, "Mahmut Paşa Vakıfları ve Ekleri", **Vakıflar Dergisi**, C. 4 (1958), ss. 65-76; Ayvansarayi vd., **a.g.e.,** s. 256-57; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.,** s. 531-532.

Yapı; *zaviyeli*, *tabhaneli* ya da *ters T* planlı olarak bilinen camilerin bir varyasyonudur.[134]

İbadet mekânı eş büyüklükte iki kubbeli hacim, doğu ve batıda üçer adet kubbeli tabhane mekânı, beş birimli son cemaat yeri, son cemaat yeri ile harimi ayıran sofalı bir giriş ve kuzeybatı köşedeki minareden oluşmaktadır.[135] (Resim11)

İnşa malzemesi düzgün kesme taştır; son cemaat yerinde mermer kaplama kullanıldığı görülmektedir. (Resim12)

Caminin doğu, batı ve güney cephelerinde çok sayıda küçük boyutlu, sivri kemerli pencere açıklığı yer almaktadır. Bunların altında dikdörtgen formlu silmelerle oluşturulan çökertmeler içinde alt sıra pencere açıklıkları bulunmaktadır. (Resim 13)

Kuzeybatı köşede yer alan minare kare bir kürsüye sahiptir. Kürsü üzerindeki pahlı pabuç kısmı ile çokgen gövdeye geçilmektedir. Altında kalın silmeler bulunan şerefe taştandır ve oymalı korkuluğa sahiptir. Petek kurşun kaplı konik bir külah ile örtülüdür. (Resim 14)

Kuzeyde, pandantiflerle geçiş sağlanan beş kubbeli son cemaat yeri yer alır. Kubbeler, renkli mermerlerle oluşturulmuş sivri kemerler ve bunların oturduğu çokgen kesitli, taş ayaklarla taşınmaktadır. Ayaklar üzerinde devşirme sütun başlıkları bulunmaktadır. (Resim 15) Kuzey cephesinin ortasında yer alan taçkapı mermerdendir. Silmelerle sınırlandırılmış çerçeve içinde mukarnaslı kavsara ile örtülü basık kemerli açıklık vardır. Giriş açıklığı ile kavsara arasında kalan taçkapı ana nişi içinde, yapının inşa kitabesi, çerçeve üzerinde ise onarım kitabeleri bulunmaktadır. (Resim 16) Taçkapının iki yanında, alt katta, dikdörtgen formda ve

[134] Zaviyeli camiler ve Mahmut Paşa Camisi hakkında bilgi için bkz. Semavi Eyice, **a.g.m.** (1963), s. 44; Türkan Acar, **Anadolu Türk Mimarisinde Tabhaneli Camiler**, EÜSBE, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2011, s. 449–454.

[135] Cami incelenen tarihlerde onarım geçirmektedir. Fotoğrafları çekilmesine rağmen içeride iskele bulunduğundan ve inşaat ortamının elverişsiz olmasından dolayı fotoğraflar yeterince aydınlatıcı olamamıştır.

silmelerle oluşturulmuş çökertmeler içinde, ikişer pencere açıklığı yer almaktadır. Bunlardan taçkapı yanındakilerin üstünde daha küçük boyutlu ve sivri kemerli onun da üstünde üçüncü olarak yuvarlak formlu birer küçük pencereye yer verilmiştir. Taçkapının her iki tarafındaki bu ikişerli pencereler arasında bir de dış mihraba yer verilmiştir.

Son cemaat yerinden asıl ibadet mekânının kuzeyinde bulunan üç birimli ve giriş sofası niteliğindeki mekâna geçilmektedir. Burada giriş önündeki birim aynalı tonoz, yanlardaki birimler ise kubbeyle örtülüdür. (Resim 17) Doğu ve batı uçlarda ise birer kubbeli hücre yer almaktadır. Bunlardan batıda olanından minareye giriş sağlanmaktadır.

Harimi örten iki büyük kubbe ile tabhane hücreleri arasında beşik tonozlu koridor bulunur. (Resim 18) Koridorlar üzerinde doğuda ve batıda üçer adet kubbeli hacim yer almaktadır. Harim ve tabhane hücreleri yine koridorla giriş sofasına bağlanır. Giriş sofasının iki yanında ikişer kubbeli hacim daha yer alır. Bu birimler son cemaat yeri ile harim ve hücreleri arasında *nartex*'i andıran ikinci bir giriş işlevi görmektedir.[136]

Giriş sofasından yukarı kotta bulunan ibadet mekânı ve tabhaneli mekânlara birkaç basamaklı merdivenle çıkılmaktadır. Batıdaki tonozun güney ucunda iki küçük kubbeli birim yer almaktadır. Caminin doğusunda ve batısında ise birbirine ve koridorlara kemerlerle açılan üçer kubbeli tabhane mekânına yer verilmiştir.[137] İbadet mekânını örten eş büyüklükte iki kubbenin geçişleri ise pandantiftir. Bu iki kubbe birbirinden enli bir kemer yardımıyla ayrılmaktadır. (Resim 19)

Harimin güneydoğusuna mermerden sütunlarla taşınan ahşap hünkâr mahfili yerleştirilmiştir. Mahfile çıkış doğudaki koridora yerleştirilen bir merdivenle

[136] Aptullah Kuran, **İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami,** ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yay., Ankara 1964, s. 90.

[137] Bazı araştırmacılar bugünkü plan şemasına bakıldığında ortadaki birimin eyvan işlevi üstlendiği, kuzey ve güneydeki mekânların ise dışa kapı ve pencerelerle açılan birer tabhane mekânı olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır. Bkz. Türkan Acar, **a.g.e.,** s. 452-53.

sağlanmaktadır. Mihrap ve minber XVIII. yüzyıl eseridir.[138] Mihrap beşgen formlu ve mermerdendir. Dilimli bir kavsara ile örtülüdür ve bitkisel unsurlardan oluşturulmuş tepelik ile sonlanmaktadır. Minber de mermerdendir ve aynalığında geometrik şekillerle hareketlendirilmiş kartuşlara yer verilmiştir. (Resim 20)

Yapının Süsleme Özellikleri: Caminin son cemaat yeri kubbelerinde geç dönemde yapıldığı bilinen kalemişi süslemeler bulunmaktadır. Bunlar kırmızı ve mavi rengin ağırlıkta olduğu klasik üslupta süslemelerdir. Bugün onarım sebebiyle cami içindeki bütün yüzeylerin sıvası kazınmış durumdadır. Harimin çeşitli kısımlarında ve giriş dehlizi ya da sofası içinde benzer üslupta kalemişi süslemeler olduğu bilinmektedir. Bahsi geçen eski kalemişlerinin orijinal olabileceği düşünülmektedir.[139] (Resim 21)

Yapılan Müdahaleler: Mahmud Paşa Camisi İstanbul'un ilk ve en özgün camilerinden olmasına karşın onarım ve geçirdiği müdahalelerle ilgili bilgiler sınırlıdır. Onarımdan bahseden en erken tarihli veri XVIII. yüzyıla ait, caminin taçkapı çerçevesi üzerinde, sağ ve solda, kartuşlar içine işlenmiş onarım kitabesidir. Kitabeye göre yapı 1169/1755'te, III. Osman zamanında onarılmıştır.[140] Söz konusu onarımın 1754 ylında meydana gelen deprem sonrasında yapılmış olması muhtemeldir. Ancak bu konuda herhangi bir veriye ulaşılamamaktadır. Bununla birlikte araştırmacıların işaret ettiği, minber ve mahfilin XVIII. yüzyıl yenilenmesi işi de bu onarım sırasında yapılmış olmalıdır.[141]

Yapının onarımlarına ait bilgi ve belgeler genellikle XIX. yüzyıla aittir. Bunlardan ilki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki 29 Zilkade 1215/13 Mayıs 1801 tarihli dosyada[142] bulunan ve camideki mahfilin 311 kuruşa onarılması gerekliliği hakkında yazılan belgedir. Araştırmacılar mahfilin 1244/1828-29 yılında, Sultan

[138] Ekrem Hakkı Ayverdi, **a.g.e.,** (1953), s. 178.
[139] Bunun dışında camide yoğun şekilde bulunduğu söylenen süslemelerin 1936'da yapıldığı bilinmektedir. Bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, **a.g.e.,** (1953), s. 178.
[140] Kitabenin transkripsiyonu için bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, **a.g.e.,** (1953), s. 179-80.
[141] Ekrem Hakkı Ayverdi, **a.g.e.,** (1953), s. 178.
[142] Belge Mahmut Paşa Medresesi, Arap Camisi gibi bazı yapıların da onarımının yapılmasına ilişkindir. Bkz. BOA., İE. HAT., 6–540.

Mahmud zamanında camiye ilave edildiğini söylemektedir. [143] Ancak mevcut belgeler mahfilin bu tarihten yaklaşık 30 yıl önce onarım geçirdiğini göstermektedir. Bu durumda mahfil tamamen ya da büyük ölçüde yenilendiği için *Sultan Mahmud zamanında camiye ilave edilmiştir* şeklinde bir yanılgı olması muhtemeldir.

22 Zilkade 1220/11 Şubat 1806 tarihli bir dosya içinde bulunan tarihsiz belgede[144] ise caminin bazı yerlerinin harabe olmaya yüz tuttuğu ve acele bir şekilde onarılması gerektiği için baş mimar, vakıf hademeleri ve yine bir takım vakıf görevlileri tarafından keşfi yapılmıştır.[145] Keşif ve muayene sonucunda onarımların 2.713 kuruş 26 akçeye yapılması gerektiği belirlenmiştir. Ancak onarımların 1.509 kuruş 16 akçeye mal olduğu ve bu paranın da vakfın daha önce hazine dairesine peşin ödediği paradan karşılanması istenmektedir. Onarım maliyetinde yol çıkarak bunun küçük çaplı bir müdahele olduğu düşünülebilir.

6 Zilkade1237/25 Temmuz 1822 tarihli bir belgeden[146] anlaşıldığı kadarıyla cami yakın bir tarihteki yangında hasar görmüştür. Onarımının *Kirkor Kalfa marifetiyle* yapılacağı ve maliyetin 17.208 buçuk kuruş olacağı belirtilmektedir. Ayrıca paranın bir kısmının parça parça ödendiği, hazinedeki yetersizlikten dolayı geri kalan paranın caminin vakıf gelirleri içinden ödenmesine dair öneri de belgede yer alan diğer ayrıntılardır.[147] Onarımlara dair başka bir bilgi bulunamamaktadır.

1 Muharrem 1277/20 Temmuz 1860 tarihli, padişaha yazılan başka bir yazıda caminin türbe ile birlikte tamire ihtiyaç duyduğu ve 2.149 kuruşa keşfinin yapıldığı

---

[143] Ayvansarayi vd., **a.g.e.,** s. 256; Ekrem Hakkı Ayverdi, **a.g.e.,** (1953), s. 447.
[144] BOA., HAT., 1494–66.
[145] Onarım da aynı yıl ya da 1–2 sene önce yapılmış olmalıdır.
[146] BOA., İE. HAT., 6–585.
[147] Ayvansarayi ve Ayverdi harimdeki mahfilin Sultan Mahmut tarafından yapıldığını, mahfilde 1244/1828–29 tarihinin bulunduğunu belirtmektedir. Oysa mahfilin bu tarihten önce onarımı mevcut belgelerde sabittir. Mahfil 1822'deki yangından sonra ya da 1828–29 yıllarında onarım geçirmiş olmalıdır. Dolayısıyla yazarların bahsettiği tarihler muhtemelen onarım tarihleridir. Ayverdi 1936'daki bir onarımda mahfilin sökülüp atıldığı için buradaki kitabenin metnini yazamadığını belirtmektedir. Bkz. Ayvansarayi vd., **a.g.e.,** s. 256; Ekrem Hakkı Ayverdi, **a.g.e.,** (1953), s. 450.

belirtilmektedir.[148] Ancak bu onarımın da gerçekleşip gerçekleşmediği ya da nitelikleri ile ilgili başka bir bilgi bulunmamaktadır.

1896–97 senelerinde yapılmış bir grup yazışmadan caminin türbeyle birlikte depremde harap olduğu öğrenilmektedir.[149] Söz konusu deprem İstanbul'da büyük yıkım ve tahribata yol açan 1894 depremi olmalıdır. Şehremanetince oluşturulmuş Heyet-i Fenniye komisyonu tarafından keşfi yapılan yapıların onarım maliyeti 3.115 kuruş olarak belirlenmiştir. Ancak sonradan cami müştemilatının da onarıma ihtiyacı olduğu anlaşılmış ve mecîdî 19 kuruş hesabıyla 121.363 kuruşa onarımın yapılması kararlaştırılmıştır. Bu onarımdan yaklaşık dört sene sonra yazılmış birtakım yazışmalara daha rastlanmaktadır. 5 Cemaziyelevvel 1318/30 Ağustos 1900 tarihli ilk belgede[150] caminin 1312/1894-95'te onarım geçirdiği ancak camideki mahfilin ve çeşitli yerlerin bu onarımlara dahil edilmediği gerekçesiyle yeniden keşfinin yapıldığı belirtilmektedir. Buna göre mahfilin bugün ahşap olan bölümlerinin kısmen ya da tamamen kurşun olması muhtemeldir. Çünkü belgede mahfilin kurşunlarının onarılmadığı, keşif sonucu kurşunların 5.688 kuruşa yenilenmesi istenmektedir. Ayrıca mahfilin bazı yerlerinde onarım bedeli olan 19.963 kuruşla birlikte toplam 25.650 küsur kuruşa onarımı öngörülmektedir. Belgede kurşunların *kurşun müteahhidi*, diğer yerlerin tamirat memuru tarafından onarılması şeklinde açık ifadeler kullanılmıştır. Ancak yine Şura-yı Devlet'e yazılan 15 Ocak 1902 ve 3 Mayıs 1902 tarihli iki belgede[151] ikinci bir keşif yapıldığı ve kurşun maliyetinin 7.456 kuruşa çıktığı anlaşılmaktadır. Belgeler yeni fiyatın kabulü ve 1317 senesi bütçesinden ödenmesine ilişkindir.

Onarımların nitelikleri ile ilgili ayrıntılı bilgi içeren tek belge ise aynı arşivde yer alan iki sayfalık tarihsiz bir keşif defteridir. Defterde yer alan malzeme ve işçilik bedellerinin toplamı yukarıda bahsi geçen, 1902'de yapılmış keşif ile aynıdır. Defterin bu onarıma ait olduğunun başka bir delili de defterin içerik olarak mahfil ve

[148] BOA., İ. DH., 458–30476.
[149] 11 Kânûn-ı Evvel 1312 tarihli BOA., ŞD., 140–16, 22 Şaban 1314 tarihli BOA., İ. EV., 16-33 ve 2 Ramazan 1314 tarihli BOA. İ. EV, 16–33.
[150] BOA., ŞD., 152–23.
[151] 5 Şevval 1319 tarihli BOA., ŞD., 157–2 ve 24 Muharrem 1320 tarihli BOA., ŞD., 157-3.

caminin çeşitli yerlerinde yapılan onarımlara ilişkin olmasıdır. (Tablo 4) Buna göre: Mahfilin arkasındaki duvar üzerinde sıvaların yenilenmesi, badanası ve üzerine kalemkâri nakış yapılması, mahfil sofasının eski tahta döşemesinin ve hareket eden yerlerinin yenilenmesi bugün harimdeki mermer sütunlu ve ahşap şebekeli mahfilde yapılması düşünülen tamiratlardır. Ayrıca defterde *yine bu mahalde ağa efendimizin mahfil mahallerinin sıvaları ta'mîri ve badanası*… biçiminde açıklama bulunması camide bir tarikat grubunun ayin ve ibadet yaptığını düşündürtmektedir. Mahfilin tamiri dışında bu onarımda cami içindeki camların çerçevelerinin yenilenmesi, eksik ve kırık camların alınması, büyük ve küçük kubbelerdeki içliklerin (yüz camlarının) ve dışlıkların (astar camlarının) tamiri, muhtemelen tabhane mekânlarında bulunan dolapların kapağı ve minare kapısı ile hangisi olduğu belirtilmeyen diğer ahşap doğrama kapıların tamiri düşünülmüştür. Ayrıca belgede *câmi'-i şerîf kubbesi derûnunda fakulya mahalli külliyen bir andan harâb olup sıvaları tecdîdi…* şeklinde ifadeler bulunmaktadır. Sözü edilen kubbe olasılıkla mihrap önündeki büyük kubbedir. *Fakulya* mahalli olarak adlandırılan yer ise kemer sırtı ile saçak kornişi arasında kalan yüzeye verilen addır. Yine belgede kubbede kötü durumda bulunan yerlerin sıvalarının yapılması istenmektedir. Caminin kuzey cephesinde sıva yenilemesi ve badana yapılması, *ulu kapıların* yani Taçkapı ve tali girişlerin onarımının yapılması, son cemaat yeri döşemelerinde eksik olan şeşhane tuğlaların tamamlanması ve ketenli horasan harçla derzlenmesi, kapının önüne bir papuçluk inşası, buradaki sütunlar arasındaki parmaklıkların ahşaptan *neccârkârî* olarak yenilenmesi düşünülmüştür. Belgenin devamında, *kebir parmaklıklı kapı tecdidi, kapı saçağı tamiri* gibi ifadelerde yer alan kapıların hangileri olduğu ve onarımların niteliği açıkça anlaşılamamaktadır. Bununla birlikte harimdeki hünkâr mahfiline çıkışı sağlayan kapının açıldığı, caminin doğusundaki koridorda bulunan bir kapının büyük doğrama kapı ve çerçevesinin yenilenmesi, boyası ve kilidinin tamiri ile cami avlusundaki şadırvanın tamiri gerekmektedir. Onarımların toplam maliyeti 4.989 buçuk kuruş 17 paradır. Buna ek olarak *kaldırımcı ustası Mahmud* ve *taşçı ustası Hasan Kethüda*'nın çıkardığı taş masraflarına da keşif defterinde ayrıca yer verilmiştir.

Bu onarımlardan başka eskiden son cemaat yerindeki ayakların mermer sütun olduğu, bilinmeyen bir tarihte altı geniş üstü dar, sekiz oluklu küfeki taşından ayaklar haline getirildiği bilinmektedir.[152]

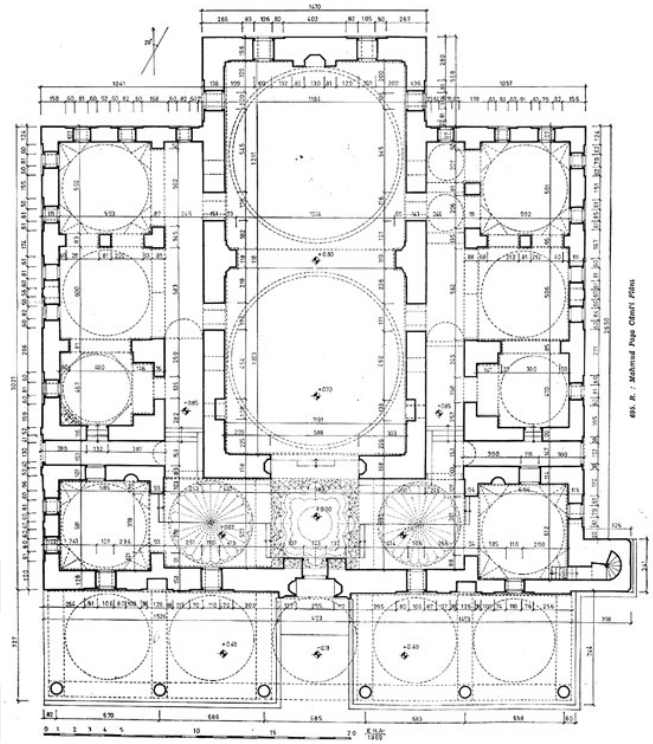
Mahmud Paşa Camisi'nin deprem, yangın ve zamanın yarattığı tahribat neticesinde XVIII. ve XIX. yüzyıllarda onarım geçirdiği görülmektedir. Bunlardan 1755 yılına ait onarımın bir sene önce meydana gelen deprem sonucu yapılmı olması gerekir. Ancak onarım kitabesinden edinilen bu bilgi sınırlı açıklamalar içerdiği için onarımların nitelikleri hakkında bilgi sahibi olunamamaktadır. XIX. yüzyılda ise yangın ve depremler neticesinde onarıldığı anlaşılan yapının özellikle 1894 depreminden sonra kubbesinde tahribat olduğu anlaşılmaktadır. Yine bu onarımda mahfilin onarımı önemli yer tutmaktadır. Yapının daha erken tarihli onarımlarına ilişkin bilgilere ulaşılamamıştır.

[152] Ekrem Hakkı Ayverdi, **a.g.e.,** (1953), s.178.

Tablo 4. Mahmud Paşa Camisi'nin 1902'de yapılan onarımlarına ait masraf defterinin ayrıntısı (BOA., ŞD., 157–2; BOA., ŞD., 157-3).

Mahmud Paşa Camisi		
Yapılan İş	**Miktar**	**Ücret**
Hünkâr mahfilinin arkasında yıpranan sıvaların yenilenmesi ve kalemişi nakışların yenilenmesi ve badanası	35 adet	140 kuruş
Büyük camlardan birinin dışlıklarının yenilenmesi	-	20 kuruş
Abdest odasının tuvaletinin içinde bozulan sıvaların tamiri ve etek tahtasının	-	-
Hünkâr mahfili sofası döşemesinin eskiyen kısmının tamiri	-	1125 kuruş
Hünkar mahfili	-	-
Caminin içindeki çerçevelerin yenilenmesi	-	18 kuruş, 15 para
Eksik ve kırık camların yenilenmesi	30 adet	10,5 kuruş
Çerçevelerin yenilenmesi	3 adet, Zirâ' 9 adet, 10,5 parmak.	19 kuruş, 12 para
Bozulan kebir havalenin ve küçük dökme yüz camlarının tamiri	5 adet	50 kuruş
Kebir havalenin dökme astar camlarının tamiri	-	110 kuruş
Doğramacı dolap kanadı ve minare kapısı	Zirâ' 9 adet, 14 parmak	28 kuruş, 10 para
Bozulan doğrama kapılarının tamîri	2 adet	25 kuruş
Caminin kubbesinin içinde fakulya civarının sıvalarının yenilenmesi	Zirâ' 90 adet	135 kuruş
Caminin kubbesinin içinde yok olan sıvaların yenilenmesi ve badanası	Zirâ' 285 adet	285 kuruş
Bozuk mahfil	-	-
Caminin dış büyük kapısının iki tarafındaki duvarların sıvalarının tamir ve badanası	Zirâ' 580 adet	290 kuruş
Büyük kapıların tamiri	-	150 kuruş
Büyük kapıların bulunduğu yerde tuğla döşemesinin eksik olan şeşhane tuğlalarının tamamlanması ve bozulan ve bozulan hâlısı kettânlı horasan kireçle derzi	Zirâ' 210 adet	157,5 kuruş
Kapı ortasında pabuçluk inşası	3 adet	150 kuruş
Büyük parmaklık kapı yenilenmesi	Zirâ' 27 aded	216 kuruş

Kapı saçağı tamiri	-	50 kuruş
Hünkâr mahfili yolunun büyük ve doğrama kapı ve çerçevesinin yenilenmesi, boyası ve kilidinin tamiri	-	260 kuruş
Şadırvan ve parmaklık tamir ve yenilemesi, tel örmesi ve bağlamalar inşâsı ve boyası	-	700 kuruş
Toplam		**4.989,5 kuruş 17 para**
Kaldırımcı Mahmud'tan alınan büyük ve küçük taşlar	-	960
Taşçı Hasan Kethüda'dan alınan büyük ve küçük taşlar	-	2870 kuruş
Toplam		**3830 kuruş**

Plan 2. Mahmud Paşa Camisi. (E. H. Ayverdi,1973)

Resim 11. Mahmud Paşa Camisi. Batıdan genel görünüşü.
(http://www.gezi-yorum.net/wp-content/uploads/2017/01/Mahmudpa%C5%9Fa-camii.2.jpg)
[Erişim Tarihi: 03.07.2016]

Resim 12. Mahmud Paşa Camisi. Son cemaat yeri. (S. Derin, 2016)

Resim 13. Mahmud Paşa Camisi. Doğu cephesi. (S. Derin, 2016)

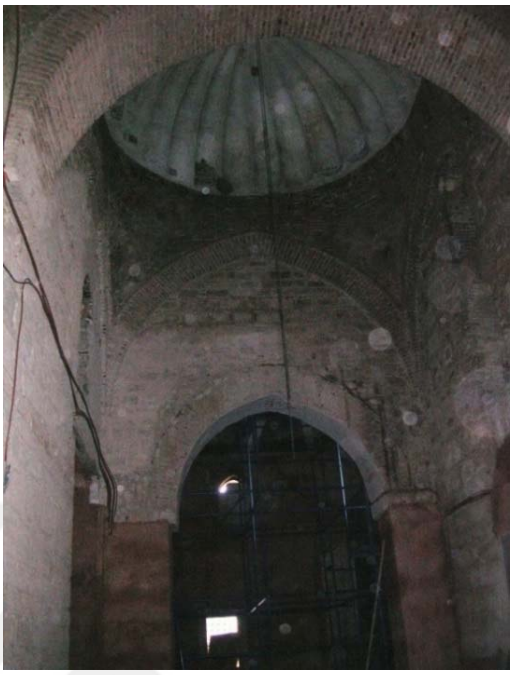
Resim 14. Mahmud Paşa Camisi. Minare. (S. Derin, 2016)

Resim 15. Mahmud Paşa Camisi. Son Cemaat yeri kubbe ve ayakları.
(S. Derin, 2016)

Resim 16. Mahmud Paşa Camisi. Taçkapı. (S. Derin, 2016)

Resim 17. Mahmud Paşa Camisi. Son cemaat yeri arkasındaki giriş sofası. (S. Derin, 2016)

Resim 18. Mahmud Paşa Camisi. İbadet mekanı ile tabhaneler arasındaki koridor. (S. Derin, 2016)

Resim 19. Mahmud Paşa Camisi. İbadet mekânı. (S. Derin, 2016)

Resim 20. Mahmud Paşa Camisi. Mahfil, minber ve mihrap. (http://www.veyselguleryuz.com/yeni_kitap/Mahmud%20Pasa.pdf) [Erişim Tarihi: 03.07.2016]

Resim 21. Mahmud Paşa Camisi. Son cemaat yerindeki kalemişi süslemeler. (S. Derin, 2016)

3.1.3. Murad Paşa Camisi

Yapının Yeri: Fatih ilçesinin Yusuf Paşa Semti'nde, Millet Caddesi ile Vatan Caddesi'nin kesiştiği noktadaki Aksaray Meydanı'ndadır.

Yapının Tarihi: Taçkapı kemerinin üstünde yer alan Arapça kitabeye göre 876/1471-72 tarihinde yapılmıştır.[153]

Yapının Banisi: Has Murad Paşa'dır. Fatih döneminde Rumeli Beylerbeyliği yapmış olan Has Murad Paşa'dır. Rum olan ve Paleologos hanedanı soyundan gelen Has Murad Paşa, 1473'te Akkoyunlular ile yapılan Otlukbeli savaşında, Erzincan taraflarında Uzun Hasan'ın orduları tarafından tuzağa düşürülmüş, Fırat nehrine düşerek hayatını kaybetmiştir. İstanbul'da cami, medrese ve imareti vardır. Bunlar için Edirne ve Rumeli'de çok sayıda vakfı bulunmaktadır.[154]

Yapının Mimarı: Bilinmiyor.

Yapının Mimari Özellikleri: Cami aynı doğrultu üzerinde art arda yerleştirilmiş iki kubbeli mekan, yanlarda ikişer tabhane hücresi, beş birimli son cemaat yeri ve son cemaat yeri ile tabhane hücresinin birleştiği kuzeybatı köşedeki minareden oluşmaktadır. [155] (Plan 3)

Tabhaneli camilerin son örneklerinden olan cami, yapıldığı dönemde almaşık olarak inşa edilen ender yapılardan biridir. Caminin kuzey cephesi, son cemaat yeri ve minare dışında kalan hemen hemen her yeri iki sıra tuğla, bir sıra kesme taş ile inşa edilmiştir. (Resim 22)

---

[153] Ayvasarayi vd., **a.g.e.,** s. 269.

[154] Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.,** s. 99; Mehmed Tayyip Gökbilgin, **XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar- Mülkler- Mukataalar**, Üçler Basımevi, İstanbul 1952, s. 335.

[155] Cami ilk yapıldığında imaret, medrese ve hamamın da içinde bulunduğu bir külliyenin parçasıyken bu yapılardan cami dışında hiçbiri günümüze kalamamıştır. Bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri-IV**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1974, s. 466.

Oldukça sade olan cephelerde düzgün kesme taştan, sivri kemerli küçük pencere açıklıkları dışında fazla bir ayrıntıya yer verilmemiştir. (Resim 23) Doğu ve batı cephelerin kuzey ucunda tabhane mekanları bulunmaktadır. Tabhane hücreleri dıştan birbirine birleşiktir ve tek mekan izlenimi vermektedir. Bu hücrelerin alt sıralarında büyük boylu, dikdörtgen açıklıklı ve sivri kemerli büyük pencereler yer alırken bunların üstünde aynı formda fakat daha sade ve sövesi bulunmayan daha küçük pencereler bulunmaktadır. Mekânların kuzeydeki hücrelerinden dışa açılan birer kapı yer almaktadır. Doğudaki hücrelerin alt ve üst sıralarında, kapı ile birlikte dörder açıklık bulunurken batıda, kapı açıklığının yanındaki minarenin bir açıklığı kapatmasından dolayı üçer pencere açıklığına yer verilmiştir. (Resim 24)

Minare tamamen küfekiden düzgün kesme taş ile inşa edilmiştir. Minare kürsüsü karedir ve batı yüzünde kısmen tahrip olmuş bir güneş saati bulunmaktadır. (Resim 25) Kare kürsüden, Türk üçgenleriyle pabuç kısmına ve oradan silindir gövdeye geçilmektedir. Şerefe altında mukarnas sarkıtlarına yer verilirken şerefe korkulukları mermerden ve sadedir. Petek gövde ile aynı fakat çapı daha küçüktür; külah kurşunla kaplıdır.

Kuzey cephe de tamamen küfekiden düzgün kesme taş ile inşa edilmiştir ve tam ortada taçkapı bulunmaktadır. (Resim 26) Cepheden az bir miktar çıkıntı yapan taçkapı mermerdendir ve pahlı silmelerle çevrelenmiştir. Taçkapı ana nişi Bursa kemerli düz bir tavan ile örtülüdür. Yan kanatlarda mukarnaslı kavsarayla örtülü, beş kenarlı birer mihrabiye bulunmaktadır. Basık kemerle örtülü giriş açıklığının üstünde, yapının iki satırlık inşa kitabesi durmaktadır. (Resim 27) Taçkapının her iki yanında sade silmeler içine alınmış sivri kemerli, mermer söveli dikdörtgen iki pencere ve bu pencerelerin arasında mukarnaslı kavsara ile örtülü birer dış mihrap vardır. Son cemaat yerinde beş sivri kemerle taşınan beş kubbe yer almaktadır. Kemer ve kubbeleri taşıyan sütunlardan doğu ve batı uçta kalanlar granit diğerleri

yeşil eğriboz taşıdır.[156] İki uçta kalan sütunlar mermerden ve Türk üçgenli başlıklara sahiptir. Diğer üç sütun da mermerdendir ve mukarnaslı başlıklara sahiptir.

Harimde, önde büyük kubbeli bir hacimin önünde ikinci büyük kubbeli bir hacim, yanlarında ise ara bölmeleri açık ve her birinde ocak bulunan kubbeli yan hücreler bulunur. Caminin beden duvarları oldukça yüksek tutulduğu için harimde iki kubbe arasına atılan kemerler de yüksekte kalmıştır. (Resim 28) Kubbelerin geçiş öğesi, mihrap önünde mukarnas dolgulu pandantif, giriş önündeki kubbede Türk üçgenidir. (Resim 29) Yan hücrelerin ortadaki büyük mekâna açılan kapıları bulunmaktadır. Her iki tarafta da iki kapı arasında mukarnaslı kavsaraya sahip yüksek birer niş yer almaktadır.

Mihrap mermerdendir ve cepheden az bir miktar çıkıntı yapmaktadır. Sade silmelerle sınırlandırılmış mihrap çerçevesinin ortasında beş kenarlı ve mukarnaslı kavsara ile örtülmüş basit mihrap nişi bulunmaktadır. (Resim 30) Minber de beyaz mermerden ve oldukça sadedir.

Yapının Süsleme Özellikleri: Mihrapta, pencerelerin üstünde, kubbelerin altında ve göbeğinde ayrıca kemerlerin karnında orijinal olduğu düşünülen, ağırlıklı olarak, kırmızı, mavi ve yeşil renkli kalemişleri bulunmaktadır.[157] Ayrıca tabhane hücrelerindeki süslemelerin ve harimdeki mukarnas dolguların kalın şeritlerle belirtilmesi gibi uygulamalar da yakın dönemlerde yapılmış olmalıdır.

Yapılan Müdahaleler: Yapının onarımlarına ilişkin bilgiler oldukça sınırlıdır. Mevcut yayın ve belgeler de onarımların niteliklerinden çok yüzeysel anlatımlara dayanmaktadır. Elde edilebilen en erken tarihli bilgiler XVII. yüzyıla aittir ve bu dönem küçük çaplı bir onarımın varlığına işaret etmektedir. Bu, camiye 1640'ta bir

[156] Ayverdi bu sütunların başka yapılardan devşirildiği için boyu, cinsi ve başlıklarının farklı olduğunu, sütunların boylarındaki farklılıkların başlıklarla giderilmeye çalışıldığını ifade etmektedir. Bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, **a.g.e.,** s. 472.

[157] İlk bakışta onarımlarda yenilendiği için yapıyla çağdaş olmadığı düşünülen bu süslemeler Ayverdi'ye göre orijinaldir. Ekrem Hakkı Ayverdi, **a.g.e.,** s. 471.

fırtına sırasında yıldırım düşmesi, caminin taş ve kurşun kısımlarında tahribata yol açmış olması bilgisidir.[158]

Bununla birlikte yapının onarımlarına ilişkin bilgilerin bir kısmına Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerde rastlanmaktadır.

Bazı araştırmacılar tarafından 1648, bazıları tarafından 1766 depremine ait olduğu düşünülen[159] bir onarım keşfinde caminin içinde sıvaların döküldüğü ve dışında duvarların yıkılmak üzere olduğu, minarenin de bakıma muhtaç olduğu bilgisi verilmektedir.[160]

Yine arşiv belgelerine dayanarak yapılan araştırmalarda caminin 1894 depreminde zarar gördüğü anlaşılmaktadır.[161] Bu depremden sonra da muhtemelen yapıda birtakım onarımlar yapılmıştır ancak söz konusu onarımlarına ilişkin herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

27 Zilhicce 1322/4 Mart 1905 tarihli Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı'nın yazdığı başka bir belgede yapının, keşifler neticesinde 23.000 kuruşa onarıldığı belirtilmektedir.[162] Onarımların sorumluluğunu yapının müteahhidi olan *Koçu Kalfa* adında bir kişi üstlenmiştir. Belgeden, yapılan keşiflerde kaydedilmeyen bazı hasarlı yerlerin bulunduğu öğrenilmektedir. Koçu Kalfa isimli şahsın kurşun müteahhidi olduğu ve yeni keşif yapılacak yerlere, ek kurşun alınması için yeniden keşif yaptığı

---

158 Mustafa Cezar, **a.g.m.**, s. 336.

159 Cezar, belgenin 1648 depreminden sonra yazılmış olduğunu şu şekilde açıklamaktadır: *"Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde mevcut kılavuzdaki notunda on yedinci asra aidiyeti belirtilen bir vesikada zelzeleden hasar görmüş önemli binalara dair kıymetli bilgi bulunmaktadır. Zarar gören binalara ait bir keşif yazısı olan bu vesikada tarih mevcut değildir. Fakat İstanbul zelzelelerine ait tarihlere geçmiş kayıtlarda mevcut bilgiyi göz önüne alınca, bu vesikanın 1648 zelzelesine aidiyetini çok kuvvetle tahmin ediyoruz…"* Yazar bu sözlerin ardından aynı arşivdeki Firuz Ağa Camisi'nin minaresinin yıkılmasına ve tamiri için gerekli paranın miktarına ilişkin bir belgeyle benzerliğine dikkat çekerek bu defterin 1648 zelzelesine ait olduğunu belirtmektedir. Mazlum ise kâğıt özellikleri ve başka belgelerle karşılaştırma gibi tespitlere dayanarak belgenin 1766 depreminden sonra yazılmış olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Mustafa Cezar, **a.g.m.**, s. 385; Deniz Mazlum, **a.g.e.,** s. 132.

160 Mustafa Cezar, **a.g.m.**, s. 389.

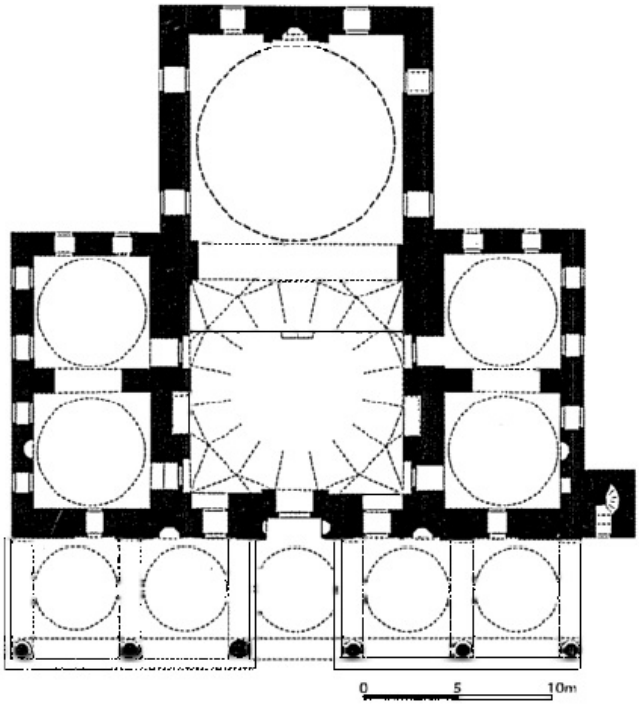
161 Sema Küçükalioğlu Özkılıç, **a.g.e.,** s. 567.

162 BOA. ŞD, 170–14.

anlaşılmaktadır. Buna göre mecîdî 19 kuruştan 6.061 kuruşa yeni onarımların ihalesinin de bahsi geçen müteahhide verildiği sonucu çıkmaktadır. Bu onarımların keşif defterlerine ulaşılamamıştır. Dolayısıyla onarımların nitelikleri hakkında, kurşunların yenilenmesi dışında, herhangi bir ipucu bulunmamaktadır. Ancak bazı yayınlarda bu onarım sırasında alçı oymalı tepe penceresinin yapılmış olduğu gibi bilgilere rastlanmaktadır.[163] Bununla birlikte yapıda geniş çaplı bir kurşun yenilemesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda büyük olasılıkla caminin örtüsü yenilenmektedir ve bunun sebebi deprem nedeniyle açılan kubbeler ve kayan kurşun örtüdür. Dolayısıyla camide örtünün zarar görmesi büyük oranda depremlere bağlı olduğu için 1894 depreminden hemen sonra değil ancak yaklaşık 10 sene sonra yapılması ya da çeşitli sebeplerle onarımın gecikmiş olması muhtemeldir.

Elde edilebilen sınırlı bilgiler yapının, deprem ve yıldırım benzeri doğal afetler sebebiyle birkaç kere onarıldığını göstermektedir. Onarımların uygulanışı, malzemeler ve işçilik gibi konulara ise aynı derecede sınırlıdır.

[163] Cornelius Gurlitt, **İstanbul'un Mimari Sanatı,** Çev. Rezan KIZILTAN, Ankara 1999, s. 63, ş. 125a.

Plan 3. Murad Paşa Camisi. (E. H. Ayverdi, 1973)

Resim 22. Murad Paşa Camisi. (S. Derin, 2015)

Resim 23. Murad Paşa Camisi. Güney Cephesi. (S. Derin, 2015)

Resim 24. Murad Paşa Camisi. Batı Cephesi. (S. Derin, 2015)

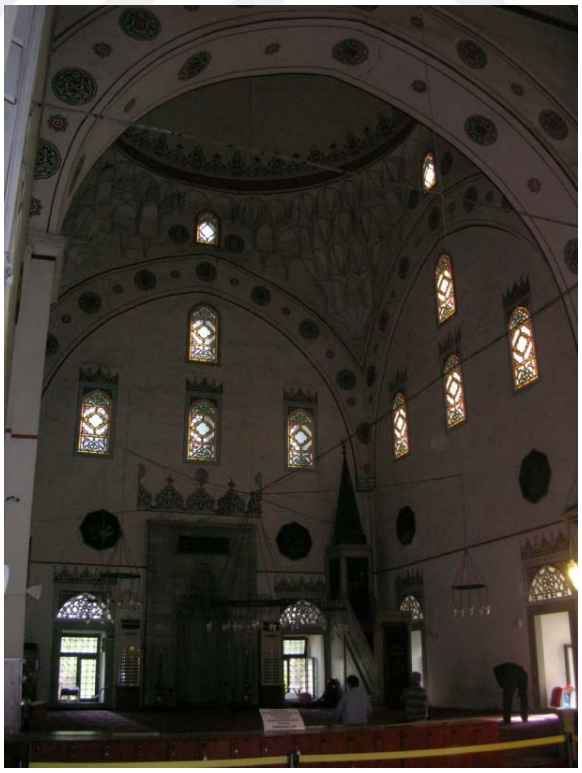
Resim 25. Murad Paşa Camisi. Minare. (S. Derin, 2015)

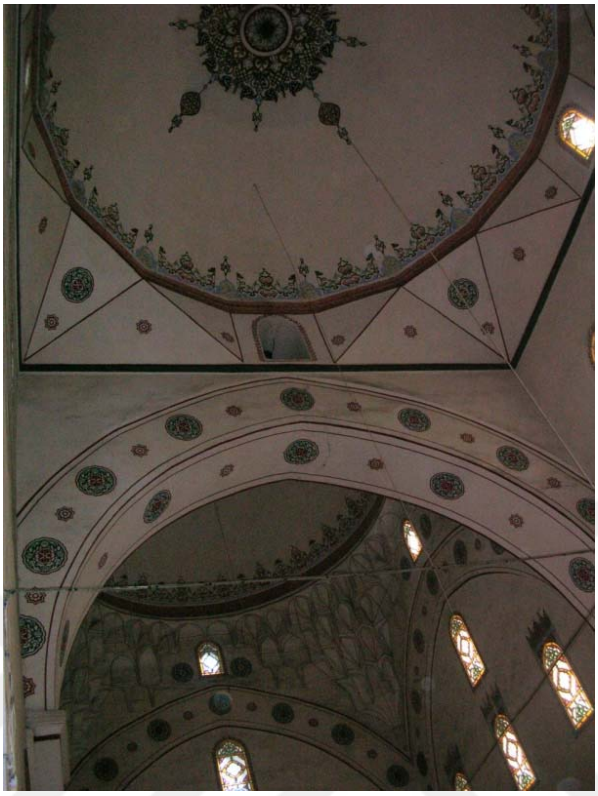
Resim 26. Murad Paşa Camisi. Kuzey cephesi ve son cemaat yeri. (S. Derin, 2015)

Resim 27. Murad Paşa Camisi. Taçkapı. (S. Derin, 2015)

Resim 28. Murad Paşa Camisi. Harim. (S. Derin, 2015)

Resim 29. Murad Paşa Camisi. Giriş ve mihrap önü kubbeleri. (S. Derin, 2015)

Resim 30. Murad Paşa Camisi. Mihrap ve minber. (S. Derin, 2015)

3.1.4. Rum Mehmed Paşa Camisi

Yapının Yeri: Üsküdar, Salacak'ta, Aziz Mahmud Hüdayi Mahallesi, Şemsi Paşa Caddesi üzerinde yer almaktadır.

Yapının İnşa Tarihi: Cami, taçkapı kavsara nişi içinde Arapça bir kitabe yer almaktadır. Kitabenin sonunda bulunan, *Rabbimiz bunu bizden kabul eyle* anlamına gelen dua cümlesi Ebced hesabına göre 1471–72 tarihini vermektedir. Bunun yapının inşa tarihi olduğu kabul edilmektedir.[164]

Yapının Banisi: 1466 Fatih tarafından sadrazam olarak tayin edilen Rum Mehmed Paşa'dır. Dönemin sadrazamı olan Mahmud Paşa, Karaman Beyliği'nin isyanı üzerine Fatih tarafından görevlendirilmiştir. Mahmud Paşa Karaman'ın ileri gelenlerinden kendilerine karşı olanların bir kısmını öldürmüş, Konya ve Larende'deki sanat erbabını da İstanbul'a göndermiştir. Ancak sadrazamlık mevkisinde gözü olan Rum Mehmed Paşa, sultanı, Mahmud Paşa aleyhinde kışkırtmış, onun bazı isyancıların kaçışına göz yumduğunu, Konya ve Larende halkının fakirlerini İstanbul'a sürgün edip zenginlerden rüşvet almak suretiyle orada kalmalarına izin verdiğini söylemiştir. Bunun üzerine Sultan Mehmed, Mahmud Paşa'yı azletmiş yerine Rum Mehmed Paşa'yı sadrazam tayin etmiştir. Daha sonra kendisi Karaman Beyliği'ni tamamen kontrol altına almakla görevlendirilmiş ancak burada halka zalimce işkencelerde bulunmuş, kendisine verilen vazifeleri kötüye kullanmış ve Karaman'da Türkmen isyanlarına karşı başarısız olmuştur. Bu sebeple 1470'te azl ve katledilmiştir. Sadarette üç sene kalmıştır.[165]

Yapının Mimarı: Bilinmiyor.

---

[164] Konyalı ayrıca kitabe ile ilgili şu bilgileri aktarmaktadır: "Kitabe o devrin birçok kitabelerinde olduğu gibi Arapça sarf ve nahiv kurallarına uymamaktadır. Mısraları da karışmıştır. Kitabeyi Hattat Hacı Rasim yazmıştır. Tarih düşürülen kelimeler parantez içine alınmış ve Rabbimiz bunu…" Kitabe metni ve ayrıntı için bkz. İbrahim Hakkı Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi,** C. I, İstanbul 1976, s. 249-250.

[165] Bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.,** s. 90–91.

Yapının Mimari Özellikleri: Cami ilk yapıldığında medrese,[166] hamam, imaret ve türbeden oluşan bir külliyenin içinde inşa edilmiştir.[167] Bunlardan günümüze yalnızca cami ile yapının güneyinde yer alan ve içerisinde Rum Mehmed Paşa'nın kabrinin bulunduğu türbe ulaşabilmiştir. (Plan 4)

Cami 11 metre çapında bir orta kubbe, mihrap önünde bir yarım kubbe, yanlarda ocaklı ve kubbeli ikişer tabhane hücresi, kuzeyde beş birimli son cemaat yeri ve kuzeybatısında son cemaat yeri ile tabhane hücresinin kesiştiği köşede bulunan minareden oluşmaktadır. Son cemaat yerinin her birimi kubbe ile örtülüdür. (Resim 31)

Mihrap önündeki yarım kubbesi ve kapalı tabhane hücreleri ile zaviyeli camilerin bir varyasyonudur.[168] Ortadaki büyük kubbe ve mihrap önündeki yarım kubbesi ile Fatih Camisi'nden sonra Türk mimarisinde özel bir yere sahiptir.[169]

İnşa malzemesi beden duvarlarında kalın derzli, küçük kesme taş, büyük kemer üzengilerinden itibaren tuğla ve taştır. Beden duvarları üzerindeki pencerelerin kemerlerinde tuğla, sövelerinde yekpare kesme taş kullanılmıştır.

Caminin bütün cephelerinde alt sırada kesme taş söveli ve atkı taşlı dikdörtgen formda pencereler yer almaktadır. Pencerelerin üzerinde tuğladan sivri kemere yer verilmiştir. Üst sırada ise tuğladan sivri kemerli basit açıklıklar şeklinde daha küçük ve dikdörtgen formlardaki pencereler bulunmaktadır. Ayrıca yapının kubbeyi taşıyan askı kemerleri içinde de aynı formlarda birçok pencere bulunmaktadır. Kubbe kasnağı üzerinde ise cepheden bir miktar yukarı taşan, tuğladan ve yuvarlak kemerli pencereler, caminin görünümünde dalgalı hatlar oluşturmaktadır. Bu durum caminin Bizans yapılarına benzetilmesine yol açmaktadır.

---

[166] 1940 yılından önce belediye tarafından yıktırılmıştır. Bkz. İbrahim Hakkı Konyalı, **a.g.e.,** s. 250.
[167] Ayvansarayi vd., **a.g.e.,** s. 606.
[168] Semavi Eyice, **a.g.m.**, (1963), s. 43.
[169] Doğan Kuban, **a.g.e.,** (2007), s. 192.

Tamamen kesme taştan yapılan minare, kare kesitli kaide üzerinde silindirik gövdelidir ve gövdeden şerefeye mukarnaslarla geçilmektedir. Petek, gövdeye göre daha incedir; külah, kurşun kaplıdır. (Resim 32)

Son cemaat yeri beş birimlidir ve her birim pandantif geçişli kubbeyle örtüldür. Kubbeleri taşıyan mermer sütunların üzerinde küpü andıran şişkin mermer başlıklar,[170] sütunlar arasında sivri revak kemerleri bulunmaktadır.

Kuzeyde taçkapının iki yanında sivri kemerli hafif birer çökertme içinde dikdörtgen pencereye yer verilmiştir. Doğu ve batı kanatlarında üst sırada birer küçük penceresi daha bulunan cami cephesi oldukça sağır bırakılmıştır. Kuzey cephesinin ortasında bulunan taçkapı oldukça sadedir. (Resim 33) Kesme taştan inşa edilmiştir ve cepheden yaklaşık 30 cm. çıkıntı yapmaktadır. Profilli silmelerle sınırlandırılmış ana nişi, sivri tonozlu bir kavsarayla örtülüdür. Giriş açıklığı basık kemer ile son bulmaktadır. Taçkapı yan kanatlarında da birer nişe yer verilmiştir. Nişler beş kenarlıdır ve istiridye kabuğu formunda birer kavsarayla örtülüdür.

Harimde merkezi kubbenin döşemesi 45 cm. yüksek tutulmuştur. Yarım kubbe döşemesi de ondan 25 cm. yüksektir. Tabhane hücreleri ise aşağıda kalmaktadır. Mihrap önündeki yarım kubbe köşelerde çeyrek kubbelerle desteklenmiştir. Çeyrek kubbeler içinde birer pencere yer almaktadır. Ayrıca bunlarla aynı seviyede mihrabın üzerinde de bir pencereye yer verilmiştir. Kubbe kasnağında sekiz, askı kemerlerin içinde üç tarafta yedişer pencere bulunmaktadır. Yarım kubbenin beden duvarları ile örtüsü arasında büyük mukarnas sarkıtları dört tarafını dolaşmaktadır.

Mihrap nişi dikdörtgen silmeli bordürlerle sınırlandırılmıştır. Niş mukarnaslı kavsara ile örtülüdür ve iki yanında sütunçeler bulunmaktadır. Minber orijinal değildir.

[170] Ekrem Hakkı Ayverdi, **a.g.e.,**, s. 489.

Süsleme Özellikleri: Camide merkezi kubbe, yarım kubbe ve bu kubbeleri birbirinden ayıran kemer üzerinde dört parça kısmen korunabilmiş orijinal kalemişi süsleme bulunmaktadır. (Resim 34) Ana kubbe ortasında açık sarı zemin üzerindeki rumileri ve kasnak çevresindeki bir parçada ayrılmış rumilerin oluşturduğu palmet şeklini, kıvrım dallar üzerindeki rumiler çevrelemektedir. (Resim 35)

Yarım kubbe üzerindeki kalemişi ise diğerlerine oranla daha iyi durumdadır. Açık sarı zemin üzerinde siyah renkle kıvrım dallar ve ayırma rumiler aralarda birleşerek tepelik rumileri oluşturmuştur. Göbekteki bu kompozisyonu dar bir kenar suyu çevreler. Kenar suyunun dışında iki sıra kırmızı boyalı, tepelik rumi dizisi yer alır.[171]

Yapılan Müdahaleler: Yapının günümüze kadar geçirmiş olduğu onarımlarıyla ilgili hemen bütün kaynaklarda yakın bilgilere yer yerilmektedir. Ancak onarımlara ilişkin ayrıntılı bilgilere daha çok Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerde rastlanmaktadır ve ulaşılabilen belgeler XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyıl başlarına aittir. Bunlardan başka şeriyye sicilleri ile bazı arşiv ve kütüphanelerde de benzer yazılı ve görsel malzemeye[172] rastlamak mümkündür.

Bunlardan en erken tarihlisi Üsküdar Kadı Sicilleri'nde rastlanan bir kayıttır. Kayda göre cami 1554'te bir onarım geçirmiştir. Sicilin konusu ise vakıf mütevellisi Şahkulu'nun onarımı yapacak olan Mustafa bin Abdullah'a onarım ücretini ödemesine ilişkindir. Onarımın maliyeti 4000 akçedir ve Şahkulu bu miktarın 600 kuruşunu Mustafa bin Abdullah'a peşin ödemekte, kadı huzurunda geri kalanını ödeyeceğini taahhüt etmektedir. Burada onarımların niteliklerine ilişkin bir bilgiye

[171] Candan Nemlioğlu, "Üsküdar'ın Osmanlı Mimarisindeki Özgün Kalemişlerinin Bezeme Sanatlarındaki Yeri ile Koruma ve Onarımlarında Uygulanması Gereken Yöntemler", **Üsküdar Sempozyumu IV,** C. I, İstanbul 3–5 Kasım 2006, s. 464.

[172] Çalışmada metin içinde atıf yapılmayıp metnin sonuna eklenen fotoğrafların kaynakları şunlardır: Ekrem HakkıAyverdi, **a.g.e.,** (1953), s. 222; **Vakar ve Hüzün-Üsküdar Fotoğrafları**, Haz., Veli Saylam-Yasemin Ufuk Yayla, İstanbul 1999.

yer verilmezken onarımın caminin tabhane hücrelerinde ve çeşitli yerlerinde yapılacağı belirtilmektedir.[173]

Yapının onarımlarına ilişkin diğer bilgi Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki 1852 tarihli belgede yer almaktadır. Burada caminin büyük bir kısmının harap vaziyette olduğu ve bu şekilde kaldığı takdirde daha büyük masraflara yol açacağından bahsedilmektedir. Ayrıca tamir masrafları için cami vakfında 9800 kuruş vardır. Geri kalan kısmı vakfın gelecek yıllardaki gelirlerinden karşılanmak üzere Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nden karşılanacağı belirtilmektedir.[174]

6 Ekim 1870 tarihli diğer bir belge de rüzgârdan bozulan minare kurşunlarının yenilenmesi ile ilgilidir. Onarımları Evkaf idaresi üstlenmektedir.[175]

1885 tarihli diğer belgeye göre minare külahı tehlike arz ettiğinden yıkılmıştır. Yapılan keşiften hariç bazı yerlerin tamire muhtaç olduğu anlaşılmış, tamirin keşf ve takibi Şehremaneti Hendesehanesi tarafından yapılmıştır. Belgede *tamirat memuru Ali Bey* adında bir kişinin imzası bulunmaktadır.[176]

Caminin onarımlarına ilişkin ayrıntılı bir masraf defteri arşivdeki 9 Temmuz 1885 yılına ait bir icmal defteridir.[177] Bu defterde de tamirat memuru Ali Bey adlı kişinin imzası bulunmaktadır ve caminin kurşunlarının döşenmesinden önce yapılan işlere ilişkindir. Defter, caminin kubbelerinde yapılmış sekiz haftalık bir onarım sürecini anlatmaktadır. Sekiz hafta süresince yapılan işlerde kullanılan malzeme ve çalışan işçilerin adları, sayısı ve masrafları ayrıntılı olarak verilmiştir. Defterden sekiz hafta süren onarımın işçilik ve malzeme bedeli olarak toplam 19.809 kuruş harcandığı öğrenilmektedir. Harcamaların her hafta için işçi grupları ve malzemelere dağılımı teker teker verilmektedir. Birinci hafta avluda ve pencere kemerlerinin

[173] İstanbul Kadı Sicilleri, ÜSKÜDAR09, Cilt 4, s.93, Hüküm No: 72, Orijinal Metin No: 8b-3, http://www.kadisicilleri.org/madde.php?klme=%C3%9CSK%C3%9CDAR+CAM%C4%B0&trch=hkm&find=+ARA
[174] BOA., MVL., 332-20.
[175] BOA., İ. DH., 614-42811-1.
[176] BOA., İ. ŞD., 73-4282-1
[177] BOA., EV.d., 40199.

hatıllarında kullanılmak üzere kereste fiyatı 670 kuruş 10 akçe, kirpi saçaklarda beylik tuğlası ve orta battal tuğlalar ile saçaklardaki battal tuğlalar ve diğer giderler için 430 kuruş, inşaatta çalışan dülger, kalfa, mutemed ve rençbere toplam 640 kuruş yevmiye ödenmiştir. Bunlara ek olarak 120 kuruşluk nakliye ücreti vardır. Birinci hafta sonunda toplamda 1750 kuruş 10 akçe masraf çıkarılmıştır.

İkinci hafta kereste ücreti ile işçilerden dülger, kalfa, mutemed, rençber ve inşaatta kullanılmak üzere kalbur, kürek, çapa, kazma, saman, küfe, kum atar, kireç kovası için nakliye ücreti için toplam 1.566 kuruş 20 akçe harcanmıştır. Üçüncü hafta aynı fakat daha az işçi ve malzemeye nakliye ücreti eklenerek toplamda 754 kuruş ödenmiştir. Ancak burada malzemelere ek olarak iki adet alçı taklidi çerçeve siparişi verilmiştir. Dördüncü hafta malzeme ve işçilik için 1.222 kuruş hesap edilmiştir. Burada malzemeler cam, kiremit, mermer ve kireç olmak üzere farklılık göstermektedir.

Defterde beşinci, altıncı, yedinci ve sekizinci haftaların masrafları birlikte verilmiştir. Buna göre; Mecidiye Camisi'nden nakil olunan kerestenin hammaliye ücreti, minare aleminin yaldızı, rendeci ücreti, demir çember, yeni bir kalıp ve el fırçasının maliyeti 698 kuruş olarak hesaplanmıştır. Buna ek olarak siyah, yeşil, aşı boyası, kalem fırçası, kanarya sarısı, gaz tenekesi, alçı, İngiliz çimentosu ve kurşun boru ile birlikte, *yazı levhalarının duvara ta'liki için demir kanca* gibi işlerde kullanılmak üzere son dört haftanın giderleri toplamda 2486 kuruş 10 akçe olarak hesaplanmıştır. (Tablo 5)

Defterde onarımın uygulanış aşaması ayrıntılı olarak anlatılmamıştır. Dolayısıyla bahsi geçen malzemelerin, bazı küçük detaylar dışında, nerede ve ne şekilde kullanıldığı, hasarlı yerler ve uygulama teknikleri gibi birtakım ayrıntılara rastlanılmamaktadır. Bununla birlikte daha ilk satırlarda defterin içeriğini kısaca özetleyen *Üsküdar'daki Rumî Mehmed Paşa Camii şerifinin kubbelerine kurşun ferşinden evvel yaptırılan hatıl için mübaya'a olunan kereste ve tuğla ve kireç…* gibi ifadeler onarımlarla ilgili önemli ipuçları ve bilgiler içermektedir.

1894'te yapılan diğer bir onarım 31.732 kuruşa mal olmaktadır. Ancak vakfın cami tamiratını karşılayacak bütçesi olmadığı hatta hazineye 44.000 kuruş borcu olduğu anlaşılmaktadır. Tamirat masraflarının Evkaf bütçesinden alınacak borç ile karşılanması düşünülmektedir.[178]

22 Haziran 1903 tarihli bir belgede cami ve yanında bulunan medrese harap olduğundan cami *hademesi* tarafından evkaf idaresine bir dilekçe yazılmıştır. Evkaf idaresince yapılan keşif raporları sonucunda 23.746 kuruş masrafla onarılması gerektiği ancak evkaf idaresinin bütçesinin yetersizliğinden dolayı bu onarımı gerçekleştiremeyeceği anlaşılmaktadır. Belgede, onarılmaması durumunda hasarlı yapıların giderek harap olacağı düşünülerek onarım ihalesinin evkaf dairesinden hazine dairesine devredilmesi önerilmiştir.[179] Onarımın niteliklerine ilişkin bir bilgiye ise yer verilmemektedir.

İBB Atatürk Kitaplığı arşivindeki tarihsiz bir belge caminin son cemaat yeri ve medresenin tamiri hakkındadır. Oldukça kısa olan belgede mavna, hammaliye, kereste, kiremit, kiremidin nakliyesi ve bu malzemelerin ölçüleri ile adet fiyatı verilmiştir.[180]

Aynı arşivde yapının tarihsiz bir de kartpostalı bulunmaktadır. (Resim36) Muhtemelen XX. yüzyıl başına ait olan kartpostalda, caminin beden duvarlarından yukarısı görülebilmektedir. Kubbe kasnağı, malzemesi seçilemeyen levhalar ile kaplıdır. Levhalar altından kısmen tuğla-taş almaşık örgü görülmektedir. Askı kemerler ve mihrap önündeki yarım kubbenin örgü tekniğinde yer yer farklılıklar mevcuttur.[181] (Resim 37)

Ekrem Hakkı Ayverdi'nin kaydettiğine göre yapı 1953 senesinde kapsamlı bir onarım geçirmiştir. Bu tarihten önce dışa taşıntı yapıp dalgalı bir görünüm

[178] BOA., İ. EV., 7-30.
[179] BOA., ŞD., 163.
[180] İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, **Pertevniyal Valide Sultan Evrakı,** Demirbaş: PVS_Evr_01355.
[181] İBBAK, **Kartpostallar**, Demirbaş: Krt_005125, Tarihsiz.

sergilemeyen kubbe kasnağı üzerindeki pencerelerin kemerleri, bu onarımdan sonra caminin askı kemerlerine benzetilmeye çalışılmıştır. Ayverdi, Bizans yapılarında olduğu gibi kemerde 1,5 cm. kalınlığında tuğla kullanıldığını belirtmekte ve kendisinin çektiği 1950 senesine ait bir fotoğrafla karşılaştırmalı olarak göstermektedir.[182] (Resim 38, 39, 40, 41)

Ayverdi aynı onarımda en büyük müdahalenin son cemaat yerine yapıldığını belirtmektedir. Son cemaat yeri kubbeleri tamamen yıkık olduğundan bu günkü haliyle yeniden inşa edilmiştir. Bu onarımda kemerler tuğla ile gergiler de ahşap taklidi betonarme olarak yapılmıştır.[183] 1931 tarihli Pervititich (Resim 42) ve 1913–1914 tarihli Alman Mavileri (Resim 43) haritalarında yapının son cemaat yeri kubbelerinin olmadığı görülmektedir.[184] Ayrıca onarımda büyük kubbenin kurşunları değiştirilmiştir ve içerde badana altından bugün kısmen mevcut olan kalemişleri çıkarılmıştır.

Sonuç olarak, onarımların daha çok tabhane mekânları, kubbeler, pencereler, minare ve son cemaat yerinde yapıldığı görülmektedir. Son cemaat yerinin uzun süre kiremit çatıyla örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle son cemaat yerinde sütunlar ve sütun başlıklarından başka özgün unsur bulunmamaktadır. Bununla birlikte askı kemerlerin başlangıç noktasından itibaren yapının üst kısmı büyük ölçüde özgünlüğünü kaybetmiştir. Minarenin şerefeden yukarısı özellikle külahı pek çok kez yenilenmiştir. Belgelerden çıkarılan bir başka sonuca göre de cami vakfı her geçen yıl maddi açıdan daha da zayıflamış ve kendi basit onarımları bile karşılayamayacak duruma gelmiştir. Bahsedilen onarımların hemen hepsinde vakıf, Evkaf Nezareti sayesinde onarımları gerçekleştirmiş ve bu kuruma pek çok kez borçlanmıştır.

---

[182] Ekrem Hakkı Ayverdi, **a.g.e.,** (1953), s. 484.
[183] Ekrem Hakkı Ayverdi, **a.g.e.,** (1973), s. 489.
[184] Jacques Pervititich, **Sigorta Haritalarında İstanbul**, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 2003; **Alman Mavileri, 1913-1914 Birinci Dünya Savaşı Öncesi İstanbul Haritaları**, C.I, Haz. İrfan Dağdelen, İstanbul 2006.

Tablo 5. Rum Mehmed Paşa Camisi'nin 1885 yılında yapılan onarımlarına ait masraf defterinin ayrıntısı (BOA., EV.d., 40199).

1. Hafta			
Satın Alınan Kereste Ücretleri			
Malzeme	**Miktar**	**Birim Fiyat**	**Ücret**
Ulus latası	45 adet	6 kuruş 10 para	281 kuruş
Pencerelerin kemerleri için Uncuoğlu çıralı hatıl	6 adet	24 kuruş	144 kuruş
Ketiros latası	15 adet	4 kuruş	60 kuruş
Poyralık	60 adet	2 kuruş	120 kuruş
Dere mahalleri için çidene	10 adet	6,5 kuruş	65 kuruş
Toplam			670 kuruş 10 Para
Çeşitli Masraflar			
Malzeme	**Miktar**	**Birim Fiyat**	**Ücret**
Köprü saçakları için beylik tuğlası	2000 adet	0,135 kuruş	270 kuruş
Orta battal tuğla	50 adet	---	37 kuruş 20 para
Kireç fıçı	10 adet	7 kuruş	70 kuruş
Saçaklar için battal tuğla	35 adet	50 para	52 kuruş 20 para
Toplam			430 kuruş
Dülger Yevmiyesi			
İşçiler	**Çalışılan Gün**		**Ücret**
Dülger	13		260 kuruş
Kalfa	6		150 kuruş
Mutemet	6		90 kuruş
Rençber	13		130 kuruş
Toplam			630 kuruş
Hafta Toplamı			1850 kuruş 10 para
2. Hafta			
Malzeme	**Miktar**		**Ücret**
Satın alınan kereste ücreti (Ayancık latası)	45 adet		202,5 kuruş
Dülger Yevmiyesi			
İşçiler	**Çalışılan Gün**		**Ücret**
Dülger	22		440
Kalfa	6		150
Mutemet	6		90
Rençber	34		340
Toplam			1020
Çeşitli Masraflar			
Malzeme		**Miktar**	**Ücret**
Karfiçe		10 kıyye	22 kuruş 20 para
Kalbur		1 adet	5 kuruş
Kürek		2 adet	10 kuruş

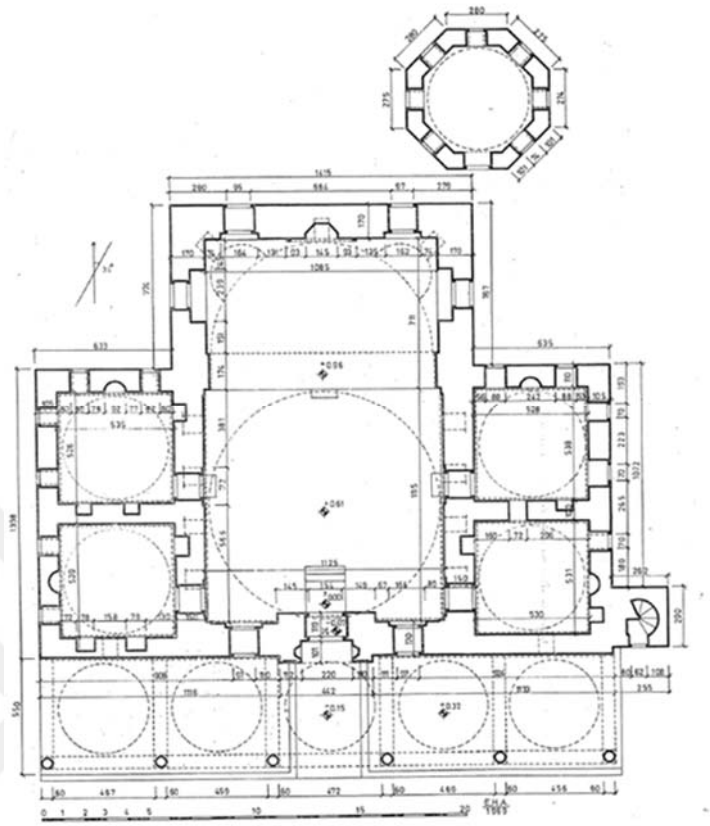
Çapa	2 adet	15 kuruş	
Kazma	1 adet	9 kuruş	
Saman	100 kıyye	27 kuruş	
Su kovası	2 adet	10 kuruş	
Küfe	3 adet	6 kuruş	
Kum	10 anbar	130 kuruş	
Kireç	10 fıçı	70 kuruş	
Nakliye		40 kuruş	
Toplam		344	
Hafta Toplamı		1566 kuruş 20 para	
3. Hafta			
Malzeme	**Miktar**	**Ücret**	
Karfiçe	8 kıyye	18 kuruş	
Kireç fıçı	12 adet	84 kuruş	
Alçı taklidi çerçeve	2 adet	100 kuruş	
Toplam		202 kuruş	
Dülger Yevmiyesi	**Çalışılan Gün**	**Ücret**	
Dülger	10	200 kuruş	
Kalfa	6	150 kuruş	
Mutemet	6	90 kuruş	
Rençber	10	100 kuruş	
Nakliye		12 kuruş	
Toplam		552 kuruş	
Hafta Toplamı		754 kuruş	
4. Hafta			
Çeşitli Masraflar			
Malzeme	**Miktar**	**Birim Fiyat**	**Ücret**
Karfiçe	7 kıyye	----	15 kuruş 30 para
Mermer	4 kîle	6,5 kuruş	26 kuruş
Mevcut tuğladan horasan döktürülmesi	50 küfe	1 kuruş	50 kuruş
Cam	80 adet	30 para	60 kuruş
Kireç, fıçı	15 adet	----	105 kuruş
Kiremit (hamal ücreti içinde)	200 adet	----	34 kuruş
Camcıyan			12 kuruş
Toplam		302 kuruş 30 para	
Dülger Yevmiyesi	Çalışılan Gün	Ücret	
Dülger	10	200 kuruş	
Kalfa	6	150 kuruş	
Mutemet	6	90 kuruş	
Rençber	18	180 kuruş	
Badanacı	15	300 kuruş	

Toplam			920 kuruş
4. Hafta Toplamı			1222 kuruş
5, 6, 7, 8. Haftalar			
Çeşitli Masraflar	**Miktar**	**Birim Fiyat**	**Ücret**
Mecidiye Camisinden getirilen kereste hamal ücreti			55 kuruş
Sinan Paşa Camisinden getirilen serenlerin kayık ve hamal ücretleri			97 kuruş
Minare aleminin yaldızı			100 kuruş
Alemin kazganı tamiri			25 kuruş
İki çırpılı Nemçe kalası	4 adet	25,5 kuruş	102 kuruş
Rendeci ücreti			3 kuruş
Mermer	35 kile	6 kuruş	210 kuruş
Lofça çivisi	12 kıyye	2 kuruş	24 kuruş
Demir çember	2 adet	10 kuruş	20 kuruş
Yeni kalıp	6 kıyye	2 kuruş	12 kuruş
El fırçası	10 adet	5 kuruş	50 kuruş
Toplam			698 kuruş
Misina sarısı			22 kuruş 210 para
Mai	20 paket	4 kuruş	80 kuruş
Orta takoz fırçası	3 adet	15 kuruş	45 kuruş
Karfiçe	6 kıyye	85 para	12 kuruş 30 para
Yeşil	15 kıyye	4 kuruş	64 kuruş
Sülin (Solin, süline)	8 kıyye	5 kuruş	40 kuruş
Aşı boyası	19 kıyye	2 kuruş	38 kuruş
Kalem fırçası	2 adet	2 kuruş	4 kuruş
Siyah	8 paket	4 kuruş	32 kuruş
Çinko isfidacı	5 kıyye	4 kuruş	20 kuruş
Kanarya sarısı	2 kıyye	5 kuruş	10 kuruş
Gaz tenekesi	3 adet	60 para	4 kuruş 20 para
Kireç fıçı	20 adet		140 kuruş
Alçı	228 kıyye	20 para	114 kuruş
Raht	26 çift		13 kuruş
Kıtık	28 kıyye	45 para	31 kuruş 20 para
A'lâ isfidac	35 kıyye	5,5 kuruş	192 kuruş 20 para
Karakaş çidana tahtası	11 adet	7 kuruş	77 kuruş
İngiliz çimentosu	1 fıçı		90 kuruş
Kurşun boru	2 kıyye	2,5 kuruş	5 kuruş
Zencefre (zincifre)			31 kuruş
Kum	2 anbar	12 kuruş	24 kuruş

İstanpa kâğıdı			10 kuruş
Ulus latası	12 adet	6 kuruş	72 kuruş
Sinob latası	6 adet	5,5 kuruş	33 kuruş
Bezir yağı	33 kıyye	5,5 kuruş	181 kuruş 20 para
Neft yağı	25 kıyye	5,5 kuruş	137 kuruş 20 para
Kaba isfidac	38 kıyye	20 para	19 kuruş
İngiliz beziri	10 kıyye	10 kuruş 5 para	52 kuruş 20 para
İngiliz siyahı			5 kuruş
Üç çırpılı Nemçe kalası	1 adet		27 kuruş
Fırça için kıl	200 dirhem	dirhem16 para	80 kuruş
Yazı levhalarının duvarı taliki için demir kanca			15 kuruş
Çimento	2,5 fıçı	25 kuruş	62 kuruş 20 para
Lökün			2 kuruş 20 para
Gülbahar	50 dirhem		2 kuruş
Anahtar	3 adet	6 kuruş	18 kuruş
Musluk	3 adet		5 kuruş
Demir kepene			6 kuruş
Doğrama	16 zirâ’	15 kuruş	240 kuruş
Câmi içinin kubbesiyle dört tarafın nakşı ve badana vs masrafları			4275 kuruş
Reîsü’l-hattât İzzet Efendi merhumun yazısı kalıplarından olmak üzere yaldızlı çerçeveli esmâ-i azâm 10 levha			1080 kuruş
Nakliye masrafı			100 kuruş
Minâre külâhının yeniden inşası			2700 kuruş
Caminin içindeki çerçevelere cam	38 adet	3 kuruş	114 kuruş
Kubbe çerçevesi	6 adet	40 kuruş	240 kuruş
Mezkûr çerçevelere cam	20 adet		30 kuruş
Nakliye ve diğer masraflar			180 kuruş
Toplam			11476 kuruş 10 para

Dört Haftada Verilen Yevmiyelerin Miktarı			
	Çalışılan Gün	**Günlük Ücret**	**Toplam Ücret**
Mutemet yevmiyesi	24	15 kuruş	360 kuruş
Sıvacı yevmiyesi	53	20 kuruş	1060 kuruş
Dülger yevmiyesi	17	20 kuruş	340 kuruş
Nakkaş yevmiyesi	26	20 kuruş	520 kuruş
Rençber yevmiyesi	41	10 kuruş	410 kuruş
Kalfa yevmiyesi	10	25 kuruş	250 kuruş

Yevmiye Toplamı			2940 kuruş
5, 6, 7, 8. Haftalar Toplamı			14.416 kuruş 10 para
Tamiratın Genel Toplamı			19809 kuruş

Plan 4. Rum Mehmed Paşa Camisi. (E. H. Ayverdi, 1973)

Resim 31. Rum Mehmed Paşa Camisi. Genel görünüş. (S. Derin, 2014)

Resim 32. Rum Mehmed Paşa Camisi. Minare. (S. Derin, 2014)

Resim 33. Rum Mehmed Paşa Camisi. Taçkapı. (S. Derin, 2014)

Resim 34. Rum Mehmed Paşa Camisi. Harimde bulunan kalemişleri. (S. Derin, 2014)

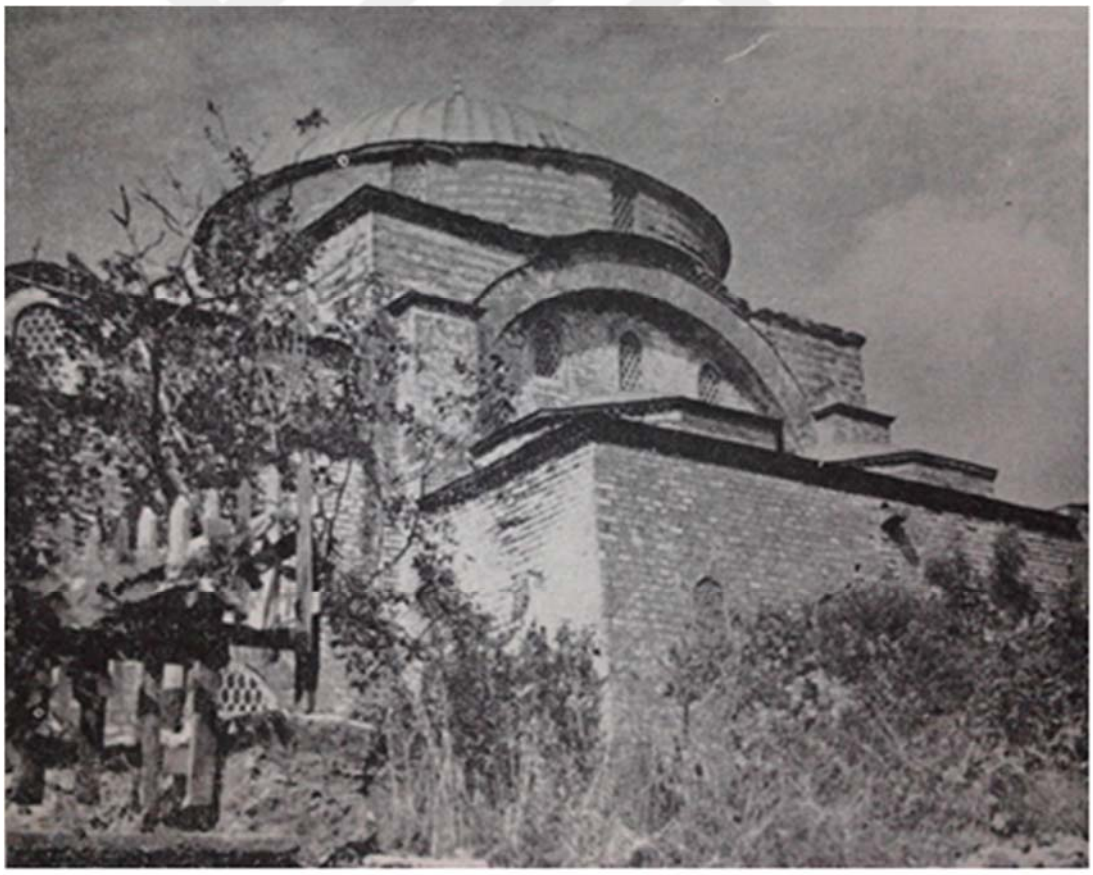
Resim 35. Rum Mehmed Paşa Camisi. Harimde bulunan kalemişlerinden ayrıntı.
(S. Derin, 2014)

Resim 36. Rum Mehmed Paşa Camisi. Tarihsiz bir kartpostal.
(İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Arşivi) [Erişim Tarihi: 21.04.2014]

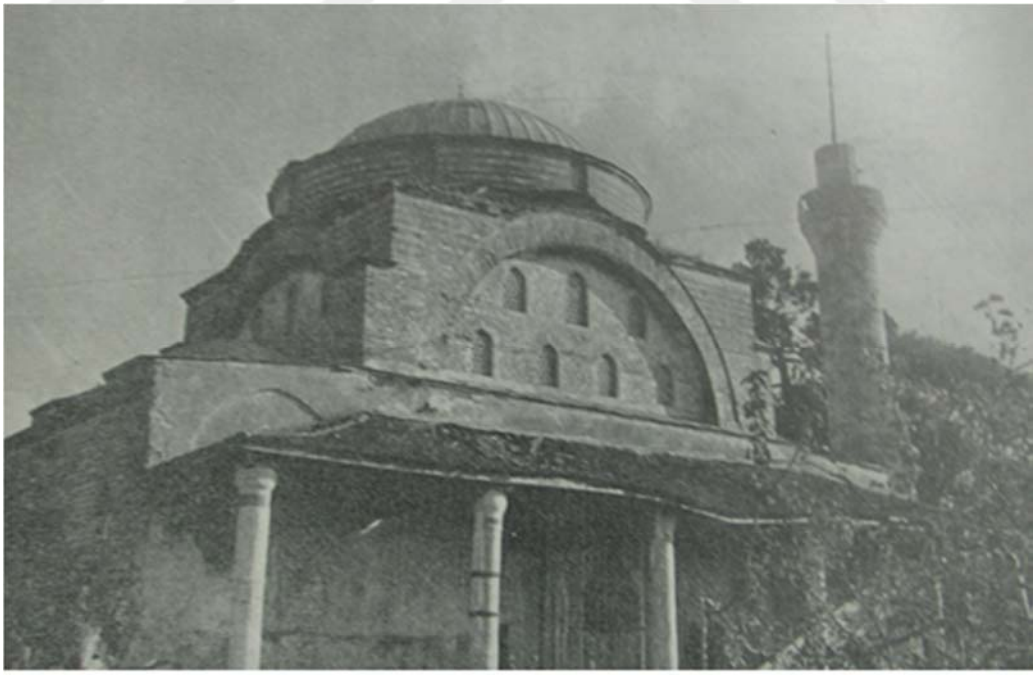
Resim 37. Rum Mehmed Paşa Camisi. Üstteki kartpostaldan ayrıntı.

Resim 38. Rum Mehmed Paşa Camisi. 1950'deki durumu. (E. H. Ayverdi, 1973)

Resim 39. Rum Mehmed Paşa Camisi. 1953 onarımından sonra. (E. H. Ayverdi 1973)

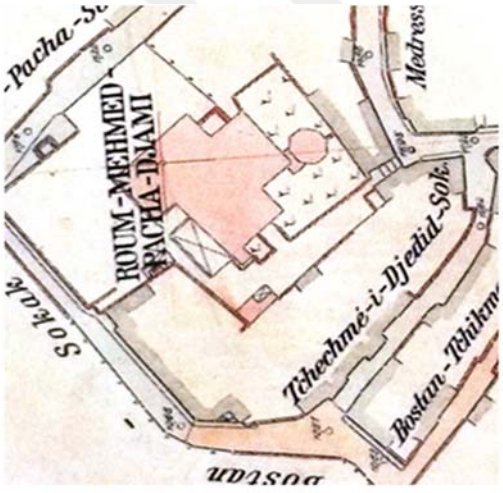
Resim 40. Rum Mehmed Paşa Camisi. 1953 onarımı öncesinden bir fotoğraf.
(E. H. Ayverdi 1953)

Resim 41. Rum Mehmed Paşa Camisi. Onarımlar öncesi tarihsiz bir fotoğraf (Vakar ve Hüzün Üsküdar Fotoğrafları, 1999)

Resim 42. Rum Mehmed Paşa Camisi. 1931 tarihli Pervititich Sigorta Haritasındaki Durumu (J. Pervititich, Sigorta Haritalarında İstanbul, 2003).

Resim 43. Rum Mehmed Paşa Camisi. 1913-1914 tarihli Alman Mavileri Şehir Haritalarındaki durumu (Alman Mavileri, 1913-1914 Birinci Dünya Savaşı Öncesi İstanbul Haritaları, C.I).

3.2. FATİH SULTAN MEHMED DÖNEMİNDE KİLİSEDEN ÇEVRİLEN CAMİLER

3.2.1. Ayasofya Camisi-Ayasofya Kilisesi

Yapının Yeri: Fatih'te, Sultanahmed Mahallesi'nde kendi adı ile anılan meydanda yer almaktadır.

Yapının İnşa Tarihi: Bizans kilisesi olan yapının 537 yılındaki son inşasından önce iki kez yeniden yapıldığı bilinmektedir.[185]

Yapının Banisi: Bizans İmparatoru Justinianos (527-565)[186] tarafından kilise olarak inşa ettirilmiş, Fatih Sultan Mehmed zamanında İstanbul'un fethini müteakip camiye çevrilmiştir.[187]

Yapının Mimarı: İmparator kilise inşası için Batı Anadolu'dan usta mimar olarak Trallesli (Aydın) Anthemios ve yardımcısı Miletoslu İsidoros'u seçmiştir.[188]

Yapının Mimari Özellikleri: Erken Hristiyanlık yapısı olan Ayasofya, kubbeli bazilika şeklinde tasarlanmıştır.[189] Yapı iç ve dış narteks, üç nefli ibadet

---

[185] İlk kez İmparator Konstantios (337-361) tarafından 360 senesinde, üstü ahşap çatı ile örtülmüş, uzunlamasına gelişen bir bazilika olarak inşa edilmiştir. 404 yılında İmparatoriçe ve İstanbul Patriği arasında çıkan bir anlaşmazlık yüzünden bu bazilika kısmen yandığı için büyük bir onarım geçirerek 415'te yeniden açılmıştır. 532 yılında İmparator Justinianos (527-565) zamanında çıkan ayaklanmada kilise yeniden tamamen yanmış ve bugünkü kilise inşa edilmiştir. Bkz. Semavi Eyice, **Ayasofya 1**, Yapı ve Kredi Bankası Kültür Sanat Yay., İstanbul 1984, s. 5-6.

[186] Bkz. Eyice, **a.g.e.**, s. 6.

[187] Fethedilen yerlerde en büyük kilisenin camiye çevrilmesi ve ilk cumanın burada kılınması Türklerde gelenektir. 29 Mayıs 1453 günü Fatih İstanbul'u aldığında da öyle yapmıştır. Ayasofya'nın heybeti karşısında çok etkilenen Fatih, kiliseye zarar verilmesini yasaklamıştır. Bkz. Ahmed Akgündüz; Said Öztoprak, Yaşar Baş, **Kiliseden Müzeye Ayasofya Camii,** Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 2006, s. 127.

[188] Asıl işi matematik olan bu kişiler mimar olarak bilinmelerine karşın bir nevi mekanik teknisyenliği yaptıklarından, meslekleri daha çok mühendisliğe yakındır. Trallesli Anthemios ve Miletoslu İsodoros hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmed Akgündüz, Said Öztoprak, Yaşar Baş, **Üç Devirde Bir Mabed Ayasofya,** Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 2005, s. 106-107.

[189] Yapı hakkında ayrıntılı bilgi veren diğer kaynaklar için bkz. Feridun Dirimtekin, **Saint Sophia Museum**, Turkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yay. (Tarihsiz); Rowland J. Mainstone, **Hagia Sophia, Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church,** Published by

mekânı, doğusundaki apsis ve dört köşesine yerleştirilmiş minarelerden oluşmaktadır. (Plan 5) (Resim 44)

Yapının inşa malzemesi Bizans ve Türk dönemlerinde pek çok onarım geçirdiği için farklılık göstermektedir. Kilise olarak inşa edildiğinde ağırlıklı olarak taş ve tuğla olmakla beraber, taş yalnız ayaklarda, duvar ve zemin kaplamalarında, tuğla ise özellikle kubbede kullanılmıştır.

Kuzey cephesinin batı ucunda Türk döneminde eklenmiş kubbeli bir birim bulunmaktadır ve yanında minare yükselmektedir. (Resim 45) Caminin kuzey ve güney cepheleri Bizans ve Türk dönemlerinde yapılan pek çok onarım işlemi sonucu oldukça karmaşık bir görünüm sergilemektedir. (Resim 46) Payandalar arasına düzensiz bir şekilde yerleştirilen pencereler sonradan açılmış ya da kapatılmış açıklıklar şeklinde görülmektedir. Bu cephelerin de doğu cephe ile birleştiği köşelerde birer minare bulunmaktadır. (Resim 47) Doğu cephesinde, düzgün kesme taştan masif paye ve duvarlarla yapı desteklenmektedir. Cephenin ortasında, üç kenarlı apsis nişinin üzerinde kurşunla kaplı yarım kubbe ve altında kasnak yer almaktadır. (Resim 48) Kasnak üzerinde çok sayıda pencereye yer verilmiştir. Apsis kubbesinin üstünde ana kubbeyi destekleyen yarım kubbe ve ana kubbe yukarı doğru kademeli şekilde daralmaktadır.

Araştırmacılar Ayasofya'nın XVII. yüzyıldan itibaren gravürlerde dört minareli olarak görüldüğünü belirtmektedir.[190] Bunlardan güneydoğudaki tuğla olanın II. Bayezid dönemi ya da daha öncesinde yapılmış olabileceği düşünülmektedir.[191] Bu tuğla minarenin kare kesitli kürsüsü caminin takviye payandası üzerine konumlandırılmıştır. Kürsüden yuvarlak gövdeye geçiş, üzerinde Tük üçgenleri bulunan pabuç ile sağlanmaktadır. Gövdeye geçiş ve gövdenin başlangıcı düzgün kesme taştan yapılıp devamı tuğladandır ve petek altı çıkması silmelidir. Külah

Thames and Hudson, Hungary 1988; W. Eugene Kleinbauer; Antony White, Henry Matthews, **Ayasofya**, Çev. Handan Cingi, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2004.

[190] Semavi Eyice, "İstanbul Minareleri", **Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I**, Berksoy Matbaası, İstanbul 1963, s.53.

[191] Semavi Eyice, **a.g.m.**, s. 53.

altında da taş ile geç dönem onarımını yansıtan süsleme unsurları görülürken külah kurşunla kaplıdır. (Resim 49) Kuzeydoğudaki minare kürsüsünün Sultanahmed Çeşmesi'ne bakan cephesi bir silme ile ortadan iki büyük kısma ayrılmıştır. Alt kısımda bir çerçeve içinde sivri kemerli açıklık bulunan bu kütlevi kürsü, yapının takviye payanalar sistemine dâhildir. Süslemesiz pabuç, oldukça uzundur ve gövdesi de daha önce rastlanmamış bir şekilde yukarı doğru daralmaktadır. Gövde, içeri doğru çukurlaştırılmış plasterlerle hareketlendirilmiştir. Şebekeli korkuluğa sahip şerefenin altında ince işçilikli sarkıtlar bulunmaktadır. Peteğin en yukarısındaki süsleme unsurları geç dönem onarımlarını işaret etmektedir; Külah kurşunla kaplıdır. (Resim 50) Bütün bu özellikleri dolayısıyla minarenin Sinan'ın eseri olabileceği düşünülmektedir.[192] Kuzeybatı ve güneybatı köşelerdeki diğer iki minarenin de eş zamanlı yapıldığı ve kısmen klasik dönem özellikleri gösterdikleri anlaşılmaktadır.[193] Kare kesitli kürsü üzerindeki oldukça uzun ve keskin Türk üçgenleriyle pabuç kısımlarından gövdeye geçilmektedir. Gövde üzerindeki dikey plasterler Mimar Sinan ve ekolünü işaret etmektedir.[194] Minareler oldukça kalındır ve yukarı doğru daralmaktadırlar. Şerefelerin altında basit silmeler bulunmaktadır. Petekleri gövde ile benzer ancak daha incedir ve külahlar kurşun ile kaplıdır. (Resim 51)

Caminin batısında bugün mevcut olmayan revaklı bir avlunun bulunduğu bilinmektedir. Avlunun doğusunda gerek Bizans gerekse Türk dönemlerinde eklenmiş tuğla payandalar nedeniyle cephe karmaşık bir görünüm sergilemektedir. Cephenin yanlarında geniş kemerler içinde çoklu pencere açıklıklarına yer verilmiştir. Yukarı doğru kademeli şekilde daralan cephenin üst kısımları üzerinde de da aynı formlarda pek çok pencere bulunmaktadır. Cephenin ortasında ise payandalar arasında yuvarlak kemerli, mermer söveli üç açıklık dış nartekse girişi sağlamaktadır. (Resim 52) Dış narteks, her biri çapraz tonozla örtülü dokuz birimden oluşmaktadır

[192] Eyice'ye göre masif kürsü ile ince gövde arasındaki uzun pabuç, sarkıtların ince ve çok kesintili şekilleri Mimar Sinan yapılarında görülebilecek özelliklerdir. Ayrıca gövdenin kalın pabuçlarının tam benzeri de Edirne Sultan Selim Camisi'nde görülmektedir. Semavi Eyice, **a.g.m.,** (1963), s. 52.

[193] Eyice bunların XVI yüzyıl sonlarına doğru III. Murad zamanında yapılmış olduklarını düşünmektedir. Şerefe altında sarkıtların bulunmayışını ise geç devirdeki tamirlerle açıklamaktadır. Bkz. Semavi Eyice, **a.g.m.**, (1963), s. 53.

[194] Semavi Eyice, **a.g.m.**, (1963), s. 53.

ve yine buradaki beş giriş açıklığı aracılığıyla girilen iç narteks, dış narteksten daha geniş ve yüksektir. (Resim 53) İç narteks dokuz birimlidir; her birimi kaburga tonozlarla örtülüdür, kuzeyinde ve güneyinde galerilere çıkışı sağlayan rampaların yer aldığı geçitler bulunmaktadır. İç narteksin her biriminden birer kapı ile ana mekana girilmektedir. Bunlardan ortadaki üçünün imparator kapısı olduğu ve yalnız imparatorun girişine izin verildiği bilinmektedir.[195] Hem dış narteks hem de iç narteks üzerindeki bütün kapılar meşe ağacından yapılmıştır ve üzerleri tunç levhalar ile kaplanmıştır. (Resim 54)

Harimde orta nef iki tarafında dört büyük paye ve bunların arasındaki sütunlarla yan neflerden ayrılmıştır. Doğu-batı ekseninde uzanan ana nef ortada büyük bir kubbe, batı ve doğusunda birer yarım kubbeyle örtülüdür. Zeminden yüksekliği 55 metre olan merkezi kubbe elips şeklinde ve çapı yaklaşık 32 metredir. (Resim 55) Böylesine büyük bir kubbenin statik açıdan baskısını karşılamak oldukça zor olduğundan, doğu batı yönünde uzanan orta nefin iki tarafına yarım kubbe yapılarak kubbe desteklenmiştir. Bunun için doğu ve batıda ikişer eksedra yapılmış, ortalarda apsis yarım kubbesi batıda ise geniş bir kemer inşa edilmiştir. Böylece kubbe ağırlığın doğu-batı ekseninde eşit dağıtılarak dış duvarlara kadar indirilmesi amaçlanmıştır. Ancak bu da kubbenin ağırlığını tam olarak karşılamaya yetmediğinden pek çok kez dış duvarlara çok sayıda destek payandası yapılmıştır.[196] Orta nef zengin bir şekilde süslenmiş paye ve sütunlarla ayrılmaktadır. İki katlı yan nefi ayıran bu iki katlı sütun dizisinde derin oymalı teknikte diken yaprağı motifli sütun başlıkları ve revaklar bulunmaktadır. (Resim 56) Sütun başlıklarının ortasında ise madalyonlar içerisinde "Justinianos"un monogramı yer almaktadır. Bütün sütunlar, duvarlar ve taşıyıcı elemanlar damarlı mermer ve cilalı levhalarla kaplanmış durumdadır.

Kilisenin camiye çevirildiği süreçte doğusundaki üç kenarlı apsis nişi içine mermerden mihrap yerleştirilmiştir. Altın varakla süslü mihrap çerçevesinde akant

[195] Semavi Eyice, **a.g.e.,** (1984), s. 14.
[196] Semavi Eyice, **a.g.e.,** (1984), s. 16.

yapraklarına benzer kıvrım dallarla geniş bir bordür oluşturulmuştur. Ortasında iki şebeke halinde birer ayet kitabesi, altında çeyrek kavsaralı mihrap nişi bulunmaktadır. Nişin içi altın yaldızlı madalyon ve yıldızlarla süslenmiştir. (Resim 57) Üçgen tepelikle taçlandırılan mihrabın sağında, apsis nişinin önünde yapının mermerden minberi yer almaktadır. (Resim 58) Minber klasik üslupta yapılmış olup XVI. yüzyıl özellikleri taşımaktadır.[197] Minberin önünde, harimin ortasına yakın bir noktada XVI. yüzyıldan kaldığı düşünülen müezzin mahfili vardır. Mermer mahfil sade ancak zarif süslemelere sahiptir. Bunun dışında yapıda üçü içerde biri nartekste olmak üzere dört mermer mahfil daha bulunmaktadır. Benzer süsleme programından bunların da aynı dönem yapılmış olduğu düşünülmektedir.[198]

Üst kata iç narteksin kuzey ve güney ucunda bulunan beşik tonozlu rampalarla çıkılmaktadır. Üst katta batı galerisi beşik tonoz, (Resim 59) kuzey ve güney galerileri ise çapraz tonoz ile örtülüdür.

Aysaofya'nın güneybatı köşesinde, buraya bitişik olarak yapılmış vaftizhane bulunmaktadır. Dikdörtgen planlı ön giriş mekânından girilen vaftizhane dıştan kare içerden sekizgen planlıdır. Bu mekân fetihten sonra caminin kandil yağlarının depolanması için kullanmış, 1639'da Sultan I. Mustafa'nın türbesi yapılmış, 1648'de de Sultan I. İbrahim buraya gömülmüştür.[199]

Yapının kuzeydoğu köşesinde ise daire planlı hazine binası vardır. Bizans devrinde kilisenin değerli eşyalarının koyulduğu yer olan bu birim, Türk döneminde I. Mahmud'un (1730-1754) arka tarafta inşa ettirdiği imarethanenin ambarı olarak kullanılmıştır.[200]

Yapının Süsleme Özellikleri: Ayasofya'nın 532-537 yıllarında yeniden inşa edildiği zaman kemerleri, tonozları ve örtüsünün büyük oranda mozaiklerle kaplı

[197] Azade Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri ve Süslemelerine Dair Bir Araştırma", **Vakıflar Dergisi**, S. 9 (1971), s. 279.
[198] Azade Akar, **a.g.m.**, s. 280-81.
[199] Semavi Eyice, **a.g.e.,** (1984), s.16.
[200] Semavi Eyice, **a.g.e.,** (1984), s.20.

olduğu düşünülmektedir.[201] Bu mozaiklerin figürlü olup olmadıkları bilinmemektedir. Dini motifli figürler varsa da bunların 726-842 yılları arasındaki ikonaklazma döneminde yok edilmiş olabileceği düşünülmektedir.[202] Bugün görülen figürlü mozaiklerin hepsi 876 yılından sonra yapılmıştır. Latin işgali sonrasında 1261'de Bizans İmparatorluğu İstanbul'a yeniden hakim olmuş ve süsleme programına eklentiler yapılmıştır. Bu bakımdan süsleme programında tarih ve üslup açısından bütünlük görülmez.[203] Bunlar başta iç narteksten başlayarak kubbelerde, galerilerde ve duvarlarda olmak üzere altın yaldız üzerine, yapının pek çok yerine serpiştirilmiş durumdadır. Konular genellikle İsa'nın, Meryem'in, imparatorların ve azizlerin tasvirlerini içermektedir. (Resim 60)

Türk döneminde yapılan pek çok süslemeden en değerlisi mihrap tarafındaki çinilerdir. Mihrabın üstünde apsisi saran çini kuşak 1607/08 tarihlidir ve Mehmed adlı bir hattatın imzasını taşımaktadır. Apsisin güneyindeki dehliz içinde ise iki çini pano yer almaktadır. Bunlardan birinde Hz. Muhammed'in türbesi bulunmaktadır ve 1643/44 tarihlidir. İkincisi ise çoklu karolardan meydana gelen ve farklı kompozisyonlar içeren çini panolardır. Bu panodaki kâbe tasvirini içeren karo kayıptır.[204]

Yapılan Müdahaleler: İstanbul'un fethinden sonra, Fatih Sultan Mehmed'in kendi adına vakfettiği Ayasofya'nın bakımı ve yaşatılması için gelir getirecek pek çok mülk ayrılmıştır. Zengin vakıfları olan bu cami ilk fethedildiğinde *ulu cami* niteliğinde ve şehrin en önemli ibadet mekânıdır.[205] Fatih döneminde mihrap ve minber dışında camiye fazla bir ek yapılmadığı düşünülmektedir. Sultanahmed Meydanı tarafındaki minarenin bu döneme ait olduğu kabul edilmişse de burada önce batıdaki yarım kubbenin üstüne ahşap bir minare oturtulduğu ve bunun uzun süre kullanıldığı bilinmektedir.[206] Fatih'in ek olarak yaptırdığı tek bina ise kuzeyindeki

[201] Semavi Eyice, **Ayasofya 2**, Yapı ve Kredi Bankası Kültür Sanat Yay., İstanbul 1984, s. 2.
[202] Semavi Eyice, **a.g.e.,** s. 2.
[203] Semavi Eyice, **a.g.e.,** s. 2.
[204] Semavi Eyice, **Ayasofya 3**, Yapı ve Kredi Bankası Kültür Sanat Yay., İstanbul 1986, s. 25-26.
[205] Semavi Eyice, **a.g.e.,** s. 4.
[206] Semavi Eyice, **a.g.e.,** s. 4.

medresedir.[207] Ancak Bizans İmparatorluğu'nun son zamanlarında yapının son derece bakımsız kaldığı için şehirde yapılan ilk işler arasında Ayasofya'nın onarımının da olduğu bilinmektedir.[208]

Caminin kuzeydoğusunda, Bab-ı Hümayun tarafındaki minaresinin II. Bayezid döneminde yapıldığı yönünde yaygın görüşler bulunmaktadır.[209] Bazı araştırmacılara göre bu, Mimar Sinan minaresidir ve daha sonra yapılmıştır, II. Bayezid döneminde yapılan ise tuğla olandır.[210]

Yine 1490-1491 yıllarında II. Bayezid döneminde 8.156 akçe karşılığında caminin mihrabı ve camlarının yenilendiği bilinmektedir.[211]

Kanuni döneminde (1520-1566) camide yapılmış herhangi bir onarımdan bahsedilmez. Ancak Macaristan'da Buda'nın fethi üzerine oradaki katedralden getirilen iki bronz şamdan Sadrazam İbrahim Paşa tarafından mihrabın iki yanına konmuş olduğu bilgisi vardır.[212]

II. Selim döneminde (1566-1574) Ayasofya'ya yoğun bir ilgi görülmektedir. Camide bulunan ve üzerinde Synod kararları yazılı mermer kitabeler 8 Ağustos 1567'de padişahın emri ile Kanuni Türbesi'nin saçaklarının inşasında kullanılmıştır.[213] 1960 yılında bir restorasyonda bu mermer levhalardan beşi ters çevrilmiş olarak bulunmuş ve camideki yeri bilinmediği için bugün dış narteksin güney kısmına konmuştur.1573 yılında yapılan kapsamlı bir tamirat da Mimar Sinan tarafından gerçekleştirilmiştir. II. Selim zamanında başlayan bu onarımlar 1576'ya

---

[207] Semavi Eyice, **a.g.e.,** s. 4.

[208] Yapının onarımları hakkında daha önce iki müstakil çalışmada arşiv vesikaları ayrıntılı şekilde incelenmek suretiyle kullanılmıştır. Bu sebeple söz konusu belgeler yeniden okunup değerlendirilmemiştir. Müdahaleler bölümünde aktarılan onarım bilgilerinin büyük bölümü bu çalışmalarda kullanılan arşiv belgelerine dayandırılmaktadır. Onarımlar hakkında geniş bilgiler içeren iki çalışma için bkz. Ahmed Akgündüz vd., **a.g.e.**; Hasan Fırat Diker, **Belgeler Işığında Ayasofya'nın Geçirdiği Onarımlar**, MSGSÜSBE, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010.

[209] Ayvansarayi vd., **a.g.e.,** s. 42; İnci Aydın Yüksel, **a.g.e.,** s. 293.

[210] Semavi Eyice, **a.g.e.,** s. 5.

[211] Ahmed Akgündüz vd., **a.g.e.,** s. 143.

[212] Ayvansarayi vd., **a.g.e.,** s. 42,44; Semavi Eyice, **a.g.e.,** s. 6.

[213] Synod kararları ve mermer levhalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Semavi Eyice, **a.g.e.,** s. 6.

kadar sürmüştür.[214] Bu dönemde Ayasofya'nın kubbesi duvarlara basınç yaptığı için duvarları kaymış ve etrafı çok sayıda ev ile çevrilmiştir. Divanda görüşülen 15 Zilhicce 979/29 Nisan 1572 tarihi bir karar metnine göre İbrahim adlı bir kişi cami haremine kuyu kazmış, cami duvarına bitişik bir ev ve cami ayağı ile kemer ayağı içine iki hela yapmıştır. Bu helalardan sızan su, duvarlarda ve zeminde neme yol açmıştır. Yine iki kemer ayağını içeriden delerek bir matbah, bir oda, tek ve çift katlı evler bina etmiştir. Başka bir kişi de caminin girişi tarafındaki duvara bitişik bir hela yapmıştır. Bu durumdan cemaatin de rahatsız olması üzerine Mimar Ahmed durumu kadıya bildirerek bu yapıların kaldırılması talimatını verdirmiştir.[215]

16 Zilhicce 980/19 Nisan 1573 tarihinde divanda Ayasofya mütevellisi ve hassa mimarlarından Üstat Mehmed'e yazılmış bir hüküm, söz konusu payandaların ve çeşitli yerlerin onarımıyla ilgilidir. Buna göre Mimar Mehmed bir mektupla yazarak, cami etrafındaki payandaların harap olduğunu, kafa tahtalarının taştan olduğunu ve bunların ahşapla kaplanması gerektiğini veyahut kiremidi kireç ve horasan harç kullanılarak kurşun kaplanması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca bazı payelerin kerpiç tuğla olduğu, bazı koltukların derzlerinin açıldığı, ahşap minarenin harap olduğu ve bunun tuğla olarak yeniden yapılması gerektiğini bildirmiştir. Bunun üzerine divanda padişahın verdiği karar üzerine yapılması gerekenler aynen tekrarlanmakta ve mimarın önerilerinin uygulanması istenmektedir.[216] 21 Safer 981/21 Haziran 1573 tarihli başka iradede ise bahsi geçen onarımın daha kapsamlı ve önemli olduğu düşünülmüş olsa gerek, padişah onarımı Hassa Başmimarı Sinan'a yaptırtmıştır. Buna göre caminin etrafının otuz beşer arşın boş yer bırakılacak şekilde açılması, yarım kubbe üzerinde yer alan ahşap minarenin kaldırılarak payenin üzerine yeni bir minare inşa edilmesi, caminin içinde ve dışında gerekli yerlerin onarılması, gerekli yerlere payeler yapılması, camiye bitişik bazı yapıların yıkılıp taş ve tuğla ile onarılarak örtüye muhtaç yerlerin kurşun ile örtülmesine karar verilmiştir. Bundan başka caminin payelerini kesmek ve tonoz ile kemerleri

[214] Ahmed Akgündüz vd., **a.g.e.,** s. 159.
[215] Ahmed Akgündüz vd., **a.g.e.,** s. 159.
[216] Ahmed Refik, **Hicri On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)**, Devlet Basımevi, İstanbul 1935, s. 21.

kullanmak suretiyle caminin etrafında birbirine bitişik ve birbirinin üzerinde çok sayıda ev, dam ve tuvalet gibi yapılar inşa edildiği, kemerlerin ve payelerin kesilerek pencere, ocak ve dolap olarak kullanıldığı belirtilmektedir. Hükümde bunların kaldırılması ve karara herhangi bir sebeple itiraz edenlerin cezalandırılması emredilmektedir.[217] Bu inşaatın oldukça uzun sürüdüğü ve Ayasofya'yı günümüzde bile ayakta tutan önemli onarımlardan birinin bu olduğu anlaşılmaktadır. Hatta bu onarımlarda II. Selim'in camiye iki minare daha ilave edilmesi ve kendisi için bir türbe inşa etmek üzere emir verdiği bilinmektedir. Ancak türbe padişahın ölümünden sonra tamamlanabilmiştir.[218]

II. Selim döneminde başlayıp III. Murad döneminin (1574-1595) ilk yıllarında tamamlandığı düşünülen bu kapsamlı onarımda caminin hariminde de değişiklikler olmuştur. Çini kaplı bir hünkâr mahfili, mermerden işlemeli minber, vaaz kürsüsü ve müezzin mahfilinin söz konusu onarımlarda eklendiği düşünülmektedir.[219]

1578 yılında camiye lazım olan 2000 kantar kurşunun Selanik bölgesinden getirildiği, 1579 yılında yine cami için çeşitli inşaat malzemelerinin alındığı bilgisi bulunmaktadır. Bu malzemelerin kullanım yeri ve onarımlar hakkında bilgi bulunmamaktadır.[220] Aynı dönemlerde padişah III. Murad tarafından cami kubbesinin üstüne yüksekliği 4 metreyi bulan altın yaldızlı bir alem koydurduğu, bunun da epeyce masraflı olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte camideki en değerli Türk eserlerinden biri sayılan minberin de III. Murad döneminde dört mermer mahfille birlikte yapıldığı düşünülmektedir.[221] Minber kapısının iç kısmını süsleyen boya ve altın nakışlı zengin süslemeler Fatih ve II. Bayezid dönemi karakteri göstermektedir. Bu durum araştırmacılar tarafından, Fatih dönemine ait ahşap minber üzerindeki nakışların tekrar edilerek III. Murad döneminde yenisinin yapılmasıyla açıklanmaktadır.[222] 1594-95 tarihlerinde ise Ayasofya'nın yangınlar neticesinde bir

[217] Hükmün ayrıntıları için Ahmed Refik, **a.g.e.,** s. 22-24.
[218] Semavi Eyice, **a.g.e.,** s. 8.
[219] Semavi Eyice, **a.g.e.,** s. 8.
[220] Ahmed Akgündüz vd., **a.g.e.,** s. 174.
[221] Azade Akar, **a.g.m.**, s. 279.
[222] Azade Akar, **a.g.m.**, s. 280.

dizi tamir geçirdiği görülmektedir.[223] Ayrıca camideki Helenistik döneme ait iki mermer küp bu dönemde Bergama'dan getirilmiştir.[224]

Cami, III. Mehmed döneminde de (1595-1603) birtakım onarımlar geçirmiştir. 1595-96 yılları muhasebe kayıtlarına göre cami kemerlerinin ve kubbesinin tamiri yapılacaktır.[225] Araştırmacıların edindikleri bazı belgelere göre 1596'da galerilerdeki mermer kaplamalar eskidiği için iskele kurularak bunların yenilenmesi düşünülmektedir. Malzeme ve işçilik maliyetine ilişkin bu belgelerde ayrıca çatıdaki kurşunların ve merteklerin yenilenmesinden de bahsedilmektedir.[226] Vakıf kayıtlarına göre aynı yıl cami ve suyollarının tamiri, merdivenler ve kapıların tamiri, büyük kubbenin nakışları, sakıflardaki kurşunların tamiri ve minarede, ertesi yıl için ise camlar ve yine suyollarında birtakım onarımlar düşünülmektedir.[227]

XVII. yüzyılın başında I. Ahmed döneminde (1603-1617) cami yeniden büyük bir onarım geçirmiştir. 1608 yılında yapılan onarımda kubbe kurşunlarının yenilenmesi, galerilerdeki tırabzanlar, camlar, mihrap, minber ve mahfilin onarımı için toplamda 396.891 akçe harcanmıştır. Aynı yıl yapılan bu onarıma ilişkin başka bir muhasebe kaydına göre ise mahfil, mihrap, tırabzanlar ve kubbelerin süslemeleri için işçilik bedeli olarak 37.262 akçe harcanmıştır.[228] Böylelikle bu onarımlarda cami içindeki süslemelerin yenilendiği anlaşılmaktadır. I. Ahmed dönemine ait vakıf harcama kalemlerinde 1608, 1609, 1610, 1611, 1612 ve 1614 yıllarında yapılan onarımlara yer verilmiştir. Belirtilen yıllar arasında yapıda sürekli bir tamirat işi olduğu görülmektedir.[229] Yine 1626-27 Ayasofya vakıf bütçesi kayıtlarına göre cami

[223] Ahmed Akgündüz vd., **a.g.e.,** s. 174.
[224] Dört adet olduğu bilinen mermer küplerden dışı kabartmalı olanı ise 1837'de II. Mahmud tarafından Paris Louvre Müzesi'ne hediye edilmiştir. Bkz. Semavi Eyice, **a.g.e.,** s. 8.
[225] Ahmed Akgündüz vd., **a.g.e.,** s. 184.
[226] Hasan Fırat Diker, **a.g.e.,** s. 52.
[227] Ahmed Akgündüz vd., **a.g.e.**, s. 185.
[228] Onarımlar ve belgelerin ayrıntıları için bkz. Hasan Fırat Diker, **a.g.e.,** s. 54-56.
[229] Ahmed Akgündüz vd., **a.g.e.,** s. 194-96.

sakfında ve minare şerefesinde tamir yapılmıştır. 1651 yılına ait vakıf kayıtlarında ise cami önündeki kaldırımlarda ve camlarda yenilemeler yapılmıştır.[230]

XVIII. yüzyılda ilk olarak III. Ahmed döneminde (1703-1730) camiye müdahaleler olmuş, bu dönemde çok kapsamlı bir onarım gerçekleştirilmiştir. Caminin suyolları, çeşmeler ve lağımlarının yanı sıra, bazı mahallerinde kurşun yenilemesi mahfil-i hümayun dışında ve minarelerde bazı yenilemeler yapılmış,[231] yapı için son derece önemli olan sıvalar değiştirilmiştir.[232] Aynı onarımda mihrabın soluna denk gelen dehlizin içinde yapının eski hünkâr mahfiline bazı müdahaleler vardır.[233] 1728'de genişletilerek dışa çıkıntılı hale getirilen mahfil,[234] mihraba bakan yönde şahnişin şeklinde çıkıntı yapmakta ve altın yaldızlı dört sütun üzerine oturtulmuş şekildeyken XIX. yüzyılda Fossati'nin yaptığı onarımda kaldırılmıştır. Mahfilin özelliği tamamen XVI. yüzyıl İznik çinileriyle kaplı olmasıdır. Dehlizin karşılıklı iki duvarı da bu çinilerle kaplı olduğu için bunlar günümüze gelebilmiştir.[235]

I. Mahmud döneminde (1730-1754) Ayasofya, çevresine eklenen yeni binalarla tam bir külliye görünümü kazanmıştır. Cami çevresine imarethane, sıbyan mektebi, kütüphane, hünkar kasrı, şadırvan eklenmiş, Bizans dönemine ait hazine dairesine kapı ve pencereler açılarak imarethane için erzak deposu haline getirilmiştir.[236] Caminin tehlike arz eden yerleri de onarılmış ve cami içinde mozaiklerin üzeri sıva ile kapatılmıştır.[237] Camiye yeni bir mihrap ve hünkâr mahfili ile padişaha mahsus bir kapı eklenmiştir.[238] Bab-ı Hümayun tarafındaki bu kapının önüne ufak bir

[230] Ahmed Akgündüz vd., **a.g.e.,** s. 201, 208.
[231] Ahmed Akgündüz vd., **a.g.e.,** s. 211.
[232] Erdem Yücel, "Ayasofya Çalışmaları ve Yapılan Onarımlar ", **Ayasofya Müzesi Yıllığı**, No: 11, Ayasofya Müzesi Yay., İstanbul 1990, s.161.
[233] Azade Akar, **a.g.m.**, s. 280.
[234] Ahmed Akgündüz vd., **a.g.e.,** s. 212.
[235] Azade Akar, **a.g.m.**, s. 280.
[236] Ahmed Akgündüz vd., **a.g.e.,** s. 213.
[237] Sabahattin Türkoğlu, **Ayasofya'nın Öyküsü**, Yazıcı Yay., İzmir 2002, s. 134.
[238] Semavi Eyice, **a.g.e.,** s. 13.

dinlenme mekânı niteliğindeki *kasr-ı hümayun* inşa edilmiş ancak bu, Abdülmecid döneminde daha geniş olarak yeniden yapılmıştır.[239]

XVIII. yüzyılda yapılan diğer onarım 1754'de meydana gelen depremden sonra yapılmıştır. Bu depremde Fatih ve Bayezid camileri kubbelerinin, bazı cami minarelerinin ve bazı kârgir yapıların yıkıldığı bilinmektedir. Galata kulesi ve Topkapı Sarayı'nın bazı binaları ile birlikte Ayasofya da depremden etkilenen yapılar arasındadır. Deprem ertesinde İstanbul'da zaman geçirilmeden onarımlara başlanmış ve 80.000 işçi çalıştırılmıştır.[240] Ayasofya'nın ise bu depremde kubbesi ve taşıyıcı sisteminde hasar meydana geldiği bilgisi bulunmaktadır.[241] 1755'te meydana gelen *Hocapaşa Yangını*'nda ise kubbesinin kurşunları erimiş, cami mütevellisi tarafından onartılmıştır.[242] İstanbul'da büyük yıkıma yol açan 1766 depreminde Ayasofya'nın hafif hasar görmesi ise ilginçtir.[243] Bu durumu 1754'te meydana gelen depremden sonra onarılmasıyla açıklamak olasıdır. Ancak muhtemel onarımlara ait bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Bu yüzyıldaki başka bir onarım cami mihrabında yapılmıştır. Mihrap üzerindeki ayet kitabesinin köşesinde 1789 tarihi bulunmaktadır. Bu kayıt yapının III. Selim zamanında (1789-1807) tamir edildiğini göstermektedir.

II. Mahmud döneminde (1808-1839) cami ve müştemilatı kapsamlı onarımlar geçirmiştir. 1809 yılında yapılan bir tamirat bir buçuk ay kadar sürmüş burada cami ve tefrişatı için 800 kese altın harcanmıştır.[244]

---

[239] Semavi Eyice, "Ayasofya", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.I, s.456.
[240] Deniz Mazlum, **a.g.e.,** s. 39-40.
[241] Ahmed Akgündüz vd., **a.g.e.,** s. 232.
[242] Ahmed Akgündüz vd., **a.g.e.,** s. 233.
[243] Sema Doğan, Fossatilerin 1847'de başlattıkları onarımda caminin 1766 depreminde hasar gören kubbesinin onarıldığını aktarırken Deniz Mazlum, **a.g.e.,** yapının hafif hasarlarla depremi atlatmış olduğunu belirtmektedir. Deprem sonrasından 1847 yılına kadar caminin kapsamlı birkaç onarım daha geçirdiği bilindiğine göre Fossati onarımları ve 1766 depremi arasında bağ kurulmasının zayıf bir ihtimal olduğu görülmektedir. Bkz. Deniz Mazlum, **a.g.e.,** s. 37; Sema Doğan, **Ayasofya ve Fossati Kardeşler (1847-1858)**, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2011, s. 49.
[244] Erdem Yücel, **a.g.m.**, s. 161.

Vakıf muhasebe defterlerinde 1825-1831 yılları arasında yapılan onarımların malzeme ve işçilik giderlerine ait bilgiler bulunmaktadır.[245] Buna göre 1825-26 yıllarında caminin çeşitli yerlerinde ve mihrap önündeki duvarında yenilemeler yapılmıştır. Cami tefrişi ve külliyenin diğer yapılarındaki onarımlar için toplam 221.820 kuruş harcanmıştır. Bu masrafın 102.960 kuruşu yalnızca cami onarımına ayrılmıştır. 1829-30 yıllarında cami kubbesi merdiveninin tamir ve tecdidi, yine kubbenin çerçeve ve camlarının tecdidi, suyollarının tamiri, minare külahındaki kurşunların tamiri yapılmıştır. Bu onarımda cami tefrişatı ve müştemilatının onarımlarıyla birlikte toplam 164.460 kuruş harcanmıştır. 1828-29 yılları arası yapılan onarımlarda cami suyollarının tamiri, galeri katlarının temizlenmesi, camların tamiri ve tecdidi, kubbenin tamiri, minarelerin külahının tamiri, tefrişat ve müştemilatın onarımı için toplam 593.080 kuruş harcanmıştır. 1830-31 yıllarında ise cami perde ve muslukların tamiri, mahfil-i hümayunun tamiri, minare külahının tamiriyle diğer yapıların onarılması ve temizlenmesi gibi işler için 1.295.790 kuruş harcanmıştır.[246] Söz konusu kayıtlar camide her sene periyodik bakım ve temizlik işlerinin yapıldığını göstermektedir. Bu işlemlere onarımlar da dâhildir. Nitekim 1837-39 yılları arasında yapılan bir dizi onarımın da varlığı bilinmektedir. Söz konusu yıllarda cami kurşunlarının yenilenmesi, cami içinde duvarlar ve minare badanalarının yenilenmesi ile diğer yapıların onarımı için 45.493 buçuk kuruşluk harcama yapılmıştır.[247]

Osmanlı döneminde Ayasofya'daki en kapsamlı onarımlardan biri şüphesiz Sultan Abdülmecid zamanında (1839-1861) yaptırılmış olandır. 1847'den 1858'e kadar süren onarımlarda sultan, caminin harap durumu, kubbedeki çatlaklar ve yıkılmak üzere olan sütunları onarmak üzere İsviçreli mimar *Gaspare Fossati*'yi

[245] 1825-1831 tarihleri arasındaki tamirlerin malzeme ve işçilik giderlerine ait tablo için bkz. Ahmed Akgündüz vd., **a.g.e.,** s. 240.
[246] Ahmed Akgündüz vd., **a.g.e.,** s. 240.
[247] Onarımlarda kullanılan kereste türleri, boya malzeme ve renkleri ile işçiler ve ücretleri için bkz. Ahmed Akgündüz vd., **a.g.e.,** s. 247.

görevlendirmiştir. Bu onarımların yanı sıra Fossati padişahın izniyle mozaikleri de onarmış ve yeni eklemeler yapmıştır.[248]

Sultan Abdülmecid harap durumda olan Ayasofya'nın onarımının yaptırılması işi ile ilgilenmek üzere Baş Vezir Reşid Paşa'yı görevlendirmiştir. Onarım işi başlangıçta *Mühendis Abdülhalim Efendi*'ye verilmiş ancak işlerinin yoğunluğu nedeniyle ondan alınarak, o sırada Darülfünun'un yapımıyla meşgul olan Gaspare Fossati'ye verilmiştir. Onarım için gerekli para vârissiz ölen Şeyhülislam Mekkizade Mehmed Efendi'nin devlet hazinesine kalan servetinden karşılanmıştır.[249] Onarımlarda *Yani* ve *Nikoli Kalfa* da Fossatilerle birlikte görev almıştır. Onarımlar 1847'de başlayıp 1849'da bitmiş ancak cami ve çevresine çeşitli müdahaleler 1858 yılına dek sürmüştür.[250]

Çalışmalar statik sağlamlaştırma, mimari bezemelerdeki yenilemeler, yeni bezemeler, yeni ekler ve Ayasofya çevresindeki düzenlemeleri içermiştir. Başta kubbe ve tonozlar olmak üzere çatlakların bulunduğu yerler onarılmış, kubbenin çevresi demir zincirle sarılarak dışa doğru açılması engellenmeye çalışılmıştır. İşlevsiz olduğu düşünülen dört adet uçan payanda kaldırılmıştır. Galerilerdeki 12 eğik sütun düzeltilmiş, galeri katındaki sütunları düzeltmek için sütun kaideleri çıkarılmış, sütunlar özgün yerlerine kaydırılarak altına yeni kaideler yerleştirilmiştir. Özgün kaideler yeni kaidelerden farklı olarak VI. yüzyıla aittir. Bunlar yekpare kare prizma şeklinde ve her bir farklı bezemeye sahip kaidelerdir. Bunun dışında yapının bütün kubbeleri onarılarak kurşunları yenilenmiştir. [251]

Bu onarımda ana nefteki mimari bezemelerin iyi durumda olmasına karşın yan neflerde ve galeri katındaki mermer kornişler yenilenmiştir. Cami duvarlarındaki mermer panoların eksikleri, mermer taklidi, boyama tekniği ile yapılmıştır. Caminin

[248] Fossati kardeşlerin Ayasofya'da yapmış olduğu onarımlar hakkında geniş bilgi için bkz. Sema Doğan, **a.g.e.,** s. 49-98.
[249] Sema Doğan, **a.g.e.,** s. 28.
[250] Sema Doğan, **a.g.e.,** s. 49.
[251] Sema Doğan, **a.g.e.,** s. 49.

içinde kapı lentoları seviyesindeki alçı kornişler onarılmış, eksikler özgünlerine benzer şekilde tamamlanmıştır.[252]

Tuğla minare, külahın hemen altına mermerden girland bir friz eklemek suretiyle diğer minarelerin seviyesine yükseltilmiştir.[253]

Caminin içinde duvarları ve kemerleri kapatan sıva bozulmuş olduğundan altın yaldızlı dekoratif Bizans mozaikleri ortaya çıkmıştır. Galerideki mozaikler de ortaya çıkarılıp onarıldığı zaman sultan bunların gizlenmesini istemiştir. Ayrıca sultan bazı panoların açık bırakılmasını istemiş, şehrin kurucusu, Ayasofya'nın banilerinin resmedildikleri mozaiklerin yanına yapının tamirini yaptıran kişi olarak kendi resmini de işletmek istemiştir. Ancak bu düşünceleri gerçekleşmemiş Fossati dökülmüş mozaik taneleriyle İtalyan mozaikçisi *Lanzoni*'ye Abdülmecid'in yuvarlak bir madalyon içinde tuğrasını yaptırmıştır.[254]

Mihrabın sol tarafındaki dehliz içinde yer alan hünkâr mahfilini kaldırıp yerine koyduğu yeni mahfil, Fossati'nin camiye yaptığı bazı eklerdendir. Bugün mevcut olan işlemeli bu hünkâr mahfili, üçü Fatih Camisi avlusundan getirilen toplamda sekiz sütun üzerine oturmaktadır. Kafesli mahfil locası Fossati tarafından bilinçli olarak *Neo-Bizanten* üslupta yapılmıştır.[255] Mahfil I. Mahmud zamanında yapılan kasr-ı hümayuna bağlanmaktadır. Sultanın dinlenmesi ve bazı kabuller için yaptırılmış bu mekâna yapının doğusundan girilmektedir. Hünkâr kasrı salonunun duvarları İtalyan ressam *Antonio Fornari*'nin Mekke ve Medine resimleri ile süslenmiştir. İtalyan sanatçı Lanzoni'nin 57 cm. çapında mermer levha üzerine yaptığı Sultan Abdülmecid'in mozaik tuğrası da burada asılıdır.[256] Bunlardan başka caminin avlusunda bir muvakkithane inşası yapılmıştır. İnşaatın müteahhidi *Mısırlı*

[252] Sema Doğan, **a.g.e.,** s. 53.
[253] Sema Doğan, **a.g.e.,** s. 55.
[254] Semavi Eyice, **a.g.e.,** (1986), s. 15.
[255] Semavi Eyice, **a.g.e.,** (1986), s. 17.
[256] Sema Doğan, **a.g.e.,** s. 62.

Yani Kalfa'dır. Yine camide mihrap ve minber eskilerine göre daha süslü fakat işçilik açısından daha zayıf olanları ile değiştirilmiştir.[257]

Camiye yapılan diğer eklemeler bezemelerdir. Apsiste Osmanlı döneminde alçı şebeke ve vitraylı olarak yapılan pencerelerden bazıları yeniden yapılmıştır. Kubbeyi taşıyan payeler üzerine asılı sekiz hat levhası hazırlanması da bu onarımlar sırasında olmuştur.[258]

Cami onarımları 1849 yılında bitmiş ve törenle ibadete açılmıştır ancak Fossatilerin onarım, bakım ve çevre düzenlemeleri Abdülmecid'in saltanatının sonuna kadar sürdürülmüştür. Onarım sonrasında Fossati padişahın izni ile yapının iç ve dış görünümlerinden oluşan ve 25 adet çizimi içeren bir albüm hazırlamıştır. Çizimler Londra'da 1852 yılında albüm şeklinde bastırılmıştır. Bu albümden üç farklı boy ve teknikte toplam 380 adet basılmıştır.[259]

Fossatilerin yapmış olduğu bu kapsamlı onarımdan sonra cami, çevresi ve müştemilatıyla birlikte çeşitli onarımlar geçirmeye devam etmiştir. Sultan Abdülaziz döneminde (1861-76) en önemli değişiklik önündeki medresenin yıkılarak yeniden yaptırılması olmuştur. Bununla birlikte 1289/1872'de caminin Bab-ı Hümayun tarafındaki minaresi fırtınada hasar görmüş ve minare külahı mahfilin üzerine düşmüş aynı zamanda çatıdaki kurşunlara zarar vermiştir. Minare külahının kurşunları, çatıdaki kurşunlar ve mahfilin onarımı *Halid Efendi* adlı bir kişi tarafından yapılmıştır. Ertesi sene minarelere önce paratoner takılmış daha sonra

---

[257] Kleinbauer vd., **a.g.m.,** s. 117.

[258] Her biri 1.75x0.95 boyutlarında olan levhalar hakkında ayrıntılı bilgi için Sema Doğan, **a.g.e.,** s. 67.

[259] Albümlerden biri padişaha biri devlete hediye edilmiştir. Padişah da bu çalışmayı taktir amacıyla Fossati'yi pırlanta bir yüzükle ödüllendirmiştir. Sonradan saraya 20 adet daha gönderilmiştir. Bunların 15'inin satın alındığı bilinmektedir. Satın alınan albümler önce Ragıp Paşa Kütüphanesi'ne daha sonra Sultan Abdülhamit'in emri ile çeşitli kütüphane ve arşivlere dağıtılmıştır. Bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kütüphanesi'nde olan ve yağlı boya ile yapılan kutulu nüshanın yayımlanmış şekli için bkz. Anonim, **Ayasofya ve İstanbul (Aya Sofia, Constantinople as Recently Restorated by Order of H.M. Svltan Abdvl Medjid from the Original Drawings by Chevalier Caspard Fossati.)** Sarayburnu Kitaplığı, İstanbul 2014.

çıkarılmıştır. Paratoner çıkarılırken kurşunlarda meydana gelen hasarlar ile ince olan minare külah ve petek kısımları yenilenmiştir.[260]

1291/1874'te mahfil-i hümayun tamiri için 2700, cami orta kapısının tamiri için 278 buçuk, çerçevelerin tamirine ise 4200 kuruş masraf yapıldığı bilinmektedir.[261]

II. Abdülhamit dönemine (1876-1909) gelindiğinde, padişahın saltanatı boyunca büyük küçük çok sayıda tamirat yapıldığı görülmektedir. Bununla birlikte en kapsamlı müdahaleler 1894 depremi sonrasında yapılmış olanlardır. Ancak öncesinde 1279/1880 yılında yapılan bazı yazışmalarda caminin kuzey tarafında yapılacak onarımlar için toplam 13.616 kuruşluk hesap çıkarılmıştır. 1299/1881'de kubbenin hasarlı olduğu anlaşılmakta ve onarımı için şehremanetince bir komisyon kurulması kararlaştırılmaktadır. Konu hakkında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde uzun yazışmalar olduğunu belirten araştırmacılar bu yazışmalara göre kubbenin emanet yöntemi ile onarımına karar verildiğini belirtmektedir.[262] Onarımların aciliyeti belirtilerek onarım mevsiminde, bir an önce yapılması için 1302/1885 yılında bir tezkire yazılmıştır. Onarımları *Kadıköylü Yivan/Yuhan Kalfa* ve *Mühendis Şemsi Bey*'in yanı sıra *Tamirat Memuru Ali Bey* ve *Hüsnü Bey* yapmıştır. Bu onarımda kubbenin üzerindeki ahşap sakıf 200.000 kuruşa yenilenmiştir. Aynı yıl oluşturulmuş bir raporda camideki yanmış camlar ve bazı kısımlar bulunması 1880 ve 81 onarımlarının, en azından bir kısmının, yangın neticesinde yapıldığını düşündürtmektedir.[263]

1892 yılında müezzin mahfili pabuçlukları tamiri ve etraf tahtalarının boyanması işi 186 kuruş keşif bedeli karşılığında *Tamirat Memuru Şükrü Efendi*'ye yaptırılmıştır. 1309/1893 tarihli keşif defterine göre ise mahfil-i hümayun 2400 kuruş masrafla onarıma ihtiyaç duymaktadır. Tamirat emanet usulü yapılmıştır. Aynı

[260] Ahmed Akgündüz vd., **a.g.e.**, s. 308.
[261] Ahmed Akgündüz vd., **a.g.e.**, s. 308.
[262] Ahmed Akgündüz vd., **a.g.e.**, s. 311.
[263] Ahmed Akgündüz vd., **a.g.e.**, s. 311.

yıllarda cami kubbesinde sıva ve badanaların yenilenmesi işi de yaptırılmıştır. 666 buçuk kuruşa *Hezarfen İshak Kalfa*'ya yaptırılan onarımlar, kalfanın ölümü üzerine Yivan/Yuhan ve Andon kalfalara havale ettirilmiştir. [264]

Bu dönemin önemli onarımı ise 10 Temmuz 1894'te meydana gelen büyük deprem sonrasında olmuştur. Depremde kubbe, kubbenin oturduğu ayaklar ve askı kemerler ile bazı yerler tehlikeli şekilde çatlayıp eğilmiştir. Deprem öncesinde hasarlı olan küçük kubbeler ve bazı yerler de haraplaşmış, türbe tarafındaki ağırlık kulesi çatlamış ve *baş minare* olarak tanımlanan minarenin külahının altındaki bir adet somun taşı yerinden oynamıştır.[265]

Depremde meskenlerden sonra en fazla hasar gören yerler ibadethanelerdir. Bunların içinde bulunan camilerden 21'i selatin camisidir ve Ayasofya da bunlardan biridir. II. Abdülhamit bunların aslına uygun onarılması için mimar *D'Aronco*'yu görevlendirmiştir ve bunlardan birçoğunun onarımı yaklaşık bir senede tamamlanmıştır. İlk detaylı keşif çalışmasını yapan Şehremaneti komisyonu kubbenin askı kemerlerinde ve mihrap kısmında yer yer sıva çatlakları olduğunu, onarımların 14.735 kuruşa yapılabileceğini tahmin etmektedir. Ancak D'Aronco Evkaf Nezareti'ne sunduğu raporda altında imzası olmasına rağmen Ayasofya'nın hasar tespiti için yapılan keşfe katılmadığını ve bu keşfin gerçeği yansıtmadığını belirtmektedir.[266] Mimar hasarın sanıldığı kadar hafif olmadığı, depremde çok zarar görmese bile mevcut hasarların depremle birlikte kuvvetli etkileri olabileceği üzerinde durmuş ve Ayasofya'nın tarihi önemi açısından en iyi şekilde onarılması gerektiğini düşündüğü için raporu imzalamadığını dile getirmiştir. Ayrıca kubbeyi taşıyan sütun ve duvarlar içeri çökmüş ve eğilerek çatladığından yapı, statik açıdan riskli durumdadır. Bu yüzden minarelerin, mihrabın üzerindeki iki pencerenin, ağırlık kulelerinden birinin ve kubbe ile çatılardaki kurşunların tamiri, sol taraftaki ayaklardan birinin güçlendirilmesi; sıvaların çoğunun, bütün oluk ve boruların

[264] Ahmed Akgündüz vd., **a.g.e.**, s. 312-13.
[265] Arşiv belgelerine dayanılarak yapılan bu anlatım için bkz. Sema Küçükalioğlu Özkılıç, **a.g.e.,** s.437.
[266] Sema Küçükalioğlu Özkılıç, **a.g.e.**, s.242.

yenilenmesi ve ayrıca camideki mermer kitabelerin onarılması gerekmektedir. Bu tamirat için D'Aronco'nun keşif miktarını 87.150 kuruş olarak öngördüğü anlaşılmaktadır.[267] Böylelikle ortaya iki değişik tamir önerisinde bulunan keşif raporu çıkmıştır. Durum Evkaf Nezareti'nce hükümete havale edilmiş, hükümet önce D'Aronco, *Vallaury, Jasmund* ve *Sarkis Bey*'den oluşan komisyon tarafından yeniden keşif yapılmasını uygun görmüş ancak bunun zaman alacağını düşünerek D'Aronco'nun yaptığı keşif üzerinden onarımına karar verilmiştir.[268]

D'Aronco onarımı yapmadan önce yapının tarihi onarımları hakkında bilgi edindiği tahmin edilmektedir. Ancak bu onarımlar sırasında kubbe ve kemerler onarılırken buralarda bulunan mozaiklerin zarar görmesi engellenememiştir.[269]

Araştırmacıların elde ettiği bazı arşiv belgelerine göre bu tarihten sonra Evkaf Nezareti'nin Sadarete yazdığı belgelerden caminin bazı mahallerindeki sıvalarının dökülmüş olduğu ve onarımının gerektiği anlaşılmaktadır. Padişahın isteği üzerine *Binbaşı Rıfat Kazım Bey* ile *Yivan/Yuhan Kalfa* onarım keşfi hazırlamışlardır. 1899 tarihli belgede mimarlar onarımın mevsimi geçirilmeden başlaması gerektiğini, ayrıntılı bir keşfin hemen mümkün olmadığını ve devam ederken ayrıntılı keşiflerin yapılmasının daha uygun olacağı belirtmiştir. Ayrıca onarımlar için 300.000 kuruşluk bütçe tahsis edilmesini istemişlerdir.[270] Sıvaların yenilenmesi ile ilgili başka bir belge 1905 tarihlidir. Caminin dış narteksinde tavanlarda yapılması gerektiği anlaşılan sıvaların 10.500 kuruşa mal edildiği ve bu miktarın devlet hazinesinden ödenmesi söz konusu olmuştur. Bu tarihten sonrada caminin çeşitli yerlerinde sıva yenilemeleri yapıldığı anlaşılmaktadır. [271]

Sulan V. Mehmed Reşat Döneminde (1909-1918) Ayasofya'da ilk modern restorasyon yaklaşımlarının uygulandığı görülebilmektedir. Sultan'ın Emri ile Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nde caminin aslına uygun olarak onarımı konusunda bir karar

[267] Sema Küçükalioğlu Özkılıç, **a.g.e.,** s.242.
[268] Sema Küçükalioğlu Özkılıç, **a.g.e.,** s.245.
[269] Sema Küçükalioğlu Özkılıç, **a.g.e.,** s.245.
[270] Hasan Fırat Diker, **a.g.e.,** s.102.
[271] Hasan Fırat Diker, **a.g.e.,** s.103-104.

çıkarılmıştır. Oluşturulan bir komisyon yapıyı etraflıca tetkik ederek, ayrıntılı röleve, plan ve kesitlerine göre karar vermek amacıyla 12 ay süreli olarak çalışmak üzere birkaç memurun 2500 liralık ödenekle görevlendirilmesini istemiştir. Ayrıca konuyla ilgilenmek üzere alanında uzman İtalyan bir mimar ya da mühendisin bulunması için Hariciye Nezaretine talimat verilmiştir. Kim olduğu bilinmeyen bu mimarın 1908 yılının Eylül ayı sonlarında yol masrafları hariç günlük 50 Frank karşılığında İstanbul'a geleceği İtalyan hükümetince bildirilmiştir. Bu tarihten bir yıl sonra da yine Ayasofya Camisi'nin onarımını yapmak üzere pek çok yerli ve yabancı uzmandan oluşan bir heyet oluşturulmuştur.[272]

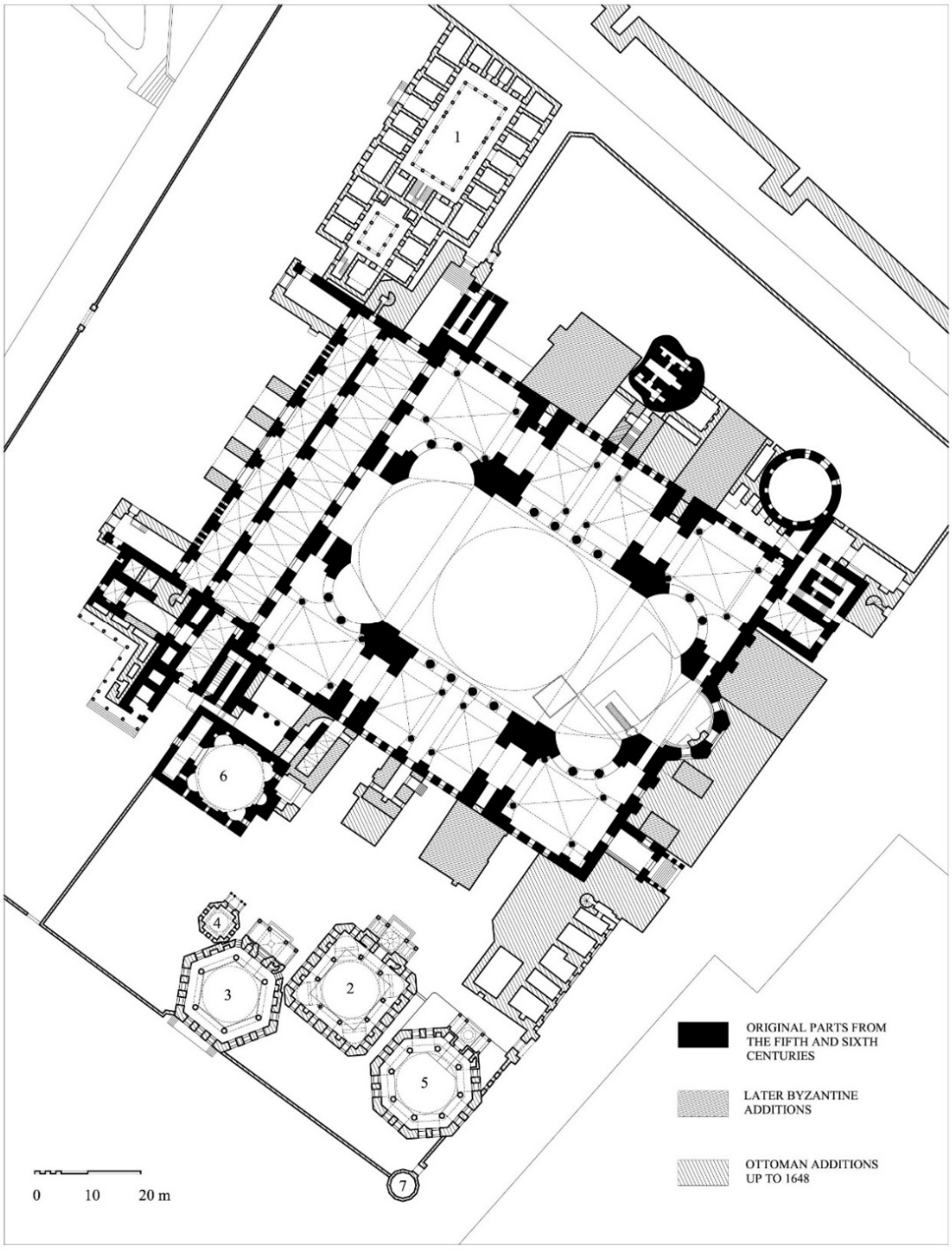
Ayasofya'nın onarım işlerinin her dönem konusunda en iyi uzman mimar ve mühendislerce yapılmasına özen gösterilmiştir. *Evkaf Nezareti İnşaat Umum Müdürü Mimar Kemaleddin Bey*'in Evkaf Nezareti'ne yazdığı 12 Cemaziyülevvel 1337/13 Şubat 1919 tarihli belgeden caminin onarımı için Avrupa'nın en meşhur mimarlarına baş vurulduğu ve onlardan onarım teklifleri alındığı öğrenilmektedir.[273] Bunlardan Fransız mimar *Proupper,* İngiliz mimar *Jakson*, Alman mimarlar *C. Gurlitt, Haffman* ve Osmanlı mimarlarından *Kemalettin* ve *Nihat Bey* Ayasofya hakkında ayrı ayrı incelemelerde bulunmuş ve raporlar sunmuştur. Daha öncesinde bu kişilerden bir onarım ve keşif heyeti oluşturulması fikri ise Birinci Dünya Savaşı ve Balkan Harbi sebebiyle gecikmiştir. Birinci dünya savaşı sonrasında bu isimler İstanbul'a davet edilerek Vakıf İnşaat Fen Heyeti mimarlarının da katılımıyla komisyon kurulmuştur ancak komisyonun icraatlarına dair bir bilgi elde edilememiştir.[274]

Cumhuriyet'in ilanından sonra ise yapı yeniden yerli ve yabancı mimarlarca oluşturulan komisyonlarca incelenmiş ve raporlar hazırlamıştır. Kubbe ve payelere takviyeler yapılmış, kurşunlar yenilenmiştir. Fossati 'nin üzerini kapattığı bazı mozaikleri tekrar açığa çıkarmak üzere Türk Hükümeti'ne başvuran Amerikalı *Thomas Whittemore* 1931'de izin alabilmiştir. Whittemore 1932'den itibaren iki uzman İtalyan mozaikçiyle birlikte çalışmalara başlamıştır. 1934'de çalışmalar

[272] Hasan Fırat Diker, **a.g.e.**, s.105.
[273] Erdem Yücel, **a.g.m**., s.228.
[274] Erdem Yücel, **a.g.m.**, s.228.

sürerken Atatürk caminin müze haline getirilmesi fikrini önermiştir. Bunun üzerine Milli Eğitim Bakanı Abidin Özmen, Başbakanlık'a yapının Vakıflar'dan Müzeler'e devrini isteyen yazıyı yazmıştır.1934'te Bakanlar kurulu kararınca uygun bulunan öneriyle Ayasofya müze olmuştur. 1 Şubat 1935 günü müze olarak resmen açılan yapı[275] günümüzde müze olarak hizmet vermeye devam etmektedir.

[275] Semavi Eyice, **a.g.e.**, (1986), s.21.

Plan 5. Ayasofya Camisi (G. Necipoğlu, 2005).

Resim 44. Ayasofya Camisi. Genel görünüşü. (S. Derin, 2017)

Resim 45. Ayasofya Camisi. Kuzeydoğu köşesi. (S. Derin, 2017)

Resim 46. Ayasofya Camisi. Doğu cephesi. (S. Derin, 2017)

Resim 47. Ayasofya Camisi. Güneydoğudaki minare (S. Derin, 2017)

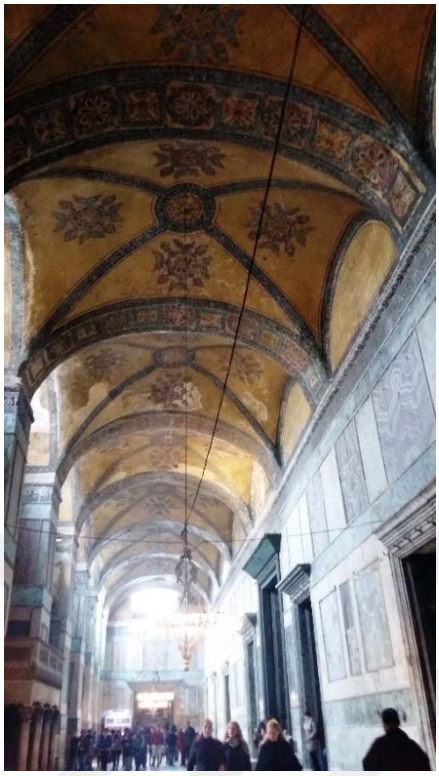
Resim 48. Ayasofya Camisi. Kuzeydoğudaki minare (S. Derin, 2017).

Resim 49. Ayasofya Camisi. Kuzeybatı ve güneybatı yönlerdeki minareler (S. Derin, 2017).

Resim 50. Ayasofya Camisi. Batı cephesi. (S. Derin, 2017)

Resim 51. Ayasofya Camisi. Dış narteks. (S. Derin, 2017)

Resim 52. Ayasofya Camisi. İç narteks. (S. Derin, 2017)

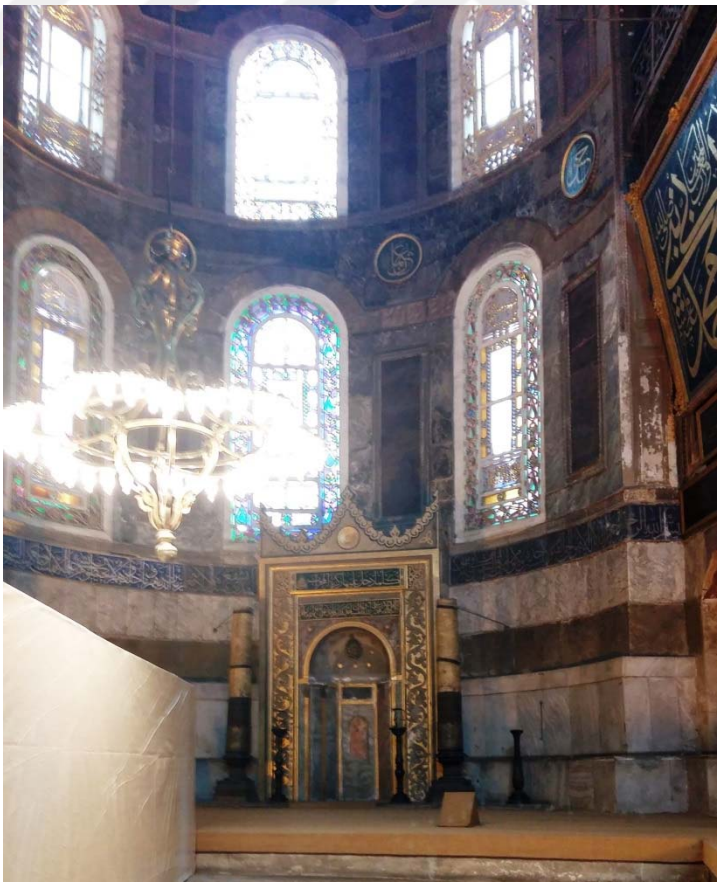
Resim 53. Ayasofya Camisi. Harim kubbesi. (S.Derin,2017)

Resim 54. Ayasofya Camisi. Narteks kapıları (S. Derin, 2017)

Resim 55. Ayasofya Camisi. Galeriler ve harimi ayıran revaklar. (S. Derin, 2017)

Resim 56. Ayasofya Camisi. Apsis nişi içinde mihrap. (S. Derin, 2017)

Resim 57. Ayasofya Camisi. Minber (S. Derin, 2017)

Resim 58. Ayasofya Camisi. Müezin mahfili. (S. Derin, 2017)

Resim 59. Ayasofya Camisi. Batı galerisi. (S. Derin, 2017)

Resim 60. Ayasofya Camisi. Dış narteksin güney kapısı üzerindeki mozaikler (S. Derin, 2017)

3.2.2. Zeyrek Camisi-Pantokrator Kilisesi

Yapının Yeri: Fatih'te, Zeyrek Semti'nde, İbadethane Sokağı'nda yer almaktadır.

Yapının İnşa Tarihi: Yapı Bizans kilisesi olarak 1118-43 yılları arasında inşa edilmiştir.[276] İstanbul'un fethinden sonra medreseye dönüştürülmüş ve 20 yıla yakın bir süre içinde cami olan 55 odalı bir medrese olarak kullanılmıştır.[277] Cami, ismini burada ilk müderris olan Zeyrek Molla Mehmed Efendi'den almaktadır.[278] Fatih medreseleri yapıldıktan sonra burası cami olarak işlevini sürdürmüştür.[279]

Yapının Banisi: II. John Komnenos ve karısı Irene tarafından manastır kompleksi olarak inşa ettirilmiştir.[280] Fatih Sultan Mehmed tarafından önce medreseye dönüştürülmüş sonra yalnızca cami olarak kullanılmıştır.[281]

Yapının Mimarı: Kilisenin mimarı olarak *Nikeforos* adlı birinin adı geçmektedir. Ancak bu kişi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.[282]

Yapının Mimari Özellikleri: Bir imparatorluk kompleksi olan bu yapılar topluluğunun, Bizans döneminde hastane, kütüphane, yaşlılar evi, tıp mektebi, eczane ve ayazmadan oluştuğu bilinmektedir. Günümüze ulaşamayan bu yapıların, caminin batısında bulunan geniş bir avlu etrafında sıralandığı düşünülmektedir.[283] Kilise Latin işgali sırasında Katolik din adamları tarafından kullanılmış, yapının kilise olduğu zamanlara ait kutsal eşyalar, rölikler ve onların altın, gümüş gibi

---

[276] Alexander Van Millingen, **Byzantine Churches in Constantinople (Their History and Architecture),** London 1912, s. 219.
[277] Cahit Baltacı, **XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, C.II, MÜİFV Yay., İstanbul 2005.
[278] Ayvansarayi vd., **a.g.e.,** s. 172.
[279] Ekrem Hakkı Ayverdi, **a.g.e.** (1974), s. 537.
[280] Robert Ousterhout; Zeynep Ahunbay; Mehmed Ahunbay, "Study and Restoration of the Zeyrek Camii in Istanbul: First Report, 1997–98", **Dumbarton Oaks Papers, No. 54**, Dumbarton Oaks Research Library and Collection Publication, United States of America 2000.
[281] Ekrem Hakkı Ayverdi, **a.g.e.** (1974), s. 537.
[282] Byzantine Monastic Foundation Documents, "Pantokrator: Typikon of Emperor John II Komnenos for the Monastery of Christ Pantokrator in Constantinople", Translate, Robert Jordan, **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 35 (2000), ss. 725-781.
[283] Alexander Van Millingen, **a.g.e.,** s. 220.

değerli madenleri, başta Venedik olmak üzere Avrupa'nın değişik yerlerine götürülmüştür.[284]

Orta Bizans döneminde yapılan ve İstanbul'da Ayasofya'dan sonra ikinci büyük Bizans mabedi olarak kabul edilen yapı, üç kilisenin birleşimi ile meydana gelmiştir. Manastır kompleksi içinde yer alan yapının inşasına önce güneydeki ile başlanmış sonra kuzeydeki bölüm eklenmiştir. İki kilisenin ortasında mezar şapeli bulunmaktadır ve kraliçe İrene öldüğü sırada henüz tamamlanamayan bu bölüme gömülmüştür. Burası imparatorluk ailesine ait bir mezar şapeli halini almıştır.[285]

Manastırdan günümüze ulaşan yapılardan ikisi kapalı Yunan haçı, ortadaki ise iki kubbe ile örtülü, tek neflidir. (Plan 6) (Resim 61)

İnşa malzemesi büyük ölçüde tuğla olmakla beraber taş ile karışıktır. Almaşık düzende inşa edilen yapıda gizli tuğla tekniğine yer verilmiştir. Güney yapısı tamamen sıvalı durumdadır.[286] Cami ve etrafındaki ahşap mahalle, *dünya korunmaya değer kültür mirası* içinde yer almaktadır.[287]

Caminin doğu cephesi üç yapının apsis cephesidir. (Resim 62) Yanlarda kuzey ve güney yapıları ile bunların daha alçak olan pastaforion odalarının duvarları bulunmaktadır. Güney yapısının çokgen cepheleri zamana bağlı yıpranmalardan kaynaklanan aşınmalarla köşeli yapısını kaybetmiştir. Yakın bir zamanda muhtemelen aşınma sebebiyle yapılmış sıva yüzünden bu özelliği tamamen kaybolmuş gibidir. Ana apsis üzerinde ortada üçlü pencere açıklıkları, pencerelerin üstünde ve yanlarda cephe boyunca sağır nişler bulunmaktadır. Apsisin yanındaki odaların cepheleri üçüz pencere açıklıkları ve benzer nişlerle hareketlendirilmiştir. Ortadaki yapının apsisi yedi cephelidir. Güney yapısı ile benzer özelliklerde nişler ve

[284] Manastırın kullanım aşamaları ve dönemlere göre durumu hakkında geniş bilgi için bkz. Alexander Van Millingen, **a.g.e.,** s. 224.
[285] Zeynep Ahunbay, "Zeyrek Camii Restorasyonu", **Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi'nde Yapılan Konuşma Metni**, 11 Ekim 2006, s.1.
[286] Yapı restorasyon geçirdiği için yalnızca ibadete açık yerlerinden görüntü alınabilmiştir.
[287] Zeynep Ahunbay, **a.g.m.**, s.1.

ortada mermer plastırlarla vurgulanan pencereye yer verilmiştir. Kuzey yapısının doğu cephesi de ana apsis ve pastoforion odalarının cephelerinden oluşmaktadır. Üç kenarlı pastaforion cephelerinin ortasında büyük bir pencere yer almaktadır. Ana apsis ise beş kenarlıdır ve ortasında iki sıra pencere bulunmaktadır. Bunların yanında ve üstünde nişlere yer verilmiştir.

Güney cephesinin tamamı yapının buradaki müştemilatı nedeniyle görünememektedir. (Resim 63) Burası Akşemseddin ya da Semerci İbrahim Efendi Tekkesi olarak tanınmakta ve ne zaman yapıldığı bilinmemektedir.[288] Tekkenin güney cephesinin batı ucunda bulunan yedi satırlık kitabe Akşemseddin'in burada bulunmuş olduğuna ilişkindir.[289] Camide ise Osmanlı döneminde yapılan, üç kemerli açıklıklar üzerinde hünkâr mahfiline çıkışı sağlayan rampa, cephede ilk dikkat çeken unsurdur. Rampa üzerine burada daha önceden var olduğu bilinen hünkâr kasrı, son onarımda yeniden inşa edilmiştir. (Resim 64)

Batı cephenin ortasından itibaren güney tarafı boyunca bir narteks bulunmaktadır. Narteks cephesi ve kuzey yapısının batı cephesi çok sayıda kemer ve bunların içindeki pencerelerle kaplanmıştır. Cephe saçak seviyesinden yukarı doğru taşırılmış geniş yuvarlak kemerlerle hareketlendirilmiştir. (Resim 65)

Caminin güneybatı köşesinde Türk döneminde yapılmış ek bölümlerle birleştiği yerde minare bulunmaktadır. Tamamen tuğla olan minare pabucu Türk üçgenleriyle çevrilidir. Gövde silindiriktir ve petek altında tuğlalardan testere dişi çıkmalar mevcuttur. Petek kısmı da silindiriktir ve külah kurşunla kaplıdır. (Resim 66)

Kuzey cephesinin ortasında camiye girişi sağlayan ikinci bir kapı daha bulunmaktadır. Bunun iki yanındaki ikişer açıklık kapatılarak buralara niş görünümü verilmiştir. Kapının üstünden itibaren alçıdan dışlıkları bulunan pencereler görülmektedir. (Resim 67)

---

[288] Hayri Fehmi Yılmaz, "Zeyrek Kilise Camii", **DİA**, C. 44, s. 377.
[289] Kitabe metni için bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, **a.g.e.,** (1974), s. 537.

Ana girişi batıdaki sonradan eklendiği düşünülen[290] dış narteksten sağlanan yapının iç narteksi üç yapının da ortak birimidir. Bu bölüm ortadaki yapıda kalın bir kemer ile vurgulanmıştır. Dokuz birimli bu mekânın her birimi çapraz tonoz ile örtülüdür.

Harimde çok sayıda paye ve bunları birbirine bağlayan kemer bulunmaktadır.[291] (Resim 68) Desteklerin kimi yerde tuğla ve taştan almaşık, kimi yerde sıvalı ve bazılarının ise mermerden ve dekoratif başlıklı sütunlar şeklinde olduğu dikkat çekmektedir. Haç planlı yapıların ve ortadaki tek sahınlı birimin her birinin ortasında dilimli bir kubbe ve çok sayıda pencere bulunmaktadır. Geçirdiği onarım ve aldığı hasarlardan kaynaklanması muhtemel, kubbeler şekil itibariyle deforme olmuş durumdadır. (Resim 69) Güneydeki mekân pencerelerin üst seviyesine kadar damarlı mermerlerle kaplıdır.

Orta ve güneydeki mekanların apsisleri içinde birer mihrap ve güneydeki mihrabın önünde bir mermer minber bulunmaktadır. Güney yapısındaki mihrap alçıdan ve barok karakterlidir. (Resim 70) Minberin bir Bizans yapısından devşirilerek yapıldığı üzerindeki dekoratif bitkisel unsurlardan anlaşılabilmektedir. Minberin köşk kısmı klasik Osmanlı üslubundadır. Aynalık iç içe geçmiş üçgen şeklinde, renkli mermerden, külahı ise ahşaptandır. (Resim 71) Yine güneydeki birimde bir hünkâr mahfili yapılmıştır. Mahfilin I. Abdülhamit (1774-89) tarafından yaptırıldığı düşünülmektedir.[292] Mahfil, mekânın batı duvarı üzerinde, ahşap döşemenin ileri doğru uzatılması ile cumba şeklinde inşa edilmiştir. *Osmanlı baroğu* özellikleri taşıyan ahşap dekorasyona sahiptir. Cumbanın ahşap kafesleri yok olmuş ancak kafeslerin üzerindeki ahşap oyma taç kısımlar halen mevcuttur. (Resim 72)

---

[290] Bkz. Haluk Çetinkaya, **İstanbul'da Orta Bizans Dini Mimarisi (848–1204)**, İÜSBE, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003, s. 217.

[291] Caminin çalışmanın yapıldığı sırada restorasyonda ve harim güney tarafı kapalı olduğu için bu kısımda ve bu kısımda kalan mihraptan ve hünkâr mahfilinden görüntü almak mümkün olamamıştır.

[292] Bkz. Mine Esmer, "Zeyrek Camii Hünkâr Kasrı ve Mahfili", **Restorasyon Konservasyon Çalışmaları Dergisi**, S.12, s. 5.

Yapının Süsleme Özellikleri: Yapıda ağırlıklı olarak Bizans dönemi süslemeleri yer alırken günümüze az bir kısmı kalabilmiştir. Güney yapısının zeminindeki opus sektil döşemeler, kuzey yapıdaki freskolar ve mozaikler bunlardan bazılarıdır. Bizans döneminde yapının süslemeleri, mermer, cam, taş, mozaik ve fresko gibi değişik süsleme gruplarında benzer şekillerde görülmektedir. (Resim 73) Osmanlı döneminde ise caminin içinde yapılmış kalemişi süslemeler vardır ve bunlar barok özellikler göstermektedir.

Yapılan Müdahaleler: Caminin hariminde Bizans döneminden kalma, dökülmüş mermer kaplamaların yerine Osmanlı döneminde boya ile bu kaplamaların taklidi yapılmıştır. Bu uygulama sistemli olmayan fakat az da olsa restorasyonda *aslına uygun* ilkesine örnek gösterilebilir niteliktedir.

Camideki Osmanlı dönemine ait pek çok ayrıntı Barok karakterlidir. Bu 1766'da meydana gelen büyük depremden sonra caminin kapsamlı bir onarım geçirmiş olması ile açıklanabilir. Ancak henüz bu onarımla ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir. Bununla birlikte Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir grup belge, caminin XIX. ve XX. yüzyılın başındaki onarımlarını konu almaktadır.

15 Ramazan 1229/31 Ağustos 1814 tarihli bir belge[293] sultan ve ailesine ait bazı vakıf eserlerinin tamirinin yapılması ile ilgilidir. Zeyrek Camisi de bu vakıflar arasındadır ve yapılan keşifler neticesinde 39.000 kuruş bedelle onarımı gerekmektedir. Bu paranın da Yenişehirdeki Gazi Turhan Bey, Ömer Bey ve Hasan Bey vakıfları fazlasından elde edilecek gelir ile karşılanması uygun görülmüştür. Belgede onarımların yeri ve uygulanışı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

6 Rebî'ulevvel 1292/12 Nisan 1875 tarihli bir belge[294] minarenin harap olan külahı hakkındadır. Minare cami çevresindeki Sıbyan ve Rüşdiye Mektepleri için tehlike arz ettiğinden, mahalle ahalisi tarafından yazılan bir dilekçe üzerine onarılması istenmektedir.

[293] BOA., C. EV., 304-15468-3
[294] BOA., MF. MKT., 27-42.

15 Haziran 1305/27 Haziran 1889 tarihli diğer belgede[295] yine caminin minaresi hakkındadır. Bu sefer mahalle sakinleri harap olan minarenin onarılması için *Servet Gazetesine* bir yazı göndermiştir. Ancak gazete bu ihbarı yayımlamamıştır.

6 Şevval 1306/5 Haziran 1889 tarihli bir mazbata[296] Ahmed Sâbit Efendi ile Fatma Hayriye ve Ayşe Sıdıka hânımlar tarafından yazılan şikayet ile ilgilidir. Buna göre Zeyrek Camisi avlu duvarının yıkılmak üzere olduğu ve bazı evlerin bahçesinin bulunduğu yerlerde tehlike arz ettiği için yıkılması istenmektedir. *Dâhiliye Dairesi* konuyla ilgilenilmesini istemiş, bunun üzerine fenni bir heyet duvarlarda keşif yaparak, mecîdî 19 kuruş hesâbıyla 38.083 kuruşa yeniden yapılmasını uygun bulmuştur.

Evkaf nezaretine sadrazam tarafından yazılmış 27 Zilkade 1312/22 Mayıs 1895 tarih bir buyurulduda[297] caminin bazı yerlerinin depremden zarar gördüğü belirtilmektedir. Bu deprem 1894 yılında meydana gelen büyük depremdir. Belgede şehremaneti komisyonunca belirlenen bir fenni heyetin caminin hasar tespiti konusunda keşif yaptığı belirtilmekte ve mecidî 19 kuruş hesâbıyla 34.254 kuruşa emaneten tamirinin yapılması istenmektedir. Keşif raporunun belgeye eklendiği verilen bilgiler arasındadır. Ancak bu rapora ulaşmak mümkün olmamıştır. Bu nedenle onarımların nitelikleri hakkında bir bilgi elde edilememiştir.

1322/1904 ve 1324/1906 senelerinde Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne yazılmış iki farklı belge[298] caminin keşif defteri mucebince onarılmasını istemektedir. İki yıl ara ile yazılan bu belgelerde bunların aynı mı yoksa farklı onarımlar mı olduğu hakkında bir bilgiye yer verilmemiştir.

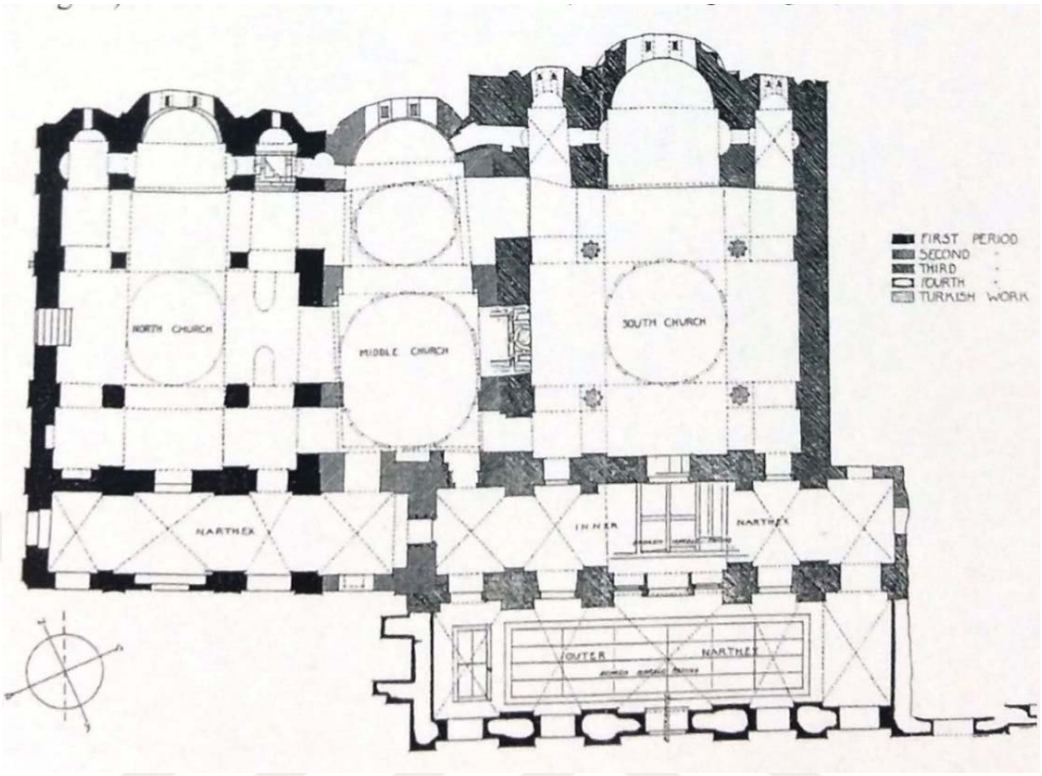
[295] BOA., DH. MKT., 1632-5.
[296] BOA., DH. MKT., 1629-100.
[297] BOA., BEO., 637-47703.
[298] BOA., BEO., 2310-173249, ve BOA., BEO., 2906-217877.

24 Ağustos 1327/6 Eylül 1911 tarihli diğer bir belge[299] caminin ihale usulü onarılacağını beyan etmektedir. Ancak caminin mimari değerinin korunması için Asar-ı Atika Nizamnamesi'ndeki esaslara göre onarım yapılması gerekmektedir. Bu yüzden onarımın keşifler gereğince emaneten yapılması uygun görülmüştür. Onarımın 165.885 kuruşa mal edildiği keşifler neticesinde belirlenmiştir.

Yapı son olarak 1990'lı yıllarda oldukça harabe bir durumdayken büyük ölçekli bir restorasyona tabi tutulmuştur.[300] (Resim 74)

Yapının çok sayıda barok karakterli unsur barındırması XVIII. ve XIX. yüzyıllarda önemli onarımlar geçirmiş olduğuna işarettir. Özellikle 1766 depremi sonrası ve araştırmacıların işaret ettiği gibi hemen sonrasında I. Abdülhamit tarafından yaptırılan kapsamlı onarımlarla yeni eklemelerin olması muhtemeldir. Bununla birlikte minarenin çevre sakinlerinin isteği üzerine yazılan dilekçe ve ilanlarda birkaç kez onarımının istendiği görülmektedir. Özellikle külahın harap olması durumu minarenin yıldırım, fırtına giibi doğal afetlere maruz kaldığını düşündürmektedir. Ayrıca 1894 depreminde yapının zarar gördüğü edinilen bilgilerdendir. Ancak bu ve sonrasında yapılan bazı onarımların nitelikleri ile ilgili sınırlı bilgiye ulaşılabilmiştir.

[299] BOA., BEO., 3970-297693.
[300] Zeynep Ahunbay, **a.g.m**., s.1.

Plan 6. Zeyrek Camisi. (N.N. Patricios)

Resim 61. Zeyrek Camisi. Genel görünüşü.
(http://archnet.org/sites/2032/media_contents/8016) [Erişim Tarihi: 07.07.2016]

Resim 62. Zeyrek Camisi. Doğu cephesi. (S. Derin. 2016)

Resim 63. Zeyrek Camisi. Güney cephesi. (S. Derin. 2016)

Resim 64. Zeyrek Camisi. Güney cephesinin önündeki Türk dönemi ekleri. (S. Derin. 2016)

Resim 65. Zeyrek Camisi. Güneybatıdan görünüşü.
(http://archnet.org/sites/2032/media_contents/8013) [Erişim Tarihi: 07.07.2016]

Resim 66. Zeyrek Camisi. Minare. (S. Derin. 2016)

Resim 67. Zeyrek Camisi. Kuzey cephesi. (S. Derin. 2016)

Resim 68. Zeyrek Camisi. Harimin kuzeyi. (S. Derin. 2016)

Resim 69. Zeyrek Camisi.
Harim orta kubbesi.(S. Derin. 2016)

Resim 70. Zeyrek Camisi. Mihrap.
(http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=32114&sessionid=2c7a5f2ee6ed688735c34404295618ec) [Erişim Tarihi: 07.07.2016]

Resim 71. Zeyrek Camisi. Minber. (S. Derin. 2016)

Resim 72. Zeyrek Camisi. Minber ve hünkâr mahfili. (http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=32115&sessionid=2c7a5f2ee6ed688735c34404295618ec) [Erişim Tarihi: 07.07.2016]

Resim 73. Zeyrek Camisi. Harimdeki Bizans dönemi freskolarından kalıntı.
(S. Derin. 2016)

Resim 74. Zeyrek Camisi. Son onarımlar öncesinde durumu.
(http://www.jurnalhaber.com/haber/sir-dunyasi/turkiyenin-tuyler-urpertici-mekanlari/37094.html) [Erişim Tarihi: 07.07.2016]

3.2.3. Kalenderhane Camisi-Theotokos Kyriotissa Kilisesi

Yapının Yeri: Yapı, Fatih'te, Vezneciler Semti'nde, Bozdoğan Kemeri'nin Marmara'ya bakan tarafında yer almaktadır.

Yapının İnşa Tarihi: Yaklaşık olarak 1200'de kilise olarak inşa edilen yapı,[301] daha önce inşa edilmiş bazı kalıntılar üzerinde bulunmaktadır. [302]

Yapının Banisi: Bilinmiyor. Fetih'ten sonra Fatih tarafından camiye dönüştürülmüştür.[303]

Yapının Mimarı: Bilinmiyor.

Yapının Mimari Özellikleri: Kilise, kapalı Yunan haçı plan şemasına sahiptir. (Plan 7) Haç kollarının kesiştiği yerde bir kubbe, haç kollarını örten beşik tonozlar ve batısındaki çift narteksten meydana gelmektedir. Haç kollarının birbirini kestiği yerde bulunan kubbe, dalgalı saçakları ile tipik Bizans mimarisini yansıtmaktadır. (Resim 75)

Kaba yonu taş ve tuğla ile almaşık düzende inşa edilmiş yapının yer yer tuğla ile yapılmış bölümleri de bulunmaktadır.

---

[301] John Freely; Ahmed S. Çakmak, **İstanbul'un Bizans Anıtları**, Çev. Gülru Tanman, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2005, s.195.

[302] Yapı hakkında Cecil L. Striker ve Doğan Kuban'ın yaptığı kazılara kadar çok az bilgi bulunmaktadır. 1966–1978 yılları arasında yapılan kazılar sonucunda tarihleri 400 yılına kadar giden başka yapılara rastlanmıştır. Bunlar kronolojik olarak Valens Su Kemerleri'ne komşu Roma Hamamı, Erken Bizans dönemine ait bir kilise (Kuzey Kilisesi) ve karanlık çağlara ait bir Bema Kilisesi ve son olarak 1200 civarına tarihlenen ana kilise ya da Kalenderhane Camisi olarak bilinen kilisedir. Kilisenin kazılar neticesinde Theotokos Kyriotissa'ya sunulduğu anlaşıldığından adı Kyriotissa Meryem Kilisesi olmuştur. Bkz. Cecil L. Striker-Doğan Kuban, **Kalenderhane in Istanbul**, Verlag Philipp von Zabern, Mainz 1997, s. 7–10.

[303] Ayverdi, vakfiyesinde buranın fakir fukara, muhtaç ve gelen gidene vakfedilmiş bir müessese olarak tarif edildiğini yazmaktadır. Buranın Cuma günleri ayin icra edilen bir Mevlevihane, gelen giden için zaviye ve yetimler için aşhane görevi gördüğünü aktarmaktadır. Ayvansarayi ise buranın medrese olduğunu camiye çevrilişinin XIX. Yüzyıl'da Maktül Beşir Ağa tarafından gerçekleştirildiğini söylemektedir. Ayverdi'ye göre ise Ayvansarayi'nin bahsettiği medrese camiden 70–80 metre uzaklıkta başka bir medresedir. Bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, **a.g.e.,** (1973), s. 428; Ayvansarayi vd., **a.g.e.,** s. 228.

Kuzeyde kilisenin eski yapıların kalıntıları ile iç içe girdiği görülmektedir. Cephenin ortasında, üç katlı üçüz pencere sıraları yuvarlak geniş bir kemer ile sonlandırılırken doğu ve batı uçlarında ise gerek eski kalıntılar gerekse geçirmiş olduğu onarımlar sebebiyle düzensiz bir görünüm vardır. Kiriş ve payandalar ile bölünen cephe üzerindeki pencereler belli bir düzen ve formda değildir. (Resim 76)

Doğu cephesi bu yöndeki binalar nedeniyle görülememektedir. Bulunması muhtemel apsis çıkıntısı yok edilerek yerine üzerinde çok sayıda pencere bulunan düz bir duvar yapılmıştır.

Güneyinde ise alt seviyelerde bir sıra yuvarlak kemerli pencere açıklığına yer verilmiştir. Cephenin ortasında kuzeyde olduğu gibi üç sıra üçüz pencere açıklığı yerleştirilmiş geniş tuğla kemer yükselmektedir. Doğu ucu pencere ya da herhangi bir dekoratif unsura yer verilmeksizin boş bırakılmıştır. Duvar dokusu ve bitişme çizgisi buranın yakın bir tarihte onarımlar neticesinde yenilenmiş olduğunu göstermektedir.

Güneybatı köşede beden duvarları üzerinde yükselen minare, tamamen tuğladan ve silindirik gövdelidir. Gövde taş bir silme bilezik ile sonlanmakta ve tuğla gövde silmeden itibaren yukarı doğru genişleyerek şerefeyi oluşturmaktadır. Petek gövde ile aynı, külah kurşunla kaplıdır.

Caminin batısında bulunan çift narteks yapıya oranla daha alçaktır ve bunlardan dışta olanı, üzeri kiremit çatıyla örtülü son cemaat yeri işlevi görmektedir. Son cemaat yeri cephesinin pek çok kez değişim geçirdiği ortasındaki, tuğladan, iç içe geçmiş birkaç yuvarlak kemerden anlaşılmaktadır. (Resim 77) Kemerlerin ortasında giriş açıklığı yer almaktadır. Giriş açıklığı mermerden basit söveler ile sınırlandırılmıştır. Kapının iki yanında düzensiz şekilde duran küçük, tuğladan yuvarlak kemerli birkaç pencere ile hemen yanında kapatılmış bir ikinci giriş açıklığı yer almaktadır. Narteksin arkasında batı haç kolu yuvarlak kemerle cepheden bir miktar yukarı çıkıntı yapmaktadır. Bunun hemen altında yuvarlak kemer içerisinde

çift pencere açıklığı bulunmaktadır. İki yanda ikişer pencerenin de, narteksin cepheyi kapatması sebebiyle, sadece üst kısmı görülmektedir. (Resim 78)

Camiye bugün son cemaat yeri işlevi gören güneybatıdaki dış narteks ile giriş yapılmaktadır. Dış narteks zamanla uğradığı müdahaleler sebebiyle asimetrik bir plana sahiptir. Mekanın üzeri enine uzanan beyzi bir kubbe ile örtülüdür ve buradan iç nartekse girilmektedir. İç narteks yanlarda iki çapraz tonoz ve ortada düz bir örtüyle üç birime ayrılmıştır.

Harimde dört haç kolunu ortada, 16 pencere ile bölünen, dilimli bir kubbe birleştirmektedir. (Resim 79) Kubbe dört paye ile taşınmaktadır. Haç kolları beşik tonozlarla örtülüdür. Bema sonradan yapılan ekler nedeniyle kademeli olarak enine uzun bir şekildedir ve oldukça karanlıktır. Apsis duvarı düzdür ve güneydoğu yönde bir mihrap eklenmiştir. Mihrabın hemen önünde minber yer almaktadır. Mihrap ve minberin yakın bir zamanda yenilendiği anlaşılmaktadır. (Resim 80)

Haçın doğu kolu ile apsis ve bema bölümlerinin iki yanında pastaforion odaları bulunmaktadır. Çok sayıda değişikliğe uğradığı anlaşılan bu mekânlar düzensiz bir plan şemasına sahiptir.

Süsleme Özellikleri: Caminin harimi zeminden kubbe kemerlerinin başlangıç seviyesine kadar renkli mermer panolar ile kaplıdır. Bu panoların orijinal olduğu bilinmektedir.[304] Dış narteksten iç nartekse geçişi sağlayan kapının üzerindeki kemer içinde ve apsisten diakonikona geçerken rastlanan dini konulu freskler Paleologos ve Latin dönemi süsleme programının kalıntılarıdır.[305] (Resim 81)

Apsis duvarının iç yüzeyi dikdörtgen panolara bölünerek klasik üslupta kalemişi nakışlarla süslenmiştir. Kubbe içinde de aynı şekilde mavi ve kırmızı renklerin ağırlıkta olduğu kalemişi süslemeler vardır. (Resim 82)

---

[304] Haluk Çetinkaya, **a.g.e.,** s.125.

[305] Bkz. Thomas F. Mathews, **The Byzantine Churches of İstanbul-A Photographic Survey**, Pennsylvania State University Press, Pennsylvania 1976, s. 172.

Yapılan Müdahaleler: Son cemaat yerinde, iç nartekse girişi sağlayan kapının iki tarafında, caminin XVIII. ve XIX. yüzyıllarda geçirdiği onarımlara ait iki onarım kitabesi bulunmaktadır.[306] (Resim83) Bunlardan ilki 1160/1746-47 tarihlidir ve *Darüssaade Ağası Beşir Ağa* tarafından yaptırılmıştır. Bu onarımda Beşir Ağa'nın camiye yeni bir minber, mihrap ve mahfil yaptırdığı bilgisi bulunmaktadır.[307] Beşir Ağa'nın usta bir hattat olduğu, İstanbul ve Bursa'daki bazı yapılarda hattatlık yaptığı bilinmektedir.[308] İkinci kitabe ise 1271/1854-55 tarihlidir. Bu onarımı da *Hacı Kadri* adında birinin yaptırdığı anlaşılmaktadır. [309]

Caminin onarımlarına ilişkin özgün bilgiler Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bazı belgelerde bulunmaktadır. Ancak XIX. yüzyılın sonunda yapılmış birkaç onarımı konu alan belgelerde onarımların ayrıntısına çok fazla değinilmemektedir. 12 Cemaziyülevvel 1301/10 Mart 1884 tarihli belgeye[310] göre caminin bazı yerleri tamire muhtaçtır ve Şehremaneti tarafından keşfi yapılmıştır. Bu keşifler neticesinde caminin onarımının 34.500 kuruşa *Andon Kalfa*'ya yaptırılması planlanmaktadır. Ancak belgenin asıl konusu keşfi yapılmayan bazı yerlerin de onarıma dahil edilmesidir. Caminin *mürûr-ı zamanla* başka bir deyişle zamanla kurşunlarının bozulmuş ve çok kez üstü açık kalmış olduğu için harap olduğu belirtilmektedir. Önceki keşifte yer verilmeyen bu onarımın yapılması ve 8.072 kuruş 2 para olan yeni masrafın keşf-i evvel defterine eklenmesi istenmektedir.

8 Şaban 1312/4 Şubat 1895 tarihli diğer belgede[311] caminin ve minaresinin depremde zarar gördüğü belirtilmektedir. Şehremaneti tarafından oluşturulmuş bir komisyonun keşif yaptığı ve onarımların mecîdî 19 kuruş hesabıyla 30.999 kuruşa mal edileceği aktarılmaktadır. 1894 depreminden sonra yapılması planlanan ve keşif defterine rastlanamayan bu onarımdan 29 Zilhicce 1313/11 Haziran 1896 tarihli

[306] Kitabelerin transkripsiyonu için bkz. Nejat Göyünç, "Kalenderhane Camii" **Tarih Dergisi**, S. 34 (1984), ss. 435-494.
[307] Wolfgang Müller Wiener**, İstanbul'un Tarihsel Topografyası: 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul**, Çev. Ülker Sayın, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2001, s. 156.
[308] Nejat Göyünç, **a.g.m.**, s. 491.
[309] Nejat Göyünç, **a.g.m.,** s. 492-93.
[310] BOA., ŞD., 109-4.
[311] BOA., ŞD., 133-59.

başka bir belgede[312] daha söz edilmektedir. Söz konusu belgede daha önceden yapılmış olan keşif haricinde bazı yerlerin bulunduğu ve buraların 8.258 kuruş masrafla onarılması için masraf defterine eklenmesi istenmektedir. 11 Cemaziyülahir 1318/6 Ekim 1900 tarihli diğer belgede[313] ise caminin daha önce 39.257 masrafla onarımına başlandığı ancak keşfe dahil edilmeyen ve onarılması gereken bazı yerlerin daha olduğu belirtilmektedir. Bu ek onarımların da mecîdî 19 kuruş hesabıyla 10.725 kuruşa yapılması ve masrafın maliye hazinesinden karşılanması istenmektedir. Belge *Sadrazam Rıfat* imzası taşımaktadır. Böylece belgelerden caminin 1894 depreminden sonra üç kere keşfinin yapılmış olduğu sonucu çıkmaktadır. Bunun sebebi muhtemelen depremde büyük hasar almasıdır.

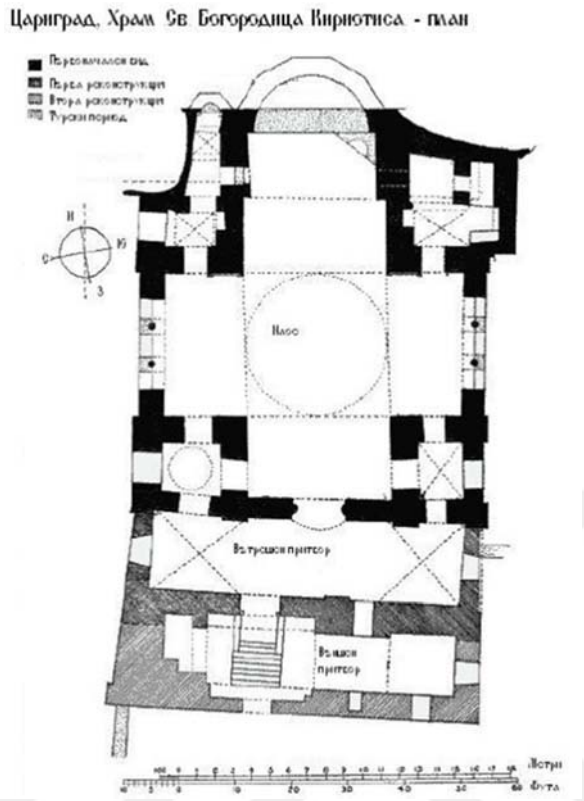
Caminin XX. yüzyılda da pek çok onarım geçirdiği bilinmektedir. Orijinal yapısı ile ilgili bilgi bulunmayan minare 1928'de yıldırım isabet etmesi sonucu yıkılmıştır.[314] Yeniden inşası hakkında herhangi bir bilgi bulunmazken yakın geçmişte yapılan onarımlarda yenilendiği bilinmektedir.[315] Mihrap 1955'teki onarımda yapılmıştır.[316] İBB Atatürk Kitaplığı'nda bulunan tarihsiz iki kartpostal eski mihrap ve minbere aittir. (Resim 84)

Son olarak 1966–1978 yılları arasında Cecil L. Striker ve Doğan Kuban'ın öncülüğünde yapı ve etrafında kapsamlı araştırma ve restorasyon uygulamaları olmuştur.

Yapınıın günümüze gerek Bizans gerekse Osmanlı dönemlerinde pek çok ek ve yenileme ile gelebildiği açıktır. Ancak bu konuda bilgiler sınırlıdır. Gerek onarım kitabelerinden gerekse arşiv belgelerinden Osmanlı döneminde yapılmış onarımların içeriğine dair ayrıntı görülememektedir. Erken tarihli onarımlara ait bir bilgiye de ulaşılamayan yapıda mahfil, mihrap ve minberin XVIII. yüzyılda yenilendiği anlaşılmaktadır. (Resim 85) Minber ve mihrap yakın bir zamanda yeniden

[312] BOA., İ. EV., 13-58.
[313] BOA., İ. EV., 26-15.
[314] Wolfgang Müller Wiener, **a.g.e.,** s. 156.
[315] Semavi Eyice, "Kalenderhane Camii", **DİA,** C. 24, ss. 251-252.
[316] Wolfgang Müller Wiener, **a.g.e.,** s. 156.

yapılmıştır. Böylece camiye çevirildiği zamanlarda camiye ilk eklenen unsurlar olan mihrap ve minberin orijinal durumu hakkında fikir yürütmek tamamen imkansız hale gelmiştir. Bununla birlikte içinde mihrap bulunması lazım gelen apsis çıkıntısının kaldırılarak, bu kısmın tamamen klasik üslupta kalem işi ile süslenmesi olasılıkla ilk camiye çevirildiği zaman olmuştur.

Plan 7. Kalenderhane Camisi.
(http://historicalcities.narod.ru/zarigrad/kiriotisa/k-ex/zarigr-kiriotisa-Plan jpg)
[Erişim Tarihi: 19.09.2015]

Resim 75. Kalenderhane Camisi. Genel görünüşü. (S. Derin, 2015)

Resim 76. Kalenderhane Camisi. Kuzey cephesi. (S. Derin, 2015)

Resim 77. Kalenderhane Camisi. Son cemaat yeri cephesi. (S. Derin, 2015)

Resim 78. Kalenderhane Camisi. Batı cephesi. (S. Derin, 2015)

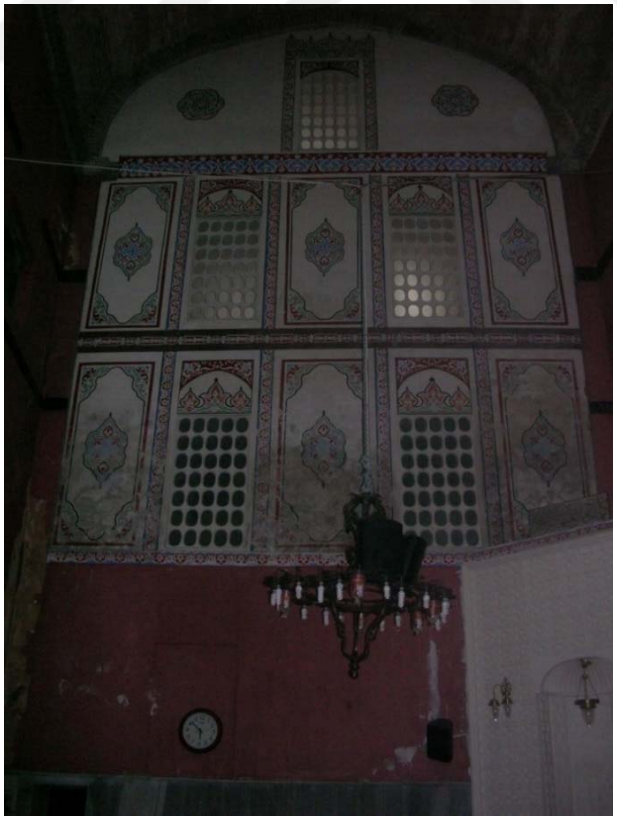
Resim 79. Kalenderhane Camisi. Harim kubbesi. (S. Derin, 2015)

Resim 80. Kalenderhane Camisi. Bema ve apsis içinde mihrap ve minber (S. Derin, 2015)

Resim 81. Kalenderhane Camisi. Narteksteki Bizans dönemine ait fresk kalıntıları (S. Derin, 2015).

Resim 82. Kalenderhane Camisi. Apsis duvarı. (S. Derin, 2015)

Resim 83. Kalenderhane Camisi. Narteksteki onarım kitabeleri. (S. Derin, 2015)

Resim 84. Kalenderhane Camisi. Apsis üzerindeki eski mihrap
(http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/kartpostal/Krt_006741.jpg)
[Erişim Tarihi: 19.09.2015]

Resim 85. Kalenderhane Camisi. Eski minberi.
(http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/kartpostal/Krt_006743.jpg)
[Erişim Tarihi: 19.09.2015].

3.3. II. BAYEZİD DÖNEMİ CAMİLERİ

3.3.1 Davud Paşa Camisi

Yapının Yeri: Cerrah Paşa'da, Davud Paşa Mahallesi'nde, Hekimoğlu Ali Paşa Caddesi'ndedir.

Yapının Tarihi: Taçkapı üzerindeki kitabeye göre 1485'te inşa edilmiştir.[317]

Yapının Banisi: Arnavut devşirmelerden olan Sadrazam Davud Paşa'dır. Sarayda yetişerek, Anadolu ve Rumeli Beylerbeyliği'nde bulunmuştur. 888/1483'te İshak Paşa'nın yerine vezir-i azam olup on dört sene bu makamda kalmış, 905/1499'da Dimetoka'da vefat etmiştir.[318]

Yapının Mimarı: Bilinmiyor.

Yapının Mimari Özellikleri: Davud Paşa Camisi, medrese, imaret, sıbyan mektebi ve Davud Paşa'nın türbesinden oluşan külliye içinde yer almaktadır. İmaret ve mektep bugün mevcut değildir. Cami, Fatih dönemi mimari özellikleri göstermektedir. (Plan 8)

Kesme taş malzemeyle inşa edilen yapı, önünde beş birimli son cemaat yeri, kare planlı harim mekânı, yarım kubbeyle örtülü beşgen mihrap, yan kanatlarda kubbeli eyvanlar ve bu eyvanlar vasıtasıyla girilen ocaklı odalar ile minareden ibarettir. [319] (Resim 86)

Cephelerde alt sırada büyük boyutlu ve dikdörtgen, üstte daha küçük ve sivri kemerli iki sıra pencere yer almaktadır. (Resim 87) Minare caminin kuzeybatı köşesinde kare kürsü üzerinde yükselmektedir ve kürsüden Türk üçgenleriyle

[317] Kitabenin metni için bkz. Ayvansarayi vd., **a.g.e.,** s. 157.
[318] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.,** s. 535.
[319] Cami restorasyonda olduğu için fotoğraf çekilememiştir. Fatoğraflar için çeşitli kaynaklardan faydalanılmıştır.

yuvarlak gövdeye geçiş sağlanmaktadır. Tek şerefeli ve külahı kurşunla kaplı olan minarenin kare kaidesi dışında kalan yerleri sonradan inşa edilmiştir. (Resim88)

Caminin kuzeyinde sütunlarla taşınan, pandantif geçişli beş kubbenin bulunduğu son cemaat yeri vardır. Kuzey cephede ise taç kapı yanında ikişer pencere ve pencereler arasında birer dış mihraba yer verilmiştir. Pencereler basit mermer söveleri, üzerinde ise düzgün kesme taştan çökertme kemerleri olan açıklıklar şeklinde düzenlenmiştir. (Resim 89) Uzun ve dar bir görünüm sergileyen taçkapıda basit silmelerle çerçevelenmiş giriş açıklığının üzerinde mukarnaslı kavsara bulunur ve kavsara sivri kemerle kuşatılmış durumdadır. (Resim 90)

Harim, mukarnas dolgulu tromplarla geçiş sağlanan 18 m. çapında bir merkezi kubbe ile örtülüdür.[320] (Resim 91) Kubbe kasnağı sekizgen ve tamamen penceresizdir. Kubbeli mekâna yanlarda daha alçak tutulan ikişer tabhane mekânı eklenmiştir ve kuzeydeki tabhane mekânlarının dışarı açılan eyvanları vardır.[321]

Mihrap düzgün kesme taştandır ve yarım kubbeyle örtülü üçgen bir niş içinde yer almaktadır. (Resim 92) Beşgen mihrap nişi mukarnaslı kavsaraya sahiptir; mihrap bordürleri iç içe sade silmeler şeklindedir. Beyaz mermerden minber, aynalıklar, merdiven, köşk ve köşk korkuluklarıyla oldukça sadedir. İki cephede de benzer düzende olan aynalıklar iç içe iki dik üçgenden oluşmaktadır ve içtekiler kabartma olarak verilmiştir. Bir onarımda mermer kapısı ahşap olarak değiştirilmiş merdiven basamaklarının mermer kaplamaları da yenilenmiştir.[322] (Resim93)

Yapının Süsleme Özellikleri: 1948 yılında yapılan onarımda sıvalar altında renkli kalem işleri ortaya çıkarılmıştır. Araştırmacılar bu süslemeleri *orijinal kalem işleri iç pencerelerin üstünde 140 cm. eninde bir kuşak halinde celi sülüs ve kûfi*

[320] Ekrem Hakkı Ayverdi, **a.g.e.,** (1953), s. 329.

[321] Eyvanlar zaviye geleneğinin uzantısı olarak görülmektedir. Davud Paşa'nın bir Rufai dervişi olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla bu eyvanlı tabhane mekânları tarikat yaşamının bir gereksinimine hizmet etmiş olmalıdır. Doğan Kuban, **a.g.e.,** (2007), s. 211.

[322] Minber hakkında ayrıntı için bkz. Sedat Bayrakal, **Erken Dönem Osmanlı Minberleri**, Gökkubbe Yay., İstanbul 2008, s. 131-133.

hatlarla yazılmış bir ayet, serviler ve hurma ağaçları cami duvarlarını dolaşmaktaydı… şeklinde yorumlamaktadır.[323] Yer yer harap fakat oldukça kaliteli ve orijinal bu XV. yüzyıl süslemelerinin 1960'ta yapılan başka bir restorasyonda tamamen yok edildiği de başka bir araştırmacıdan öğrenilmektedir.[324]

Yapılan Müdahaleler: Başbakanlık Osmanlı Arşivi yapının onarımları hakkında bilgi veren belgeler bakımından oldukça zengindir. Külliyenin onarımlarıyla ilgili en fazla ayrıntı içiren kaynaklar da yine aynı arşivdeki 22 Mayıs 1766 depreminden sonra Davud Paşa Külliyesi'nde kapsamlı bir onarımın yapılması için hazırlanan keşif ve masraf defterleridir.[325] Onarımda hangi teknik müdahalelerde bulunulduğu, hangi yapı malzemelerinin ne kadar kullanıldığı, ustalık ve işçilik bedeli olarak hangi meslek gruplarına ne kadar ödeme yapıldığı bu belgelerin içeriğini oluşturmaktadır.

22 Mayıs 1766 depreminden hemen sonra aynı yıl içinde yine Marmara Denizi'nin batısında bir deprem daha meydana gelmiştir.[326] Böylelikle önceki büyük depremde hasara uğrayan yapılarda hasarın daha da arttığı ve bu depremin hemen ertesinde zaman geçirmeden onarım faaliyetlerinin başladığı belgelerden anlaşılmaktadır. Bu belgelerden biri Davud Paşa Külliyesi'nin 29 Safer 1180/6 Ağustos 1766 tarihli ön keşif defteridir.[327] Deftere göre vakıf mütevellisi İbrahim Ağa bir dilekçe ile durumu sadrazama bildirmiş, bunun üzerine külliyenin keşfinin yapılmasına karar verilmiştir. Belgenin sonunda ismi ve imzası bulunan dönemin baş mimarı Mehmed Tahir Ağa, Hassa Mimarlar Ocağı halifelerinden *Mehmed Samih Efendi*, *Mimar Ubeydullah* ve *Seyyid İsmail* ile bir komisyon kurarak yerinde bir keşif yapmış, mevcut hasar ve onarım maliyetinin detaylı bir dökümü hazırlanmıştır.

---

[323] Ekrem Hakkı Ayverdi-İnci Aydın Yüksel, **İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1976, s. 77.
[324] Okta Aslanapa, **a.g.e.,** (2004), s. 130.
[325] Defterlerin transkripsiyonu ve metni için bkz. Deniz Mazlum, **a.g.e.,** s. 136-147, 235-247.
[326] Deniz Mazlum, **a.g.e.,** s. 29.
[327] BOA., TSMA.d., 8568.

Maliyet raporunun ilk bölümü camide onarılması gereken yerler ve masraflarına ayrılmıştır. Buna göre büyük kubbede pare doldurma ve sıva yenilemesi yapıldıktan sonra yine bu kubbede beyaz sıva (ince sıva) yenilemesi yapılmıştır. Belgede *kavis* olarak adlandırılmış öğeler kemerdir ve kemerlerde çivileme derz, pare doldurma ve sıva yapılması, mevcut duvarlarda pare doldurma, çivileme derz ve sıva yapılması uygun görülmüştür. Caminin som duvarının dış yüzünü yüzleme, yarım kubbeli, zıvanalı, kenetli ve küfekiden düzgün kesme taşlı mihrap duvarının dışının tamamının yenilenmesi, mihrapta cam duvar yapılması kararlaştırılmıştır. Takip eden hesaplarda içi sıvalı ve nakışlı yarım kubbenin yıkılması ve yeniden yapılması şeklinde bir ifade yer almaktadır. Bu olasılıkla mihrabın bulunduğu mekânı örten yarım kubbe olmalıdır. Kubbe kasnağının saçak kornişleri küfeki taşından, kurşun, zıvana ve kenetlerle onarılmış kasnağın kârgir olarak yenilenmesi düşünülmüştür. Ardından, *tarafeyni düz sütunlu mukarnas açma taçlı etrâf pervazı münakkaş som küfegi mihrâb sökülüp yerine vaz…* şeklinde bir ifade bulunmaktadır. Burada mihrabın ve sonraki ifadeden yine mihrap üzerindeki renkli camların[328] da onarımlar sırasında sökülmesi, daha sonra yine yerine yerleştirilmesinden bahsedilmektedir.

Minare tarafına yeniden bir kemer inşa edilmesi öngörülmekte ancak bu kemerin hangi kemer olduğu net bir biçimde anlaşılamamaktadır. Bunun harimde, minare ile aynı cephede yer alan, pencere kemeri olması muhtemeldir. Harim kubbe kasnağındaki saçakların kaval silmelerinin küfeki taşından kurşun ve kenetlerle yine kasnağın da aynı malzemelerle onarılması düşünülmektedir. Dışı küfeki, içerden mermer çerçeveli ve demir parmaklıklı mihrap pencerelerinin[329] yıkılıp yeniden inşa edilmesi ve üzerine de yeniden kemer yapılması düşünülmektedir. Ardından belgede *koltuk kubbe* olarak tanımlanan kubbe geçiş unsurlarından bahsedilmekte ve buralara da çivileme derz, pare doldurma ve beyaz sıva yapılması istenmektedir ve aynı kubbeler altında yer alan cam duvarlarda sağlamlaştırma yapılması önerilmektedir. Caminin bütün pencerelerinin mermer çerçevelerini de sıva ve güçlendirme yapılarak

[328] Burada renkli camlardan "rengâmiz cam duvar" olarak bahsedilmektedir. Cam duvar için bkz. Deniz Mazlum, **a.g.e.,** s. 73.

[329] Pencereler mihrabın bulunduğu yarım kubbeli, beş kenarlı mekânın, mihrap yanında bulunan kenarları üzerinde bulunmaktadır. Bu sebeple bu pencereler defterde mihrap penceresi olarak adlandırılmıştır.

noksan camların yerine yenisi alınması ve on dört adet pencereye tel kafes ve çerçeve alınması düşünülmektedir. Onarımlarda en kapsamlı çalışma gerektiren yer olarak son cemaat yeri görülmektedir. *Taşra sofa* olarak adlandırılan son cemaat yerinin üç kubbesi ile dört sütununun çok hasarlı olduğu, bu sütunlar üzerine mukarnaslı yeni mermer başlıklar yapılması gerektiği ve bu işlemler için kubbelere uskundura kurulacağı belirtilmektedir. Diğer iki kubbede de çatlak onarımı yapılması ayrıca revak kemerlerinde de kurşun, zıvana ve kenetlerle yenileme yapılması gerekmektedir.

Belgede son cemaat yeri, kubbe, kubbe geçişleri, saçaklar, kemerler ve kubbe kasnaklarında yapılması gereken onarımlara ve maliyetine bütün ayrıntılarıyla değinilmiştir.[330] Ayrıca buraya bir de belgede *kilimli omurgası* olarak bahsedilen ve bir tür kereste olan ahşaptan parmaklık yapılması düşünülmektedir. Belgenin devamında külliyenin diğer yapılarına ait onarım keşfi aynı şekilde aktarılmaktadır. Ancak belgenin sonunda yeniden minare ve camiye ait birkaç uygulamadan bahsedilmektedir. Buna göre, minarenin şevleme bileziğinden yukarısı yıkılarak yeniden yapılması kararlaştırılmıştır. Minare içine kenetli, zıvanalı, kurşunlu, direkli, babalı ve rahtlı (döşeme) basamaklar inşa edilmesi, şerefe altına küfeki taşından kurşun ve kenetli kaval silme bir bilezik ve onun üstüne mukarnaslı şerefe tabanı, onun da üstüne kaval silmeli pahlı döşeme, şerefe etrafına kurşunlu, zıvanalı ve kenetli korkuluk şebekesinin yeniden yapılması, küfeki taşından kurşun, kenet ve zıvanalı petek ve petek üzerine kaval silmeli küfekiden saçaklar inşa edilmesi düşünülmüştür. Külah üzerine yeni kurşun ve peteğin külahla birleştiği yer için yeşil çini,[331] bakır alem, minare için seren alınması gerekli görülmüştür. Bunlara ek olarak cami kubbeleri ve minare külahı için kurşun levha, minare ve caminin yarım kubbesi ile külliyenin diğer müştemilatında yıkılacak yerlerin molozunu taşıyacak hammaliye ücreti, minarenin tamiratı için kurulacak iskelenin ve kullanılacak demir kazıkların, küfe, kürek gibi inşaatta kullanılacak bilumum malzemenin temini ve masrafı ile miktarları detaylı olarak hesaplanmıştır. Bu ön keşifte deprem sonrasında yapılacak

[330] Ayrıntılı bilgi için Mazlum'un çalışmasındaki çeviriye bkz. Deniz Mazlum, **a.g.e.,** s. 236.
[331] Defterde *yeşil kâşi* olarak belirtilmiştir. Kâşi İran'ın Kaş şehrinde yapılan bir çini türüdür. Doğan Hasol, **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü**, YEM Yay., İstanbul 1975, s. 274.

onarımın maliyeti bütün külliye için 15.379 kuruş 31 akçedir. Belgenin sonunda ser mimar Mehmed Tahir Ağa imzası bulunmaktadır.

19 Rebiyülahir 1180/25 Ağustos 1766 tarihli diğer bir masraf defteri de yukarıda bahsedilen onarımlara ilişkindir ve yine bu onarımlarda alınması gereken malzemeler, miktarları ve fiyatları konusunda bilgi vermektedir.[332] Defterin başındaki açıklamaya göre mihrap kubbesi ahşap olarak yeniden inşa edilecektir. Ayrıca yeniden inşa olunacak minare ve yaldızlı alem, kurşun, boya, avize gibi malzemelerin miktar ve masraflarının dökümüne de yer verilmiştir. Bu belgede de cami, medrese, mektep, imaret ve külliyenin diğer binaları ile birlikte ele alınmıştır. Bu sebeple maliyet, onarımların tümünde kullanılacak malzemelere aittir. Ancak minare için alınan pahlı düzgün kesme taş, yaldızlı alem, çini ve minare iskelesi kurma işini yapan *hazerfen*e verilen yevmiye miktarı ile cami için bir de billur avize siparişi defterde açıkça görülmektedir. Kereste, kireç, tuğla, kiremit, boya, kenet ve zıvana pahası, horasan döküm ücreti, bezir yağı, doğrama tarzı trabzan, çerçeve ve kanat ücreti, cam ücreti, mismar çeşitleri ve ücreti, hammaliye ve ameliye ücretleri defterdeki diğer giderlerdir ve külliyenin tümü için 12.575,5 kuruş 11 akçe olarak hesaplanmıştır.

18 Recep 1180/24 Eylül 1766 tarihli diğer masraf defteri *Davud Paşa-yı Gâzi Câmi'-i Şerîfi ve medrese-i latîfi ve mekteb-i münîfi ve imâret-i âmiresi vukū' bulan zelzele-i azimde hedm olunan mahalleri ve müceddeden ahşabdan yapılan mihrâb kubbesi ve taşrada vâki' iki kubbe ve dershâne odası kubbesi ve mü'ezzin odası ve müceddeden binâ olunan minâre ve yaldızlı alem ve ferş olunan kurşun ve iktizasına göre elvân boya ve âvîze ve masârıf-ı sâiresi defteridir ki…* şeklinde başlamaktadır.[333] Açıklamadan anlaşıldığı üzere cami külliyenin diğer yapıları ile birlikte ele alınmaktadır. Bu sebeple belgenin devamında verilen malzeme ve işçilere ait bilgiler bazı durumlarda ortaktır. Bu defter ön keşifte belirtilen ve yapılması

[332] BOA., TSMA. d., 6776.
[333] BOA., TSMA. d., 6322.

düşünülen onarımlarda kullanılacak malzeme ve işçilik ücretleri gibi ayrıntıları içeren masraf defteridir.[334]

Son cemaat yerinin 1766'daki onarımından sonra Kasım/Aralık 1801 tarihinde başka bir onarım geçirdiğine dair bilgilere yine aynı arşivde rastlanmaktadır.[335] Vakıf mütevellisi Seyyid Mustafa Ağa tarafından yazılan belge, depremde ve yangında zarar gördüğü için kendinden önceki vakıf mütevellileri zamanında caminin vakfından onarılmak üzere alınan paranın geri ödendiği ile ilgilidir.

10 Recep 1273/6 Mart 1857 tarihli başka bir belge caminin yine bir deprem sonrasındaki onarımına ilişkindir.[336] Bu depremin 1855'te meydana gelen büyük Bursa depremi olduğu bilinmektedir.[337] Belgede cami hariminin ve bazı yerlerin zedelenip son cemaat yerinin tamamen yıkıldığı belirtilmektedir. Yapının, yanında bulunan evler için tehlike arz ettiğinden, mahalle sakinleri tarafından verilen dilekçe üzerine keşfinin yapılması uygun görülmüştür. Keşif neticesinde 83.000 kuruş masrafla onarımının yapılması düşünülmektedir. Ancak belgenin devamında onarımların, son cemaat yerinin yeniden inşa edilip edilmeyeceği hakkında belirsizlik bulunması sebebiyle ertelendiği anlaşılmaktadır.[338] Bunun üzerine mahalle sakinleri tarafından son cemaat yerinin inşasına dair başka bir dilekçe daha yazılmıştır.[339] Bu dilekçe Meclis-i Vala'da görüşülmüş caminin hasarlı yerlerinin kargir olarak yeniden inşası kararlaştırılmıştır. Hekimoğlu Ali Paşa Camisi'nin Davud Paşa Külliyesi'ne çok yakın olması sebebiyle son cemaat yerinin kaldırılması önerilmiştir. Ancak nihai kararı içeren diğer bir belgede son cemaat yeri sütunlarının

---

[334] Bu defterdeki bilgiler daha önce yayımlandığı için tekrarlanmamıştır. Defterin transkripsiyonu için bkz. Deniz Mazlum, **a.g.e.,** s.241-245.

[335] Belgede tarih yalnızca ay ve yıl olarak belirtilmiştir. Bkz. BOA., C.EV., 161–8003.

[336] BOA., İ. MVL., 371–16294-3-1

[337] Ayverdi'nin verdiği bilgiye göre Cevdet Paşa'nın *Tezâkir* adlı eserinde 1855'te meydana gelen büyük Bursa depreminden İstanbul da çok etkilenmiştir. Hasar gören bazı binalarla birlikte Davud Paşa Camisi'nin son cemaat yerinin iki kubbesinin de yıkıldığı yazılıdır. Ekrem Hakkı Ayverdi, **a.g.e.,** (1953), s.329.

[338] *…icrâ-yı ta'mîri kararlaşmış ise de henüz bed' olunamayıp ve taşları havlusunda ve kurşunları dahi kurşuncu tarafında durmakda olup…*

[339] BOA., İ. MVL., 371–16294-3-2.

ayakta olmaları gerekçe gösterilerek tamiri uygun görülmüştür.[340] Hasarlı yerlerin kargir olarak onarılmasıyla birlikte onarımların maliyeti keşif neticesinde toplam 88.500 kuruşa çıkmıştır.

Son cemaat yerinin ancak 1863'te yeniden inşa edildiği 4 Aralık 1862 tarihli belgeden öğrenilmektedir.[341] Belgeye göre son cemaat yeri harabeye döndüğü için yerine yenisinin yapılması gerekmektedir. *Beşiktaşlı Yivan/Yuhan Kalfa* adlı bir mimarın gerçekleştirdiği keşif sonucunda son cemaat yeri örtüsünün ahşap olarak yapılması ve üstünün de kiremitle kaplanması önerilmektedir. 1863 yılının Kasım ayında yapılan keşifte, caminin bu bölümünün lüzumlu bir yer olmasından dolayı bahar gelmeden önce bitirilmesi talebi de yer almaktadır. Yivan/Yuhan Kalfa bu onarımın bedelini 52.000 kuruş olarak öngörmektedir.

Bu onarımdan sonra 9 Nisan 1902 tarihli bir belgeden cami ve medresenin kurşunlarının yenilenmesi için bir onarım daha yapıldığı görülmektedir. Keşif raporunda[342] sunulmayan pek çok harap kurşun olduğu, *kurşun müte'ahhidi Hacı Hüseyin Efendi* tarafından bildirilmiştir. Bunun üzerine şehremaneti tarafından yapılan ikinci keşifte, önceki keşifte 6.150 kuruş olan kurşun masrafına 6.528 kuruş daha eklenerek kurşun yenileme maliyeti 12.679 buçuk kuruş olarak belirlenmiştir.[343]

1945-48 yılları arasında camiyi onaran Ekrem Hakkı Ayverdi, mihrabın dört yan duvarının ve kubbesinin yeniden yapıldığını belirtmektedir. Yine Ayverdi'nin söylediğine göre 1876'da yılında Rus Harbi sırasında camiye sığınan göçmenlerin içinde ateş yakmaları sonucu zarar gören mihrap yeniden inşa edilmiştir.[344]

---

[340] *…ve son cemâ 'at mahalli ayağı bulunmak hasebiyle orasının terki mazarratı müstelzim olacağından keşf ve münâkasası bi'l-icrâ…*BOA., İ. MVL., 371-16294-19.

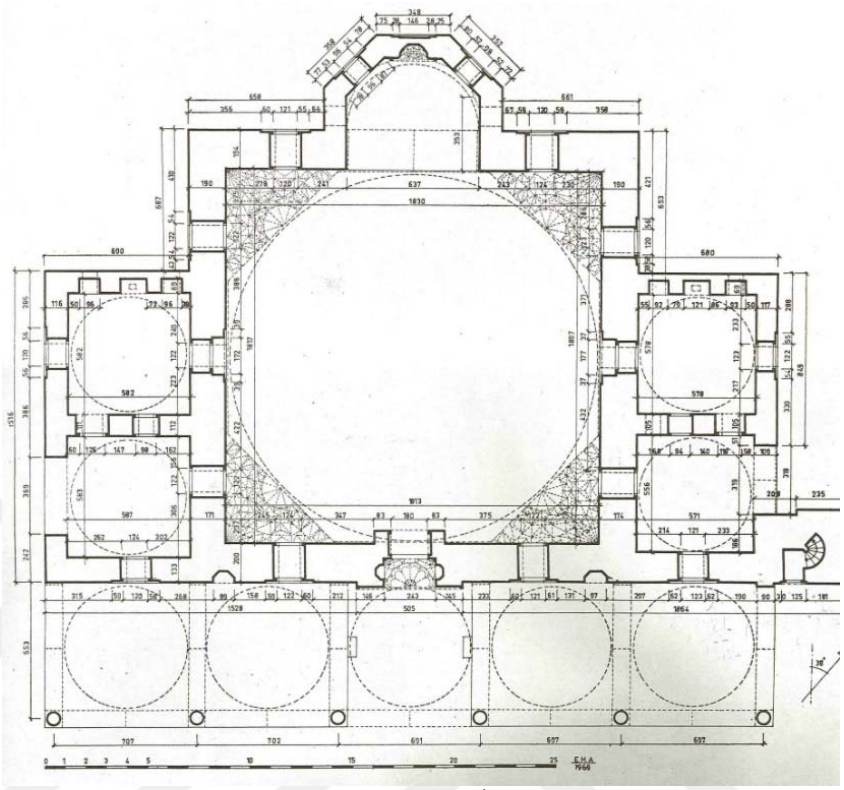
[341] BOA., İ.MVL., 497-22485.

[342] Bu raporlara ulaşılamamıştır.

[343] 1902 öncesinde yapılmış bu onarımdan bahsi geçen kurşunların son cemaat yerinde kullanılıp kullanılmadığı anlaşılamamaktır. Dolayısıyla 1863'te yapılan kiremit örtülü ahşap tavan 1950'lerde kubbeli olarak yeniden inşa edilene kadar kubbeli mi yoksa ahşap örtülümü olduğu da bilinmemektedir. Ayverdi'nin 1950'lerde yayınladığı bir fotoğrafta son cemaat yerinin yalnızca sütunları ve demir gergileri bulunmaktadır. Bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, **a.g.e.,** (1953), s. 117.

[344] Ekrem Hakkı Ayverdi, **a.g.e.,** (1953), s. 331-332

Yapının onarımları hakkında en ayrıntılı bilgilere 1766 depremi sonrasında yapılan onarımların keşif raporlarında rastlanmaktadır. Bu onarımlarda cami kapsamlı müdahalelere maruz kalmış, kubbe, son cemaat yeri ve mihrap sofası yeniden inşa edilmiştir. 1960 yılında yok edildiği söylenen, kalemişi süslemelerin bu onarımda yapılmış olması muhtemeldir. Bununla birlikte son cemaat yeri söz konusu onarımdan sonra iki ya da üç kere daha yeniden yapılmıştır. 1863'te kiremit kaplı ahşap bir çatı olarak inşa edilen son cemaat yerinin bu yüzyılın sonunda ya da XX. yüzyıl başında yeniden kubbeli olarak inşa edildiği, tek orijinal unsurların taşıyıcı sistem olduğu açıktır. Öte yandan son cemaat yeri gibi pek çok kez onarım geçiren diğer birim, XX. yüzyılda bugünkü görünümünü alan ve olasılıkla orijinal formlarına yakın olarak inşa edilen, üç kenarlı mihrap sofadır.

Plan 8. Davud Paşa Camisi. (İ. A. Yüksel, 1983)

Resim 86. Davud Paşa Camisi. Kuzeybatıdan genel görünüşü.
(http://archnet.org/sites/1976/media_contents/7823) [Erişim Tarihi: 27.08.2017]

Resim 87. Davud Paşa Camisi.
(http://archnet.org/sites/1976/media_contents/34991) [Erişim Tarihi: 19.09.2015]

Resim 88. Davud Paşa Camisi. Minare.
(http://archnet.org/sites/1976/media_contents/34992) [Erişim Tarihi: 19.09.2015]

Resim 89. Davud Paşa Camisi. Son cemaat yeri
(http://www.istanbuldakicamiler.com/davut-pasa-camii-fatih-fotograf-galerisi)
[Erişim Tarihi: 19.09.2015]

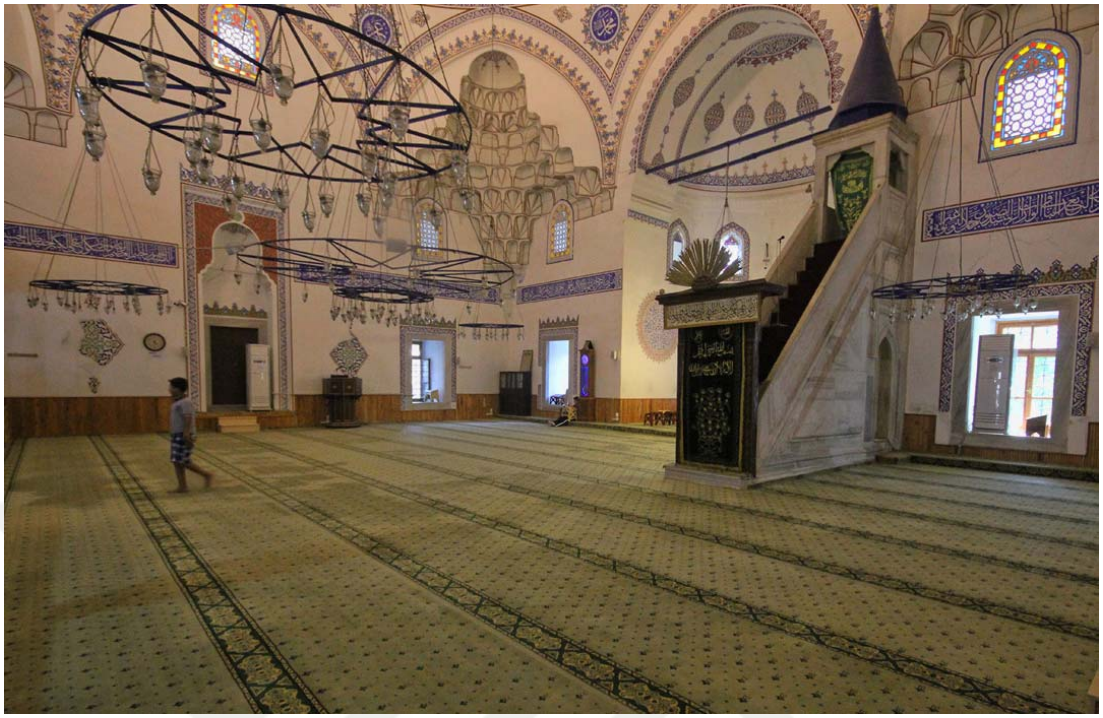
Resim 90. Davud Paşa Camisi. Taçkapı.
(http://www.istanbuldakicamiler.com/davut-pasa-camii-fatih-fotograf-galerisi)
[Erişim Tarihi: 19.09.2015]

Resim 91. Davud Paşa Camisi. Harim.
(http://archnet.org/sites/1976/media_contents/34994) [Erişim Tarihi: 19.09.2015]

Resim 92. Davud Paşa Camisi. Mihrap.
(http://www.istanbuldakicamiler.com/davut-pasa-camii-fatih-fotograf-galerisi)
[Erişim Tarihi: 19.09.2015]

Resim 93. Davud Paşa Camisi. Minber.
(http://www.istanbuldakicamiler.com/davut-pasa-camii-fatih-fotograf-galerisi)
[Erişim Tarihi: 19.09.2015].

3.3.2. Firuz Ağa Camisi

Yapının Yeri: Sultanahmed'de, At Meydanı'nın Divanyolu ile kesiştiği köşede bulunmaktadır.[345]

Yapının İnşa Tarihi: Caminin taçkapısı üzerindeki kitabe ebced hesabı ile 1490–1491 tarihini vermektedir.[346]

Yapının Banisi: II. Bayezid'in başhazinedarı Fîruz Ağa tarafından yaptırılmıştır. 1512'de ölmüştür ve kabri cami haziresindedir.[347]

Yapının Mimarı: Bilinmiyor.

Yapının Mimari Özellikleri: Yapı, üç kubbeli son cemaat yeri, merkezi kubbeli kare bir harim ve harimin kuzeydoğu köşesine yerleştirilmiş minareden oluşmaktadır.[348] (Plan 9) İnşa malzemesi düzgün kesme taştır. (Resim 94)

Caminin bütün cephelerinde, ikisi altta ve ikisi yukarda olmak üzere dört pencere yer almaktadır. Bunlardan üsttekiler daha küçük ve alçı şebekeli, alttakiler ise basit açıklıklar şeklinde düzenlenmiştir.

Alışılmışın dışında yapının kuzeydoğu köşesinde yer alan minare kaidesi, çokgen planlıdır ancak dışarıdan on iki kenarı görülebilmektedir. Kenarlar arasında ince silmeler bulunmaktadır ve çukurlaştırılmıştır. Pabuç kısmı oldukça kısa tutulmuş ve üzerine yüzeysel baklava dilimleri işlenmiştir. Gövde on altı kenarlı, şerefe ve korkuluklar klasik üsluptadır.[349]

---

[345] Wiener bir olasılıkla caminin bir zamanlar burada yer alan Aziz Ioannes Kilisesi'nin üzerine yapılmış olabileceğini düşünmektedir. Bkz. Wolfgang Müller Wiener, **a.g.e.**, s. 414.
[346] Kitabenin transkripsiyonu için bkz. İnci Aydın Yüksel, **a.g.e.**, s.252.
[347] Ayvansarayi vd., **a.g.e.,** s. 213.
[348] Caminin ne zaman yıkıldığı bilinmeyen bir de muallimhanesi olduğu bilinmektedir. Bkz. Ö. L. Barkan-E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s. 23–25.
[349] Semavi Eyice, **a.g.m.**, (1963), s. 43.

Mermer sütunlarla taşınan kubbeli son cemaat yerinde, sütun başlıkları Türk üçgenleriyle süslenmiştir ve revak sivri kemerlidir. (Resim 95) Harim kuzey cephesinin ortasında taçkapı yer almaktadır. Harim kubbesi kurşunla kaplı, kubbe kasnağı on iki kenarlıdır.

Cepheden hafif çıkıntılı taçkapının, çerçevesi kademeli sade silmelerle kuşatılmıştır. Kavsarası mukarnaslıdır ve alt sıra mukarnasların içinde gülbezekler yer almaktadır. Giriş açıklığı beyaz ve pembe mermerden basık kemerlidir ve üstünde yapının dört satırlık inşa kitabesi vardır. Kapının iki yanında biri altta ve diğeri üstte olmak üzere iki penceresi bulunmaktadır. Bunlardan yukarıdakiler daha küçük, sivri kemerli ve alçı şebekeliyken alttakiler basit dikdörtgen açıklıklar şeklindedir.

Harimde kubbe doğrudan üçgen dolgulu pandantifler üzerine bindirilmiştir. (Resim 96) Alçı mihrap mukarnaslı kavsaraya sahiptir ve mihrap nişi çokgendir; köşelerinde kum saati yer almaktadır. Niş ve kavsara kademeli silmelerle çerçeve içine alınmıştır. Ahşap minberin korkuluk ve aynalık bölümlerinde geometrik motiflere yer verilmiştir. (Resim 97)

Yapının Süsleme Özellikleri: Caminin içinde klasik üsluptaki kalem işi motiflerinin yakın bir tarihte yenilendiği anlaşılmaktadır. Askı kemerler ve pencereler palmet ve rumi motifleriyle çevrelenmiştir. Motiflerin içi hatayi ve kıvrım dallardan oluşan süsleme kompozisyonu ile doldurulmuştur. Yapının dış cepheleri sadedir.

Yapılan Müdahaleler: Firuz Ağa Camisi yapılan birtakım müdahalelerle günümüze ulaşabilmiştir. Bu müdahalelerin bir kısmını tespit etmek mümkündür. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde tespit edilen tarihsiz iki belgeden birinde[350] *minarenin deprem sonucu yıkıldığı ve tamir olunması gerektiği* aktarılmaktadır. İkinci belgeye göre de *minare peteği harap durumdadır ve yeniden yapılmaya*

[350] Mustafa Cezar, **a.g.m.**, s. 385.

muhtaçtır bilgisi verilmektedir. Aynı belgedeki diğer bilgi de caminin içinde ve dışında bazı mahallerinin tamire muhtaç olduğudur. Araştırmacılar söz konusu bu belgelerden birincisinin XVII. yüzyıla ait olduğunu belirtmektedir. İkinci belge ise caminin gördüğü zararın birincisinde anlatılanlarla aynı olmasından dolayı aynı yüzyıla tarihlendirilmektedir. Ayrıca İstanbul depremlerine ait ele geçmiş kayıtlardaki mevcut bilgileri göz önünde bulundurularak belgelerin 1648'de meydana gelen deprem sonrasında yapılmış keşif kayıtları olduğu ileri sürülmektedir.[351]

Yapının minaresi ile ilgili başka bir iddia daha bulunmaktadır. Araştırmacılar minarenin 1808'de bir yangında harap olduğunu, cami onarılırken minarenin de sol tarafta yeniden inşa edildiğini ileri sürerken[352] bazıları ise üslup özelliklerinin XIX. yüzyıl özelliklerine aykırı olduğu gerekçesiyle bu iddiaları reddetmektedir.[353] XX. yüzyıl başına ait birkaç haritada yapının basit çizimlerinde minareye yer vermemesi bu olasılığı güçlendirmektedir. (Resim 98, 99) Ancak minare sonradan inşa edilmiş olsa bile tarihi belli olan bu haritalara göre inşa tarihinin araştırmacıların iddia ettiği gibi XIX. yüzyıl değil, XX. yüzyıl başı olması gerekmektedir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 7 Mayıs 1892 tarihli bir pusulaya[354] göre cami, Şehremaneti tarafından keşfi yapılan bir onarıma tabi tutulmuştur. Keşif raporlarına ulaşılamayan bu onarım 90.700 kuruşa mal edilmiştir. Onarım Evkaf Nezareti bütçesinden karşılanmıştır.

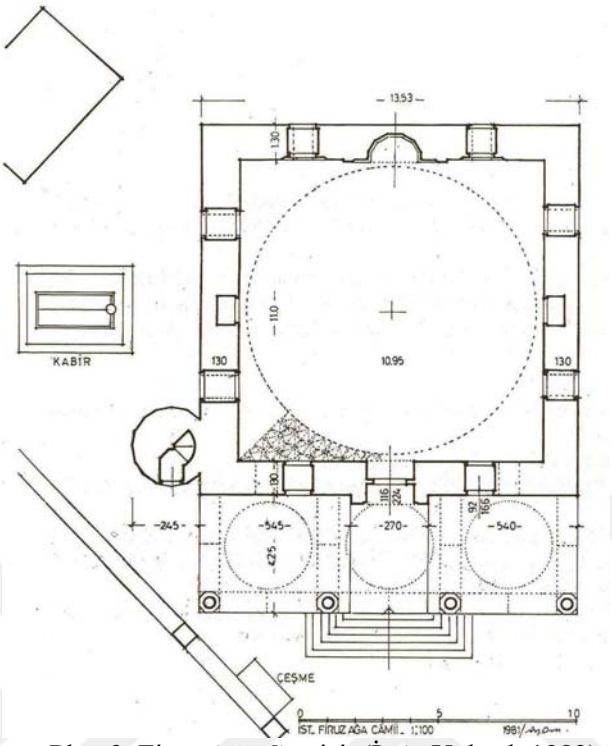
10 Kasım 1896 senesine ait başka bir belge[355] onarımın maliyeti ile ilgilidir. Belge, yapılan ilk keşifte onarım maliyetinin 6.924 kuruş olarak gösterildiği ancak ikinci keşifte 7.248 buçuk kuruş olarak değiştirildiğini anlatmak için yazılmıştır. Belgede onarımlarla ilgili bir bilgiye yer verilmezken belgenin başında yer alan

---

[351] Mustafa Cezar, **a.g.m.**, s. 385.
[352] İbrahim Hakkı Konyalı, **İstanbul Sarayları-I Atmeydanı Sarayı**, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1943, s. 202.
[353] Semavi Eyice, **a.g.m.**, (1963), s. 43.
[354] BOA., ŞD., 138.
[355] BOA., ŞD., 139–73.

Mahlûlât Müdürü sa'âdetlü Fâ'ik Beyefendi hazretleri ma'rifetiyle ta'mîrâtı icrâ olunan… şeklindeki ifadeden, onarımı Evkaf Nezareti'nin üstlendiği anlaşılmaktadır.

İstanbul'un en merkezi bölgesinde yer almasına karşın bu küçük yapı hakkındaki onarım bilgilerinin sınırlı olduğu görülmektedir. Şehirdeki diğer bütün yapılar gibi, hiç değilse depremler ve yangınlar gibi afetler sonrasında müdahaleler geçirmiş olması muhtemeldir. Elde edilen bilgiler bu konuda yeterince aydınlatıcı olmazken minarenin bir ya da birkaç müdahaleye maruz kalmış olduğu anlaşılmaktadır. XX. yüzyıl başına ait yangın haritalarında minarenin görünmeyişi yüzyıl başında yeniden inşa edilmiş olabileceğini göstermektedir. Araştırmacıların karşı çıktıkları klasik üslupta yapılmış olması durumu ise ancak minarenin aslına uygun şekilde onarılmış olması ile açıklanabilir.

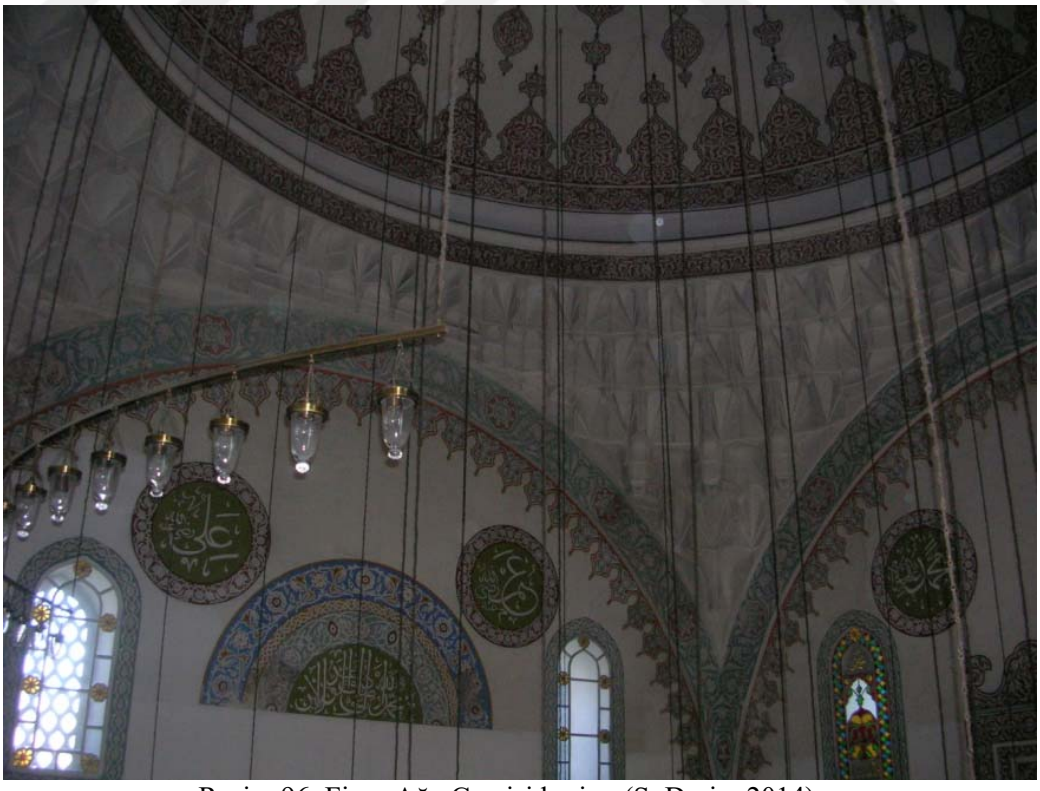

Plan 9. Firuz Ağa Camisi. (İ. A. Yüksel, 1983)

Resim 94. Firuz Ağa Camisi. (S. Derin, 2014)

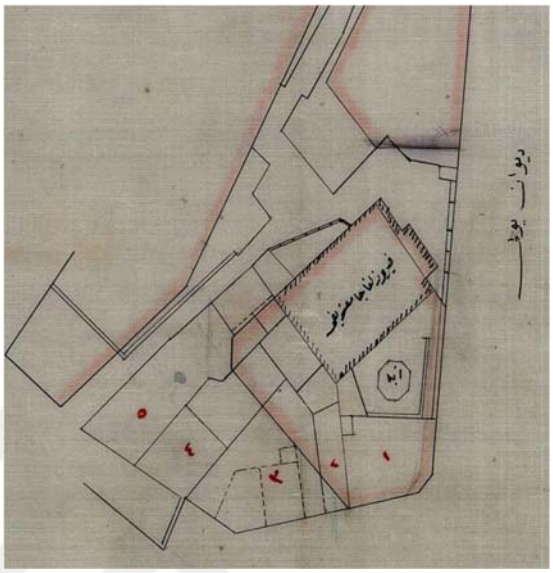
Resim 95. Firuz Ağa Camisi son cemaat yeri. (S. Derin, 2014)

Resim 96. Firuz Ağa Camisi harim. (S. Derin, 2014)

Resim 97. Firuz Ağa Camisi mihrap ve minber. (S. Derin, 2014)

Resim 98. İ.B.B. Atatürk kitaplığındaki 1321/1903-4 tarihli haritada Firuz Ağa Camisi. (http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/haritalar/Hrt_007092.pdf) (Erişim Tarihi: 11.05.2014)

Resim 99. İ.B.B. Atatürk kitaplığındaki 1331/1912-13 tarihli haritada Firuz Ağa Camisi. (http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/haritalar/Hrt_007095.pdf) (Erişim Tarihi: 11.05.2014)

3.3.3. Atik İbrahim Paşa Camisi (Çandarlı İbrahim Paşa Camii)

Yapının Yeri: Mercan Ağa Mahallesi'nde, Uzunçarşı Caddesi'nde, Paşa Camisi Sokak'tadır.

Yapının İnşa Tarihi: İnşa kitabesine göre yapının inşaatına 898/1492–93'te başlanmış, 900/1494–95'te bitirilmiştir.[356]

Yapının Banisi: Fatih devri sadrazamlarından Çandarlı Halil Paşa'nın oğlu Sadrazam Çandarlı İbrahim Paşa'dır. Babasının idamından sonra Edirne kadılığı, kazaskerlik ve vezirlik gibi birçok önemli görevde bulunmuştur. II. Bayezid devrinde önce üçüncü sonra ikinci ve en son Hersekzade Ahmed Paşa'nın yerine 904/ 1498'de birinci vezir olmuştur. 905/1499 İnebahtı seferinde vefat eden Çandarlı İbrahim Paşa'nın mezarı İznik'te babasının yanındadır. Başta İstanbul, İznik, Kastamonu ve Rumeli olmak üzere pek çok yerde vakıf eseri bulunmaktadır.[357]

Yapının Mimarı: Bilinmiyor.

Yapının Mimari Özellikleri: Yapı, medrese, sıbyan mektebi, çifte hamam ve çeşmenin içinde yer aldığı bir külliyenin parçasıdır. Külliye yapılarından geriye sadece cami kalabilmiştir.

Cami, dört yöne eğimli bir çatı, kuzeyinde sekiz sütunlu bir son cemaat yeri ve harimin kuzeybatı ucunda yer alan minareden oluşmaktadır. (Plan 10) (Resim 100)

İnşa malzemesi düzgün kesme taş olan yapının son cemaat yeri ve minaresi yanaşık derzli iken geri kalanı kırmızı harçla kabarık derzli olarak inşa edilmiştir.

Yapının bütün cephelerinde altta dört adet sivri boşaltma kemeri ve yekpare taşlardan oluşturulmuş söveleri olan pecereler bulunmaktadır. Bu pencerelerin üst

[356] Hadika yapının inşa tarihini 883/1478 şeklinde vermektedir. Bkz. Ayvansarayi vd., **a.g.e.,** s. 67.
[357] Çandarlı İbrahim Paşa ve vakıfları için bkz. Mehmed Tayyip Gökbilgin, **a.g.e.,** s. 417-426; Ö. L. Barkan-E.H. Ayverdi, **a.g.e.,** s.82-83; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.,** s. 537-38.

sırada yer alanlarının üzerine daha küçük boyutlu basit pencereler yerleştirilmiştir. Güney cephesinde bunlara ek olarak mihrap üzerinde de benzer küçük bir pencere vardır. (Resim 101)

Minare kaidesi on bir kenarlıdır; Kaideden gövdeye Türk üçgenleriyle geçilmektedir. Çokgen minare gövdesi altında mukarnas sarkıtları bulunan petek ile son bulmaktadır ve külah taştandır. (Resim 102)

Cephenin ortasında yer alan son cemaat yeri kiremit kaplı çatı ile örtülüdür. (Resim 103) Sütun başlıkları klasik üslupta olmayıp Türk dönemine aittir.[358] Taçkapı sivri kemerlidir ve sade silmelerle çerçevelenmiştir. (Resim 104) Kemer alınlığında cami inşaatının başlama ve bitiş tarihlerini veren yedi satırlık kitabesi yer almaktadır.[359] Kapının iki yanında alt ve üst sıralarda iki adet pencere ve bunların arasında birer dış mihrap yer almaktadır. Sade bir görünüme sahip mihraplar çeyrek kavsarayla örtülü ve sivri kemerlidir.

Düz ahşap tavan ile örtülü harim duvarları yarısına kadar yeni çinilerle kaplanmıştır.[360] (Resim 105) Mihrap da bu çinilerle kaplıdır. Minber ise ahşaptandır ve üçgen aynalık ve korkulukları ile oldukça sadedir. (Resim 106)

Yapının Süsleme Özellikleri: Harimde bulunan ve son tamirlerden birinde yapıldığı anlaşılan turkuaz, mavi, kırmızı, beyaz renklerden stilize bitkisel motifli çiniler dışında herhangi bir süsleme unsuruna rastlanmamaktadır.

Yapılan Müdahaleler: Atik İbrahim Paşa Camisi'nin onarımlarına ilişkin bilgiler oldukça sınırlıdır.

---

358 İnci Aydın Yüksel, **a.g.e.,** s.227.

359 Kitabenin metni için bkz. İnci Aydın Yüksel, **a.g.e.,** s.229.

360 Evliya Çelebi camiden kârgir olarak bahsetmektedir. Ancak kubbe ile örtülü değil, çar köşe levha kubbedir şeklinde konuşmaktadır. Eyice çar köşe levha ile çatı içine saklanmış ahşap ve süslü bir kubbe olabileceğini düşünmektedir. Bkz. **Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul**, C.1, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yay., s.307, Semavi Eyice, "İbrahim Paşa Külliyesi", **DİA**, C. 21, s. 340.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yapının onarımlarına ilişkin bazı yazışmalara rastlanmaktadır. 21 Zilkade 1298/15 Ekim 1881 tarihinde Dâhiliye Dairesi'nden gönderilen bir yazışmada caminin son derece harap olduğu, şehremaneti tarafından keşfinin ve ihalesinin yapılarak, belgede *harik ser-amelesi* olarak anılan *Andon Kalfa'ya* tamir ettirilmesi kararlaştırılmıştır. Buna göre caminin yangın neticesinde harap olduğu anlaşılmaktadır. Ancak daha sonra bundan vazgeçilerek *Evkaf Hazinesi tamirat memuru* tarafından geçici bir onarıma tabi tutulmasının daha faydalı olacağı dile getirilmektedir.[361] 25 Şaban 1308/5 Nisan 1891 tarihinde yazılan başka bir belgeye göre ise aradan yaklaşık 10 sene geçmesine karşın söz konusu onarımın yapılmamış olduğu belirtilmektedir.[362] Belgeye göre caminin yeniden keşfi yapılarak 63.836 kuruş 38 paraya onarılması gerekmektedir. Onarımın emaneten Evkaf memuru tarafından yapılması ve masrafların Evkaf hazinesinden karşılanması istenmektedir.

2 Rebî'ulâhir sene 1310/3 Kasım 1892 tarihli başka bir belgede caminin minaresi ve suyollarının onarımının yapılması ile ilgilidir.[363] Yapılan keşifler neticesinde onarımı istenmektedir.

7 Recep 1312/4 Ocak 1895'te Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nden Dâhiliye Dairesi'ne yazılan bir mazbatada 6.120 kuruşa keşfi yapılan cami ve medresesinin keşfi haricinde onarımı gereken yerlerin mecîdî 19 kuruştan 2.357 kuruş olarak ilk keşfe eklenmesi önerilmektedir.[364] Aynı onarıma ait 9 Zilkade sene 1312/4 Mayıs 1895 tarihli Evkaf Nezareti'ne yazılan bir başka belge caminin ve medresesinin bu tarihten kısa bir süre önce depremde zarar gördüğü belirtilmektedir.[365] Caminin, şehremaneti tarafından kurulan bir komisyonca keşfi yapılmıştır ve mecîdî 19 kuruştan 6.120 kuruşa emaneten onarılmasına karar verilmiştir. Onarım bedeli caminin vakfı tarafından karşılanmıştır.

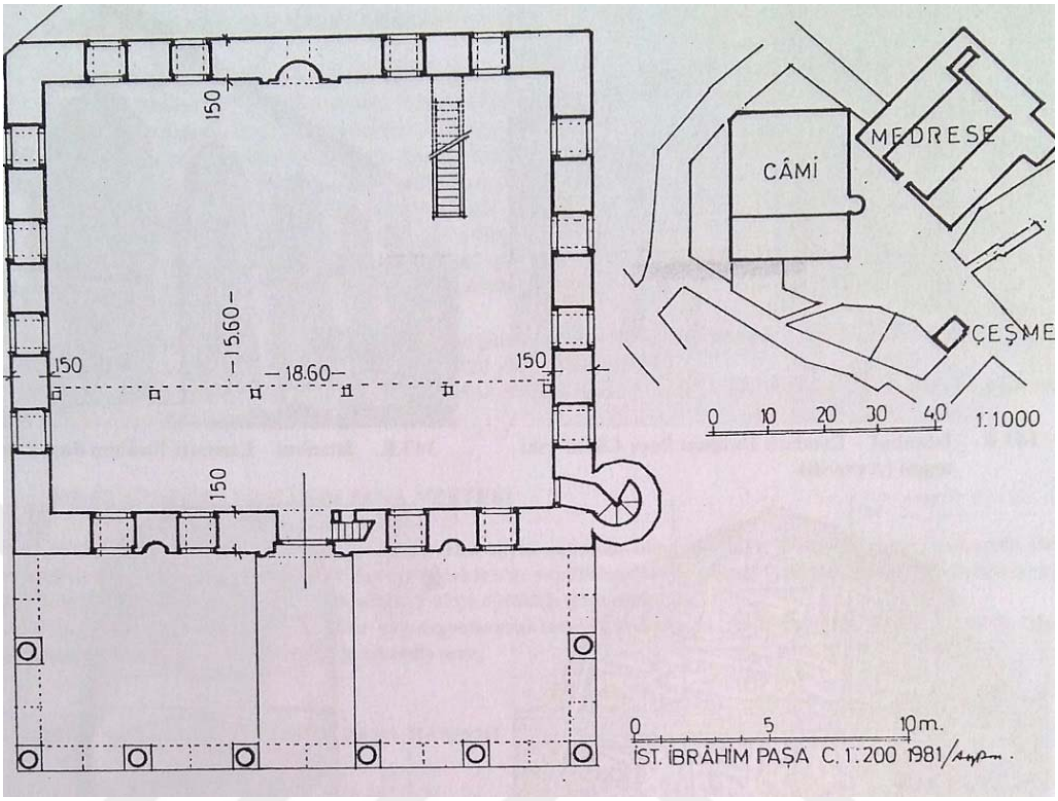
---

361 BOA., İ. ŞD., 56–3188.
362 BOA., İ. ŞD., 106–6379.
363 BOA., BEO., 94–6991.
364 BOA., BEO., 722–54142.
365 BOA., BEO., 614–46022.

Cami 1911 Uzunçarşı-Mercan yangınında dört duvar halinde kalmıştır.[366] (Resim 107) Cumhuriyet döneminde de uzun yıllar bu şekilde durmuş, 1965'te Vakıflar İdaresi'nce tamir edilmiştir.[367]

Yapının 1881 yılından önce yangın geçirdiği, 10 sene geçmesine karşın onarılmadığı görülmektedir. 1892 yılındaki diğer belgede suyolları ve minarenin onarımının istenmesi, caminin 1894 depreminden etkilenmiş olması 1891 ya da 92 yılında onarımın gerçekleştiğine işaret etmektedir. Ancak onarımların kapsamı ve nitelikleri hakkında fikir vermemektedir. Bununla birlikte depremde onarım gördükten sonra XX. yüzyılın başında yeniden yanmış olması caminin bulunduğu bölgede yangın olayının çok sık yaşandığını göstermektedir.

[366] Cami, sigorta haritalarında da harap olarak gösterilmektedir. Bkz. Pervititich **a.g.e.**
[367] Semavi Eyice, **İbrahim Paşa Külliyesi**, s. 340.

Plan 10. Atik İbrahim Paşa Camisi. (İ. A. Yüksel, 1983)

Resim 100. Atik İbrahim Paşa Camisi. (S. Derin, 2015)

Resim 101. Atik İbrahim Paşa Camisi Güney cephesi. (S. Derin, 2015)

Resim 102. Atik İbrahim Paşa Camisi Minare. (S. Derin, 2015)

Resim 103. Atik İbrahim Paşa Camisi. Son cemaat yeri. (S. Derin, 2015)

Resim 104. Atik İbrahim Paşa Camisi. Taç kapı. (S. Derin, 2015)

Resim 105. Atik İbrahim Paşa Camisi. Harim. (S. Derin, 2015)

Resim 106. Atik İbrahim Paşa Camisi. Mihrap ve minber. (S. Derin, 2015)

Resim 107. 1934 Tarihli Pervititich Sigorta Haritasında Atik İbrahim Paşa Camisi.
(J. Pervititich, Sigorta Haritalarında İstanbul, 2003)

3.3.4. Atik Ali Paşa Camisi (Çemberlitaş)

Yapının Yeri: Fatih'te, Çemberlitaş'ta, Yeniçeriler Caddesi üzerindedir.

Yapının İnşa Tarihi: Yapının inşa kitabesi yoktur. Ancak Hadika yapının inşa tarihini 1496 olarak vermektedir.[368]

Yapının Banisi: Devşirme olarak saraya alınmış ve akağalar odasında yetiştirilmiş Saraybosnalı Sadrazam Hadım Ali Paşa'dır. Karaman beylerbeyliği, Semendire ve İşkodra kumandanlıkları gibi önemli görevlerde bulunan Sadrazam Hadım Ali Paşa, 1488'de Rumeli beylerbeyliğinden vezirliğe atanmıştır. 1501'de Mesih Paşa'nın yerine vezir-i azam olmuş, 1503'de azlolmuş, 1506'da Hersek-zade Ahmed Paşa'nın yerine ikinci kez vezir-i azam tayin edilmiştir. 1511'de Kayseri-Sivas arasındaki Gökçay mevkiinde Şahkulu muharebesinde öldürülmüştür. Başta İstanbul ve Edirne olmak üzere pek çok vakıf eseri bulunmaktadır.[369]

Yapının Mimarı: Bilinmiyor.

Yapının Mimari Özellikleri: Cami, beş birimli bir son cemaat yeri, harim kubbesinin iki yanına yerleştirilmiş ikişer kubbeli birim, mihrap önü mekânını örten yarım kubbeli birim ve harim duvarının kuzey batı köşesine birleştirilmiş minareden oluşmaktadır. (Plan 11) Yapı tabhaneli cami gibi görünse de yan kanatlar orta bölümden duvarla değil, payelerle ayrılmıştır. Bu anlamda söz konusu mekânlar, bir bütün olarak düşünülmektedir.[370]

İnşa malzemesi küfekiden düzgün kesme taş olan (Resim 108) yapının doğu cephesinde alt sırada iki pencere açıklığı ve bunların üstüne denk gelecek şekilde ikişerli olarak yerleştirilmiş dört küçük pencere açıklığı yer almaktadır. Alt sıradaki

---

[368] Ayrıca Taçkapıda 1314/1898 tarihinde yazıldığı anlaşılan ayetin sol köşesinde 902/1496 tarihi okunmaktadır. Tarih için bkz. Ayvansarayi vd., **a.g.e.,** s. 207.

[369] Hadım Ali Paşa ve vakıfları için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.,** s. 538-39; Ayvansarayi vd., **a.g.e.,** s. 208; Ö. L. Barkan-E.H. Ayverdi, **a.g.e.,** s. 67-70.

[370] Semavi Eyice, "Atik Ali Paşa Camiinin Türk Mimari Tarihindeki Yeri", **İÜEFTD,** C. 14, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1964, s. 99–114.

büyük pencerelerin formu kuzey cephedekilerle aynıdır. Güneyde mihrap nişinin iki yanında iki ve yukarıda üç küçük pencere açıklığı daha yer almaktadır. Ayrıca yan kanatların güney cephelerinde de aynı şekilde altta birer büyük ve üstünde iki sıra küçük pencereye yer verilmiştir. Batı cephesinin kuzey ucunda minare bulunmaktadır. Burası da doğu cephesindeki gibi alt sırada iki pencere açıklığı ve bunların üstüne denk gelecek şekilde ikişerli olarak yerleştirilmiş dört küçük pencere açıklığına yer verilmiştir. Ancak üst sıra pencerelerden en kuzeyde olanına, minareden dolayı yer verilememiştir.

Kare kesitli kürsü üzerinde yükselen minarenin girişi üzerindeki basık kemer, ikinci bir sivri kemer içinde bulunmaktadır. (Resim 109) Gövdeye geçiş Türk üçgenleriyle sağlanmaktadır. On altı kenarlı gövde mukarnas sarkıtlı şerefe ile son bulmaktadır ve külah kurşunla kaplıdır.

Kuzeyde beş birimli son cemaat yerinde her birim kubbe ile örtülüdür ve kubbeler mukarnas sarkıtlı başlıklara sahip sütunlarla taşınmaktadır. (Resim 110) Bu revak sütunlarının dördü mermer, ikisi porfir sütundur. Harim kuzey duvarı üzerinde taçkapının iki tarafında iki pencere ve bunlar arasına yerleştirilmiş bir dış mihrap bulunmaktadır. Basit silmelerle çerçevelenmiş açıklıklar yine birer sivri kemerle örtülmüştür. Dış mihraplar mukarnaslı kavsaraya sahiptir. Mermer kuzey cephesinin ortasındadır. Giriş açıklığı basık kemer ile örtülüdür. Kavsarası mukarnaslıdır. Pahlı, kaval, bir kenarı kavisli ve düz silmeler ile çevrelenmiştir.[371] (Resim 111) Taçkapı üzerinde 1314/1898 tarihli ve Sami Efendi imzalı ayet kitabesi yer alırken[372] kitabenin sol köşesinde 902/1496 tarihleri okunmaktadır. Taçkapı yan nişlerinde kavsara, barok tarzda yapılmıştır.

Harimde orta kubbe pandantif geçişlidir. (Resim 112) Kubbeyi taşıyan askı kemerler, doğuda ve batıda yan mekânları orta mekândan ayıran ayaklar üzerine

[371] Taçkapı için bkz. Şakir Çakmak, **Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Taçkapılar (1300–1500)**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s.194.
[372] İnci Aydın Yüksel, **a.g.e.,** s. 163-164.

bindirilmiştir. Ayakların köşeleri, kaide ve başlıkları barok tarzda yapılmıştır.[373] Ayaklar arasına yapılan sivri kemerler yan mekânlardaki kubbeleri de birbirinden ayırmaktadır. (Resim 113) Her birimi kubbeli bu yan mekânlarda kubbe geçişleri mukarnas dolgularla sağlanmaktadır. Mihrap önü mekânı yarım kubbe ile örtülüdür ve kubbe geçişleri iki köşede iri mukarnas dolgudur. (Resim 114) Bu mekânın zemini caminin diğer mekânlardan daha yüksektir. Mihrap mermerdendir ve çerçevesi silmelerle hareketlendirilmeye çalışılmıştır. Mihrap nişi altı kenarlı ve kavsarası mukarnaslıdır. Nişin iki yanında birer mihrabiye, köşeliklerinde birer adet gülbezek vardır ve palmetlerden oluşan üçgen tepeliklerle son bulmaktadır.

Siyah ve beyaz mermerden yapılan minberin yan aynalıkları profillerle zenginleştirilmiştir. En içteki dik üçgenin ortasına siyah mermerden bir küre kakılmıştır ve kürenin etrafı oyma teknikli rumi geçmelerle bezelidir. Minberin kapısı üzerinde palmetlerden oluşan tepelik mihrap tepeliği ile aynıdır.[374]

Yapının Süsleme Özellikleri: Cami, klasik Osmanlı mimarisi üslubunda, sade bir görünüme sahiptir. Dış cephelerde pencere, kapı ve mihraplar ile minare kürsüsü gibi öğeler silmelerle hareketlendirilmiştir. Aynı silmeler harimde mihrap ve minberde mevcuttur. Son cemaat yeri kubbeleri ve harimde son dönem onarımlarında yapıldığı tahmin edilen kalemişi süslemeler yer almaktadır. Palmet, rumi ve hatailerden oluşan süsleme şeritleri ve madalyon gibi bezeme unsurları bordo ve açık mavi karakterlidir.

Yapılan Müdahaleler: Şehrin en işlek ve merkezi yerinde kurulmuş olan Atik Ali Paşa Külliyesi'nin yapıldığı tarihten günümüze pek çok yangın ve depreme maruz kaldığı bilinmektedir.[375] Yangınların ne derece tahribat yaptığı bilinmemekle birlikte Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki iki defter yaşanan depremler sonrasında külliyedeki hasar tespitini, onarımlarına ilişkin keşif kayıtlarını ve hasar gören

[373] İnci Aydın Yüksel, **a.g.e.,** s. 168.
[374] Yapının mihrabı devrinin özelliklerini taşıyan iyi bir örnektir. Minberin ayrıntılı şekilde değerlendirmesi için bkz. Sedat Bayrakal, **a.g.e.,** s. 164–168.
[375] Semavi Eyice, **a.g.m.,** (1964), s. 108.

yapıların listesini barındırmaktadır. Ancak XVI. ve XVII. yüzyıllarda yapıda ne tür hasarlar ve müdahaleler olduğu ile ilgili bir veriye ulaşılamamıştır. Bununla birlikte yukarıda sözü edilen iki belgeden tarihi bilinmeyen ilk belgenin[376] XVII. yüzyıla ait olduğu yönünde düşünceler vardır.[377] Ancak daha sonra yapılmış çalışmalarda genel kanı bu belgenin 1766 depremi sonrasında yazılan keşiflerden olduğu yönündedir.[378] Tarihi bilinmeyen bu ilk belgeye göre caminin büyük kubbesi tamamen, minaresi de şerefeye kadar yıkık vaziyettedir ve belge, içinde bir dizi İstanbul yapısının bulunduğu hasar tespit listesi durumundadır.

1179/1766 tarihli diğer belge ise altı varaktan oluşan bir masraf defteridir.[379] Defter malzeme ve işçilik maliyetinin ayrıntılı bir dökümünü içermektedir. Teknik açıdan sınırlı bilgiler vermekle birlikte malzemeler ve zaman zaman değinilen kullanım yerleri gibi bilgiler onarımlar hakkında ipuçları vermektedir.

Defterin başındaki açıklamada Atik Ali Paşa Camisi'nin depremde hasar gördüğü, *İsmail Halife* ve *Ebubekir Halife* adlı iki mimar tarafından keşfinin yapıldığı belirtilmektedir. Belgenin 22 Mayıs 1766 depremi sonrasında meydana gelen hasarların tespiti ve onarımı için düzenlendiği anlaşılmaktadır.

İlk sayfadaki kısa açıklamanın ardından[380] *Vakf-ı müşârunileyhin câmi-i şerîfi derûnuna ve minâresine iskele için ve mekteb-i latîflerine ve câmi-i mezkûre harem derûnunda şeyh efendinin hânesine ve medrese-i münîfelerine ve iktizâ eden mahalle alınan kereste hesâbıdır ki zikr olunur* şeklindeki açıklama yer almaktadır. Kereste çeşitleri, adet fiyatı, kaç adet alındığı ve toplam maliyeti teker teker hesaplandıktan sonra *alınan mismar ve sâire hesâbıdır ki zikr olunur* biçimindeki ifadeye yer verilmektedir. Burada da onarımlarda kullanılacak çivi çeşitleri, reze, halka çeşitleri,

[376] Yakın bir geçmişe kadar D.9567 tasnif numarasıyla Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan bu belgenin, arşivin Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne devredilmesiyle tasnif numarası da TSMA., d., 9567 olarak değişmiştir. Bkz. BOA., TSMA. d., 9567.

[377] Cezar belgeyi depremlerle ilgili diğer defterlerle karşılaştırdıktan sonra bunun 1648 depreminden sonra yapılmış onarıma ait keşif defteri olduğunu ileri sürmektedir. Mustafa Cezar, **a.g.m.**, s. 385.

[378] Deniz Mazlum, **a.g.e.,** s.132, 165.

[379] BOA., TSMA. d., 10129.

[380] Onarımların giderlerini Vakıf Kâtibi İsmail Efendi'nin kayıt altına aldığı da defterin ilk satırlarında belirtilmektedir.

kanca ve menteşe gibi elemanların miktarı ve maliyeti verilmektedir. Hemen arkasından büyük oranda caminin *kebir kubbesi* olarak tanımlanan ortadaki büyük kubbe ile yine caminin içinde ve dışında yapılacak onarımda gerekli, çeşitli demir malzemenin miktarı ve fiyatı görülmektedir.[381] Böylece bu onarımda ana kubbenin demir elemanlarla sağlamlaştırılmasının yanı sıra etrafındaki sekiz kubbe payandasının da yeniden yapıldığı anlaşılmaktadır.

Defterde alınan kireç, tuğla taş ve horasanın maliyeti hesabında minareye *işlenmiş taş* ve büyük kubbe ortasına *çivilik kaygan* dikkat çeken ifadelerdir. Çivilik kaygan harimin ortasına asılacak avizenin tek bir noktadan asılması durumunda bu avizeyi taşıyan kancayı kubbeye raptetmek için kilit taşı olarak kubbenin ortasına yerleştirilmiş olmalıdır.[382] Bununla birlikte nakkaş sıvacı ve badanacılara alınan boyaların çeşidi fiyatı ve alım miktarı da hesaplar arasındadır. Ayrıca boyanın hazırlanmasında kullanılan tutkal, bezir ve neft gibi maddelerde bu bölüme dâhil edilmiştir. Boyalar muhtemelen badana ve cami içindeki bezemelerin yenilenmesinde kullanılmıştır. Masraf defterinde ayrıntılı olarak hesaplanmış diğer malzemeler, doğrama, cam ve kubbelere alınan kurşunlardır. Cami avlusunun orta kapısına, müezzin mahfilinin üstündeki çerçevelere ve bu mahfilin kapılarına doğrama yapılmış eski doğramalar onarılmıştır. Ana kubbenin kasnağındaki, yan kubbelerin altındaki ve harimdeki diğer pencerelere cam ve alçı alınmıştır.

Malzemelerin ayrıntılı dökümünün ardından hammaliye, nakliye gibi masrafların yanı sıra kova, künk, kürek gibi pek çok alet ve malzemenin adedi ve fiyatına değinilmektedir. Harim kubbesinde, minarede ve minberdeki âlemlerin yaldızları için ödenen üstâdiye ücreti verilmiş, caminin son cemaat yeri de dâhil bütün kubbelerinde sıva, badana ve süslemelerin yenilendiği belirtilmiştir. Daha

---

[381] *Çilingirden alınan demir takımları ve sâiredir ki zikr olunur* şeklindeki başlık altında büyük kubbeye alınan kiriş demirleri, çember demirler, yassı demirler, büyük kubbe ve ayaklarına alınan büyük demirler, kubbe ayaklarına alınan demirlere çatal mismar, kubbe ayaklarına simid demirler, müezzinler mahfil tahtında mermer tabana eğri demir, kubbe ayağı tahtında büyük camlara alınan çubuk demirler, minareye alınan delikli demirler, dolaplara ve merkad kapısına ve müezzinler mahfil kapısına alınan kilit, çilingire ızgara ve demirlerin onarımı için verilen işçilik parası ile kurna, çengel, çapa, demir tarak, demir somon gibi giderler hesaplanmıştır.

[382] Deniz Mazlum, **a.g.e.,** s. 188.

önceki bölümlerde minarede kurulacak iskele için kereste, işlenmiş taş, kenet ve delikli demir alındığı belirtilmektedir. Defterin bu bölümünde de minareye çini alındığından bahsedilmektedir. Çininin maliyeti ise 990 akçedir. Belgenin tamamından çıkan sonuca göre minare en azından şerefesine kadar yıkılmış ve yeniden inşa edilmiş olmalıdır. Ayrıca *Câmi-i mezkûrede müezzinler mahfiline ve tabaka nerdübanına ve sofalara çıkrık işi parmaklık* ifadesinden müezzin mahfili ve galeriye çıkan basamaklar ile son cemaat yerinde parmaklıklar yapıldığı anlaşılmaktadır. Son cemaat yerinde bugün mevcut olmayan bu parmaklıkların sütunlar üzerinde ve zemindeki döşeme taşları üzerinde izleri bulunmaktadır.[383]

Defterde son olarak onarım inşaatında çalışan neccar, rençber, hamamcı, nakkaş, taşçı, lağımcı, duvarcı, kurşuncu ve mutemede verilen günlük ve toplam yevmiye miktarı hesaplanmıştır. Defterin devamında ise Atik Ali Paşa'nın Karagümrük'teki camisi ile aynı vakfa ait Kariye Camisi'nin depremden sonra yapılan onarımlarının muhasebesi yer almaktadır. Altı varaklık defterin arkasındaki bir sayfada kısa bir de açıklama bulunmaktadır. Açıklama, defterin başında cami ile birlikte keşfinin yapıldığı aktarılan mektep duvarlarının tamamen, medresenin de on altı adet kâgir ocak ile duvarların tamamı harap olduğu için yeniden inşa edileceğine ilişkindir. Bir başka deyişle başta mektep ve medresenin keşfi yapılıp onarımına karar verilmiş fakat söz konusu yapılar onarılmayacak derecede hasarlı olduğu için yeniden inşa edilmeleri uygun görülmüş ve masrafların, cami ile birlikte yapılan keşfin dışında tutulması istenmiştir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bu kapsamlı onarımdan sonra XIX. yüzyılda yapılmış onarımlara ait pek çok yazışmaya daha rastlanmaktadır.[384]

19 Şevval 1265/6 Eylül 1849'da yazılan belgeye göre caminin minaresi tamir olunmuştur.[385] 5104 kuruşa yapılan onarımın Evkaf-ı Hümayun Nezareti bütçesinden ödenmesi istenmektedir.

[383] Parmaklıkları gösteren eski bir fotoğraf için bkz. Deniz Mazlum, **a.g.e.,** s. 182.
[384] BOA., İ.DH.,11495.

1268-69/1852 tarihli yazışmalarda ise *Ebubekir Efendi* tarafından cami ve külliyesinin onarım için keşfi yapılmış, 15.000 küsur masraf çıkarıldıktan sonra ikinci bir keşif daha yapılmış ve aynı onarımın masrafları 14.700 küsur olarak değişmiştir.[386] Bu keşif defterine ve onarımın ayrıntılarına ait başka bilgiye rastlanmamaktadır.[387]

1276/ 1860 tarihli başka birkaç yazışmada da[388] İstanbul'daki birkaç cami ile birlikte Atik Ali Paşa Camisi ve minaresinin onarımı istenmektedir. Yapının onarım maliyeti 3.152 kuruş olarak belirlenmiştir.

18 Muharrem 1303/27 Ekim 1885 tarihli Nezâret-i Evkâf-ı Hümâyûn Masârıfât-ı Umûmiye İdâresi'nce yazılmış bir belgede, caminin 1879/1880'da bir yangın geçirdiği, bu yangından dolayı bazı yerlerinin tehlikeli bir şekilde durduğu ve acilen onarıma ihtiyacı olduğu belirtilmektedir.[389] Lüzum üzerine şifahen verilen tamirat izninden sonra caminin bir kısmı *Tamirat Memuru Hacı Osman* bir kısmı da *Nazif Efendi* tarafından onarılmıştır. Hacı Osman'ın yaptığı onarımın tutarı 67.984 kuruş ve daha önceden onarılmış bazı yapılardan arta kalıp bu onarımda kullanılmış malzemenin fiyatı 12.331 buçuk kuruş ve toplamda mecîdî 20 kuruş hesabıyla 80.315 buçuk kuruş olarak hesaplanmıştır. Bu onarımda fazla kalan malzeme ile cami şadırvanının mermer sütunlarından çıkarılan eski bileziklerin hurdacıya satılmasıyla elde edilen para, bu miktardan düşürülünce 73.012 buçuk kuruşa karşılık gelmiştir. Ancak Şehremaneti tarafından yapılan ikinci keşifte Hacı Osman tarafından onarımı yapılacak yerlerin mecîdî 19 kuruş hesabıyla 74.754 kuruş 10 paraya mal olacağı anlaşılmıştır. Mecîdî 20 kuruştan hesaplandığında yüzde 5 iskontoyla 78.688 buçuk kuruşluk bir hesapla karşılaşılmaktadır. Belgenin devamı mecîdî 19 ve 20 kuruşa hesaplandığında arada oluşan farkın ne şekilde

[385] Bu belgenin çevirisi için Ayşe Üstün'ün çalışmasından yararlanılmıştır. Bkz. Ayşe Üstün, **Osmanlı Arşivindeki İstanbul Cami ve Türbelerinin Tamiriyle İlgili Belgeler,** DEÜSBE, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2000, s.191,302.

[386] BOA., İ. MVL., 242–8707–1, 2.

[387] Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 20 Şaban 1268/9 Haziran 1852 tarihli bir mazabata da bu onarımla ilgilidir. Mazbata bahsi geçen belge ile aynı bilgileri içermektedir. Bkz. BOA. MVL, 331-91.

[388] BOA., İ. MVL., 428–18809–1, 2.

[389] BOA., İ. ŞD., 78–4596.

giderilebileceği ile ilgili olup onarımlara ait bir ayrıntı içermemektedir. Belgenin sonlarında *Atîk Ali Paşa Vakıfları beyninde îrâd ve masraf vechile ve dört bin yedi yüz elli guruşun mûmâ-ileyh Osman Efendi'nin kabûlü vechile müteveffâ Mösyö Doroni'nin veresesine ve yüz iki guruşun mûmâ-ileyh Osman Efendi'ye nakden doksan yedi senesi büdcesi tertibinden mecîdî on dokuz guruş hesâbıyla îfâsına ve mecmû '-ı masarıfın ale'l-usûl müşârun-ileyh Atîk Ali Paşa Vakfı'na masraf kaydına…* şeklindeki ifade yer almaktadır. Bu ifadelerden onarım maliyetinin vefat etmiş Mösyö Doroni adında birinin mirasından karşılanacağı ve bu miktarın Atik Ali Paşa vakfının 97/1879-80 senesi bütçesine kaydedileceği anlaşılmaktadır.

1310/1893 tarihli başka bir yazışmada[390] şehremaneti tarafından yapılan keşif neticesinde mecîdî 20 kuruşa onarıldığı ve onarımın 1298/1880–81 senesi bütçesinden karşılandığı kaydedilmektedir.[391]

Daha önceden bazı araştırmacıların işaret ettiği orta kubbe ile yan kubbeleri birbirinden ayıran ve geç dönemlerde barok üslupta yeniden yapılan ayakların ise hangi onarımda yenilendiğine dair bir bilgiye rastlanmamaktadır.[392]

J. Pervititch'in XX. yüzyıl başında yapılmış sigorta haritalarında caminin bugünkü tramvay caddesine bakan, minarenin sağına eklenmiş sundurmalı bir giriş görülmektedir. Ne zaman yapıldığı bilinmeyen bu giriş, muhtemelen yola bakan cephede yer aldığı için girişi kolaylaştırmak amacıyla yapılmış ve Cumhuriyet döneminde kapatılmış olmalıdır. (Resim 115)

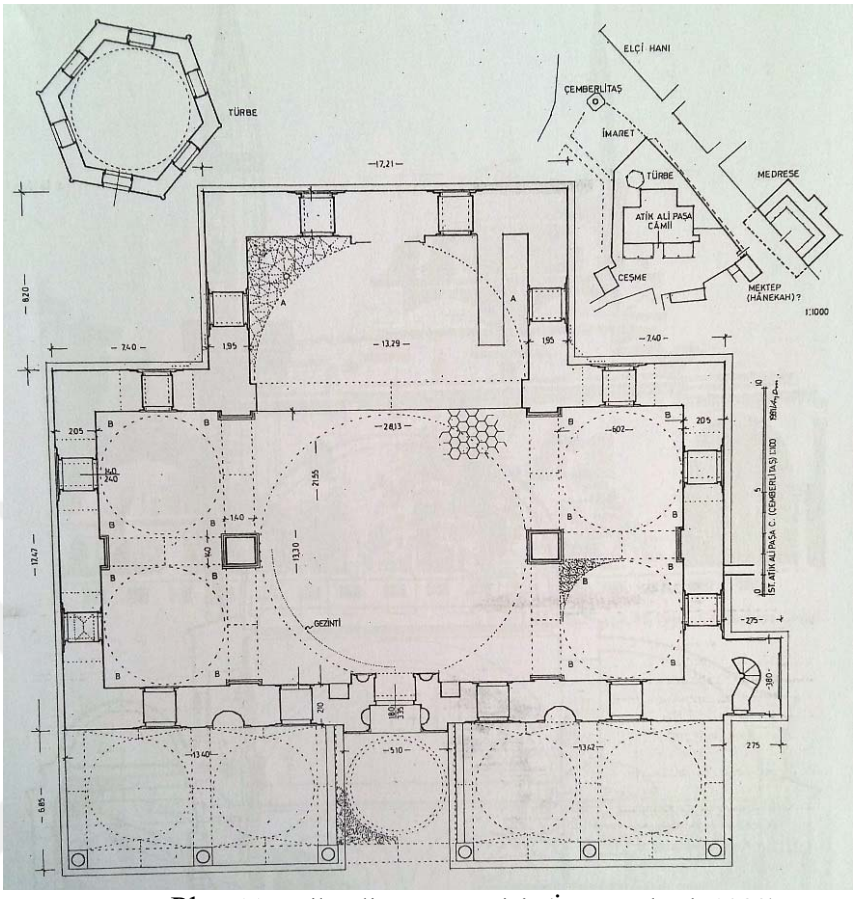
Atik Ali Paşa Camisi'nin sözü edilen verilere göre en erken tarihli onarımları 1766 depremi sonrasında olmuştur. Depremde caminin büyük kubbesi harap olduğundan yeniden inşa edilmiş, ayaklar ve kemerlerde de büyük onarımlar

390 BOA., İ.EV., 1310.

391 Bu belgenin çevirisi için Ayşe Üstün'ün çalışmasından yararlanılmıştır. Ayşe Üstün, **a.g.e.,** s.303.

392 Eyice 1553'te İstanbul'a gelen bir Alman elçilik heyetinin, bir zamanlar caminin karşısında yer alan *Elçi Hanı*'nda uzun süre kalmış olduğunu ve bu heyetteki Hans Derschwam'ın hatıralarında anlattıklarına dayanarak bu ayakların, yekpare kırmızı benekli mermerden oldukları ve pirinç bilezikler üzerine oturtulmuş olduğunu belirtmektedir. Bkz. Semavi Eyice, **a.g.m.,** (1964), s.107–108.

yapılarak, yapıda statik açıdan kalıcı sağlamlaştırmalara gidilmiştir. Ayrıca minare de şerefenin üstünden itibaren yıkıldığı için yeniden inşa edilmiştir. XIX. yüyılda da pek çok onarım geçirdiği anlaşılan yapının bu onarımlara ait keşif defteri gibi ayrıntı içeren raporlarına rastlanmamaktadır. Bu nedenle XIX. yüzyıl onarımları hakkında sınırlı bilgiler bulunmaktadır.

Plan 11. Atik Ali Paşa Camisi. (İ. A. Yüksel, 1983)

Resim 108. Divanyolu Caddesi'nden Atik Ali Paşa Camisi. (S. Derin, 2015)

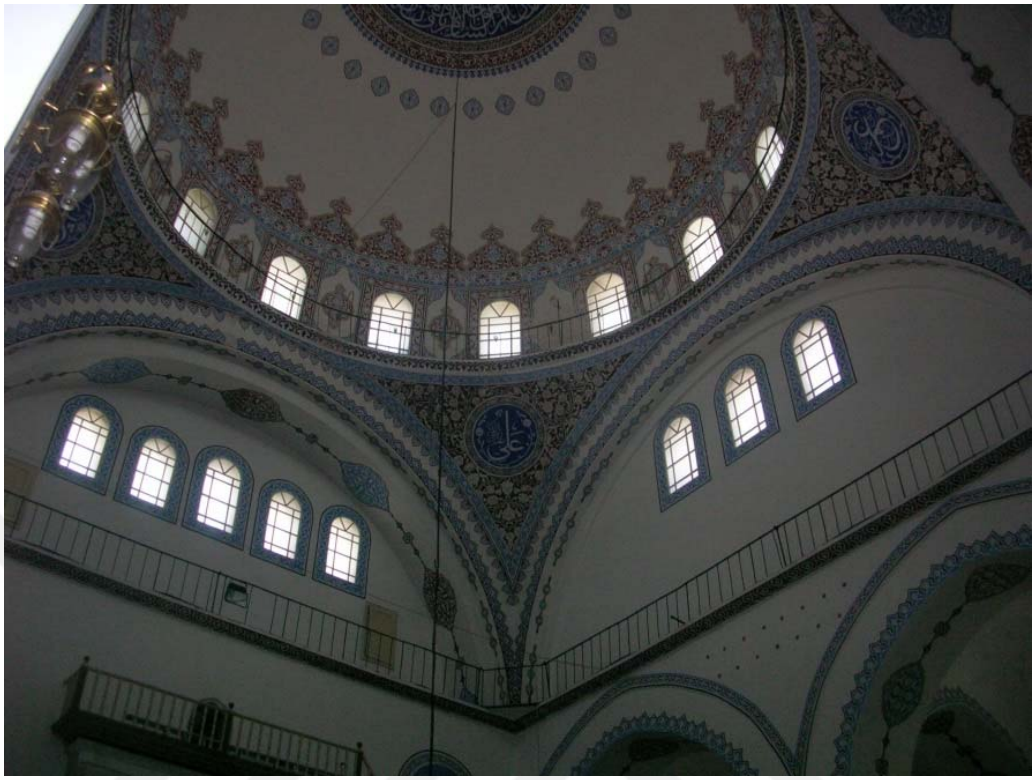
Resim 109. Atik Ali Paşa Camisi.
Son cemaat yeri. (S. Derin, 2015)

Resim 110. Atik Ali Paşa Camisi.
Taçkapı. (S. Derin, 2015)

Resim 111. Atik Ali Paşa Camisi. Minare. (S. Derin, 2015)

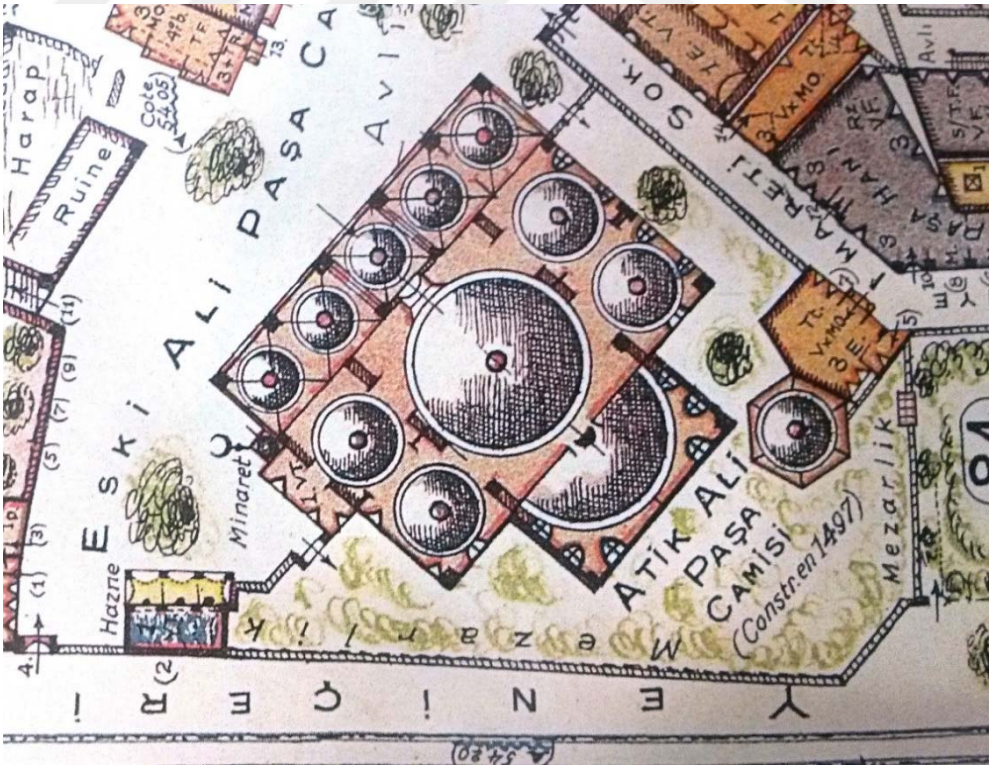
Resim 112. Atik Ali Paşa Camisi. Harim kubbesi. (S. Derin, 2015)

Resim 113. Atik Ali Paşa Camisi. Yan kubbeleri ayıran ayaklar ve kemerleri. (S. Derin, 2015)

Resim 114. Atik Ali Paşa Camisi. Mihrap önü mekânı. (S. Derin, 2015)

Resim 115. 1934 tarihli Pervititich haritasında Atik Ali Paşa Camisi'nin durumu.
(J. Pervititich, Sigorta Haritalarında İstanbul, 2003)

3.3.5. Ahi Çelebi Camisi

Yapının Yeri: Eminönü'nde, Zindan Kapısı dışında, Yoğurtçular Sokağı ile Değirmen Sokağı'nın birleştiği köşededir.

Yapının İnşa Tarihi: Yapının kapısındaki Latin harfleri ile yazılmış kitabesine göre cami 1500'de inşa edilmiştir. Ancak gerçekliği şüphelidir.[393]

Yapının Banisi: Ahi Çelebi bin Tabib Kemal'dir. Adı Mehmed olup daha çok *Ahi Çelebi* olarak tanınmıştır. Babası Tabib Kemal, Tebriz'den gelip Kastamonu'da İsfendiyaroğlu İsmail Bey'in hizmetinde bulunmuştur. Fatih'in İsfendiyaroğulları topraklarını Osmanlı topraklarına katması üzerine İstanbul'a gelmiş ve Mahmudpaşa'da muayenehane açmıştır. Ahi Çelebi de ilk tıbbi bilgilerini babasından öğrenmiş, onun ölümü üzerine devrin ünlü hekimlerinden ders alarak yetişmiştir. II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim devirlerinde sultanların hekimliğini yapmış, Kanuni devrinde de bir miktar hizmet ettikten sonra 930/1523-24 yıllarında hac dönüşü Mısır'da vefat etmiştir.[394]

Yapının Mimarı: Mimar Hayrettin ya da Mimar Sinan.[395]

Yapının Mimari Özellikleri: Yoğurtçular Camisi, Kanlıfırın Mescidi, Yemişçiler Camisi olarak da anılan yapı[396] tek kubbelidir. Doğu ve batı yönlere

---

[393] Bazı araştırmacılar kaynak göstermeksizin yapının tarihinin 905/1499 olduğunu aktarmaktadır. Latin harfleri ile yazılmış bu tarihin de buradan alınmış olması muhtemeldir. Bilgi için bkz. İhtifalci Mehmed Ziya Bey, **İstanbul ve Boğaziçi, Bizans ve Osmanlı Medeniyetlerinin Ölümsüz Mirası,** C. II, Haz. Murad A. Karavelioğlu vd. İstanbul 2003, s. 305. Aynı eserin eski harflerle baskısı için bkz. **İstanbul ve Boğaziçi, Bizans ve Osmanlı Medeniyetlerinin Asar-ı Bakiyyesi,** C. I, İstanbul 1336, s. 328-329.

[394] Bkz. Ali Haydar Bayat, **Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar,** AKMB Yay., Ankara 1999, s. 23; Mehmed Tayyip Gökbilgin, **a.g.e.,** s. 488.

[395] Mehmed Ziya kaynak göstermeden mimarının Hayrettin olduğunu aktarmaktadır. Ancak Tuhfetü'l-Mi'marin'de ve Tezkiretü'l-Ebniye'de kaydının bulunmasının yanında, Tuhfetü'l-Mi'marin'deki tamir kaydının bulunması sebebiyle Sinan'a mal edilmiş olabileceği akla gelmektedir. Bkz. Rıfkı Melul Meriç, **Mimar Sinan Hayatı, Eseri,** C. I, TTK Yay., Ankara 1965, s. 28, 77; İnci Aydın Yüksel, **a.g.e.,** s. 158.

[396] Hadika'da Kanlıfırın Camisi ile Yoğurtçular Camisi'nin ve banilerinin farklı olduğu belirtilmektedir. Buna rağmen pek çok araştırmacı yapıyı her iki isimle de anmaktadır. Bkz.

doğru genişletilmiş bu kubbeli ana ibadet mekânının önünde altı kubbeli bir son cemaat yeri ve harim duvarının kuzey batı köşesine yerleştirilmiş bir minaresi bulunmaktadır. (Plan 12) (Resim 116)

İnşa malzemesi moloztaş ve tuğladır. Ancak pek çok onarım geçirdiği anlaşılan yapının çeşitli kısımlarında, düzgün kesme taşların kullanıldığı da görülmektedir. Ayrıca minare kaidesi ve son cemaat yerindeki ayaklar da düzgün kesme taştandır.

Doğu ve batı cephelerdeki bu askı kemerler içinde yuvarlak kemerli dört pencere açıklığına yer verilmiştir. (Resim 117) Doğuda alt sırada iki adet pencere açıklığı bulunurken batıda altta dikdörtgen bir pencere üstünde üç beyzi pencere vardır. Güney cephesinde ise alt sırada oldukça yüksek iki pencereye, üstte askı kemer içinde ise üç adet yuvarlak kemerli açıklığa yer verilmiştir. (Resim 118)

Kareye yakın kaide üzerine oturan minarede silindirik gövde ile kaide arasında daha küçük çaplı ve yine kareye yakın bir kürsü yer almaktadır. Silindirik gövdenin bitiminde kalın bir bilezik ile şerefeye geçilmektedir. Şerefe korkulukları taştandır ve külah kurşunla kaplıdır. (Resim 119)

Kuzeydeki son cemaat yerinde üç geniş tuğla kemerin ortada olanında son cemaat yeri giriş açıklığı vardır. Açıklık mermerden ve Bursa kemerlidir. Girişin iki yanındaki kemerler içinde ikişer pencere açıklığı bulunmaktadır. Son cemaat yerinin doğu kenarının kuzey ucu tuğla kemerlidir ve içinde bir adet pencere açıklığı, güney ucunda ise düzgün kesme taş duvarın ortasında dikdörtgen pencere açıklığı yer almaktadır. Batı kenarının kuzey ucunda ise altında çeşme bulunan iki katlı ek bir mekân vardır. Güney ucunda da dikdörtgen açıklıklı pencere bulunmaktadır. (Resim 120)

Cami ibadet mekânında, kubbeyi taşıyan kemerlerin iç açıklıkları kareye yakındır. Harim doğu ve batı tarafından yarım tonozlu dar mekânlarla belli bir

Ayvansarayi vd., **a.g.e.,** s.323-324; Tahsin Öz, **İstanbul Camileri**, C. 1, TTK Yay., İBB Kültür A. Ş. Yayınları, İstanbul 2013, s.24.

yüksekliğe kadar genişletilmiştir. Bu genişletilmiş kısımlar üzerinde kubbeyi taşıyan tuğladan askı kemerler görülmektedir. Son cemaat yerindeki altı kubbeyi taşıyan ayaklar birbirine tuğladan sivri geniş kemerlerle bağlanmıştır. Harime giriş basık kemerli bir açıklıkla sağlanmaktadır. Harimde minare kapısına batı duvarındaki ahşap merdivenle çıkılmaktadır. Kubbe kasnaksızdır ve son cemaat yerindekine benzer geniş kemerli fil ayakları ile taşınmaktadır. (Resim 121) Mihrap nişi çeyrek kavsayla örtülü ve oldukça basittir. Minber ahşaptandır ve muhtemelen geç dönem onarımlarından birinde yerleştirilmiştir. (Resim 122)

Yapının Süsleme Özellikleri: Son cemaat yeri ve harimde geç dönem onarımlarından birinde yapıldığı anlaşılan bitkisel karakterli kalemişi süslemeler yer almaktadır.

Yapılan Müdahaleler: Tuhfetü'l-Mi'marin'de verilen bilgiye göre cami yanmış ve Mimar Sinan tarafından onarılmıştır.[397] Bu yangın olasılıkla 946/1539'da çıkan *Zindankapı Yangını* olup Osmanlı'da geniş alanlara yayılan yangınlarının en eskilerindendir ve camiyi tamamen yakmıştır.[398] Bu tarihten sonra cami yine 1653'te Haliç sahilinde çıkan yangında hasar görmüştür.[399]

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yapının onarımları hakkında yapılan bazı resmi evraklara rastlamak mümkündür. XIX. yüzyıl ve sonrasına ait bu belgelerden 25 Recep 1265/16 Haziran 1849 tarihli olanı, caminin 1848'de yandığını anlatmaktadır.[400] Belgeye göre keşifler neticesinde caminin ve eski kurşunlarının tamirinin 89.467 kuruşa yapılacağı öngörülmektedir. Ancak kışın gelmesiyle caminin temelden su çekmesi neticesinde bazı mahallerinin harap olduğu belirtilmekte, minarenin de *kaimen* yani ayakta onarılamayacağı anlaşıldığından yıkılıp yeniden yapılması gerekmektedir. Bu onarımlar için ikinci bir keşif yapılmış ve bunun da maliyeti bir yük 51.000 kuruş olarak belirlenmiştir. Onarımdan bir sene sonra, civar

[397] Rıfkı Melul Meriç, **a.g.e.,** s.28.
[398] Mustafa Cezar, **a.g.m.**, s. 330.
[399] Mustafa Cezar, **a.g.m.**, s. 336.
[400] BOA., İ. DH,196- 11124-1-2.

sakinlerinin cami bitişiğindeki çeşmenin ihtiyaç üzerine onarılması yolunda dilekçeler verdikleri mevcut yazışmalardan anlaşılmaktadır.[401] Yine çeşmenin üzerindeki kurşunun değiştirilmesi ve onarımın 8.049 kuruşa mal olacağı belgede yer alan diğer bir bilgidir.

9 Safer 1269/22 Kasım 1852 tarihli, ticaret nazırına yazılan bir başka belge[402] ise oldukça dikkat çekicidir. Belgeye göre *İstefan/Stefan Kalfa* adında bir mimar ya da belgede geçtiği şekliyle *mühendis* yapının onarım işinden sorumludur ve caminin bazı mahallerinin onarımı için *Kiryako Kalfa* adlı birini tayin etmiştir. Onarımların masraflarını Rıza Efendi ve Şefik Beyefendi adlı iki kişi karşılamaktadır. Ancak Kiryako keşif haricinde yaptığı bazı onarım masraflarını talep ettiğinden, söz konusu kişiler Kiryako'nun yaptığı işlerin incelenmesi için ticaret nezaretine şikâyette bulunmuşlardır. Bunun üzerine birinci ve ikinci keşif defterleri getirtilmiş, İstefan/Stefan Kalfa ile birkaç tanık çağırılarak onarımların kontrolü yapılmıştır. Kontroller neticesinde 1600 kuruşluk minberin oyma masrafına ve mermer kapı sövesinin 500 kuruş masrafla tamir edilmiş olması maddelerine birinci keşif defterinde yer verilmediği görülmüştür. Ayrıca pencerelerde yapılacak bazı onarımların da keşif defterinde gösterilmesine rağmen yapılmadığı İstefan/Stefan Kalfa'nın da onayı ile anlaşılmıştır. Bunun üzerine *Kiryako, ebniye-i miriye ve vakfiyede istihdam olunmayacak* şeklinde bir karar verilmiştir. Belgenin önemli tarafı ise bu olayın emsal teşkil eder nitelikte olması ve inşaat işlerine yeni uygulamalar getirilmesidir. Olay neticesinde bir inşaat kalfası haksız kazanç elde etmekten suçlu bulunmuş ve sonrasında benzer durumların yaşanması ihtimaline karşı inşaatların sorumlu mimarından izin pusulası alınmadığı müddetçe, keşif harici bedel ödenmemesine karar verilmiştir. Ayrıca bundan böyle yapılacak inşaat işlerinde keşif defterlerinin güvenilirliği tartışmasız olduğu için binaların çizimleri, her türlü eşyanın fiyatı, cinsi, ölçüsü ve miktarıyla tahrir ve keşfi yapacak mühendisin isminin dahi açık açık bu defterlere yazılması şart koşulmaktadır. Belgede onarımlarla ilgili olarak fazla teknik detaya yer verilmemekle birlikte minber, kapı ve pencerelerde

[401] BOA., MVL.,326-44-1.
[402] BOA., A. MKT. MVL. 65-14-1.

birtakım onarımların yapıldığı belirtilmektedir. Ancak 14 Cemaziyülevvel 1269/23 Şubat 1853 tarihli Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne yazılan bir belgede yeniden İstefan/Stefan Kalfa'nın adı geçmektedir.[403] Bu belgeden yukarıda sözü edilen onarımın yangın neticesinde yapıldığı anlaşılmaktadır.

10 Cemaziyülevvel 1314/17 Ekim 1896 tarihli diğer bir belgede hasar gören yapının onarılmak üzere keşfinin yapıldığı ancak sonradan minare dışında geri kalan bütün kısımlarının yıkılıp fevkani olarak alt katta iki dükkânla yeniden inşasının daha faydalı olunacağı bilgileri yer almaktadır.[404] Yapının 443.356 kuruş masrafla, fevkani olarak yeniden inşa edilmek istendiğine dair keşif defterlerine de ulaşılmıştır.[405] Keşif defterleri ile birlikte yeni yapılacak fevkani caminin plan ve cephe çizimleri de bulunmaktadır.[406] *Yemiş İskelesi'nde vâki' Ahi Çelebi Câmi'-i Şerîfi'nin minaresinden mâ'adâ kısmının hedmiyle müceddeden inşâsı masârıfını mübeyyin keşf-i evvel defterdir* başlığıyla verilen keşif defteri oldukça ayrıntılı bir biçimde inşaatın başlamasından bitimine kadar olan bütün süreçleri ve kullanılan malzemeleri tarif etmektedir. XIX. yüzyılda bir inşaatın nasıl yapıldığına dair pek çok şey anlatan bu defterlerdeki öneriler, nedeni kesin olarak bilinmeyen bir şekilde, uygulanma imkânı bulamamıştır. Nitekim gerek keşif defterlerine gerekse bu onarıma ait olduğu anlaşılan plan ve kesite (Resim 123, 124, 125) bakılarak yeni inşaatın yapılmamış olduğu sonucuna varılmaktadır. Muhtemelen yeniden inşa süreci, uzun ve pahalı bir yöntem olduğu için gerçekleştirilmemiştir. Caminin 1894 depreminde büyük hasar gördüğü bilinmektedir.[407] Bu onarım deprem sonrasında yapılmak istenmiş ancak yeniden inşası gerçekleşmeyen yapıda, basit onarımlara gidilmiş olmalıdır.

Pervititich'in sigorta haritalarından yüzyıl başında yapının son cemaat yerindeki kubbeli altı mekândan öndeki üçünün olmadığı ve harimi doğu-batı

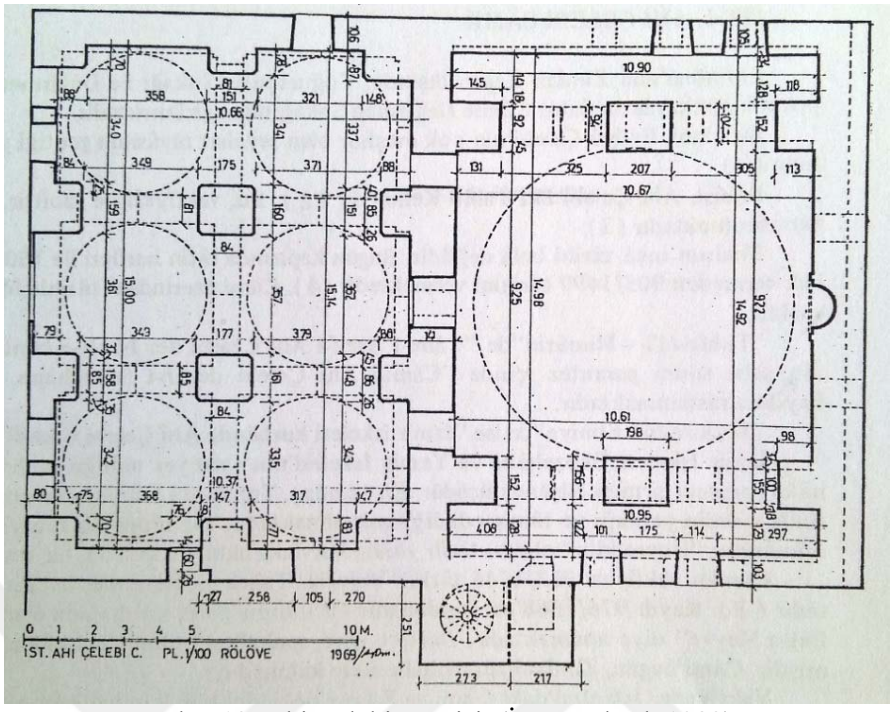
[403] BOA., A. MKT. NZL., 73-16-1.
[404] BOA., BEO., 857-64270-1.
[405] BOA., EV. d., 36531.
[406] Plan ve cephe çizimleri için bkz. Abdulkadir Dündar, **Arşivdeki Plan ve Çizimler Işığı Altında Osmanlı İmar Sistemi**, AÜSBE, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1999, Şek. 30–31.
[407] Mustafa Cezar, **a.g.m.**, s. 392.

yönünde genişleten dar mekânın da yakın bir tarihte eklendiği anlaşılmaktadır.[408] (Resim 126) Ayrıca ayakların genişletilmesi ve caminin içinin doldurulmasının da 100 senelik bir dönem içinde gerçekleştirildiği bilinmektedir. Cami sola doğru kaydığı için yine bu yüzyılda esaslı bir onarımda kalın fil ayakları yapılmıştır.[409]

Yapının bugünkü durumu gözlendiğinde pek çok ek ve müdahaleye maruz kaldığı ancak bu müdahalelerin pek bilinmediği anlaşılmaktadır. Mevcut kaynaklarda yapının XVI. yüzyılda Sinan trafından onarılmış olduğu yönünde bilgiler bulunmakla birlikte bu onarımların nitelik ve boyutları hakkında bir bilgi içermemektedirler. Caminin İstanbul'un en işlek ticaret bölgesinde yer alması sebebiyle, bölgede çıkan çok sayıda yangından etkilenmiş olması gerekir. Yine İstanbul'da meydana gelen 1509, 1648 ve 1766 depremlerinden sonra tamiratlar yapılıp yapılmadığı konusunda bir bilgiye rastlanmamıştır. 1894 depreminden sonra ise ayrıntılı olarak hazırlanmış bir proje bulunmakla birlikte bunun uygulanmadığı projedeki plan ve çizimlere bakarak kolayca anlaşılabilmektedir.

[408] Pervititich, **a.g.e.**

[409] Yükel, İstanbul Ansiklopedisi'ndeki bilgilere göre camide 55 yıl imamlık yapan Hacı Hasan Efendi'nin hatıralarına dayanarak cami mihrabının sağından tatlı bir su fışkırdığını ve caminin içinin bele kadar suyla dolduğunu kaydetmektedir. Suyun denize atılması fayda etmez ve cami sola doğru meyleder. Bunun üzerine esaslı bir onarım yapılmak üzere faaliyete geçilir. Su basan kısım toprakla doldurulur. Kalın fil ayakları da bu tamirde yapılır. Bkz. İ. Aydın Yüksel, **a.g.e**, s.159.

Plan 12. Ahi Çelebi Camisi. (İ. A. Yüksel, 1983)

Resim 116. Ahi Çelebi Camisi. (S. Derin, 2015)

Resim 117. Ahi Çelebi Camisi. Doğu cephesi. (S. Derin, 2015)

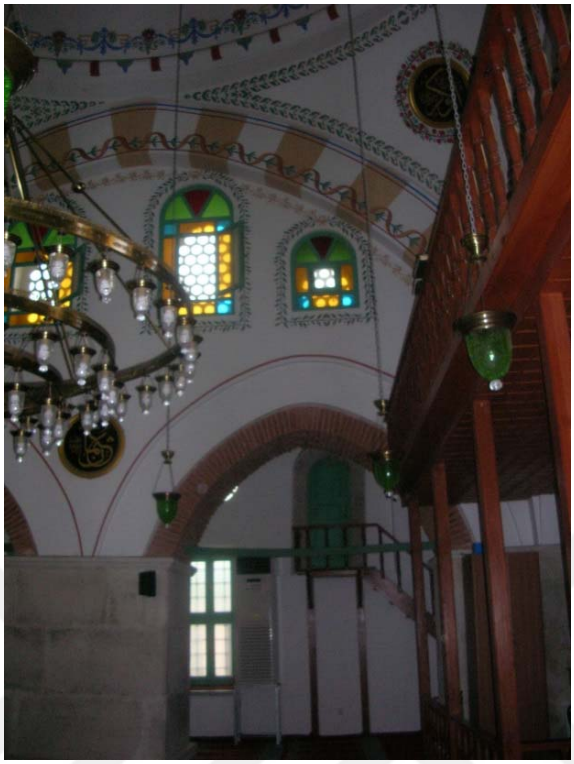
Resim 118. Ahi Çelebi Camisi. Güney cephesi. (S. Derin, 2015)

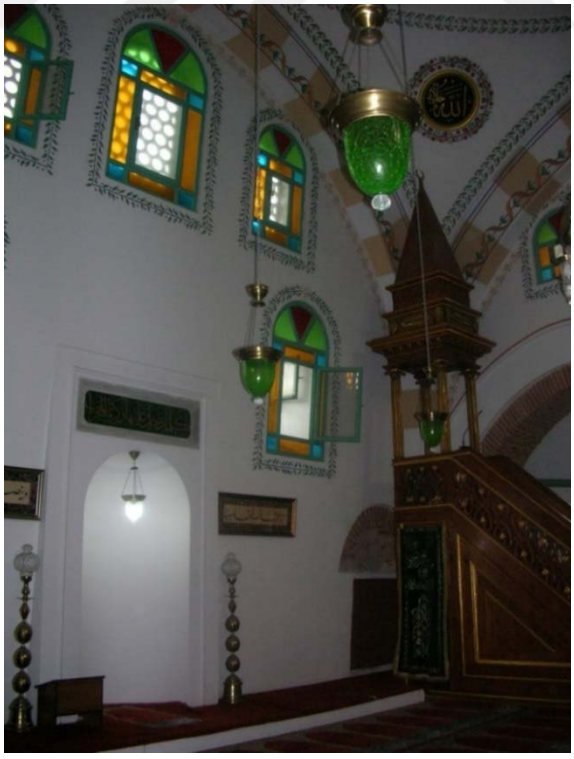
Resim 119. Ahi Çelebi Camisi. Kuzey cephesi. (S. Derin, 2015)

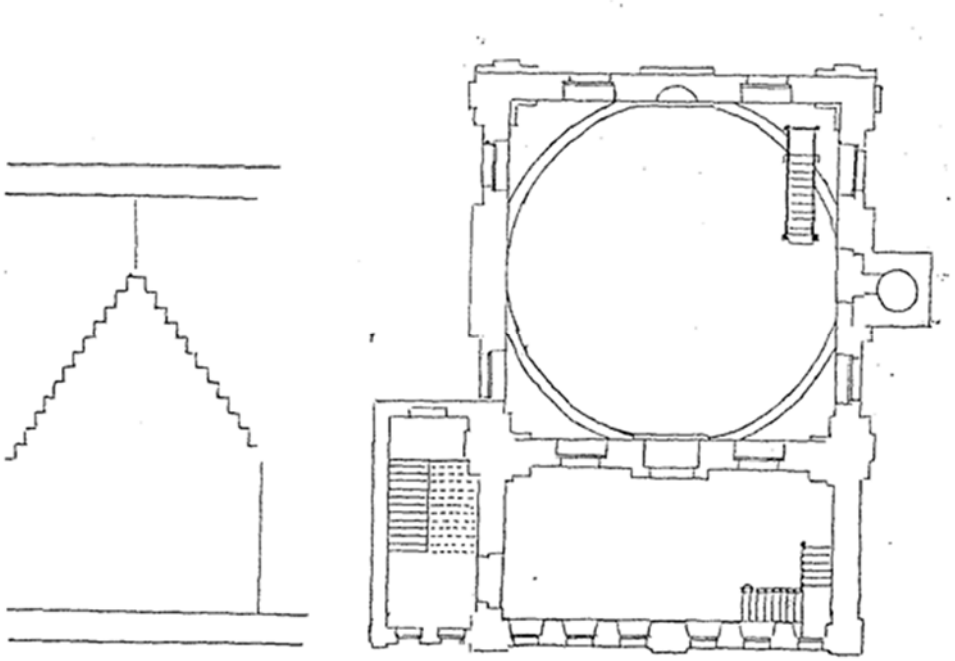
Resim 120. Ahi Çelebi Camisi. Son cemaat yeri kemer ve ayakları (S. Derin, 2015)

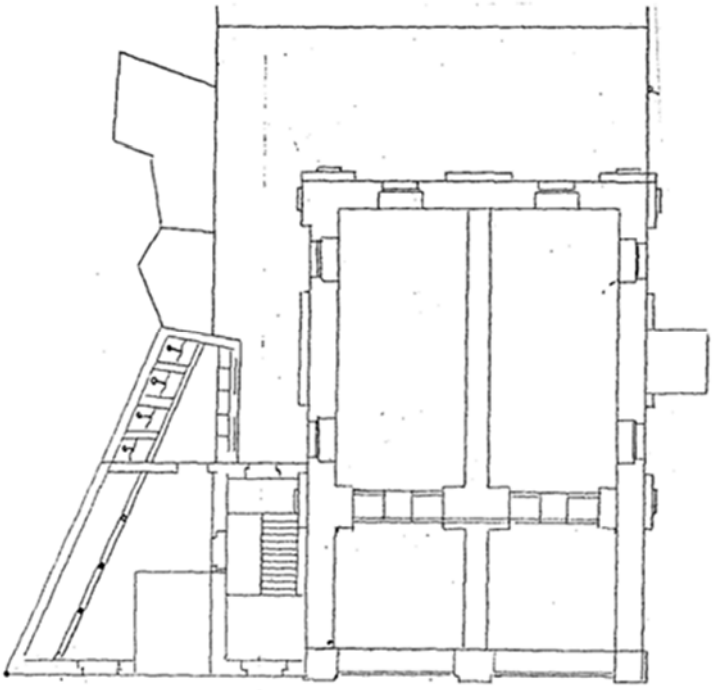
Resim 121. Ahi Çelebi Camisi. Harim kubbesini taşıyan ayaklar. (S. Derin, 2015)

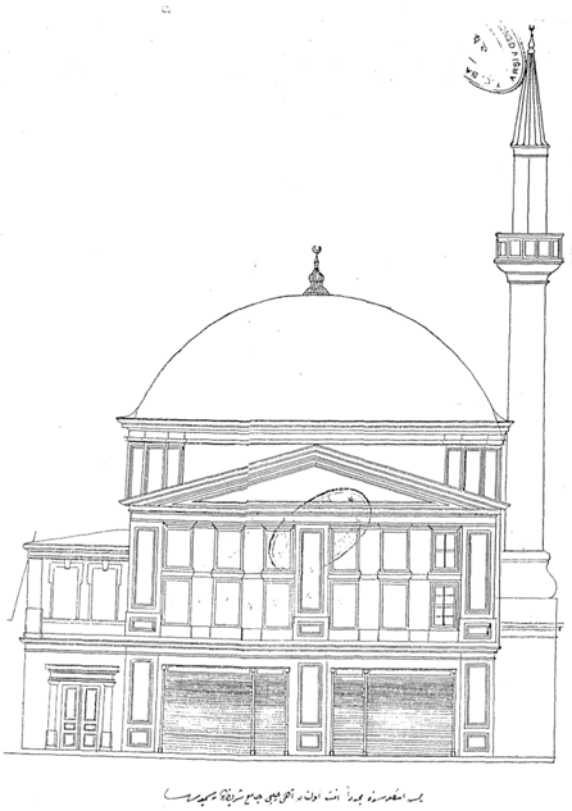
Resim 122. Ahi Çelebi Camisi. Mihrap ve minber. (S. Derin, 2015)

Resim 123. Ahi Çelebi Camisi. Yeniden inşa projesine ait alt kat planı. (A. Dündar, 1999)

Resim 124. Ahi Çelebi Camisi. Yeniden inşa projesine ait üst kat planı. (A. Dündar, 1999)

Resim 125. Ahi Çelebi Camisi. Yeniden inşa projesine ait cephe çizimi. (A. Dündar, 1999)

Resim 126. 1934 tarihli Pervititich Haritasında Ahi Çelebi Camisi'nin durumu.
(J. Pervititich, Sigorta Haritalarında İstanbul, 2003)

3.3.6. Bayezid Camisi

Yapının Yeri: Bayezid Semti'nde aynı adla anılan meydanda yer almaktadır.[410]

Yapının İnşa Tarihi: Taçkapı üzerinde yer alan kitabeye göre 906/1500 ile 911/1505 seneleri arasında inşa edilmiştir.

Yapının Banisi: Sultan II. Bayezid.

Yapının Mimarı: Mimar Kemalettin, Mimar Hayrettin veya Yakup Şah bin Sultan Şah.[411]

Yapının Mimari Özellikleri: Cami, tabhane, medrese, mektep, imaret, kervansaray, çifte hamam ve türbenin de bulunduğu büyük bir külliyenin merkezinde yer almaktadır. [412]

Yapı dört ayak üzerine oturan merkezi bir kubbe, kubbenin kuzey ve güneyinde birer yarım kubbe, doğu ve batısında dörder küçük kubbeli birim, kuzeyinde 24 kubbeli bir son cemaat avlusu, avlu ile caminin birleştiği noktalarda bulun iki minare ve binanın iki tarafındaki beşer kubbeli tabhane mekânlarından oluşmaktadır.[413] (Plan 13) (Resim 127, 128)

İnşa malzemesi küfekiden düzgün kesme taş, kemer ve bordürlerde renkli mermerdir.

---

[410] Kuban'a göre, Bizans devrinde *Tauri Forumu* olarak adlandırılan alanın, caminin yapıldığı dönemde boş olması ve sultan sarayına yakınlığı göz önünde bulundurulmuştur. Bkz. Doğan Kuban, **a.g.e.** (2010a), s. 279.

[411] Mimarı kesin olarak bilinmemekle birlikte çeşitli görüşler bulunmaktadır. Konu ile ilgili olarak Rıfkı Melül Meriç'in son derece kapsamlı bir makalesi bulunmaktadır. Yazar, makalesinde tarihi yazmalara dayanarak mimarın Yakup Şah bin Sultan Şah olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Rıfkı Melul Meriç, "Beyazıd Camii Mimarı", **TİSTEAD**, C. 2 (1957), s. 5–76.

[412] Cami tadilatta olduğu için avlu ve harimde fotoğraf çekilememiştir. Bu sebeple eski fotoğraf ve kartpostallardan yararlanılmıştır.

[413] Cami klasik Osmanlı mimari geleneğinin başlangıcı sayılmaktadır. Yapının Üçşerefeli ve eski Fatih camisinin plan şemasını geliştirerek klasik dönem mimarisine katkıda bulunduğu düşünülmektedir. Bkz. Doğan Kuban, **a.g.e.,** (2007), s. 201, 204.

Yapının kuzeyinde yer alan avluya üç yöndeki kapılardan giriş sağlanmaktadır. Kuzeydeki taçkapı şeklinde düzenlenmiş giriş, cepheden ve saçak hizasından yukarı bir miktar çıkıntı yapmaktadır. Kavsarası mukarnaslıdır ve köşeliklerinde birer kabara yer almaktadır. Giriş açıklığını örten basık kemer, renkli mermerden zıvanalı geçmelerle oluşturulmuştur. Taçkapı bordürü saçak seviyesindeki palmetlerle taçlandırılmıştır. (Resim129-130) Doğu ve batı kanatlarda bulunan tali kapılar da kuzeydekine benzer şekildedir. Avlu cephesinde alt ve üst sıralarda toplam 18 pencereye yer verilmiştir.[414] Bunlardan alttakiler dikdörtgen açıklıklar şeklinde ve daha büyüktür üzerinde kırmızı ve beyaz renkli mermerden sivri birer kemer yer almaktadır. Üst sıradakilerde daha küçük boyutludur ve renkli mermerden sivri kemerle son bulmaktadır.

Tek şerefeli iki minare, caminin her iki tabhane bölümünün ucuna yerleştirilmiş kare kaideler üzerinde yükselmektedir.[415] Kaideler üzerinde iki yönde dikdörtgen ve sivri kemerli çökertmeler bulunurken kuzeyde aynı formlarda minare girişi yer almaktadır. Köşelerde birer mukarnas başlıklı sütunçeye yer verilmiştir. Çökertme ve sütun üstünde panolar halinde kırmızı renkli taşlarla kakılmış dekoratif panolar bulunmaktadır. Kaideler profilli saçaklar ve üzerinde palmet fistosu ile sonlanmaktadır. Kaideler üzerinde üçgen kuşaklı pabuçlarla silindirik gövdelere geçilmektedir. Pabuç ve gövde arasında kaytan birer silme bulunmaktadır. Minarelerden doğudakinde gövde, pişmiş topraktan kırmızı renkli süslemelerle başlamakta ve sonlanmaktadır. Gövde boyunca yine aynı malzemeden sekiz şerit bulunmaktadır. Batıdaki ise bezemesizdir. Her iki minarenin şerefesi de mukarnaslı, korkuluklar ise taştan ve şebekelidir. (Resim131)

Avluda yeşil, pembe, gri ve kırmızı granit mermerden sütunlar üzerinde Türk üçgenlerinden oluşan başlıklar yer almaktadır. Sütunların beyaz mermerden profilli kaideleri ve pirinçten bilezikleri bulunmaktadır. Revak kemerleri de renklidir ve

[414] Bkz. İnci Aydın Yüksel, **a.g.e.,** s.192.

[415] Eyice, minarelerden batıdakinin orijinal, hatta Selçuklu'dan Osmanlı'ya geçişin İstanbul'daki tek örneği, doğudakinin ise pabuçtan itibaren yeni olduğunu düşünmektedir. Yazara göre özellikle kaideler adeta başlı başına birer mimari abidedir. Bkz. Semavi Eyice, **a.g.m.**, (1963), s. 40, 41.

kemerler arasında birer kabara yer almaktadır. Avlu kubbelerinden girişler üzerine rastlayanların geçişleri mukarnas dolgulu, diğer hepsi Türk üçgenlidir. Pencereler dikdörtgen açıklıklı ve mermerden sövelere sahiptir. Üzerinde sövelerden bağımsız şekilde duran sivri kemerler bulunmaktadır. Son cemaat yeri önündeki revak kemerinin ortada olanı daha geniştir ve yüksek bir alınlıkla vurgulanmıştır. Avlunun ortasında sekiz yeşil mermer sütunun taşıdığı kubbesiyle bir şadırvan bulunmaktadır. (Resim 132, 133, 134)

Caminin kuzey cephesinin ortasında taçkapı yer almaktadır. Basık kemerli giriş açıklığı üzerinde caminin inşa kitabesi vardır. Profilli silmelerle çevrelenmiş taçkapı nişi mukarnaslıdır. Köşeliklerde birer kabara, sağ ve solunda ise birer kum saati yer almaktadır. Kapının iki yanındaki iki pencere arasında birer dış mihrap bulunmaktadır. (Resim 135) Harime kuzeydeki kapı dışında doğu ve batıda yer alan iki açıklıkla daha girilebilmektedir. Bunlar da renkli mermerden basık kemerli açıklıklardır.

Harim çok sayıda sivri kemerli ve dikdörtgen açıklıklı pencere ile oldukça aydınlık bir mekân olarak tasarlanmıştır. Üst sırada ise genellikle yuvarlak formlu pencere açıklıkları bulunmaktadır. (Resim 136) Büyük kubbe dört adet fil ayağı ile taşınmakta ve her ayakta sonradan 75 cm. kalınlığında demir kenetlerle eklenen kısımlar bulunmaktadır.[416] Giriş duvarında konsollar üzerine oturtulmuş mermer kadınlar mahfili yer almaktadır. Merkezi kubbeyi taşıyan ayaklar arasında, doğu-batı yönünde iki adet mukarnaslı başlığı olan büyük sütunlar, büyük kubbe ve yanlardaki kubbelerin kemerlerini desteklemektedir. (Resim 137) Merkezi kubbe kuzey ve güneyine yerleştirilen yarım kubbelerle desteklenmektedir. Doğu ve batıda yer alan sahınlara ise dörder küçük kubbeli birim eklenmiştir. (Resim 138)

Harimde biri müezzin diğeri hünkâr mahfili olmak üzere iki mermer mahfil bulunmaktadır. Profilli 10 adet mermer ayak üzerinde taşınan müezzin mahfili, harim güney duvarına bakışta sol tarafta bulunmaktadır. Ayaklar arasında Bursa kemeri

[416] Bu eklerin Sinan'ın yaptığı onarımlarda yapılmış olabileceği düşünülmektedir. Bkz. İnci Aydın Yüksel, **a.g.e.,** s.194.

formunda uçları armudi ve köşeleri rumi motiflerle bezeli kemerler yer almaktadır. Kemerlerin hemen üstünde bir sıra rumili süs şeridi vardır ve daha üstte üç sıra mukarnas dolgulu şerit ile adeta saçak görünümü elde edilmiştir. Mermer şebekeli korkuluğu bulunan mahfile 12 basamaklı merdiven ile çıkılmaktadır. (Resim 139)

Hünkâr mahfili ise harim güney duvarına bakışta sağ tarafta bulunmaktadır. Mahfil 10 adet çeşitli renk ve çaptan oluşan mermer sütun üzerinde sütunlara oranla oldukça iri boyutlu mukarnaslı başlıklara oturmaktadır. Korkuluk mermer şebekelidir. (Resim 140)

Yedi kenarlıdır mermer mihrabın kavsarası mukarnaslıdır ve köşelerine birer kabara yerleştirilmiştir. Kavsara, burmalı sivri bir kemer ile kuşatılmıştır. Kuşatma kemerinin köşelikleri çeşitli bitkisel motiflerle bezelidir. Mihrap nişinin iki yanında siyah ve beyaz mermerden, dönen kum saati formunda birer sütunçeye yer verilmiştir. Mihrabı sınırlayan silmeler yukarıda palmetlerin oluşturduğu tepeliklerle taçlandırılmıştır. (Resim 141)

Minber mermerden ve oldukça süslüdür. Aynalık ve korkuluk ajur tekniğinde geometrik desenlerle bezeliyken süpürgelik kısmında yer alan üç adet dilimli dekoratif kemerin köşelikleri de bitkisel motiflerle kaplanmıştır. Kapısı, siyah ve beyaz mermer kakma olarak yapılmış basık kemerlidir. Kemer köşeliklerinde birer kabara bulunmaktadır ve üstte Kelime-i Şehadet yazılıdır. Mukarnaslı başlık, zengin rumilerle süslü bir taçla sonlanmaktadır. (Resim 142)

Tabhane mekânlarının, caminin ilk inşaatında camiden bağımsız kapalı mekânlar olarak tasarlandığı bilinmektedir.[417] Günümüzde ise mekanlara giriş hem

[417] Caminin onarımlarına ilişkin elde ettiğimiz belgelerden, aşağıda sözü edilecek Sinan'ın yaptığı onarıma ait keşif defterlerinde, tabhane mekânlarının cami ile organik bağı olmadığı açıkça belirtilmektedir. Söz konusu mekânların bugün camiye açılan tabhane hücrelerinin özgün durumda camiye bitişik olarak inşa edilen kapalı mekânlar olduğu bilgisini ilk olarak Evliya Çelebi'den öğrenmekteyiz. Kuban ise Evliya Çelebi'nin naklettiklerine dayanarak tabhaneleri şu şekilde anlatmaktadır: *Özgün durumlarında iki tabhaneden her biri anıtsal bir Taçkapıdan girilen kubbeli bir sofa etrafında ocaklı dört odadan oluşuyordu. Orta sofa ise kubbe feneriyle aydınlatılıyordu.*

kuzeydeki taçkapılarla hem de harimden yapılmaktadır. İbadet mekânının doğu ve batısının kuzey ucunda yer alan bu mekânlar kendi içinde simetrik bir plana sahiptir.[418] Mekânlar enine dikdörtgen plan şemasına sahiptir. Ortada merkezi kubbeli bir dağılım mekânı ve dört tarafındaki kubbeli mekânlardan oluşmaktadır. Bu mekânlar birbirlerine birer kemer ile açılmaktadır. (Resim 143) Tabhane hücrelerinin her biri içinde orijinalinin ocak olduğu düşünülen bir de niş bulunmaktadır.[419]

Yapının Süsleme Özellikleri: Bayezid camisi çeşitli bezeme unsurları içeren taş süslemeleri, çok renkli taş kullanımı, ahşap kapı ve pencere kanatları ve kalemişi gibi pek çok süsleme öğesi barındırmaktadır. Camide ilk dikkat çeken unsur renkli taş kullanımıdır. Avludaki pencere kemerlerinde olduğu gibi bunlar genel olarak kemer ve bordürlerde kullanılmıştır. Buna ek olarak alınlıklar da renkli taşlardan geometrik motiflerle süslüdür. Minarelerin her ikisinin kürsü kısmı ve doğudakinin gövdesi çok itinalı bir şekilde süslüdür. (Resim 144) Kürsülerin cepheleri altlı-üstlü iki kısım halinde işlenmiştir. Aşağıda yontma silmeler ile çerçeveler oluşturulmuş ve bunların içine sivri kemerli nişler yapılmıştır. Bu çerçevelerin içinde ve nişlerin üstünde boş kitabe panoları bulunmaktadır. Kürsülerin yukarı kısımları ise yeşil porfirden kesilmiş ve kakma tekniği ile yapılan birer çerçeve ile bölünerek, bunun içine yontma silmeden ikinci bir çerçeve meydana getirilmiş, bunun da ortasına kırmızı ve yeşil kakma tekniğinde yapılmış bir pano yerleştirilmiştir. Panolar içindeki yazılar kufidir ve İstanbul'daki nadir örneklerdendir. Kürsü palmetlerden oluşan bir friz ile sonlanmaktadır. Son cemaat yeri önündeki alınlık ve mihrap alınlığının, küçük palmet motiflerinin oluşturduğu üçgenlerle taçlandırılması, avluda saçak altı mukarnaslı bordürler ve daha pek çok ayrıntıda, taş süslemenin oldukça yoğun kullanıldığı görülmektedir. Taçkapılar, mihrap, minber, müezzin mahfili ve hünkâr mahfili özenli taş işçiliği ile yapılmıştır. Özellikle hünkâr mahfilinde çeşitli renklerde sütunların başlıkları zengin bir biçimde mukarnaslıdır. Ahşap tavanının

Bkz. Evliya Çelebi, **Seyahatname I-6. kitaplar**, C. I, Haz. Seyit Ali Kahraman vd., Yapı Kredi Yay., İstanbul 2011, s. 67; Doğan Kuban, **a.g.e.,** (2007), s. 207.

[418] Bayezid Camisi tabhane mekanları hakkında ayrıntı için bkz. Türkan Acar, **a.g.e.,** s. 595.

[419] İnci Aydın Yüksel, **a.g.e.,** s.200.

eski bir tarihte altın yaldızlı ve nakışlı olduğu saptanmıştır.[420] Oldukça zarif beyaz mermerden minberin aynalığında, dokuz kollu yıldız etrafında gelişen geometrik bir kompozisyon bulunmaktadır. Aynalıklar da iç içe geçmiş geometrik şekillerden oluşan bezeme kompozisyonuna sahiptir. Ahşaptan kapı ve pencere kanatları ise üç bölüme ayrılmıştır. Her bir parça üzerinde geometrik desenler bulunmaktadır. Özellikle taçkapı kanatlarında ortadaki pano dikine gelişmektedir ve ortasında bir kabaraya yer verilmiştir. Yer yer fildişi oyma parçalar mevcuttur ve taklit kündekari tekniğinde yapılmıştır. (Resim 145) Kalemişi süslemeler ise ağırlıklı olarak kubbe ve kemer içlerinde kullanılmıştır. İbadet mekânı kubbeleri ve çevreleri ile duvarlarda, muhtemelen yenilenmiş, klasik üslupta kalemişi çokça kullanılmıştır. Süsleme genel olarak palmet, rumi, hatai ve kıvrım dallardan oluşan motifleri içermektedir. Mavi, bordo, beyaz ve krem kullanılan renklerdir.

Camide çeşitli yerlerde Arapça sülüs harflerle yazılmış hat örneklerine de yer verilmiştir.[421] Taçkapı üzerinde üç satır halindeki inşa kitabesi, batı kapısı dış kitabesi ve iç kitabesi ile avlu cümle kapısı dış ve iç kitabesinde tek satırlık *Şeyh Hamdullah*'a ait olduğu düşünülen sülüs hatlar bulunmaktadır. Ayrıca harim kubbesinde ve mihrap üzerinde de aynı hattata ait yazılar ve tarih bulunmaktadır.[422] Doğu kapısı dış ve iç yüzünde ise yine sülüs hatla, 1212/1797 tarihli ve Mustafa bin Mehmed adlı hattat tarafından yazılmış kitabe vardır.[423]

Yapılan Müdahaleler: Bayezid Camisi'nin onarımlarına ilişkin çeşitli kaynaklar bulunmakla birlikte en özgün bilgiler yine arşiv belgelerinde bulunmaktadır. Caminin özellikle XIX. yüzyılda çok sayıda onarım geçirdiği bu belgeler yardımıyla tespit edilmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, kaynaklarda daha önce sözü geçen fakat ayrıntısı ve içeriği bilinmeyen bazı onarımların yazışmaları ve keşif defterleri de yer almaktadır.[424] Bunlardan belki de

[420] Semavi Eyice, Beyazıt II Camii ve Külliyesi", **DİA**, C.6, s.47.
[421] İnci Aydın Yüksel, **a.g.e.,** s. 202- 203.
[422] Kitabelerin metni için bkz. Ayvansarayi vd., **a.g.e.,** s. 53.
[423] Bkz. İnci Aydın Yüksel, **a.g.e.,** s. 203.
[424] Caminin kubbe ve kemerlerinin daha önce Sinan tarafından onarıldığını Tuhfetü'l-Mimarin haber vermektedir. Rıfkı Melul Meriç, **a.g.e.,** s. 24.

en önemlisi, araştırmacıların ve tezkerelerin de bahsettiği Mimar Sinan'ın kubbe kemerlerinde yapmış olduğu onarımları konu alan keşif defteridir.[425] Bu onarımlar bilinmekle beraber içeriği ve kapsamı hakkında bugüne kadar pek az şey yazılmıştır. Söz konusu belge bu tamiratın sadece kemerlerle sınırlı kalmadığını göstermesi açısından da önemlidir. Defter 20 varaktan oluşmaktadır ve ilk sayfasında Şevval 975/ Mart-Nisan 1568 tarihi bulunmaktadır. (Ek 2) Söz konusu sayfada tamirat için gerekli ahşap, çeşitli levhalar ve demir gibi bazı malzemenin miktarı gösterildikten sonra defterin içeriğini özetleyen asıl sayfaya geçilmektedir. Sayfanın başında bulunan açıklamaya göre caminin başta büyük kubbesi olmak üzere harimdeki diğer kubbelerde, caminin bitişiğindeki tabhane mekânlarında,[426] camideki 18 adet pencerede, kıble yönündeki büyük kemerde ve camlarda yenileme yapılacaktır. Büyük kubbe, yarım kubbeler ve geri kalan diğer kubbelerin üzeri kurşunla örtülecektir. Tamiri yapılan yerlerde sıva, badana ve kalemişi süslemeler yapılacağı da defterde ayrıca yer almaktadır. Açıklamada tamiratı yapacak olan Hassa baş mimarı Sinan'ın adının önünde *akranları arasında ileri gelen* anlamında bulunan övgü dolu *fahru'l-a'yân ve'l-akrân* ifadesi bulunmaktadır. Açıklamanın sonunda 12 Şevval 975/10 Nisan 1568 ile 8 Zilhicce 976/24 Mayıs 1569 tarihleri verilmiştir ki bunlar onarımın başlama ve bitiş tarihi olmalıdır ve tamiratın yaklaşık 13 ay sürdüğünü göstermektedir.[427] Defterin içeriğini özetleyen bu girişten sonra onarımlar için gerekli malzeme ve işçilerin adları, ücretleri ve sayıları gibi detaylar kayıt edilmiştir. (Tablo 6-12)

---

[425] BOA., TSMA. d., 3747.

[426] Belgede tabhaneler için şu tanım kullanılmaktadır: *…tâbhânehâ-i müsâfirîn ki muttasıl-ı câmi'-i şerîf...* Böylece defter, tabhane mekânlarının daha önce bazı araştırmacıların Evliya Çelebi'ye dayanarak iddia ettiği gibi camiyle organik bağı bulunmayan mekânlar olduğunu da doğrulamaktadır. Bkz. İnci Aydın Yüksel, **a.g.e.,** s. 199; Semavi Eyice, **a.g.m.** (1963), s. 96.

[427] Defterin başında yer alan özet açıklama şu şekildedir: *Defter-i müfredât-ı ihrâcât berây-ı ta'mîr-kerden-i kemer-i kubbe-i kebîr ve ibtidâ şüden kubbehâ-i enderûn-ı câmi'-i şerîf-i merhûm ve mağfûrun-leh Sultân Bayezid Hân tâbeserâhû der-İstanbul ve tâbhânehâ-i müsâfirîn ki muttasıl-ı câmi'-i şerîfest 18 bâbân ve sâhten-i kemer-i cedîd-i büzürg der-cânib-i kıblî ve ta'mîr-i kubbe-i büzürg ve nîm ve gayruhû ve ta'mîr-i camhâ ve devriyehâ ve harc-ı badanacıyân ve nakkāşân ve ta'mîr-kerden-i fevk-i kubbe-i büzürg ve nîm ve gayruhû ve pûşîden-i tahta-i sürb-i fevk-i kubbehâ ve mâ-beyn-i kubbehâ ve fevk-i tâbhânehâ-i müsâfirîn ve tertîb-i enderûn-ı câmi'-i şerîf ber-mûceb-i fermân-ı âlîşân be-ma'rifet-i fahru'l-a'yân ve'l-akrân Sinan Ağa ser-mi'mârân-ı hâssa ve kıdvetü'l-emâcid ve'l-ekârim Kemal Beyefendi zîde kadruhû el-mütevellî ber-mûceb-i defter-i müfredât-ı Hacı Mehmed bin Hacı Hasan el-kâtiban.12 Şevvâlü'l-mükerrem sene 975 ilâ 8 Zilhicce sene 976.*

Arşivdeki başka bir tarihsiz belge[428] avludaki şadırvan havuzunun yapımı ile ilgilidir. Belgede havuzunun ölçüleri ve derinliği hesaplanarak bir keşif defteri oluşturulduğu ve inşa edileceği bilgisi bulunmaktadır. Bununla birlikte havuz etrafındaki kubbeli ve revaklı şadırvandan söz edilmemektedir. Kaynaklar esas şadırvanın eski olduğunu ki mevcut belge de bu bilgiyi doğrulamaktadır, Evliya Çelebi ise mermer sütunlar ve üzerindeki kubbenin IV. Murad (1612–1640) zamanında yapıldığını aktarmaktadır.[429]

Belgelerin geri kalanı yapının XIX. yüzyılda yapılan onarımlarını konu almaktadır. 22 Zilkade 1265/9 Ekim 1849 tarihli ilk belgede[430] cami ile ilgisi olmayan birkaç onarımla birlikte hünkâr mahfilinin onarımı hakkındadır. Aynı onarımda mahfilin eski mefruşatının toplam maliyet üzerinden düşürüldükten sonra 9.153 kuruşa yenilenmesinin önerildiği başka bir belge daha[431] bulunmaktadır. 16 Safer 1266/1 Ocak 1850 tarihli başka bir belgede ise mahfilin ahşap kafesinden eski zaman işi anlamına gelen *kâr- ı kadim* olarak bahsedilmektedir.[432] Ahşap kafesin fabrika işi demir şebekelerle yenilenmesi düşünülmüş, bazı mahallerde dahil edilerek 10.708 buçuk kuruş maliyetle onarılması uygun görülmüştür.

19 Muharrem 1268/14 Kasım 1851 tarihli başka bir belge[433] cami ve türbe ile birlikte bir kısım yerlerin onarıldığını aktarmaktadır. Belgede kaymakam vekili Halil Rıza Bey'in gümrük gelirlerinden hazineye 19.847 kuruş aktarıldığı belirtilerek 14.800 kusur kuruşluk onarım masrafının da bu para ile ödenmesi düşünülmektedir.

24 Şaban 1276/17 Mart 1860 tarihli padişaha yazılan bir dilekçe[434] hünkâr mahfili ve caminin batısındaki hünkâr kasrının onarımının gerektiğine ilişkindir.

[428] BOA., HAT., 239–13342. Belge yalnız Bayezid Camisi çeşmesiyle değil, Fatih, Süleymaniye, Nuruosmaniye gibi bazı selâtin camilerin avlusuna çeşme yapılması ile ilgilidir.
[429] Evliya Çelebi, **a.g.e.,** (2003) s. 143; **İstanbul Abideleri**, Yedigün Neşriyat, s.23.
[430] BOA., İ. DH., 203–1163.
[431] BOA., İ. DH., 203–11638.
[432] BOA., İ. DH., 208–12005.
[433] BOA., İ. DH., 243–14829.
[434] BOA., İ. DH., 453–30002.

Buna göre tamir masrafı 4.800 kusur kuruştur ve çok acele bir şekilde onarımların yapılması gerekmektedir. (Resim146)

Bunun gibi başka bir dilekçe[435] 3 Cemazeyilevvel 1279/27 Ekim 1862 tarihlidir ve caminin keşifler sonucunda 93.125 kuruş masrafla onarılmasını istemektedir. Onarımların kış gelmeden bir an önce yapılması talep edilmektedir. Arşivde bulunan ve Evkaf Nazırı İsmail Hakkı Bey zamanında yazılan defterler ise söz konusu onarımın keşif raporlarıdır.[436] Raporlara göre caminin büyük kubbesinde ve bazı yerlerinde yapılması gereken bir onarımdan bahsedilmektedir. Onarımlar ilk olarak camlar ve çerçevelerde yapılacak değişiklikleri içermektedir. Buna göre alçıdan dışlıklar yenileriyle, çerçeveler ortaları ve köşeleri demir ile raptedilmiş meşeden çerçevelerle, camlar ise *adi* camlarla değiştirilecektir. Onarımı planlanan cam ve çerçeveler ise belgenin devamında zikredilmektedir. Büyük kubbenin dışlık cam ve çerçeveleri, mihrap üzerinde, şadırvan tarafında, sözü edilen pencerelerin üzerinde yer alan yuvarlak pencerelerde, belgede *kaşıkçılar tarafı* olarak anılan ve muhtemelen caminin doğu tarafında ya da doğudaki tabhane birimlerindeki camlarda ve çerçevelerde, yine mihrap üzerindeki yarım kubbenin eteğinde yer alan büyük camlar ve çerçevelerinde yenileme yapılması düşünülmektedir. Bununla birlikte belgede daha önce *şadırvan tarafında* ifadesi geçmekteyken ikinci defa *şadırvan kapısı bâlâsında* ifadesi kullanılmıştır. Burada muhtemelen avluya girişi sağlayan kapılar üzerindeki pencerelerden, şadırvan tarafında ibaresinde ise caminin kuzey tarafından bahsedilmektedir. Belgenin devamında *nısf daire cam* olarak adlandırılan ve pencere çerçeveleri üzerinde yer alan yarım daire cam ve çerçeveleri, caminin dışındaki ve küçük kubbeler üzerindeki cam ve çerçevelerin tamiri gibi neredeyse caminin bütün pencere ve camlarında yenileme yapılacağı anlaşılmaktadır. Onarımı yapılacak yerlerin altına da gerekli malzemeden kaç adet alınacağı ve ölçüleri not edilmiştir. Belge mihrap önü kubbesi üzerinde yapılması gerekli onarımlarla devam etmektedir. Kubbedeki ahşap kısımların külliyen harap olduğu belirtilmektedir. *Ayancık çifte kirişi* olarak tanımlanan bir tür kereste ile kubbe kirişlerinin

[435] BOA., İ. DH., 493–33864.
[436] BOA., EV. d.,17848–3.

değiştirilmesi, kubbe üzerindeki sağlam kalabilmiş merteklerin yeniden kullanılması, *ağa tahtası* adı verilen ve muhtemelen ahşap türü olan malzeme ile kubbenin örtülmesi ve üzerinin *samanlı çamur* ile sıvanması düşünülmektedir. Son olarak noksan yerlerde yeni kurşun ve mevcut kurşunlar kullanılarak kubbenin yenileneceği anlaşılmaktadır. Açıklamanın ardından kubbenin ölçüleri, kullanılacak kurşunların miktarı, birim fiyatı ve toplam ücreti verilmiştir. Daha sonra caminin kubbeleri ve üstündeki eski kurşunların eritilip yeniden kullanılması önerilmektedir. Eritilecek kurşun miktarı ve maliyeti de açıklamada yer almaktadır. (Tablo 13)

Söz konusu onarım belgesi daha önce tamiri düşünülen cam ve çerçevelerin altında yer alan ve *seyir duvarı* olarak adlandırılan duvarların kaldırılarak kerpiç tuğlasıyla yeniden inşası ve her iki tarafın *halis harçla* derzlenerek yenilenmesini önermektedir. Ardından bu mahalleri ölçüleriyle belirterek tek tek kaydetmektedir. Bunlar kubbe içleri, kubbe ayakları ve etrafının derzleri, yan kubbelerin etraf derzi ve külliyenin diğer yapılarına ait bazı yerlerdir.

Aynı belgede onarımı yapılması gerekli diğer unsurların kubbe kasnağı ve çevresinin türbe tarafındaki yani güneydeki saçakları ve kornişleri olduğu anlaşılmaktadır. Belgeden anlaşıldığı üzere *kubbe tahtındaki* yani kasnağın altında ve üstündeki saçak ve kornişler, büyük pencerelerin söveleri ve muhtemelen askı kemerler içindeki *zemin penceresi* olarak adlandırılmış pencere sövelerinin tamiri gerekmektedir. Yine olasılıkla askı kemerlerin köşelerine yerleştirilmiş ağırlık kuleleri *kilit meme* olarak adlandırılmakta ve bunların kurşun kaplamasının yüzeyden kaymış olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde kemerlerin kurşunla kaplanmış boşluk yüzeylerinde bu kurşunların ve saçak silmelerin açıldığı kaydedilmektedir. (Resim147) Ardından bu hasar için onarım tekniği açıklanmaktadır. Önerilen müdahaleye göre *çifte palanka* ve *darağacı* yardımıyla saçaklarda kaymış olan her bir taş çekilip yerine yeni küfekiden kurşun kenet ve zıvanalarla rabt edilmiş taşlar yerleştirilmelidir. Burada palanka ve darağacının, üçayak üzerine duran bir ahşap düzeneğin makara ve halatla ağır yükleri taşıyan bir düzenek oluşturması suretiyle

kullanılması olasıdır. Açıklamanın sonunda bu onarımda kullanılacak malzemenin adedi, ölçüsü, birim fiyatı ve toplam fiyatları gibi açıklamalar yer almaktadır.

Raporun sonundaki kısa açıklamaya göre onarımlar toplamda 93.125 kuruşa mal olmaktadır. Onarımları emaneten *Todori Kalfa* adlı bir mimarın yapacağı ve *geriye bir şey bırakmayacak şekilde* özenli yapılması gerektiği vurgulanmaktadır. Belgenin sonunda 29 Cemazeyilahir 1279/22 Aralık 1862 tarihi bulunmaktadır.

Harimdeki büyük kubbe ve iki yarım kubbenin geçiş unsurları üzerinde bulunan yazı levhaları ve taçkapı üzerindeki levha ile bir adet yeniden imal ettirilen mumluk hakkında, 18 Safer 1283/2 Temmuz 1866 tarihli bir belge[437] bulunmaktadır. Levhalar ve mumluğun maliyeti 24.000 kuruştur ve bunlar caminin tamiri sırasında alınmıştır. Belgeden anlaşıldığı üzere tamir sırasında bu paranın 23.000 lirası ödenmiş 1.000 lirası ise sonradan ödenmek üzere bırakılmıştır. Söz konusu onarımın ise 1279/1862'de yapılan onarım olduğu 1283/1866 tarihli başka bir belgeden öğrenilmektedir.[438] Belge Kâğıtçı Ahmed Efendi adlı bir kişinin paranın geri kalanı istemesine ilişkin yazılan dilekçe hakkındadır.

18 Rabiulahir Sene 1287/17 Temmuz 1870 tarihli başka bir dilekçeye göre[439] caminin üzerindeki kurşun ve derzleri, bugün sahaflar çarşısının bulunduğu tarafta yer alan, kaşıkçılar çarşısı tarafındaki kapıya birleşik müezzin odaları tamire muhtaçtır. Onarımların *Yorgi Kalfa* tarafından ve maliyeti 20.000 kuruşa yapılması önerilmektedir.

Aynı arşivde bulunan 1 Cemazeyilevvel 1291/16 Haziran 1874 tarihli başka bir belge[440] caminin bitişiğinde bir muvakkithane inşa olunduğu, bunun da 30.020 kuruşluk inşa bedelinin ödendiği, geriye kalan 7.520 kuruşun hazine bütçesinden inşaat müdürlüğüne verilmesi gerektiği hakkında yazılmış bir dilekçedir. Belgede geçen *inşa olmuş* ifadesi yeniden inşası anlamındadır. Nitekim Evliya Çelebi burada

[437] BOA., İ.MVL., 557–25018.
[438] BOA., İ.MVL., 1033–75.
[439] BOA., İ. DH., 615–42835.
[440] BOA., İ. DH., 686–47807.

daha önce bir muvakkithanenin varlığından bahsetmektedir.[441] İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda bulunan *Şehremaneti Heyet-i Fenniyesi* tarafından hazırlanmış bir plan[442] 1290/1874 tarihinde burada bir yangın olduğunu göstermektedir. (Resim 148) Plan ve kesitin kaşıkçılar çarşısında çıktığı ve camiye zarar verdiği için çarşının camiden 1 arşın[443] aralıkla yeniden inşası için yapıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu muvakkithanenin de bu yangında zarar görmesi ve yeniden inşa edilmesi olasıdır.

Avludaki kubbe ve duvarların temizlendiğine dair bilgi 28 Receb1303/2 Mayıs 1886 tarihli yazışmadan[444] öğrenilmektedir. Söz konusu mahallerde badana ve demir parmaklıklara boya yapılmıştır. Bunun onarımdan çok caminin bakımına yönelik bir uygulama olduğu *Evkâf-ı Hümâyûn Tanzîfât Memuru Hüseyin Ağa* tarafından yapılmış olmasından da anlaşılmaktadır.[445] Hizmetleri karşılığı Hüseyin Ağa'ya mecîdî on dokuz kuruştan 6.548 kuruş ödenmiştir.

1309/1891 tarihli bir kısım belgede[446] caminin onarıma muhtaç olduğu belirtilmektedir. Evkaf Nezareti'nden verilen izin üzerine tamirat memuru Şükrü Efendi tarafından giderleri gösterir bir masraf listesinin hazırlandığı ve keşifleri Şehremaneti heyetinin yaptığı anlaşılmaktadır. Bahsedilen keşif defterine ulaşılamazken keşifler neticesinde onarımın mecîdî 19 kuruş hesabıyla 5.741 kuruş 23 paraya mal edileceği yazışmada açıkça görülmektedir.

Arşivdeki onarım belgelerinin yanı sıra yapıların zaman içinde çeşitli afetler geçirdiğini bildiren bazı kaynaklar da bulunmaktadır. Varlığında haberdar olunan bu afetler sonucunda Bayezid Camisi'nde de farklı onarımlar yapılmış olmalıdır ancak bu onarımların pek çoğuna ait bilgi bulunmamaktadır. Kaynaklarda caminin çeşitli

---

441 Evliy Çelebi, **a.g.e.,** s. 67.
442 İstanbul Şehremaneti Hey'et-i Fenniyesi, İBB Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e- Kaynaklar, Demirbaş: Hrt_Gec_001026
443 Yaklaşık 68 cm. boyunda Osmanlı uzunluk birimi. Bkz. Metin Sözen; Uğur Tanyeli, **Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007, s. 26.
444 BOA., İ.ŞD., 81–4819.
445 *Tanzifat memuru* temizlik işleriyle uğraşan memur anlamındadır.
446 BOA., İ. ŞD., 113–6789.

yangın, yıldırım ve depremlerde hasar gördüğü, kimi zaman hasarın boyutu ve niteliği belirtilmeksizin yandığı şeklinde bilgiler bulunmaktadır.[447] 1652-53 yangınlarının cami duvarlarına dayanması, 1660 yangınlarında sağ minarenin yanması, 1683'te minarelerden birinin külahının tutuşması bu tür bilgilerdendir. 1746'da şiddetli bir yağmurda minarelerden birine yıldırım isabet etmiş ve külahı yanmıştır. Depremler ise muhtemelen bu onarımlarda en etkili unsurlardır. 1509 depreminde caminin kubbeleri hasara uğramış, medrese ise tamamen yıkılmıştır. 1754 depreminde yine kubbeler zarar görmüş ve padişahın emri ile tamir edilmiştir. Caminin 1509 depreminden sonra en yıkıcı olduğu tahmin edilen 1766 depreminde ağır hasar aldığı bilinmekle birlikte bu konuda başka bir bilgi ve belgeye ulaşılamamıştır.[448]

1894'teki Osmanlı'nın son zamanlarının en şiddetli depreminde ise cami kubbelerinin bazı yerlerinin yıkıldığı, mihrabı üzerinde alçıdan yapılan pencerelerin zarar gördüğü, şadırvan ve hademe odalarının tamirinin gerektiği bilgilerine ulaşılmıştır.[449] Cumhuriyet döneminde gelindiğinde ise doğudaki minarenin 1953 yılında tamir geçirdiği bilinmektedir.[450]

Bayezid Camisi'nin selatin camilerden olması sebebiyle hakkında pek çok yazılı ve görsel malzeme bulunmaktadır. Bir kısmına yukarıda değinilen arşiv belgeleri doğrudan konuyla ilgili olduğu için seçilmiş bir kısmı kapsam dışı bırakılmıştır. Özellikle *Bayezid Camisi suyolları* ve benzeri konular içeren belgeler, Bayezid meydanı ve çevresine ait kartpostallar gibi görsel kaynaklara sıkça rastlamak mümkündür. Öte yandan caminin söz konusu kaynaklara göre XVI. yüzyılda Sinan tarafından yapılmış önemli bir onarımı bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihten sonra belgeler kesintiye uğramakta ve geri kalan onarımlar XIX. yüzyıldan devam etmektedir. 1568-69 yılında yapılan büyük onarımdan sonra

[447] Mustafa Cezar, **a.g.m.**, s. 388.
[448] Deniz Mazlum, **a.g.e.,** s. 34.
[449] Sema Küçükalioğlu Özkılıç, **a.g.e.,** s. 443.
[450] Semavi Eyice, **a.g.m.**, (1963), s.40.

yapının deprem ve yangınlara maruz kaldığı açıktır. Ancak özellikle 1766 depremi ve sonrasında, XVIII. yüzyılda yapıya ne tür müdahaleler olduğu öğrenilememiştir.

Tablo 6. Bayezid Camisi'nin 975/1568'deki onarımlarında kullanılan ahşap malzemelerin miktarı, birimi, birim fiyatı ve ücreti (BOA., TSMA. d., 3747).

Ahşap Malzemeler	**Miktar**	**Ölçü Birimi**	**Birim Fiyat**	**Ücret**
Mertek-i İrva	1800	Adet	1	1800
	150	Adet	0,9	135
	300	Adet	0,85	270
Mertek-i Samanlu	460	Adet	2	920
	200	Adet	1,75	350
	130	Adet	2,5	325
makara-i çûb	3	kıt'a		0
makara-i çûb	7	kıt'a	4	28
makara-i çûb	1	kıt'a	20	20
çûb-ı taban-ı varye	2	Adet	2	4
çûb-ı taban	6	Adet	30	180
çûb-ı taban	5	Adet	0	0
çûbhâ-i taban	72	Adet	22	1584
çûbhâ-i taban	84	Adet	12	1008
çubuğ-i Bahr-i Siyah	154	Adet	6,25	962,5
çûbhâ-i Sinob	38	Adet	9	342
çûbhâ-i Sinob	30	kıt'a	10	300
çûbhâ-i çubuğ-ı kirpe	219	Adet	9,5	2080
çûbhâ-i taban-i kirpe	100	kıt'a	11	1100
çûbhâ-i çubuk	300	Adet	9	2700
sırık-ı ıhlamur	4	Adet	2	8
sırık-ı ıhlamur	4	Adet	17	68
sırık-ı ıhlamur	9	Adet	14	126
sırık-ı ıhlamur	5	Adet	6	30
çûbhâ-i verdinar	11	Adet	72	792
çûbhâ-i verdinar	34	kıt'a	120	4080
çûbhâ-i verdinar	26	kıt'a	75	1950
çûbhâ-i verdinar	40	kıt'a	80	3200
verdinar (vürdinar)	5	Adet	120	600
verdinâr-ı kebîr	6	Adet	140	840
verdinar-ı kebîr	23	Adet	120	2760
verdinar-ı kebîr	1	Adet	110	110
elvâh-ı karaağaç	2	Adet	37	74
elvâh-ı çûm-ı karaağaç	10	kıt'a	30	300
elvâh-ı büzürg	8	Adet	5	40
elvâh-ı Ahyolu	550	Adet	1,8	990

elvâh-ı Ahyolu	1100	Adet	2,2	2420
elvâh-ı çûb-ı siyâh	6	Adet	16	96
elvâh-ı çûb-ı siyâh	6	Adet	10	60
elvâh-ı çûb-ı siyâh	10	Adet	17,5	175
elvâh-ı çûb-ı siyâh	4	Adet	54	216
elvâh-ı çûb-ı siyâh	10	Adet	35	350
elvâh-ı çûb-ı siyâh	4	Adet	25	100
elvâh-ı çûb-ı siyâh-ı kebîr	4	kıt'a	30	120
elvâh-ı çûb-ı ıhlamur	1	Adet	40	40
elvâh-ı çûb-ı ıhlamur	1	kıt'a	35	35
elvâh-ı çûb-ı bârû	3	Adet	7	21
elvâh-ı ıhlamur-ı bârû/ başka bir yerde elvâh-ı bârû-yı ıhlamur	87	Adet	17	1479
elvâh-ı ıhlamur	3	Adet		28
elvâh	930	Adet	1,9	1767
elvâh-ı Bahr-i Siyâh	500	Adet	2,2	1100
verke (virke, vergeh)	500	Adet	3,37	1687
verke	400	Adet	3,62	1450
verke	110	Hıml	2	220
pedavra-i dırâz	1500	Adet	0,17	255
pedavra-i dırâz	4100	Adet	0,19	779
tomruk-ı çûb-ı siyâh	2	Adet	2	4
sap berây-ı tomruk	2	Adet	2	4
sütun	88	Adet	7,5	660
sütun	90	Adet	8	720
sütûn	36	kıt'a	10	360
sütûn	22	Adet	9	198
sütûn	25	Adet	15	375
top-ı çûb-ı sürh-ı ıhlamur berây-ı nihâden-i zencîrhâ-i kanâdîl-i câmi'-i şerîf	100	kıt'a	0,5	50
çûb-ı top-ı sürh berây-ı nihâden-i re's-i zencîrhâ	120	Adet	0,25	30
tenüke-i sandık	102	Adet	5	510
çûb-ı gönder	2	Adet		11
Toplam				45,396,5

Tablo 7. Bayezid Camisi'nin 975/1568'deki onarımlarında kullanılan taş malzemelerin miktarı, birimi, birim fiyatı ve ücreti.

Taş Malzemeler	**Miktar**	**Ölçü Birimi**	**Birim Fiyat**	**Ücret**
tuğla-i çârşû	400	Adet	0,67	268
tuğla-i çârşû	200	Adet	0,68	134
tuğla-i çârşû	100	Adet		67
tuğla-i çârşû-yı İstanbul	3	Hıml		140
	120	Adet		
tuğla-i çarşu	3	Hıml	yok	42
	120	Adet		
tuğla-i çârşû	240	Adet	yok	4
tuğla-i çârşû	360	Adet	1,25	450
tuğla-i nîm	480	Adet	yok	104
tuğla-i nîm	500	adet	0,17	88
tuğla-i büzürg berây-ı kubbe-i câmi'-i şerîf	230	Adet	1,5	345
tuğla-i kubbe-i tekne	106	Adet	0,75	79
tuğla-i kubbe	200	Adet	1,5	300
senghâ-i âteş	33	kıt'a	130	4290
senghâ-i âteş	3	Adet	150	450
senghâ-i âteş	10	Adet	60	600
gec-i mermer	63,5	keylçe	14	889
gec-i mermer	58	Kîle	14	819
	2	Seng		
gec-i mermer	2	müd	kilesi 13'ten	520
gec-i mermer	1	müdden	kilesi 12'den	240
gec-i mermer	112	Kîle	14	1568
alçı berây-ı badana	1	kîle	12	12
alçı	19	kîle	10	190
alçı	3	kîle	12	15
	1	şinik		
alçı	1	müd	100	200
alçı	2	müdden		400
alçı	2	müd	200	400
alçı	5	müdden	200	1000
alçı	6	müd	Kile'si 10'dan	1200
alçı	1	Müdden	200	200

alçı berây-ı mühimmât-ı meremmât-ı camhâ	10	kîle	10	100
alçı berây-ı mühimmât-ı kemer	1,5	Müdden		300
horasanî-i Dimitri	4	Müdden	20	80
horasanî	3488	kofa	1	3488
horasanî	5250	kîle	1	5250
astar	1	kıt'a	20	20
astar-ı …	10	Zirâ'	1	10
astar-ı beyâz	10	Zirâ'	1	10
rîg-i sebz	8	Vakiyye	13	104
rîg-i sebz	4	Vakiyye	8	32
isfidaç	20	Vakiyye	25	500
isfidaç	3	Vakiyye	yok	80
isfidaç	200	Dirhem	yok	16
isfidaç	1	Vakiyye	32	32
gec berây-ı mühimmât-ı lökün	25	Hıml		250
seng-i kum berây-ı beyaz-kerden-i mermerhâ-i mahfil	3	Adet	5	15
seng-i rastık	yok	yok	yok	2
seng-i pehlü berây-ı kafa-tahta-i kubbe	12	adet		600
laciverd	2	Miskal	6	12
aşı-i hâk	10	Vakiyye	2,5	25
aşı-i hâk	1	Vakiyye	3	3
aşı-i hâk	2,5	Kıyye	5	10
aşı-i hâk	yok	yok	yok	2
aşı	12	Vakiyye	3	36
hâk berây-ı âbdân-ı sürbgerân	2	Hıml	3	6
hâk (çan) berây-ı mühimmât-ı camger	4	Top	2,5	10
Toplam				26,007

Tablo 8. Bayezid Camisi'nin 975/1568'deki onarımlarında kullanılan metal malzemelerin miktarı, birimi, birim fiyatı ve ücreti.

Metal Malzemeler	**Miktar**	**Ölçü Birimi**	**Birim Fiyat**	**Ücret**
mismâr-ı taban ve Gevele	6	Kantar	240	1440
mismâr-ı mertek ve taban ve Gevele	5	Kantar	235	1175
mismâr-ı mertek ve taban ve hatîl ve Gevele	12	Kantar	235	2820
mismâr-ı mertek	10	Vakiyye	5,5	55
	3	Kantar	240	720
	3	Kantar	220	660
	1	Kantar	230	230
	14	Kantar	235	3290
	18	Kantar	235	4,452
	90	lodra		
	42	Vakiyye	5	210
mismâr-ı mertek ve hatîl	1	Kantar	220	220
	5	Kantar	235	1175
mismâr-ı hatîl	1	Kantar	240	240
mismâr-ı mertek ve taban	2	Kantar	220	440
mismâr-ı sağış-ı küçek	2200	Adet	0,11	242
mismâr-ı sağış-ı büzürg	1000	Adet	0,17	170
mismâr-ı çubuk-i büzürg	8000	Adet	0,08	640
mismâr-ı sürb	700	Adet	0,04	28
mismâr-ı sürb	13090	Adet	0,08	1047
mismâr-ı sürb	13690	Adet	0,05	684
mismâr-ı sürb	12100	Adet	0,055	665
mismâr-ı sürb	5000	Adet	0,075	375
mismâr-ı sürb nâm-ı diğer İstopar	18500	Adet	0,045	832
mismâr-ı istopar	5500	Adet	0,055	320
mismâr-ı istopar	10500	Adet	0,055	577
mismâr-ı sürb-i kebîr	9900	Adet	0,08	792
mismâr-ı sürb-i küçek	6000	Adet	0,055	330
mismâr-ı pedavra	1100	Adet	0,013	15
mismâr-ı pedavra	2500	Adet	0,015	37,5
mismar-ı çubuk	12000	Adet	0,02	240
mismar-ı çubuk	3000	Adet	0,08	240
mismar-ı sıva	3550	Adet	0,08	284
mismar-ı tavan	3000	Adet	0,012	36
mismar-ı şayka	6000	Adet	0,06	360

mismâr-ı şayka	10200	Adet	0,055	561
mismâr-ı sağış ve fette	500	Adet		0
mismar-ı sağış ve fette	1200	Adet	0,16	192
mismâr-ı sağış ve fette	5400	Adet	0,18	972
mismâr-ı sağış ve fette	8000	Adet	0,17	1360
mismâr-ı mertek-i hurde ve taban ve hatîl	5	Kantar	240	1200
mismâr-ı sağış-ı meyâne	10100	Adet	0,14	1414
mismâr-ı sağış-ı meyâne	18000	Adet	0,13	2340
mismâr-ı elvâh	9000	Adet	0,15	1350
çivi-i âhen	2	Adet	2	4
zencîr-i âhen	1	kıt'a	9	9
zencîr-i pirinç berây-ı mühimmât-ı kanâdîl ve beyziyye-i mürg-i şîr ve gayruhû	2	kıt'a	3	327
	109	Zirâ'		
zencîr-i pirinç berây-ı mühimmât-ı kanâdîl ve gayruhû	2	kıt'a	4	104
	26	Zirâ'		
zencîr-i pirinç berây-ı kanâdîl	82	Adet	2,5	205
zencîrhâ-i pirinç berây-ı mühimmât-ı kanâdîl-i câmi'	50	kıt'a	2,5	125
zencîrhâ-i pirinç	50	kıt'a	2,5	125
zencîr-i pirinç berây-ı kanâdîl-i câmi'-i şerîf	1	kıt'a	2,5	40
	17	Zirâ'		
Elvâh-ı sürb	36	Adet	yok	
elvâh-ı sürb	11	kıt'a	115	726
	6	Kantar		
	30	lodra		
elvâh-ı sürb	29	kıt'a	132	1807
	13	Kantar		
	70	lodra		
elvâh-ı sürb	128	Kantar	115	14503
	5	Vakiyye		
elvâh-ı sürb	45	Kantar	115	5175
Elvâh-ı sürb	36	Adet	yok	0
âhen-i hâm	2	Kantar	125	275
	7,5	Vakiyye		
âhen-i hâm	22	Kantar	132	2904
âhen-i ham	44	Kantar	132	6411
	169	lodra		
âhen-i hâm	5	Kantar	132	696

	12	Vakiyye		
âhen-i hâm	8,5	Kantar	154	1304
âhen-i hâm	10	Kantar	135	1350
reze-i âhen	1	zevc	2	2
reze-i âhen berây-ı mühimmât-ı bâb-ı sürb	3	Adet	1	3
reze-i ifte berây-ı bâbhâ	3	kıt'a		5
rezehâ-i çifte	11	Çift		6
rezehâ berây-ı çerçeve-i camhâ	5	kıt'a	1	5
sîh-i Frengî	5	kıt'a		8
tel-i pirinç	25,5	Vakiyye	36	918
tel-i pirinç-i Frengî berây-ı mühimmât-ı kanâdîl ve beyziyye-i mürg-i şîr ve gayruhû	1	Vakiyye	96	96
tel-i âhen berây-ı mühimmât-ı kanâdîl-i câmi'	2	Vakiyye		52
	100	Dirhem		
âlâthâ-i âhen bâ-kal'î berây-ı pencere-i mahfil-i hazret-i pâdişâh	10	kıt'a		110
varak-ı zer	yok	yok	yok	10
âhen-i …	1	Adet	9	9
âhen-i ökçe berây-ı bâb-ı râh-ı âb der-hâne-i şah efendi	1	kıt'a	20	20
âhen-i bend-köşe berây-ı sanduk-ı âlât-ı kanâdîl	8	Çift	2	16
zengâr	3	Vakiyye	60	180
sülüğen	45	Vakiyye	28	1260
sülüğen	15	Vakiyye	32	480
sülügen	21	Vakiyye	25	525
zincifre	2	Vakiyye	180	360
zincifre	1	Vakiyye	160	160
zincifre	500	Dirhem		200
zırnıh-ı zerd	30	Vakiyye	19	570
kufl berây-ı bâb-ı tâbhâne-i müsâfirîn	1	kıt'a	10	10
kufl berây-ı bâb-ı câmi'-i şerîf	1	kıt'a	2	2
kufl berây-ı bâb-ı anbar-ı meremmâtiyân	1	kıt'a	6	6
kufl berây-ı bâb-ı hâne-i nakkâşân	1	kıt'a	7	7
kufl berây-ı bâb-ı hücre-i âyînehâ	17	kıt'a	5	5
kufl berây-ı … bâb-ı kâr-hengciyân	1	kıt'a	5	5
kufl berây-ı pencere-i mahfil-i [padişah-ı âlem-penâh] hullide	1	kıt'a	18	18

mülkuhû				
kufl berây-ı bâb-ı meremmâtiyân	1	kıt'a	yok	0
kufl berây-ı bâb-ı oda der-anbar-i kirişte	1	kıt'a	5	5
kufl berây-ı bâb-ı oda der-anbar-i kirişte	1	kıt'a		5
kenet-i âhen berây-ı pencere-i bodrum				2
Toplam		71132,952		

Tablo 9. Bayezid Camisi'nin 975/1568'deki onarımlarında kullanılan cam malzemelerin miktarı, birimi, birim fiyatı ve ücreti.

Cam Malzemeler	**Miktar**	**Ölçü Birimi**	**Birim Fiyat**	**Ücret**
âyînehâ-i top	10	Adet		
âyîne-i top-ı kebîr	1	Adet	180	180
âyînehâ-i top	110	Adet	30	3300
sırça-i cam	39	kıt'a	2	78
sırça-i cam	166	kıt'a	yok	220
sırça-i cam	10	Adet	yok	0
sırça-i cam	50	Adet	1,8	90
sırça-i cam	20	Adet	1,5	30
sırça-i cam berây-ı câmi'-i şerîf	14	Adet	2	28
sırça-i cam berây-ı tâbhânehâ-i müsâfirîn	33	Adet	2	66
sırça-i cam-ı billûr	8	kıt'a	7	56
sırça-i cam-ı billûr	30	kıt'a	6	180
sırça-i cam-ı billûr	20	Adet	6	120
sırça-i cam-ı billur	35	Adet	5,5	192,5
sırça-i cam-ı billûr-ı nîme	16	kıt'a	3	85
sırça-i cam	100	Adet	1	100
sırça-i billûr	yok	yok	yok	yok
sırça-i tâze-i cam-ı lâciverd	0,5	Kıyye		40
cam-ı billûr	235	Adet	yok	1125
cam-ı cedîd berây-ı tâbhânehâ	1	kıt'a	20	20
Toplam				5,910,5

Tablo 10. Bayezid Camisi'nin 975/1568 onarımlarında kullanılan sıvı malzemelerin miktarı, birimi, birim fiyatı ve ücreti.

Sıvı Malzemeler	**Miktar**	**Ölçü Birimi**	**Birim Fiyat**	**Ücret**
revgan-ı penbe	4	kıyye	4	16
revgan-ı bezîr	1	Vakiyye		
revgan-ı bezîr berây-ı kubbe-i tâbhâne	2	Müdre	yok	0
revgan-ı bezîr	7	Müdre	yok	0
revgan-ı bezîr	2	müdre		
revgan-ı bezîr	5	Müdre	25	75
revgan-ı bezîr	11	müdre	25	275
revgan-ı bezîr berây-ı mühimmât-ı bâb-ı tâbhâne	1,5	Müdre	yok	0
revgan-ı bezîr berây-ı mühimmât-ı seng-tırâşân	18	Müdre	25	450
revgan-ı neft	30	Vakiyye	28	840
revgan-ı neft	36	Vakiyye	25	900
sandaros	32,5	Kıyye	3	97,5
sandaros	10	Vakiyye	28	280
sandaros	200	Dirhem	yok	14
tutkal-i Edirne	90	Vakiyye	16	1440
tutkal-ı Edirne berây-ı mühimmât-ı nakkâşân	60	Vakiyye	12	720
tutkal-ı Edirne	3	Vakiyye	12	36
tutkal berây-ı badanacıyân	yok	yok	yok	2
dûde-i siyâh	1	Vakiyye	70	70
beyziyye-i mürg-i şîr	1	Adet	30	30
beyziyye-i mürg-i şîr	28	kıt'a	12	336
beyziyye-i şîrhâ-i nakş	5	Adet	20	100
beyziyye-i mürg-i şîr bâ-nakş	80	Adet	24	1920
beyziyye-i mürg-i şîr bâ-nakş	50	Adet	15	750
beyziyye-i mürg-i şîr bâ-nakş	17	Adet	12	204
beyziyye-i mürg-i şîr	5	Adet	24	120
yumurda-i şîr	65	Adet		707
Toplam				9382,5

Tablo 11. Bayezid Camisi'nin 975/1568 onarımlarında kullanılan çeşitli malzemenin miktarı, birimi, birim fiyatı ve ücreti.

Çeşitli Malzemeler	Miktar	Ölçü Birimi	Birim Fiyat	Ücret
varye-i âhen	2	kıt'a	Vakiyyesi 6'dan	43
	7	kıyye		
	100	dirhem		
kabza-i varye-i âhen	2	Adet	1,5	3
kabza-i varye-i âhen	2	kıt'a		4
sabun	2	Adet	1	2
resen-i palamar nâm-ı diğer astar-ı kubbe	1	kıt'a		500
	2	Kantar		
	15	lodra		
resen-i palamar	2	kıt'a	220	1078
	4	Kantar		
	90	lodra		
resen-i palamar	1	kıt'a	Kantar'ı 130'dan	1196
	5	Kantar		
	20	lodra		
resen-i palamar	3	Kantar	220	745
	7	Vakiyye		
resen-i palamar	45	Vakiyye	5	225
resen-i kendir	16	Adet	6	96
gırbâl	1	Adet	12	12
delv-i cedîd	1	Adet	30	30
kazmahâ-i âhen ma'a sapan-ı o	4	Adet	10	40
gerdelhâ-i çûb	5	Adet	3	15
gerdelhâ-i çûb	39	Adet	4	156
gerdelhâ-i çûb	8	kıt'a	4	32
gerdelhâ-i çûb	30	Adet	yok	100
gerdelhâ-i hod	6	Adet	4	24
gerdel-i çûb	3	Adet		10
sünger berây-ı mühimmât-ı sıva	2	kıt'a	3	6
sünger berây-ı mühimmât-ı badanacıyân	1	Adet	3	3
sünger berây-ı camgerân	1	Adet	1	1
sünger berây-ı badanacıyân	2	Adet		3
sünger berây-ı mühimmât-ı sıvacıyân	100	Adet		35
sünger	6	Adet	1	6

sünger	yok	yok	yok	2
sünger	40	Adet	yok	26
sünger	30	kıt'a	yok	12
sünger	54	Adet	0,5	27
sünger	10	kıt'a	0,5	5
furça	6	Adet	4	24
furça	40	Demet	4	160
furça	9	Adet		36
	1	Vakiyye		
furça-i şeritî	2	Demet	1,5	3
furça-i şeritî	2	Adet	2,5	5
kase-i alçı	4	Adet	0,5	2
kâse-i alçı	yok	yok	yok	1
kâse-i hâk berây-ı alçı	2	Adet	0,5	1
kâse-i hâk	10	Adet	0,5	5
çömlek ve kâse	15	Adet		10
gil-i çömlek	15	Top	2	30
çömlek	yok	yok	yok	1
fuçı-i asel	17	Adet	5	85
fuçı-i asel	3	Adet	4	12
küski-i âhen	2	Adet	8	16
küski-i âhen	2	kıt'a	vakiyyesi 5,5'ten	90
	16	Vakiyye		
	300	Dirhem		
resenhâ-i ıhlamur	30	Adet	0,8	24
resen-i ıhlamur	6	Adet	1,5	9
resen-i ıhlamur	20	Adet	0,8	16
resen-i ıhlamur	9	Adet	1	9
resen-i ıhlamur	10	kıt'a		11
resen-i ıhlamur	4	Adet	2	8
çapa-i âhen	2	Adet	12	24
halkahâ-i âhen ma'a zıvana berây-ı mîzân-ı seng	yok	yok	yok	4
murç ve kalem-i âhen ma'a üstâdiyye-i o	3	kıt'a		20
kalem-i kıl ma'a kalemdân berây-ı mühimmât-ı nakkâşân	30	Adet	1	30
kıl-ı kalem	28	Adet	1	28
garâr-ı köhne berây-ı mühimmât-ı seng-tırâşân	yok	yok	yok	4

resen-i tire	16	Adet	5	80
resen-i tire	3	Adet	10	30
resen-i tire	10	Adet	13	130
resen-i tire	6	kıt'a	6	36
tekne-i küçek berây-ı mühimmât-ı lağımiyân	6	Adet	5	30
şem'-i revgan berây-ı mühimmât-ı binâ-i temel-i câmi'-i şerîf	4	Deste	10	40
çal-ı köhne berây-ı meremmât-ı badanacıyân	yok	yok	yok	4
çal-ı köhne	yok	yok	yok	13
külçe-i sürb berây-ı mühimmât-ı keyl	156	Vakiyye	yok	360
külçe-i sürb berây-ı mühimmât-ı kenedhâ ve zıvanahâ-i âhen	20	kıt'a	110	3850
	35	Kantar		
resen-i sicim	yok	yok	yok	0
sicim	yok	yok	yok	1
kirpas berây-ı mühimmât-ı zencîrhâ	yok	yok	yok	5
kısaç	1	Adet	4	4
külünk	1	kıt'a	25	25
hevc-i nakş ma'a şişehâ berây-ı mühimmât-ı nakkâşân	yok	yok	yok	6
çubuğ-ı harcî	82	Adet	6	492
cârûb-ı büzürg	1	Adet	2	2
cârûb	3	kıt'a	2	6
cârûb ve cerre	5	Adet	1	5
cârûb-ı meydan berây-ı câmi'-i şerîf	5	Adet	2	10
erre-i âhen-i kebîr	yok	yok	yok	0
erre-i âhen-i kebîr	1	kıt'a	80	80
küfe	9	Adet	3	27
eğe-i Frenkî berây-ı mühimmât-ı erre-i kebîr ma'a kabza-i o	yok	yok	yok	35
kofa	92	Adet	2	184
kofa	10	Adet	1,6	16
kofa	35	Adet	1,5	52,5
kofa	4	kıt'a	2	8
kofa	19	Adet	3	57

kofa	13	Adet	4	52
kofa	12	Adet	2,5	30
kettân berây-ı mühimmât-ı darb	25	Vakiyye	5,5	137,5
kettân	25	Vakiyye	2	50
kettân berây-ı sıva	100	Vakiyye	2	200
kettân-ı sıva	2	Kantar	110	220
kettân berây-ı mühimmât-ı sıva	100	Vakiyye	1,75	175
kettân berây-ı mühimmât-ı sıva	670	Vakiyye	2,5	1675
kettân berây-ı mühimmât-ı sıva	2	Kantar		198
kettân berây-ı mühimât-ı sıva	2	Kantar		205
kettân-ı sıva	44	Vakiyye	yok	112
kettân berây-ı mühimmât-ı sıva-i gec	110	Vakiyye	2	220
bârû-yı âhen ma'a sap-ı o	4	Adet	10	40
bârû-yı âhen	15	Adet	yok	200
bârû-yı âhen	10	kıt'a	12	120
kabza-i baru-yı ahen	5	kıt'a	1	5
kabza-i çûb ve resen berây-ı mühimmât-ı o	yok	yok	yok	0
cenâh-ı âhen berây-ı mühimmât-ı meremmâtiyân	1	kıt'a	8	8
seng-pâre-i kösre berây-ı mühimmât-ı seng-tırâşân	yok	yok	yok	5
çûb-ı boncuk berây-ı makara	2	kıt'a		6
çûb-ı boncuk		Adet		4
çûb-ı kabza ve resen berây-ı mühimmât-ı o	yok	yok	yok	17
Toplam				14373

Tablo 12. Bayezid Camisi'nin 975/1568'deki onarımlarında çeşitli işler için alınan malzelerin miktarı, birimi, birim fiyatıve toplam ücreti.

Çalışanlar ve Yapılan İşler	**Miktar**	**Ölçü Birimi**	**Birim Fiyat**	**Ücret**
Ücret-i Hacı Cafer nakkâş berây-ı nakş-kerden-i beyziyye-i şîr-i cedîd ve köhne	175	Adet	10	1750
Demir küreklerin onarımı için demirciye ödenen para	5	Adet	yok	8
Büyük sürgülerin yapımı için demirci İskender'e ödenen para.	4	Adet	15	60
Çatal sürgülerin (kened-i çatal) yapımı için demirci İskender'e ödenen para.	42	Vakiyye	yok	110
Taş işçilerinin kap kacaklarının yapımı için demirci İskender'e ödenen para.	35 23	Kıt'a Adet		32
Taş işçilerinin kap kacaklarının onarımı için demirci Behram'a ödenen para.	18	Adet	yok	35
Taş işçilerinin aletlerinin onarımı için demirci İskender'e ödenen para.	50	Kıt'a	yok	55
Taş işçilerinin aletlerinin onarımı için ödenen para.	20	Kıt'a	yok	15
Taş işçilerinin aletlerinin onarımı için demirciye ödenen para.	2	Kıt'a	yok	26
Taş işçilerinin aletlerinin onarımı için demirci Koçı Çingane'ye ödenen para.	35	Kıt'a	yok	15
Taş işçilerinin aletlerinin onarımı için demirci Koçı Çingane'ye ödenen para.	53	Kıt'a	yok	18
Taş işçilerinin aletlerinin onarımı için demirci Koçı Çingane'ye ödenen para.	80	Kıt'a		20
Taş işçilerinin aletlerinin onarılması için	54	Kıt'a		27
Taş işçilerinin aletlerinin onarımı için demirci Papa'ya ödenen para.	28			16
Taş işçilerinin aletlerinin onarımı için demirci Papa'ya ödenen para.				17
Taş işçilerinin aletlerinin onarımı için demirci Papa'ya ödenen para.				21
Taş işçilerinin aletlerinin onarımı için demirci Papa'ya ödenen para.				21
Büyük kubbedeki demir şamdanların yapımı için Papa'ya ödenen para ve demir ücreti.	62	Adet	5	310
Dakik Kapanı (Unkapanı)'ndan Hasköy İskelesi'ne tuğlaların getirilmesi için peremecilere ödenen para.	yok	yok	yok	29
Peremeci Ücreti	yok	yok	yok	4
Cami'nin muhelif yerlerindeki kandillerin	80	Kıt'a	8	640

nakş edilmesi için Nakkaş Ferhad'a ödenen para.				
Taş işçilerinin kalemlerinin (murç) onarımı için ödenen para.	46	Adet		15
Taş işçilerinin kalemlerinin (murç) onarımı için ödenen para.	85	Kıt'a	0,2	17
Taş işçilerinin kalemlerinin (murç) onarımı için demirciye ödenen para.	18	Adet	yok	4
Taş işçilerinin kalemlerinin (murç) onarımı için Koçı Çingane'ye ödenen para.	48	Adet	yok	16
Demir zıvana yapımı için Rıdvan çingane'ye ödenen para.	9	Vakiyye		8
Demir zıvana ve sürgülerin yapımı için demirci Haşeri Çingane'ye ödenen para.	18	Kantar	30	540
Demir zıvana ve sürgülerin yapımı için demirci Haşeri Çingane'ye ödenen para.	5	Kantar	30	150
Demir zıvana ve sürgülerin yapımı için demirci Haşeri Çingane'ye ödenen para.	12	Kantar	30	360
Demir sürgülerin yapımı için Rıdvan çingane'ye ödenen para.	1	Kantar	30	30
Demir sürgülerin yapımı için demirci Koçı Çingane'ye ödenen para.	2	Kantar	35	70
Demir sürgülerin yapımı için demirci Koçı Çingane'ye ödenen para.	yok	yok	yok	50
Demir sürgülerin yapımı için demirci Koçı Çingane'ye ödenen para.	2,5	Kantar	35	88
Demir sürgülerin yapılması için demirci Bünyad'a ödenen para.	2	Kantar	40	80
Demir sürgülerin yapılması için demirci Bünyad'a ödenen para.	5	Kantar	40	200
Demir sürgülerin yapılması için demirci Bünyad'a ödenen para.	3	Kantar	40	120
Zıvana ve sürgülerin yapımı için demirci Koçı Çingane'ye ödenen para.	8	Kantar	35	280
Zıvana ve sürgülerin yapımı için demirci Koçı Çingane'ye ödenen para.	8	Kantar	35	280
Zıvana ve sürgülerin yapımı için demirci Koçı Çingane'ye ödenen para.	3	Kantar	35	105
Zıvana ve sürgülerin yapımı için demirci Koçı Çingane'ye ödenen para.	4	Kantar	35	140
Çeşitli çivilerin yapımı için Rıdvan çingane'ye ödenen para.	160	Vakiyye		60
Muhtelif çivilerin onarımı için demirci Koçı Çingane'ye ödenen para.	190	Vakiyye	3 V.si 1'den	63

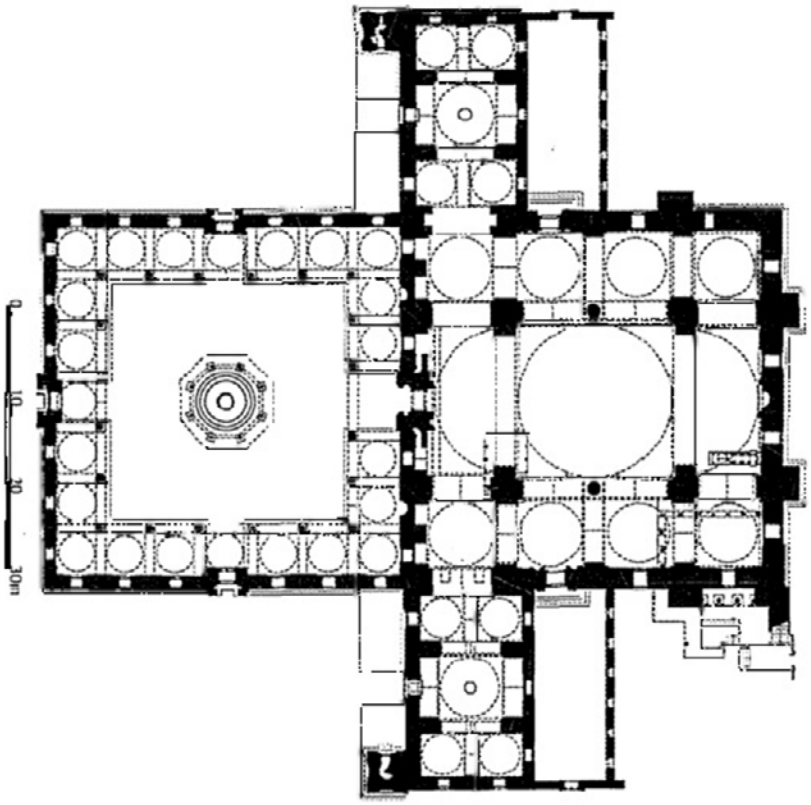
Muhtelif çivilerin onarımı için demirci Koçı Çingane'ye ödenen para.	147	Vakiyye	3 V.si 1'den	49
Muhtelif çivilerin onarımı için demirci Koçı Çingane'ye ödenen para.	33	Vakiyye	3 V.si 1'den	11
Çivilerin onarımı için demirci Koçı Çingane'ye ödenen para.	10	Kantar		110
Mertek, hatil ve diğer çivilerin onarımı için demirci Koçı Çingane'ye ödenen para.	155	Vakiyye	3 V.si 1'den	52
Be-cihet-i harc-ı tecdîd-kerden-i halkahâ ve bînî ve pul ve zere ve düğme ve mesâmîr bâ-nakş-ı zer berây-ı mühimmât-ı bâbhâ ve pencerehâ-i câmi'-i şerîf	yok	yok	yok	1200
Kurşun çivilerinin yapımı için demirci Koçı Çingane'ye ödenen para.	700	Adet		28
Büyük sürgülerin yapımı için demirci İskender'e ödenen para.	4	Adet	15	60
Çatal sürgülerin (kened-i çatal) yapımı için demirci İskender'e ödenen para.	42	Vakiyye	yok	110
Muhtelif sürgülerin yapımı için demirci Koçı Çingane'ye ödenen para.	11	Kantar	35	385
Küçük sürgülerin yapımı için demirci Koçı Çingane'ye ödenen para.	51	Adet		50
Demir kalemlerin (murç) onarımı için demirci Koçı Çingane'ye ödenen para.	30	Kıt'a	yok	10
Demir kalemlerinin onarımı için demirc i Koçı Çingane'ye ödenen para.	50	Adet	yok	17
Tabhane pencerelerinin camlarının cilalanması için camcı Yasif Ermeni'ye ödenen para.	24	Kıt'a	2,5	60
Tabhanelerin pencerelere camlarının cilalanması için camcı Dimitri'ye ödenen para.	23	Kıt'a	3	69
Toplam				22,413,5

Tablo 13. Bayezid camisinin 1279/ 1862 onarımlarında mihrap önü kubbesinin onarımı için alınan kurşunlar ve kubbe ölçüsü (BOA., EV. d.,17848–3).

Sakfı Kutren (çap) 27 Be-hesâb-ı terbî'î 572 zirâ' Fî 30 17.160 guruş	Atîk kurşun zevbiyyesi Elvâh 215 aded Beheri 17 kıyye 3.655 kıyye Fî 1 3.655 guruş	Cedîd ilâvesi Elvâh 215 aded Beheri 1,5 kıyye 322,5 kıyye Fî 7 2.257,5 guruş

Ek 2. Bayezid Camisi'nde Mimar Sinan'ın 1568 yılında yaptığı onarıma ait 20 varaklık keşif defterinin ilk sayfası (BOA. D. 03747).

Plan 13. Bayezid Camisi. (İ. A. Yüksel, 1983)

Resim 127. Bayezid Camisi. (S. Derin, 2016)

Resim 128. Bayezid Camisi. Genel görünüşü.
(http://archnet.org/sites/3643/media_contents/8643) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]

Resim 129. Bayezid Camisi.
Avlu taçkapısı.
(http://archnet.org/sites/3643/media_contents/8674)
[Erişim Tarihi: 28.08.2016]

Resim 130. Bayezid Camisi. Meydana Bakan Avlu Kapısı.
(İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]

Resim 131. Bayezid Camisi. Avlunun batı köşesi ve minare.
(http://archnet.org/sites/3643/media_contents/8653) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]

Resim 132. Bayezid Camisi. Avlu.
(İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]

Resim 133. Bayezid Camisi. Avlu.
(http://archnet.org/sites/3643/media_contents/8694) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]

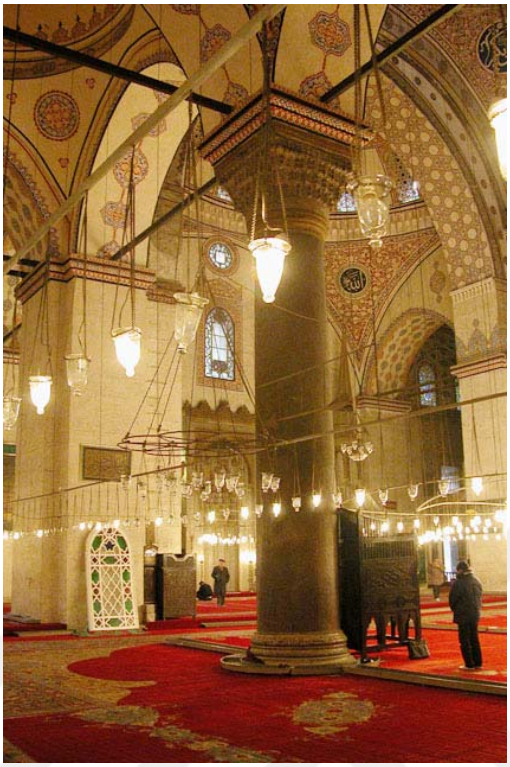
Resim 134. Bayezid Camisi. Şadırvan.
(İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]

Resim 135. Bayezid Camisi. Taçkapı.
(http://archnet.org/sites/3643/media_contents/8695) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]

Resim 136. Bayezid Camisi. Harim.
(http://archnet.org/sites/3643/media_contents/34982) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]

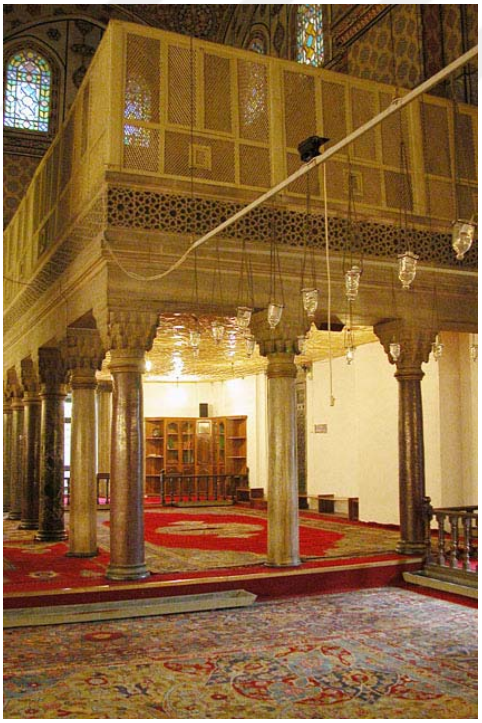
Resim 137. Bayezid Camisi. Harim.
(http://archnet.org/sites/3643/media_contents/8714) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]

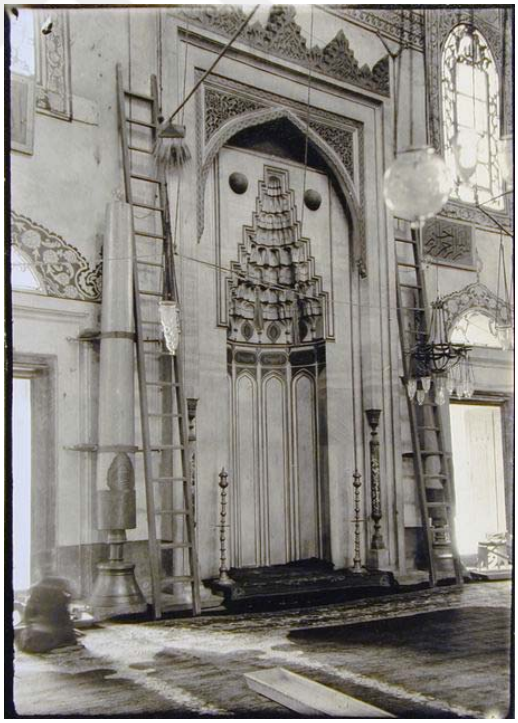
Resim 138. Bayezid Camisi. Kuzeyden güneye doğru harim yan sahını.
(http://archnet.org/sites/3643/media_contents/8712) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]

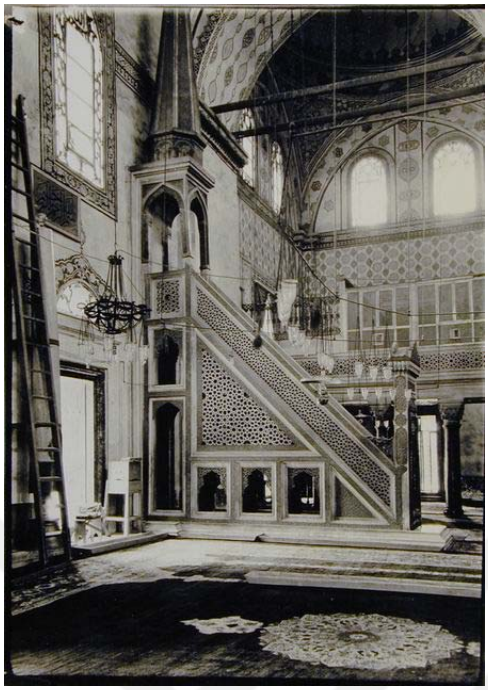
Resim 139. Bayezid Camisi. Müezzin Mahfili.
(http://archnet.org/sites/3643/media_contents/8720) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]

Resim 140. Bayezid Camisi. Hünkâr mahfili.
(http://archnet.org/sites/3643/mediacontents/8721) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]

Resim 141. Bayezid Camisi. Mihrap.
http://archnet.org/sites/3643/media_contents/349849 [Erişim Tarihi: 28.08.2016]

Resim 142. Bayezid Camisi. Minber. (http://archnet.org/sites/3643/mediacontents/34983) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]

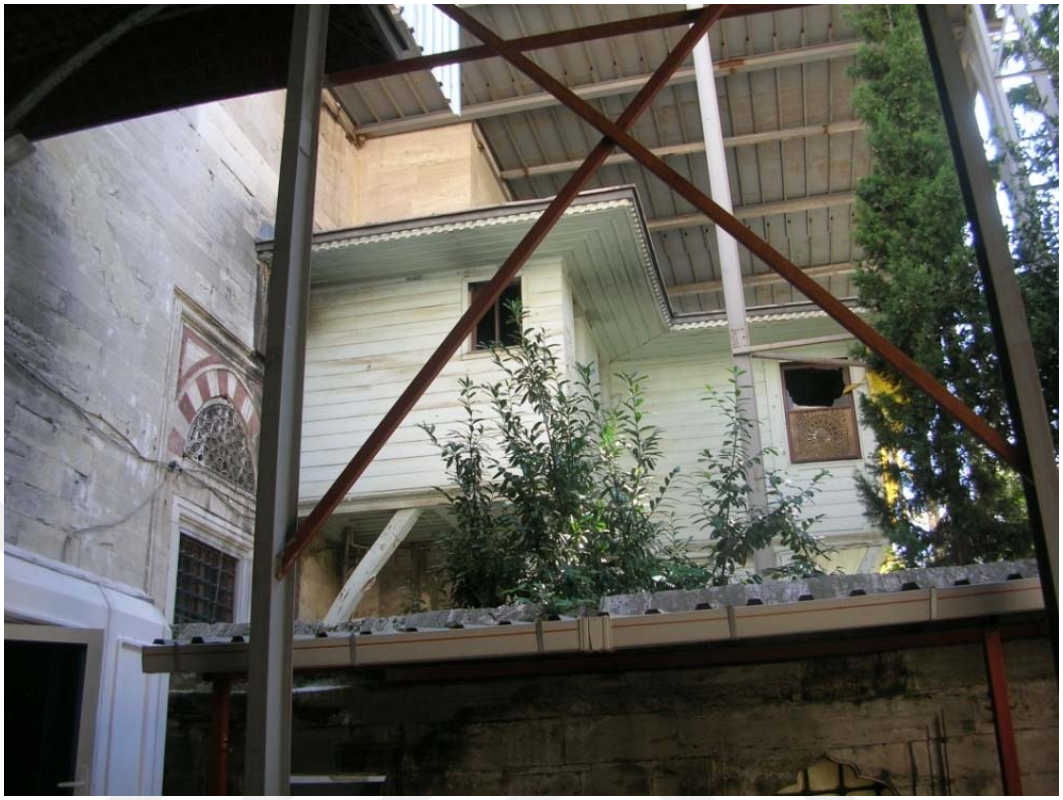
Resim 143. Bayezid Camisi. Tabhaneler. (http://archnet.org/sites/3643/media_contents/8724) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]

Resim 144. Bayezid Camisi. Minare kürsüsü. (http://archnet.org/sites/3643/media_contents/8655 [Erişim Tarihi: 28.08.2016]

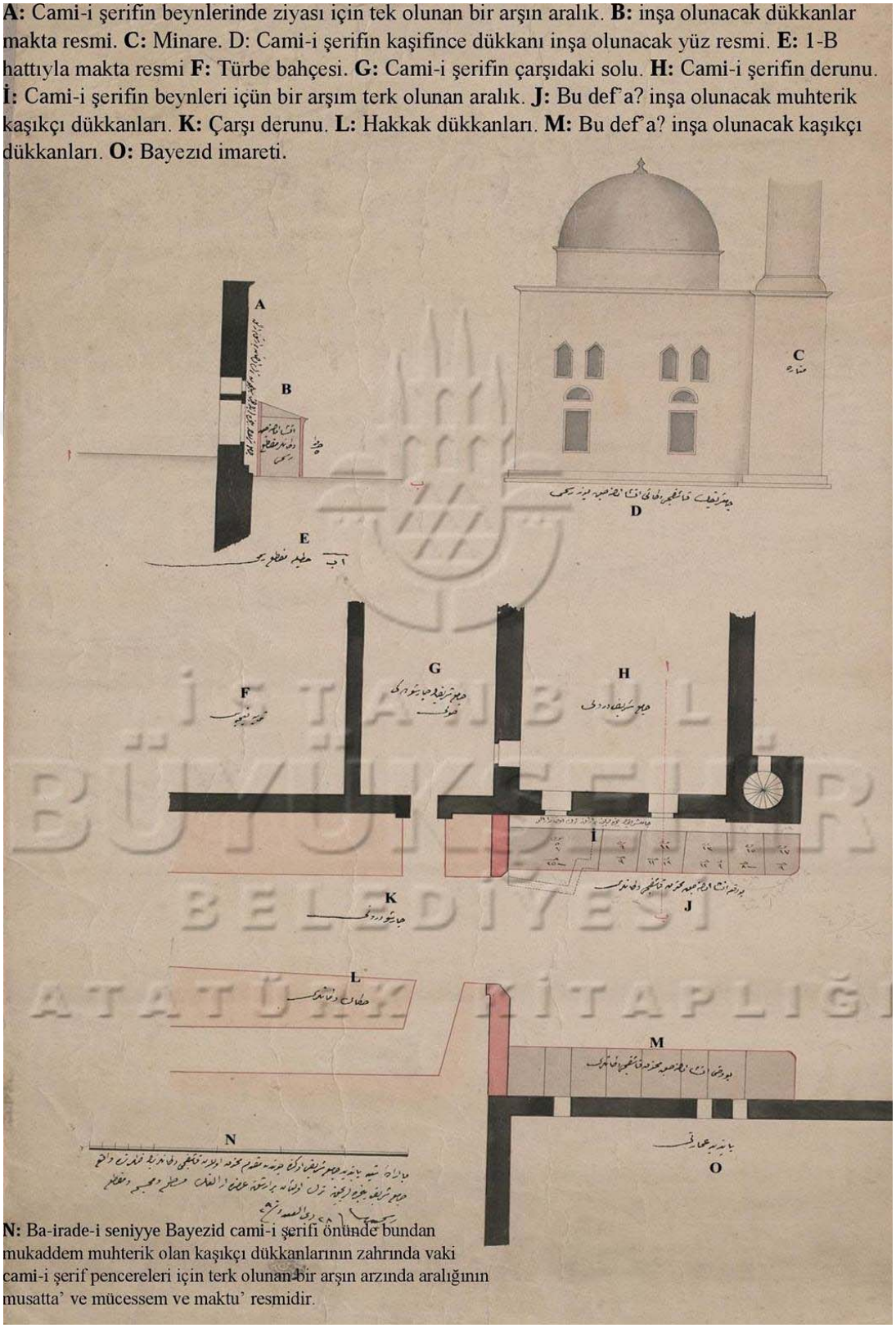
Resim 145. Bayezid Camisi. Tabhanelerdeki ahşap kapı kanatları (S. Derin, 2016)

Resim 146. Bayezid Camisi. 1860'ta onarılan hünkâr kasrı. (S. Derin, 2016)

Resim 147. Bayezid Camisi. Ana kubbe.
(http://archnet.org/sites/3643/media_contents) [Erişim Tarihi: 28.08.2016]

A: Cami-i şerifin beynlerinde ziyası için tek olunan bir arşın aralık. **B:** inşa olunacak dükkanlar makta resmi. **C:** Minare. D: Cami-i şerifin kaşifince dükkanı inşa olunacak yüz resmi. **E:** 1-B hattıyla makta resmi **F:** Türbe bahçesi. **G:** Cami-i şerifin çarşıdaki solu. **H:** Cami-i şerifin derunu. **İ:** Cami-i şerifin beynleri içün bir arşım terk olunan aralık. **J:** Bu def'a? inşa olunacak muhterik kaşıkçı dükkanları. **K:** Çarşı derunu. **L:** Hakkak dükkanları. **M:** Bu def'a? inşa olunacak kaşıkçı dükkanları. **O:** Bayezıd imareti.

N: Ba-irade-i seniyye Bayezid cami-i şerifi önünde bundan mukaddem muhterik olan kaşıkçı dükkanlarının zahrında vaki cami-i şerif pencereleri için terk olunan bir arşın arzında aralığının musatta' ve mücessem ve maktu' resmidir.

Resim 148. Bayezid Camisi. Kaşıkçı dükkânları ve cami arasındaki mesafeyi gösteren plan (İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar) [Erişim Tarihi: 29.08.2016]

3.3.7. Kara Davud Paşa Camisi-Kara Nişancı Camisi

Yapının Yeri: Üsküdar'da Hâkimiyet-i Milliye Caddesinde, Mimar Sinan Çarşısı'nın arkasındadır.

Yapının İnşa Tarihi: XV. yüzyıl sonu XVI. yüzyıl başı.[451]

Yapının Banisi: Fatih döneminde çeşitli hizmetlerde bulunan Kara Nişancı Davud Paşa'dır. II. Bayezid zamanında sırasıyla Sancak Beyi, Kaptan-ı Derya, Gelibolu Beyi ve Kubbe Veziri olmuştur. 1505'te Gebze'de vefat etmiş ve orada defnedilmiştir. Aynı zamnda padişahın damadı olan Davud Paşa'nın Üsküp'te cami ve imareti bulunmaktadır.[452]

Yapının Mimarı: Bilinmiyor.

Yapının Mimari Özellikleri: Küçük bir avlu içerisinde yer alan cami,[453] ortadaki daha büyük ve yüksek olmak üzere, enine yerleştirilmiş üç kubbe, sekiz sütunla taşınan son cemaat yeri ve harim duvarının kuzeybatı köşesindeki minareden oluşmaktadır. (Plan 14) (Resim 149)

İnşa malzemesi beden duvarlarında kalın derzli moloz taş, kuzey cephenin, son cemaat yerinin üstünde kalan kısmı tuğla hatıllı ve kalın derzli kabayonu taş ve minarede düzgün kesme taştır.

Doğu cephesinde, mihrap önü kubbesine oranla daha alçak tutulmuş olan yan mekânın üzerinde, altta iki ve üstte iki sıra olmak üzere toplam dört pencere yer

---

[451] Yapının inşa tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte banisinin ölüm tarihi Hâdika'da 1505–1506 olarak verilmiştir. Bu sebeple yapının bu tarihten kısa bir süre önce inşa olduğu sonucu çıkmaktadır. Bkz. Ayvansarayi vd., **a.g.e.,** s. 616.

[452] Bkz. Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osman'i yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye II**, Haz. Mustafa Keskin vd., Sebil Yay., İstanbul 1996, s. 355.

[453] Avlunun bir kısmı 1940'tan önce yol genişletmek amacıyla kesilmiştir. Daha büyük ve iki girişi olduğunu öğrendiğimiz avlu içinde iki birimli bir meşruta bulunduğu bilinmektedir. Ancak zaman içinde meşruta ortadan kalkarken avlunun da şekli değişmiştir. Bkz. İbrahim Hakkı Konyalı, **a.g.e.,** (1976), s. 137.

almaktadır. Bunlardan alttakiler dikdörtgen açıklıklı ve mermer sövelidir. Açıklıkların üzeri tuğladan sivri çökertme kemeri ile sınırlandırılmıştır. Üsttekiler ise tuğladan sivri kemerlidir ve camları alçı şebekelidir. (Resim 150)

Güney cephesinde doğudakilerle aynı özelliklerde, alt sırada altı adet pencere bulunmaktadır. Üst sırada ise diğer cephelerden farklı olarak mihrap önü kubbesinin altında üç adet tuğladan sivri kemerli ve alçı şebekeli olmak üzere yedi adet pencere bulunmaktadır. (Resim 151)

Batı cephesinin ortasına minare yerleştirilmiştir. Minarenin yanında diğer cephedekilerle benzer özelliklerde bir adet pencere yer almaktadır. Pencerenin üzerinde yapının onarım kitabelerinden biri bulunmaktadır ve diğer cephelerin aksine üst sıra penceresi de yoktur. Minarenin önünde muhtemelen önceki inşaatlara ait bir duvar kalıntısı bulunmaktadır. (Resim 152)

Minare caminin inşa malzemesinden tamamen farklı bir dokuda, düzgün kesme taştan yapılmıştır. Kare kürsü üzerinde üçgen kuşaklarla oluşturulan pabuç yer almaktadır. Pabuç kısmının bitimindeki bilezik ile silindirik gövdeye geçilmektedir. Gövde taşları, gövdeye hafif köşeli bir görünüş verecek şekilde yontulmuş durumdadır. Buradan yine bir bilezikle şerefeye geçilir. Şerefe altında mukarnaslı çıkmalar ve çevresinde taştan şebekeli korkuluk yer almaktadır. Petek, gövdeye oranla daha dardır ve kurşun külahla sonlanmaktadır. (Resim 153)

Ahşap son cemaat yeri örtüsünü taşıyan sekiz adet yekpare mermer sütun Türk üçgenleri ile bezeli başlıklara sahiptir ve yanları kapalıdır. (Resim 154) Kubbe kasnağının altında, kuzey cephe üzerinde üç adet pencere, birbirine bitişik nizamda, ortadaki sivri kemerli ve uzun, yanlardaki yuvarlaktır. Altta cephenin ortasında tuğladan geniş bir sivri kemerin kuşattığı mermer söveli, basık kemerli giriş açıklığı bulunmaktadır. (Resim 155) Tuğla kuşatma kemerinin ortasına bir onarım kitabesi yerleştirilmiştir. Girişin iki yanında üçerden toplam altı mermer söveli, dikdörtgen

açıklıklı pencere yapıyı aydınlatmaktadır ve herbirnin üzeri tuğladan sivri bir kemer ile kuşatılmıştır.

Enine uzanan harimde kubbeler masif kemerlerle taşınmaktadır. (Resim 156) Kemerler kalın payeler üzerine oturtulmuştur. Kubbe geçişleri pandantiflerle sağlanmaktadır. (Resim 157)

Mihrap nişi çeyrek kavsara ile örtülüdür. Minber mermerden ve yenidir.[454] (Resim 158)

Süsleme Özellikleri: Caminin mihrabı yeni Kütahya çinileri ile kaplanmıştır.[455] Harimde kubbelerin ve bu kubbelerin oturduğu kemerlerin çevresi tamamen kalemişi süslemeler ile doldurulmuştur. Mavi ve kırmızı renklerin ağırlıklı olarak kullanıldığı bu süslemeler yakın bir tarihte yapılmıştır.[456]

Yapılan Müdahaleler: Yapının onarımlarına ilişkin bilgiler onarım kitabeleri ile birkaç ayrıntı içermeyen belgeden ibarettir ve bunlar XIX. yüzyıl sonrasını yansıtmaktadır.

Caminin ana girişi dışında batı cephesinde bir kapısı daha vardır. Bu kapı üzerinde şimdi minarenin arkasındaki pencere üzerinde bir onarım kitabesi bulunmaktadır. Kitabeye göre cami 1869'da II. Mahmud'un Ağalarından Hüseyin Ağa tarafından yeniletilmiştir. Aynı araştırmacı avlu daraltılmadan önce eski avlunun kapısı üstünde de bir kitabe bulunduğunu belirtir. Kitabe bugün caminin yanındaki

[454] Yüksel, minberin ahşaptan güzel bir örnek olduğunu belirtmekte ve bir fotoğrafla minberi göstermektedir. Bugün camide yer alan mermer minber yazarın incelemeyi yaptığı tarihten sonra koyulmuş olmalıdır. Bkz. İnci Aydın Yüksel, **a.g.e.,** s. 271.

[455] İnci Aydın Yüksel, **a.g.e.,** s. 271.

[456] Yüksel'in eserinde yer alan fotoğrafta harim içinde bu süslemeler görünmemektedir. Bkz. İnci Aydın Yüksel, **a.g.e.,** s. 271.

mezarın üzerindedir. Kitabeye göre cami 1857 yılından Hacı Aziz Ağa tarafından onartılmıştır. Yapının iki onarım kitabesi mevcuttur.[457]

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki 22 Rebiyülahir 1310/13 Kasım 1892 tarihli belgeden caminin onarım geçirdiği anlaşılmaktadır.[458] Aynı belgede *icrâ-yı îcâbı zımnında keşif defteri leffen irsâl kılınmış olmağla…* şeklindeki açıklamadan yapının keşfinin yapıldığı görülmektedir. Ancak bu defterlere ulaşılamamıştır. Bu tarihten iki sene sonra *Üsküdar Mutasarrıflığı*'nın yazdığı belgeye göre yapı, 6 Muharrem 1312/10 Temmuz 1894'te meydana gelen depremde minaresi ve bazı mahalleri harap olmuştur.[459] Bu deprem sonrasında da yapılan onarımlara ilişkin herhangi bir kayıta rastlanmamaktadır.

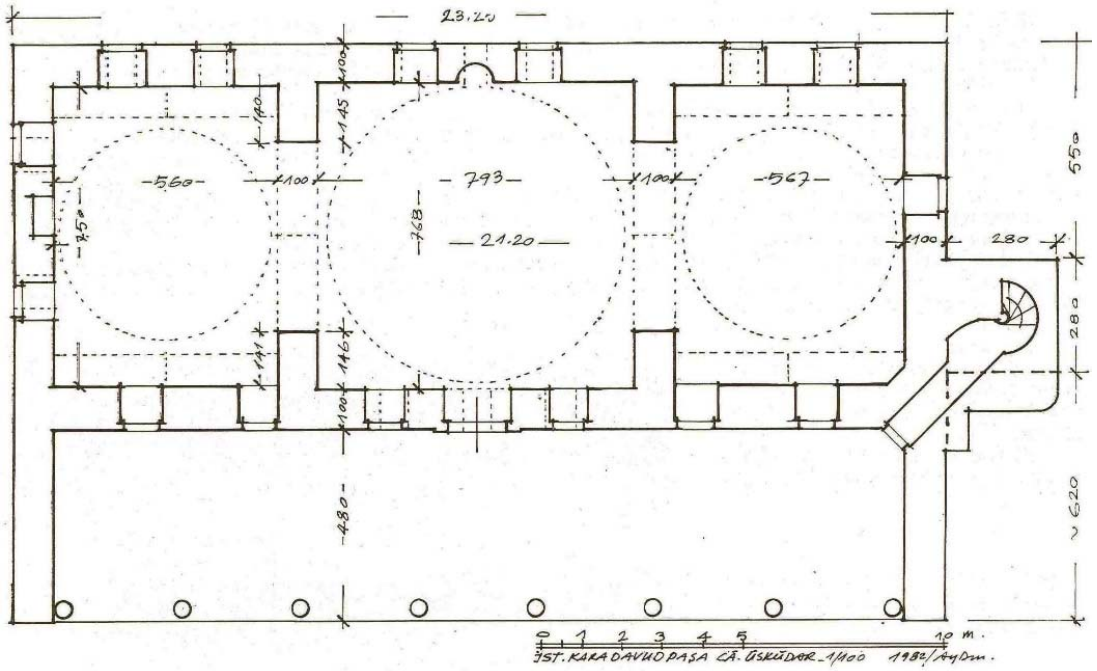
Yapının 1931 tarihli sigorta planlarında son cemaat yerinin olmadığı ve yalnızca izlerinin kaldığı görülmektedir.[460] Bugün önünde bulunan şadırvan yerinde de çevredeki yapıların müştemilatı olduğu anlaşılan küçük bir yapı yer almaktadır. (Resim 159) Planda yapının üç adet girişinin bulunması dikkat çekicidir. Bunlardan ikisi ortadaki ve doğudaki kubbeli mekânların kuzeyinde, birisi de minarenin yanında yer alan ve üzerinde onarım kitabesi bulunan pencerenin yerinde görülmektedir. Bugün minarenin önünde bulunan kalıntı da planda gösterilen diğer bir unsurdur.

Araştırmacılar yapını 1940'ta son cemaat yeri ve orta kubbenin yıkık olduğunu, kubbenin ahşap olarak yeniden inşa edildiğini belirtmektedir.[461]

Bugünkü halini 1960'ta almış olduğu söylenen caminin[462] kuzey duvarında onarıma ait izleri görmek de mümkündür. (Resim 160) Ancak pek çok kez onarım geçiren yapıdaki bu izlerin hangi onarımdan kaldığını tespit etmek zordur.

---

[457] Bkz. Mehmed Raif, **Mir'ât-ı İstanbul**, C.1 (Asya Yakası), Haz., Günay Kut-Hatice Aynur, İstanbul 1996, s. 148.
[458] BOA., BEO., 105-7810–1.
[459] BOA., Y. PRK. ZB., 13–35
[460] Pervititich, a.g.e.
[461] İbrahim Hakkı Konyalı, **a.g.e.**, (1976), s. 137-139.
[462] İnci Aydın Yüksel, **a.g.e.**, s. 271.

Plan 14. Üsküdar Kara Davud Paşa Camisi. (İ. A. Yüksel, 1983)

Resim 149. Üsküdar Kara Davud Paşa Camisi. (S. Derin, 2014)

Resim 150. Üsküdar Kara Davud Paşa Camisi. Doğu cephesi. (S. Derin, 2014)

Resim 151. Üsküdar Kara Davud Paşa Camisi. Güney cephesi. (S. Derin, 2014)

Resim 152. Üsküdar Kara Davud Paşa Camisi. Batı cephesi. (S. Derin, 2014)

Resim 153. Üsküdar Kara Davud Paşa Camisi. Minare (S. Derin, 2014)

Resim 154. Üsküdar Kara Davud Paşa Camisi. Son cemaat yeri. (S. Derin, 2014)

Resim 155. Üsküdar Kara Davud Paşa Camisi. Giriş açıklığı. (S. Derin, 2014)

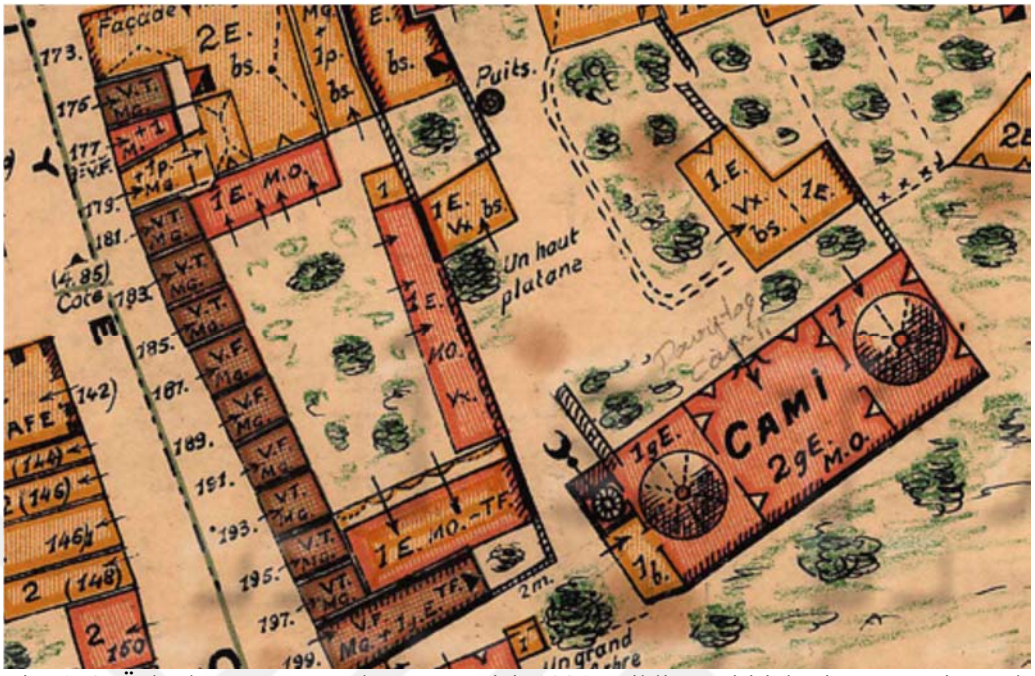
Resim 156. Üsküdar Kara Davud Paşa Camisi. Harim. (S.Derin, 2014)

Resim 157. Üsküdar Kara Davud Paşa Camisi. Kubbe. (S. Derin, 2014)

Resim 158. Üsküdar Kara Davud Paşa Camisi. Mihrap ve minber. (S. Derin, 2014)

Resim 159. Üsküdar Kara Davud Paşa Camisi. 1931 tarihli Pervititich Sigorta Haritasındaki durumu. (J. Pervititich, Sigorta Haritalarında İstanbul, 2003)

Resim 160. Üsküdar Kara Davud Paşa Camisi. Kuzey cephesindeki onarım izleri. (S. Derin, 2014)

3.4. II. BAYEZİD DÖNEMİNDE KİLİSEDEN ÇEVRİLEN CAMİLER

3.4.1. Küçük Ayasofya Camisi-Sergios ve Bakhos Kilisesi

Yapının Yeri: Fatih'te, Kadırga Limanı ile Cankurtaran semtleri arasında bulunmaktadır.

Yapının İnşa Tarihi: Asıl adı Segios Bakhos olan kilise yapısının 536'dan önce yaptırıldığı düşünülmektedir.[463]

Yapının Banisi: Kilisenin banisi Bizans imparatoru Justinianus'tur.[464] Camiye çevrilişi ise II. Bayezid döneminin kapı ağası Süleyman Ağa tarafından olmuştur. Süleyman Ağa muhtemelen Amasya yakınlarında bir yer olan Sonisa'dandır ve devşirmedir ve Amasya valisi olduğu sırada II. Bayezid ile birlikte burada bulunduğu kesindir. Bayezid tahta geçtiğinde 1481'de onunla birlikte İstanbul'a gitmiştir. Saray hizmetindeki akağalardan olma ihtimali yüksek olan Süleyman Ağa'ya mahalli söylentilere göre "kesik baş" denilmektedir ve idam edilerek öldürüldüğü yolunda iddialar bulunmaktadır. İstanbul, Sonisa ve Amasya'da vakıfları olan Süleyman Ağa'nın türbesi caminin yanındaki hazirede yer almaktadır.[465]

Yapının Mimarı: Bilinmiyor.

Yapının Mimari Özellikleri: Cami; türbe, zaviye-medrese, sıbyan mektebi, imaret ve hamamdan meydana gelen külliyenin içinde yer almaktadır. Mektep ve imaret bugün mevcut değildir.

---

[463] Yapı, Ayasofya'nın da banisi olan *Justinianus* tarafından yaptırıldığı ve plan özellikleri bakımından Ayasofya ile benzerlik taşıdığı için Türk döneminde Küçük Ayasofya olarak adlandırılmıştır. Kilisenin kuruluş efsanesine göre Justinianus, amcası Justinos aleyhine bir ayaklanmaya karıştığı için cezalandırılacağı sırada Sergios ve Bakkhos adlı iki aziz Justinos'un rüyasına girmiştir. Azizler Justinianus aleyhinde tanıklık yapmış ve onu cezadan kurtarmıştır. Justinianus da imparator olunca şükran borcunu ödemek için bu azizler adına kiliseyi yaptırmıştır. Kilisenin inşa tarihi ve kuruluş hikâyesi için bkz. Alexander Van Millingen, **a.g.e.,** s. 62.

[464] Alexander Van Millingen, **a.g.e.,** s.62.

[465] Kapı Ağası Süleyman Ağa hakkında geniş bilgi için bkz. Semavi Eyice, "Kapu Ağası Süleyman Ağa'nın Vakıfları", **EFAD (Albert Louis Gabriel Özel Sayısı)**, C. 9, Ankara 1978, s. 151-152.

Yamuk bir dikdörtgen içine yerleştirilmiş düzensiz bir sekizgenden oluşan yapı erken Hıristiyanlık döneminin merkezi ve çevre dehlizli plan tipindedir. Batısında bir narteks, doğusunda ise dışa doğru üç kenarlı olarak çıkıntı yapan bir apsisi mevcuttur. (Plan 15)

İnşa malzemesi, kabayonu taş ve tuğla olan yapının Türk döneminde eklenmiş olan son cemaat yeri revakları, kapıları ve minaresi ise düzgün kesme taştandır. (Resim 161)

Kuzey cephesinin batı ucunda kesme taştan klasik üslupta bir kapı bulunmaktadır. (Resim 162) Kapının üzerindeki sivri kemer alınlığına sülüsle yazılmış bir hadis-i şerif kitabesi yerleştirilmiş[466] ve bu açıklığın üzerinde mermer söveli tuğladan sivri kemerli bir pencereye yer verilmiştir. Pencerenin üzerinde bir takım tuğla kemer izi mevcuttur. Benzer izler kuzey cephe üzerindeki diğer pencereler ve çevresinde de bulunmaktadır. Cephe üzerinde yukarıda dört adet altta ise üç adet basit pencere açıklığı bulunmaktadır. Cephenin ortasında Bizans dönemine ait plastırlar duvara gömülü şekilde durmaktadır. Bu mimari plastırlar burada daha önce mevcut olan farklı formlardaki açıklıklara işaret etmektedir. Cephe, payandalar ile desteklenmektedir.

Doğu cephesinde apsis çıkıntısının kenarları üzerinde ikişer sıra pencere yer almaktadır. Apsisin iki yanında payandalar bulunmaktadır ve bunların da üzerinde küçük pencerelere yer verilmiştir.

Güney cephesi üzerinde de irili ufaklı pek çok pencere düzensiz şekilde yerleştirilmiştir ve bunların büyük olanları mermer sövelidir. Cephe üzerinde caminin genelinde olduğu gibi kapatılmış eski pencerelerin kemer kalıntıları mevcuttur. (Resim 163) Cephenin batı ucunda yer alan minare sebebi bilinmeyen bir şekilde camiden ayrıdır. Poligonal bir plan üzerinde yükselen kürsünün her bir köşesinde bulunan sütun kemerleri, yüzeysel nişler meydana getirmiştir. Kürsü ile

[466] Kitabe metni için bkz. İnci Aydın Yüksel, **a.g.e.,** s. 264.

pabuçluk, profilli silmelerle birbirinden ayrılmıştır. (Resim 164) Pabuçluktan çokgen gövdeye kalın bir bilezik ile geçilmektedir. Aynı bilezikten şerefe altında da bulunmaktadır. Şerefenin altı yüzeysel profillerle hareketlendirilmiştir ve korkuluğu taştandır. Külah kurşunla kaplıdır.[467]

Yapının batısındaki son cemaat yeri beş birimlidir ve her birim kubbe ile örtülüdür. Pandantif geçişli kubbelerden ortadakinin pandantifleri üzerlerinde mukarnas dolgu bulunmaktadır. Revak kemerleri sivridir ve üzerinde Türk üçgeni başlıkların bulunduğu mermer sütun dizisi ile ayrılmıştır. Son cemaat yeri cephe düzeni de klasik üsluptadır. (Resim 165) Cephenin ortasında sade silmelerle çevrili giriş açıklığı bulunmaktadır. Açıklığın üstündeki iki kitabeden biri caminin kiliseden çevrilişini diğeri hadis-i şerifi içermektedir. Kitabelerin üstünde kapı palmet tepelikle taçlandırılmıştır.

Son cemaat yerinden eski kilisenin narteksine girilmektedir. Narteksin güney tarafında caminin galerilerine çıkışı sağlayan merdiven bulunmaktadır. Merdivenin Bizans devrinde yapıldığı, Osmanlı döneminde onarıldığı düşünülmektedir. [468] (Resim 166)

Narteksten ibadet mekânına girişi sağlayan kapının sol tarafında mermerden, süslü bir kapı ile müezzin mahfiline çıkılmaktadır. Harim büyük kubbeli bir mekânın örttüğü sekizgen hacimden ibarettir ve Bizans devrinden kalma yeşil mermer sütunların taşıdığı galerilerle çevrilidir. (Resim 167) Kubbe dalgalıdır. (Resim 168)

Mermerden ve oldukça sade olan mihrap tepeliği palmet dizileri ile taçlandırılmıştır. (Resim 169) Minber de beyaz mermerden ve sadedir. Süpürgelik ve aynalıktaki değişik formlarda kemer açıklıkları ile hareketlendirilmiştir. Kapısı

[467] Eyice minare kürsüsü için, *iki buçuk asır önce Koca Mustafa Paşa Camii minaresinde yapılan şeklin adeta yeni üsluba uydurulmuş bir kopyasıdır* demektedir. Eyice'ye göre gerek kemerler gerek kürsü ile pabucu ayıran kalın silme sıraları ve köşe sütunlarının basit başlık ve kaideler, yabancı tesirler altında gelişen yeni Türk üslubunun, Türk üslubundan ne kadar ayrıldığını göstermektedir. Bkz. Semavi Eyice, **a.g.m.**, (1963), s. 70.

[468] Semavi Eyice, "Küçük Ayasofya Külliyesi", **DİA**, C. 26, s.521

üstünde pembe mermerden kenarları lale motifi ile bezeli taca sahiptir. (Resim 170) Müezzin mahfili 10 adet mermer sütunla taşınmaktadır. Sütunlar Bursa kemerli, korkuluğu sadedir. (Resim 171)

Yapının Süsleme Özellikleri: Yapıda Osmanlı ve Bizans dönemi unsurları iç içe geçmiş durumdadır. Alt kattaki, galerileri taşıyan sütun başlıkları sepet biçimlidir ve Bizans döneminin karakteristik sütunlarıdır. Galerileri birbirinden ayıran mermer frizler üzerindeki kabartma motifler de Bizans unsurlarıdır. Kubbeyi taşıyan ayakların köşelerinde mermerden kum saatleri de ayakların görünüşünü yumuşatan dekoratif unsurlardır. Harimde kubbe içi, kemer ve tonozlar Osmanlı kalemişi süslemeleriyle bezenmiştir. Son cemaat yerinde bulunan kapı kanatları XVI. yüzyıl ahşap işçiliğinin eseridir. Narteksin kuzeyine yerleştirilmiş kapı kanatları ile birlikte her ikisi de klasik devir kündekari tekniğinde yapılmıştır. [469]

Yapılan Müdahaleler: Kilise camiye dönüştürülürken o dönemin sanat anlayışıyla bezenmiştir. Bunlardan bazıları yeni açılan pencereler, yeniden biçimlendirilen kapılar, alt katın ve galerilerin döşemesindeki altıgen tuğlalar ve kubbeyi taşıyan büyük payelerin köşelerindeki kum saatli sütunçelerdir.[470]

6 Cemaziyülahır 1058/ 28 Haziran 1648 tarihinde gerçekleşen depremde İstanbul'da büyük hasara yol açmıştır. Küçük Ayasofya'nın bu depremde kubbe sıvası dökülmüş, kubbe üzerindeki pencereler kırılmıştır.[471] Deprem sonrasında caminin birtakım müdahalelere maruz kalması muhtemeldir ancak bu konuda bir bilgiye ulaşılamamıştır.

1758 tarihinde Nakilbend Mahallesi'nde çıkan yangın sonucu caminin yandığı, aynı muhitte 1762'de bir yangın daha çıktığı ve çevreye büyük hasar verdiği bilinmektedir.[472] 1758 yangınından sonra caminin onarım geçirdiği kaynaklarda

[469] İnci Aydın Yüksel, **a.g.e.,** s. 261.
[470] Semavi Eyice, **a.g.m.**, s.521.
[471] Mustafa Cezar, **a.g.m.**, s. 386.
[472] Mustafa Cezar, **a.g.m.**, s.361.

mevcuttur.[473] Bunlardan ilki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki 14 Şaban 1173/1 Nisan 1760 tarihli ilk keşif belgesidir.[474] Belgeye göre vakıf görevlileri ile birlikte hassa mimarlarından *Ahmed* ve *Yahya* halifeler külliyede onarım gerçekleştirmiş ve onarımların bedeli ikinci bir keşif ile hesaplanmıştır. Cami, türbe, mektep ve tekke odalarının bazı yerleri yangında zarar gördüğü için onarılmıştır. Buna göre harim kubbesinin eteklerinde dışarıdan derz ve badana yenilemesi, harimde pencere ve çerçeve onarımı, son cemaat yeri kubbeleri üzerinde aşı boyalı derz yapılması, belgede *kapı üzerinde bir kubbede* şeklinde geçen ve muhtemelen son cemaat yerinde kapı üzerine denk gelen orta kubbede iki kat horasanlı beyaz sıva, diğer kubbelerin ikisinde beyaz sıva, son cemaat yeri etrafında demir parmaklık, hangisi olduğu belirtilmeyen kubbelerin ikisi arasında aşı boyalı derz doldurma, son cemaat yeri kubbelerinin içinde, eteklerinde ve duvarlarında badana yapılmıştır. Bunlardan hariç caminin avlu duvarlarında badana ve üstüne kabak başlı parmaklık yapılmıştır. Belgenin geri kalanı külliyenin onarımı yapılan diğer binaları ile ilgilidir. Cami ve diğer binaların onarımı toplam 234.713 akçeye yapılmıştır. Belgenin sonunda hassa baş mimarı Hacı Ahmed'in mührü vardır.

Bu keşiften yaklaşık üç sene sonra camide bir keşif daha yapılmıştır.[475] 9 Recep 1176/24 Ocak 1763 tarihli keşfi hassa baş mimarı Ahmed Ağa, kâtibi İbrahim Efendi, halefleri Seyyid Mehmed Halife, Yusuf Halife ve bir grup vakıf ve nezaret görevlisiyle yapmıştır. Buna göre imaret, kiler ve matbah yangında zarar gördüğünden yeniden inşası ve caminin içinde özellikle pencerelerde birtakım yenilemeler yapılması gerekmektedir. Alt kattaki pencerelere ahşap çerçeve ve yeni cam ile kanatlarda onarım, kırılan diğer pencere içliklerinde ve dışlıklarında yenileme, caminin sağ tarafındaki pencerelerin mermer söveleri yandığından çifte sekizli olarak adlandırılan kare kesitli kereste[476] ile yeniden yapılması, mevcut içliklerde tamir, keşiflerin camiye ilişkin bölümleridir. İmaret, kiler ve matbahın

[473] Ayvansarayi vd., **a.g.e.,** s.252.
[474] BOA., TSMA. d., 55555.
[475] BOA., TSMA. d., 5473.
[476] Çifte ve tanımı için bkz. Deniz Mazlum, **a.g.e.,** s. 274.

yeniden inşası ile birlikte onarımların toplamda bir yük 24.844 akçeye yapılabileceği baş mimar Ahmed Ağa mührü ile onaylanmıştır. (Ek 3)

Arşivde söz konusu keşiften yaklaşık dört ay sonra, aynı kişilerce yapılmış başka bir keşif kaydı daha bulunmaktadır.[477] 22 Şevval 1176/6 Mayıs 1763 tarihli bu belge, bir öncekiyle içerik olarak aynı sayılmakla birlikte yeni yapılan hamamın kapısı üzerine kurşun döşenmesi maddesi eklenmiştir. Camide ise ek olarak son cemaat yeri ve avlu duvarları üzerindeki parmaklıkların yenilenmesi ve boyanması düşünülmektedir. Bu keşif raporunda da onarımların 112.057 akçeye mal olacağı kayıtlıdır.

Söz konusu yangından sonra birkaç kez keşif ve onarım yapıldığı, mevcut belgelerle sabittir. Arşivde buna benzer başka belge elde edilememiştir. Ancak aynı dönemlerde yapılan birden fazla keşif ve onarım belgesinin bulunması başka onarımların da var olabileceği ihtimalini göz önünde bulundurmayı gerektirmektedir.

Minarenin Sadrazam Mustafa Paşa tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Mustafa Paşa'nın aynı yıllarda sadrazam olan ve 1765'te idam edilen Mustafa Bahir Paşa ile aynı kişi olduğu düşünülmektedir. Mustafa Paşa 1752 ve 1765 yılları arasında birkaç defa sadrazam olduğu bilinmektedir ve minare de bu tarihler arasında yeniden inşa edilmiş olmalıdır.[478] Dolayısıyla minarenin de cami gibi yangında zarar gördüğü için 1763 onarımında yeniden yapılmış olma ihtimali yüksektir. Ancak bu tarihte minarenin inşa edildiğini belirten bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Kuzey cephesinin batı ucunda narteksin kuzeye bakan duvarı üzerinde, kilise camiye çevrilirken açılmış kesme taştan kapı bulunmaktadır. Yanında, daha önceden mevcut olup bugün izi duran çeşme de kapı ile aynı anda *Şehrizade Mehmed Efendi* tarafından 1180/1766-77'de yaptırılmıştır.[479]

[477] BOA., TSMA. d., 10475.
[478] Semavi Eyice, **a.g.m.**, (1963), s. 176.
[479] Ayvansarayi vd., **a.g.e.,** s.252.

XIX. yüzyıla dair bazı onarım ve müdahaleler yine Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki belgelerden takip edilebilmektedir. 19 Safer 1275/28 Eylül 1828 tarihli belgeye[480] göre Küçük Ayasofya Cami ve medresesi tamire muhtaçtır. Onarımların nerelerde ve nasıl yapılacağı belgede belirtilmemiştir. Ancak Hamamcıbaşı *Mardiros Kalfa* adlı mimarın onarımı yapacağı ve onarım maliyetinin 13.000 kuruş olduğu anlaşılmaktadır.

21 Şaban 1273/ 16 Nisan 1857 tarihinde minarenin yıkılmak üzere olduğu için onarıldığı başka bir arşiv belgesinde kayıtlıdır.[481] Belge, mahalle ahalisinin minarenin onarılması için bir dilekçe yazmasına ilişkindir. 1950'li yılların başında ise pabuça kadar yıktırıldığından, pabuç ve kürsüsü dışındaki yerleri orijinal değildir. 1956'da yeniden yapılmıştır.[482]

Zilkade 1298/Ekim 1881 tarihli belgeye göre[483] Küçük Ayasofya Camisi'nin kubbesi ve bazı yerleri hasar görmüştür. Şehremanetince yapılan keşif sonucu altın yüz kuruş hesabıyla 52.000 kuruş masrafla *Dimitri Kalfa*'ya yaptırılması hesaplanmış ancak hazinenin menfaatinin düşünülmesi gerektiğinden maliyetin yapılan keşiften daha ucuza getirilmesi istenmektedir. Söz konusu onarıma ait bir belge 23 Muharrem 1300/4 Aralık 1882 tarihlidir.[484] Bu belgeye göre de daha önce yapılan keşiften başka son cemaat yeri de zarar gördüğünden önceki keşif hariç iki adet mermer direk ve üzerlerinin kurşunları ile lüzumlu olan diğer yerlerin sağlamlaştırma masrafı olarak *Osmanlı lirası* yüz kuruş hesabıyla 23.743 buçuk kuruş tutacağı tahmin ediliyor. İlk keşifle birlikte bu onarımların 52.000 kuruşa mal olacağı belirtilmektedir. Tamiratı, Evkâf-ı Hümâyûn tamirat memuru Hacı Osman Efendi adlı birinin gerçekleştireceği de belgede verilen bilgiler arasındadır. 1302/1885 tarihli bir grup yazışmada caminin keşfinin yapıldığı ve onarım geçirdiği anlaşılmaktadır.[485] Sözü edilen onarım mutemelen 1881-82 yıllarında keşfi yapılan

[480] BOA., İ. MVL., 405-17602.
[481] BOA., A. MKT. NZD., 220-95.
[482] Semavi Eyice, **a.g.m.**, (1963), s. 70.
[483] BOA., İ.ŞD., 56-3202.
[484] BOA., İ.ŞD., 62-3590.
[485] BOA., İ.ŞD., 84-5015.

onarımlardır ancak bu onarımlarda ne tür müdahaleler yapıldığı belirtilmemiştir. Belgeler genel olarak birinci ve ikinci keşiflerde kuruş hesabının farklı yapılmasına bağlı olarak çıkan fiyat farkına ilişkindir.

R.3 Şubat 1307/15 Şubat 1892'den başlayıp R.23 Mayıs 1308/4 Haziran 1892 tarihleri arasında beşer günden hesaplanan, değişik işçi grupları ve isimlerinin yer aldığı küçük pusulalar Küçük Ayasofya Külliyesi'nde XIX. yüzyılda yapılmış diğer onarımlara işaret etmektedir.[486] İcmal kuponu olarak nitelendirilmiş belgeler 1892'nin sonundan ve 93 senesinin başına kadar toplamda 10 haftayı kapsamaktadır. Onarımların sebep ve nitelikleri hakkında bilgi vermeyen pusulalar Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin inşa ve tamir ettirdiği bir kısım hayrat ve vakıf binası olduğu, Küçük Ayasofya Camisi'nin de bunların içinde bulunduğunu göstermektedir. Bununla birlikte belgelerde geçen yabancı işçi adları dikkat çekmekte, bunların büyük bölümünün Rum ya da Ermeni asıllı olduğu görülmektedir. Onarımların süresi ve işçilerin ünvanlarına bakıldığında ise onarımın kapsamlı sayılabilecek düzeyde olduğu görülmektedir. Nitekim dülger, duvarcı, sıvacı gibi meslek gruplarına ait çok sayıda işçinin bulunması duvarlarda ve kubbelerde onarım yapıldığını düşündürmektedir. (Tablo 14)

Yapıda bilinen ilk geniş çaplı onarım hareketi 1760 ve 1762 yıllarında yapılanlardır. 1760 yılında cami yanmış ve kısa süre sonra başta caminin derz, sıva ve badanası olmak üzere pek çok yerinde onarım yapılmıştır. Bu müdahaleden çok kısa bir süre sonra yeniden yanan camide 1763 senesinde iki onarım keşfi daha gerçekleştirilmiştir. Söz konusu keşiflerden anlaşıldığı kadarıyla onarımları hassa baş mimarı Ahmed Ağa daha çok yapının cam ve çerçevelerinde yenilemeler şeklinde yapmıştır. Aynı tarihlerde minarenin de yeniden yapıldığı öğrenilmektedir. XVIII yüzyılda son olarak bir kapı ve çeşme eklendiği bilinen yapının geriye kalan tamirat işlemleri XIX. yüzyıla aittir. Bu yüzyılda da Küçük Ayasofya Camisi kubbesinde, son cemaat yerinde bazı onarımlar yapılmakla birlikte nitelikleri ve diğer ayrıntıları bilinmeyen daha birçok onarım gerçekleştiği görülmektedir. Öte yandan 1766, 1894

[486] BOA., EV. d., 27634-27,28,29,30,31,32,33,34,35,36.

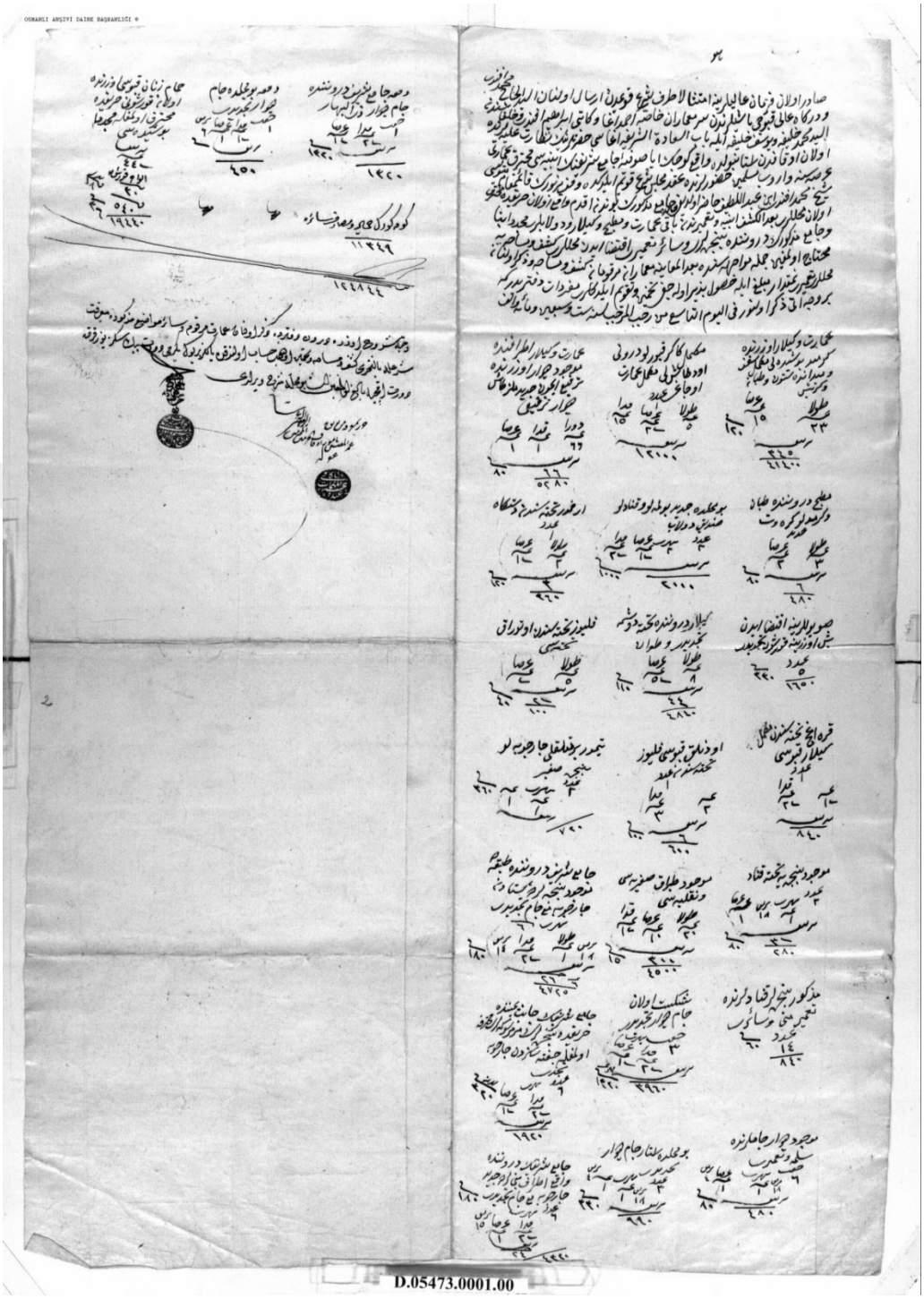
gibi büyük yıkımlara yol açan depremlerden sonra yapının durumu hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Tablo 14. 1892 tarihli Hazîne-i Evkâf-ı Hümâyûn adına hayratlarda ve hayır işlerinde istihdam edilen işçilere ödenen ücretleri gösteren tablolar (BOA., EV. d., 27634-27,28,29,30,31,32,33,34,35,36).

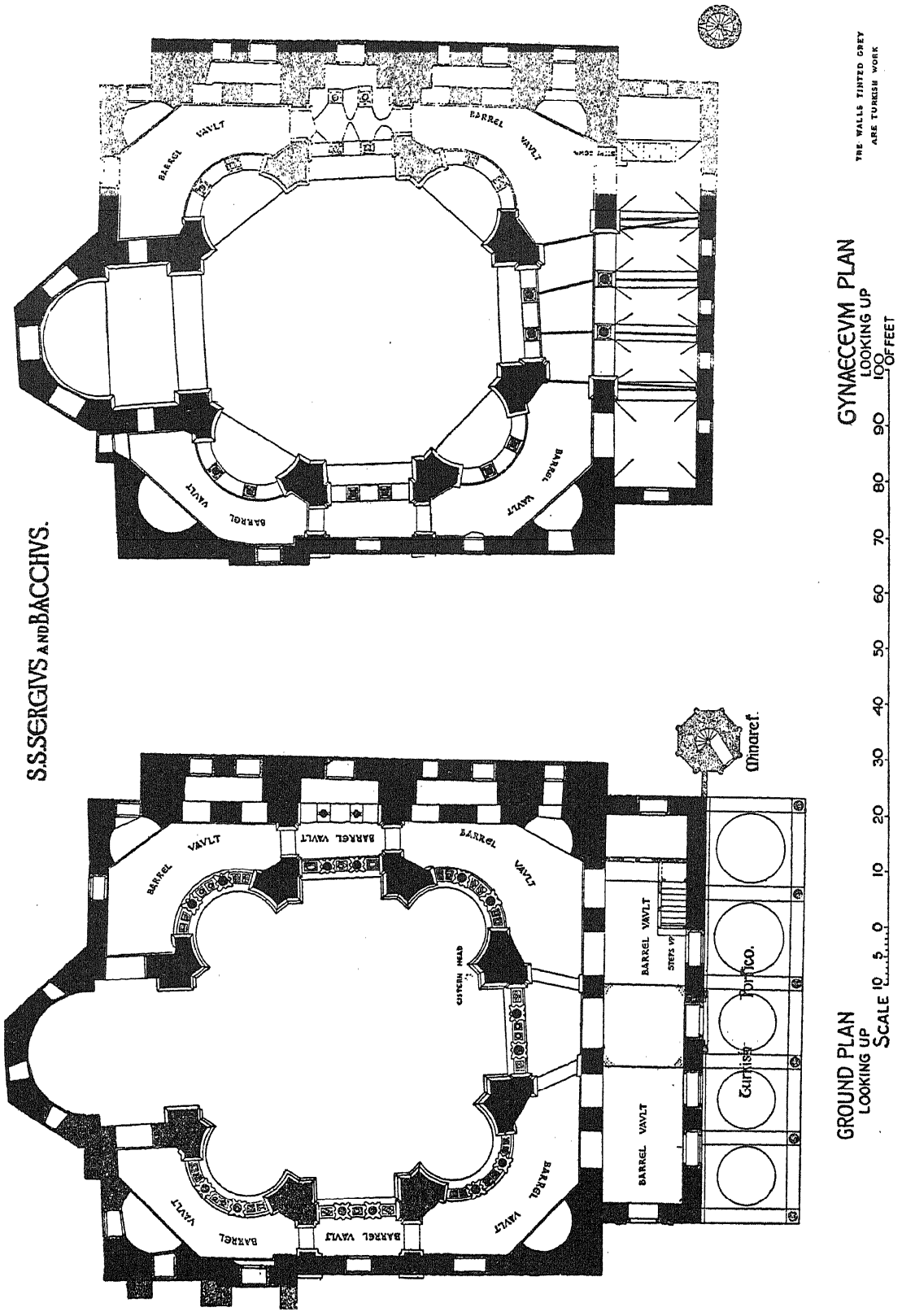
Küçük Ayasofya 3 Şubat 1307- 8 Şubat 1307 (1. Hafta)			
Sanatçı	**Birim Fiyatı (Günlüğü)**	**Çalışılan Gün Sayısı**	**Toplam (Kuruş)**
Silici Yani	20	6	120
Nikoli	20	4	80
Kosti	20	4	80
Tanaş	18	4	72
Toma	18	4	72
İspero	18	2	36
Rençber İstaryo	7	3	21
Me'mûru Mehmed Efendi	7,5	6	45
İş[başı] Koçu Kalfa	25	4	100
Haftalık Toplam			626
10 Şubat 1307- 15 Şubat 1307 (2. Hafta)			
Silici Yani	20	6	120
Neccâr Nikoli	20	6	120
Panayot	20	4	80
Kosti	20	4	80
Tanaş	18	6	108
İspero	18	6	108
Toma	18	6	108
Yorgi	18	1	18
Lazo	18	5	90
Dimitri	18	5	90
Rençber İstaryo	7	6	42
Şakir	7	4	28
İşbaşı Koçu Kalfa	25	6	150
Me'mûru Mehmed Efendi	7,5	6	45
Haftalık Toplam			1187
17 Şubat 1307- 22 Şubat 1307 (3. Hafta)			
Silici Yani	20	6	120
Dülger Nikoli	20	6	120
Panayot	20	3	60
Kosti	20	3	60
Tanaş	18	3	54
Toma	18	6	108
İspero	18	4	72
Lazo	18	3	54
Dimitri	18	4	72
Rençber İstaryo	7	3	21
Ber-vech-i maktû'lağımcı ücreti	10	25	150

Me’mûru Mehmed Efendi	7,5	6	45
Haftalık Toplam			936
11 Mart 1308- 14 Mart1308 (4. Hafta)			
Duvarcı İspero	18	4	72
Duvarcı Todori	18	4	72
Duvarcı Hıristo	18	4	72
Duvarcı Yani	16	4	64
Duvarcı Dimitri	18	1	18
Rençber İstaryo	7	4	28
Rençber Ali	7	2	14
Rençber Ömer	7	3	21
Rençber Yorgi	7	2	14
İşbaşı Koçu Kalfa	25	4	100
Me’mûru Mehmed Efendi	7,5	4	30
Haftalık Toplam			505
16 Mart 1308- 21 Mart1308 (5. Hafta)			
Dülger Nikoli	20	6	120
Dülger Kosti	20	6	120
Dülger Toma	18	6	108
Silici Yani	20	6	120
Duvarcı İspero	18	6	108
Duvarcı Hıristo	18	6	108
Duvarcı Todori	18	6	108
Duvarcı Yani	16	6	96
Rençber Hüseyin	8	6	48
İstaryo	7	6	42
Yorgi	7	6	42
Koçu Kalfa	25	6	150
Me’mûru	7,5	6	45
Haftalık Toplam			1215
28 Mart 1308- 04 Nisan 1308 (6. Hafta)			
Dülger Kosti	20	6	120
Vasil	20	5	100
Silici Yani	20	6	120
Duvarcı İspero	18	6	108
Hıristo	18	6	108
Pragop	18	6	108
Mihal	18	6	108
Rençber Hüseyin	8	5	40
Rençber Aleksi	7	4	28
Sıvacı Lambo	18	2	36
İşbaşı Koçu Kalfa	25	6	150
Me’mûru Mehmed Efendi	7,5	6	45
İşbaşı ve me’mûru yevmiyyesinden			32,5

Haftalık Toplam			1103,5
8 Nisan 1308- 11 Nisan 1308 (7. Hafta)			
Silici Yani	20	2	40
Dülger Kosti	20	2	40
Sıvacı Pragop (Prekop)	18	3	54
Sıvacı Mihal	18	3	54
Sıvacı Lambo	18	3	54
Rençber Ömer	7	2	14
Me'mûru Mehmed Efendi	7,5	3	22,5
Haftalık Toplam			278,5
13 Nisan 1308- 18 Nisan 1308 (8. Hafta)			
Dülger Kosti	20	6	120
Dülger Anastaş	20	2	40
Dülger İspero	18	4	72
Silici Yani	20	2	40
Rençber Aleksi	7	1	7
Rençber Ömer	7	2	14
İşbaşı Koçu Kalfa	25	6	150
Me'mûru Mehmed Efendi	7,5	6	45
İşbaşı Koçu yevmiyesinden			97,5
Haftalık Toplam			585,5
11 Mayıs 1308- 16 Mayıs 1308 (9. Hafta)			
Dülger Nikoli	20	5	100
Dülger Yani	20	2	40
Haftalık Toplam			140
18 Mayıs 1308- 23 Mayıs 1308 (10. Hafta)			
Dülger Nikoli	20	3	60
Dülger Yani	20	3	60
Haftalık Toplam			120
Genel Toplam			6696,5

Ek 3. Küçük Ayasofya Camisi'nin 1760'da yapılmış "Hassa başmimarı Ahmed" imzalı ve mühürlü keşif raporu (BOA. D. 05473)

Plan 15. Küçük Ayasofya Camisi. Alt kat ve üst kat palanları. (A. V. Millingen, 1912)

Resim 161. Küçük Ayasofya Camisi. Kuzeydoğudan genel görünüşü. (S. Derin, 2014)

Resim 162. Küçük Ayasofya Camisi. Kuzey cephe ve batı ucundaki kapı (S. Derin, 2014)

Resim 163. Küçük Ayasofya Camisi. Güney cephesi. (S.Derin, 2014)

Resim 164. Küçük Ayasofya Camisi. Minare kürsüsü. (S. Derin, 2014)

Resim 165. Küçük Ayasofya Camisi. Son cemaat yeri. (S. Derin, 2014)

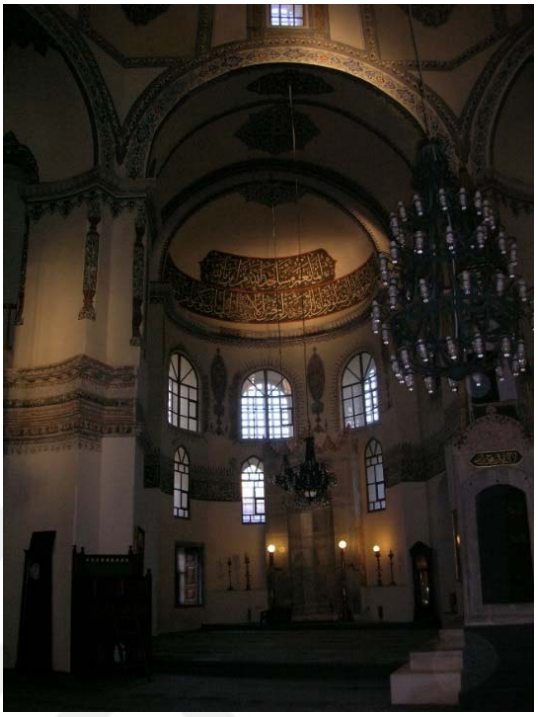
Resim 166. Küçük Ayasofya Camisi. Narteks. (S. Derin, 2014)

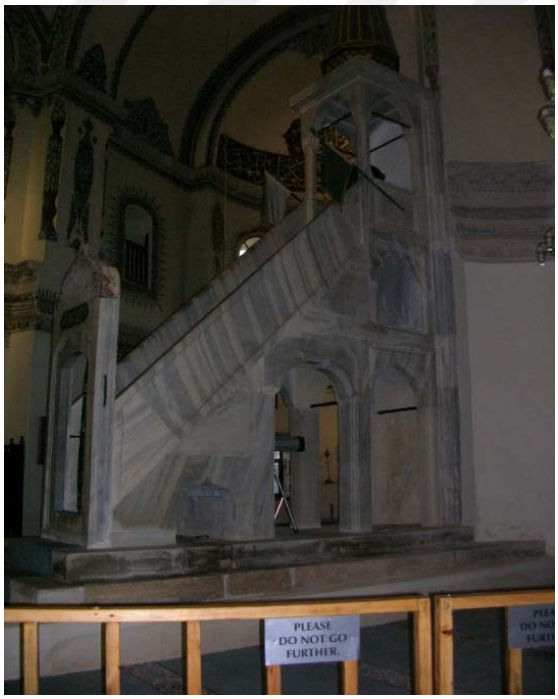
Resim 167. Küçük Ayasofya Camisi. Harimdeki galeriler. (S. Derin, 2014)

Resim 168. Küçük Ayasofya Camisi. Harim kubbesi. (S. Derin, 2014)

Resim 169. Küçük Ayasofya Camisi. Apsis içindeki mihrap. (S. Derin, 2014)

Resim 170. Küçük Ayasofya Camisi. Minber. (S. Derin, 2014)

Resim 171. Küçük Ayasofya Camisi. Müezzin mahfili. (S. Derin, 2014)

3.4.2. Koca Mustafa Paşa Camisi-Hagios Andreas Kilisesi

Yapının Yeri: Fatih'te Silivrikapı Mahallesi'nde, Koca Mustafa Paşa Caddesi üzerindedir.

Yapının İnşa Tarihi: Bugünkü binanın mimari kalıntılarından yola çıkılarak VI. yüzyılda varlığı bilinen bir kilise üzerinde bulunduğu düşünülmektedir. Aynı yerde VIII. yüzyılda yapılmış bir kadınlar manastırından söz edilmektedir.[487] Bu manastır Latin işgalinden sonra (1204–1261) yeniden inşa ettirilmiştir.[488] Harime girişi sağlayan kapılar üzerindeki kitabelerden yapının 1486'da camiye çevrilmiş olduğu anlaşılmaktadır.[489]

Yapının Banisi: Kilise olarak inşa ettiren kişinin kim olduğu bilinmemektedir. Yapıya camiye çevirten kişi ise II. Bayezid zamanında yetişmiş, Enderun'dan çıkmış, Kapıcıbaşılık yapmış olan Frenk veya Rum asıllı Sadrazam Koca Mustafa Paşa'dır. 1501'de vezir olan Koca Mustafa Paşa, Yavuz Sultan Selim zamanında da görevde kalmıştır. Yavuz'a karşı Şehzade Ahmed'e yardım ettiği için 1512'de Bursa'da idam ettirilmiştir. Kabri Bursa Mevlevihanesi karşısında bulunmaktadır.[490]

Yapının Mimarı: Bilinmiyor.[491]

---

[487] VIII. yüzyılda İkonoklasma döneminde Bizans halkına Hıristiyanlığı kabul ettirdiğine inanılan havarilerden Giritli "Hagios Andreas'a ithaf edilmiştir. Bu sebeple kilise Hagios Andreas Manastırı olarak anılmaktadır. Bkz. Semavi Eyice, **Son Devir Bizans Mimarisi**, TTOK Yay., İstanbul 1980, s. 7.

[488] Semavi Eyice, **a.g.e.,** s. 7.

[489] Kitabelerin metni için bkz. İnci Aydın Yüksel, **a.g.e.,** s. 275.

[490] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.,** s.539–40.

[491] Eyice yapının mimarının II. Bayezid döneminin ünlü mimarlarından olan Hayrettin olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır. Buna göre Koca Mustafa Paşa Camisi örtüsünün Mimar Hayrettin'e atfedilen İstanbul II. Bayezıd Camisi ile minare kürsülerinin Edirne II. Bayezid Camisi ile Üsküp'te Yahya Paşa Camisi'ninkine benzediği kanısına varmıştır. Bu sebeple Koca Mustafa Paşa Camisi'nin camiye çevriliş organizasyonunu Mimar Hayrettin'in üstlenmiş olabileceğini düşünmüştür. Ancak yazar yine de kesin kanıtlar olmadığı için konunun araştırılmaya muhtaç bir varsayım olduğunun altını çizmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Eyice, "İstanbul'da Koca Mustafa Paşa Cami'i ve Onun Osmanlı-Türk Mimarisindeki Yeri", **İÜEFTD**, C.5, S.8, İstanbul 1953, s.153-182.

Yapının Mimari Özellikleri: Yapının kesme taş ile yapılmış dış mimarisi klasik bir cami kütlesi özellikleri göstermesine rağmen içerde kilise planı görülmektedir. (Plan 16) (Resim 172)

Yapı, VI. ve IX. yüzyıllara ait kilisenin enkazından ve hatta duvar kalıntılarından faydalanılarak XIII. yüzyıl sonlarında Paleologoslar devrinde ortaya çıkmış yeni bir mimari şema olan dehlizli tipe göre inşa edilmiştir. Caminin XIII. yüzyılda inşa edilmiş orijinal plan şeması, batıdan doğuya uzanmaktadır ve orta mekânın üç taraftan basık dehlizler ile çevrili bir ana mekândan ibaret olduğu tahmin edilmektedir. Batısında dışarı taşan payeler ile üç bölüme ayrılmış narteks yer almaktadır. Ortada dört payeye dayanan ve dört kemere oturan ana kubbe bulunmaktadır. Bu kemerlerden yalnız doğudaki ileri doğru bema kısmını örten bir beşik tonoz halinde uzanmasına karşın diğer üçü pencereler ile dışarı açılan bir pencereli duvar (tympanon) ile kapatılmıştır. Kilise camiye çevrildikten sonra kuzey ve güneydeki duvarlar kaldırılmış, tonozları kesilmiş ve buralara birer yarım kubbe yapılmıştır.[492]

Mevcut manastırın yerinde Koca Mustafa Paşa tarafından bir cami-tekke ile birlikte etrafında küçük çaplı bir külliye inşa ettirilmiştir. Bugün binanın kuzeyinde beş kubbeli bir son cemaat yeri bulunmaktadır. (Resim 173) Kubbeler mukarnaslı başlıklara sahip altı sütun ile taşınmaktadır.

Caminin batısında yer alan minarenin sekiz kenarlı olan kürsüsünün yalnız bir kenarı camiye bitişik olarak inşa edilmiştir.[493] Düzgün kesme taştan yapılmış minare kürsüsünün her kenarında birer çökertme bulunmaktadır. Çökertmeler Bursa kemeri ile sonlanan burma sütunlar ile sınırlandırılmıştır. Çerçevelenen her çökertmenin içine mermer panolar yerleştirilmiştir. Kürsüden gövdeye üçgen kuşaklar ile geçilmektedir. Kesme taştan silindirik gövdenin petekle birleştiği yerde mukarnas sarkıtları vardır. Korkuluk taştan şebekelidir; külah kurşunla kaplıdır. (Resim 174)

[492] Semavi Eyice, **a.g.e.,** (1980), s. 8.
[493] Minare için bkz. Semavi Eyice, **a.g.m.**, (1963), s.42.

Harime son cemaat yerinin doğu ve batı ucundaki kapılarla giriş sağlanmaktadır. Harimin doğusunda yer alan apsis, prothesis ve diakonikon mekânlarının tam ortadan bir pencere açılmıştır. Güneye ise mukarnaslı kavsaraya sahip çokgen mihrap nişi ilave edilmiştir. (Resim 175) Batıda nartreks olan bölüm ortada küçük bir kubbe ve yanlarda çapraz tonozlarla örtülüdür. Narteks ile mihrap önü mekânı arasında beşik tonozlu üçüncü bir mekân yer almaktadır.

Ana kubbe dört paye arasında uzanan dört büyük kemere bindirilmiş kübik bir kule üzerinde yer alır. (Resim 176) Kule, dıştan sekiz köşeli ve pencereli bir kasnağa sahiptir. Kuzey ve güneyde kubbe altı dehlizleri ise kısmen birer yarım kubbe ile örtülmüştür ve bunlar ana kubbeyi taşıyan kübik kuleyi desteklemektedirler.

Süsleme Özellikleri: Cami içinde mihrap duvarında en soldaki pencere kemeri içinde bir çini pano yer almaktadır. Yazılar lacivert zemin üzerine beyaz renkte ve sülüs karakterlidir. Etrafındaki ve su içindeki hatayiler, kahverengi beyaz, firuze ve yeşil renklerdedir. Cami harimi son dönemde yenilendiği anlaşılan türkuaz, lacivert ve kırmızı kalemişi süslemelerle bezelidir.

Yapılan Müdahaleler: Kilise 1486'da camiye dönüştürüldükten sonra pek çok yenileme ve onarım geçirmiştir. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre XVII. yüzyılda Ekmekcizade Ahmed Paşa caminin sağ tarafına cami büyüklüğünde bir mekân ve bir kapı ile mahfil ekletmiştir. Minare iki binanın arasında kalmıştır. Ancak bu yapıdan bugün bir iz bulunmamaktadır.[494] 1766 depreminde caminin kubbesi harap olmuş ve çeşitli yerleri zarar görmüştür. Bunun üzerine caminin tamamı 1767-68 yıllarında yenilenmiştir.[495]

Camiye yapılan yenilemelerle ilgili olarak diğer önemli veriler onarım kitabeleridir. Son cemaat yeri revaklarının ortasına iki onarım kitabesi yerleştirilmiştir. Bunlardan sağdaki II. Mahmud adına (1250) 1834–35 tarihlerinde, soldaki iki kitabe ise oğlu ve halefi Abdülmecid'in adına (1264) 1847–48 yaptırılan

[494] Ayvansarayi vd., **a.g.e.,** s. 221.
[495] Ayvansarayi vd., **a.g.e.,** s. 227.

onarımlara aittir.[496] Harime girişi sağlayan iki açıklık üzerindeki kitabeler ise Arapça olup sağdaki (891) 1486, soldaki (896) 1490 tarihlidir ve kilisenin camiye çevriliş tarihini vermektedir.

Abdülmecid dönemi onarım kitabesi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan ve yapının onarımları hakkında bilgi veren belgelerle örtüşmektedir. Defterler yukarıda sözü geçen 1847-48'de yapılmış onarımların ayrıntılı ön keşif raporlarını içermektedir.[497] Bu yıllarda cami, külliye ile beraber büyük bir onarıma tabi tutulmuştur. Elde ettiğimiz bu defterler 35 haftalık bir onarım sürecinin yaşandığını göstermektedir. Ancak mevcut belgelerin onarım sürecinin tamamını kapsayıp kapsamadığı tam olarak anlaşılmamaktadır. Bir başka deyişle onarım süreci 35 haftadan uzun olabilir. Bununla birlikte 35 haftalık onarım maliyetini yansıtan mevcut icmaller de eksiktir. Maliyet hesaplanırken külliyenin diğer parçalarına ait malzeme ve işçilik ücretlerinin birlikte hesaplanmış olması caminin onarımlarına ilişkin fikir sahibi olmayı zorlaştırmaktadır. Ancak aynı onarımlara ait olması muhtemel tarihsiz başka bir kayıtta tamiratın, abdest muslukları ve çevresinde, cami çevresindeki set duvarında, imam efendi dairesinde, tuvaletlerde ve minarede yapıldığı görülmektedir. Burada abdest alma yerinin camiden bağımsız bir mekân olduğu *abdest muslukları sakfı üzerinin kiremid aktarmasıyla etrâf-ı selâsesinin kitâbe saçağın ta'mîriyle üç taraf bölme tahtının temeli tesviye olunarak ahşab parmaklıkları bölmesinin câ-be-câ ta'mîriyle derûnunda cüz'î etrâfının sıva ta'mîriyle badana tılâsı ve saçaklarına yağlı aşı boyasının tılâsı* şeklindeki ifadelerden anlaşılmaktadır. Söz konusu mekân bu onarımda çok kapsamlı bir yenilemeye tabi tutulmuştur.

Bu tarihsiz belgeden camide onarılacak tek unsurun minare olduğu anlaşılmaktadır. Minarede şerefe tabanı etrafına demir bir çemberin kurşun kenetlerle tutturulacağı ve korkuluktaki on iki demir kenedin yenilenmesi istenilmiştir. Şerefe

[496] Talik hatla yazılmış her iki kitabenin de Yesârîzade Mustafa İzzet Efendi'ye ait olduğu kitabelerin sonundaki sanatçı imzasından anlaşılmaktadır. Kitabelerin Latin harfleriyle verilmiş tam metni için bkz. Tanman, C.3, s. 800–8001.

[497] BOA., EV. d., 18691–2.

tabanı ile olasılıkla gövdeden şerefeye geçişi sağlayan mukarnaslardan bahsedilmektedir ve mukarnaslarda da yenileme yapılacağı belirtilmektedir. *Şerefe tahtından* gövdeye geçişi sağlayan üçgen kuşaklar üzerindeki bileziğe kadar *Hezârfen* tarafından horasan harcı ile sıva yapılması yine minare için gerekli görülen tamiratlardır. Aynı belgede cami etrafındaki set duvarları ve imam dairesinin yenilenmesinde minareden çıkan taşların kullanılması şeklinde ifadeler yer almaktadır. Buna göre söz konusu onarımda minarenin gövdeden yukarısının tamamen yenilenmiş olması muhtemeldir. Belgenin sonunda bu onarımların toplam masrafları verilmekte ve onarımı yapan mimar olarak *Zafiri Kalfa* adı geçmektedir.

35 haftalık onarım sürecini kapsayan mevcut defterler ise 11. haftadan başlamaktadır. Devamındaki onarımlara sırasıyla aşağıda yer verilmektedir.

11. haftada tutulan hesaplar külliyeye beş gün boyunca alınan malzemeler ile işçilerin ücretlerini yansıtmaktadır.[498] Sayfanın başındaki *Koca Mustafa Paşa Câmi'-i Şerîfi ve imâret ve mekteb ve mahâll-i sâiresi ve Sünbül Sinan kuddise sırruhû'l-mennân hazretlerinin dergâh-ı şerîfinde şeyh efendi dâiresinin iktizâ eden ta'mîrleri ve muhterik dervişân hücerâtlarının ta'mîr ve müceddeden inşâsı…*şeklindeki açıklamadan cami ile birlikte mektep ve çevresindeki yapılar ile şeyhin kaldığı daire ile yanan derviş hücrelerinin tamir ve yeniden inşasının maliyet hesabı yapıldığı anlaşılmaktadır. Sözü edilen yapıların hepsi için satın alınan kereste, kiremit, kireç fiyatı ile neccar, sebilci, nakkaş ustası, taşçı, hamamcı, sıvacı, rençber, hammal ve ayak işlerini yapan anlamına gelen müteferrika ücretleri birlikte verilmiştir. Beş günlük maliyet 13.359 buçuk kuruş olarak hesaplanmıştır.

Onarımların on altıncı haftası Şevval ayının ilk altı gününü kapsamaktadır.[499] On altıncı haftada da yukarıda bahsedilen mahallerin tamirat ve yeniden inşası için toplamda 16.120 kuruş harcandığı öğrenilmektedir. Bu defterde şeyh dairesinde bulunan hamamın kapıları ve ayrıntısı verilmeyen birtakım onarımlar için çeşitli

[498] BOA., EV. d, 13450–4.
[499] BOA., V. d., 13467–3.

boyutlardaki cam, tuğla çeşitleri, kapıların onarımları için malzemeler ile dülger, neccar, sebilci, hamamcı, sıvacı, hamal gibi işçilik ücretlerinin ayrıntılı maliyet hesabı çıkarılmıştır. On yedinci hafta Şevval ayının sekizinci günü ile on üçüncü günü arasındaki altı günü kapsamaktadır ve onarım maliyetleri 12.353 kuruştur. On sekizinci hafta yine Şevval ayının on beşinci ve on dokuzuncu gününü kapsayan beş günlük süre zarfında alınan malzeme ve işçilik ücreti olarak 7362,5 kuruş, on dokuzuncu hafta aynı ayın yirmisi ile yirmi beşini kapsayan beş günlük süreçte 5498 buçuk kuruş olarak belirlenmiştir.

Son olarak tamiratın yirminci haftadan otuz beşinci haftaya kadar olan on altı haftalık maliyeti birlikte verilmiştir.[500] Dört ay üç günü kapsayan bu süreçte yukarıda aktarıldığı gibi kereste çeşitleri ve fiyatı, boya renkleri ve fiyatı, değişik ebatlarda cam fiyatları, altın yaldız ve doğramaların fiyatı, kurşun levha, kereste rende ücretleri, kapı aletleri, tuğla ve kiremit nakliyesi ile çeşitleri, çeşmelerin tamiri için gerekli levazımat ve işçilik ücretleri ayrıntılı olarak kayıt edilmiştir. Ancak burada masraf kaydının altına *götürü verilen mahallerin mikdârı* şeklinde açıklamalar eklenmiştir. Açıklamalara göre harime girişi sağlayan kapılar üzerinde ve son cemaat yerine onarım kitabesi yerleştirilmiştir. Son cemaat yeri kitabesinden anlaşıldığı üzere külliye, II. Mahmud döneminde 1834-35 tarihlerinde onarım geçirmiş ve kitabe koyulmuştur. Bugün mevcut olan ise 1847-48 yılındaki onarımda yenilenmiştir. Kayıtlara göre son cemaat yeri kitabesinin taşı 5000 kuruş, üzerindeki tuğraların işçilik maliyeti ise 120 kuruş olarak belirlenmiştir. Kitabe metnindeki Yesârîzade Mustafa İzzet Efendi'ye ait her beyit için 6 kuruş, 28 beyit için toplamda 1680 kuruş kitabe sanatçısına ödenmiş olmalıdır. Ayrıca defterden 700 kuruş masrafla caminin dışına, minareye ve son cemaat yerine badana yapılması kararlaştırılmıştır. Külliyenin on altı haftalık onarım sürecinin malzeme ve işçilik maliyeti ise toplamda 87.183 kuruştur. (Tablo 15)

1876 tarihli başka bir belgeye göre cami ve minaresi 11.631 buçuk kuruş masrafla yeniden tamir edilmiştir. Onarımın ayrıntılarına ait bir başka bir veri elde

[500] BOA., EV. d., 13465-3.

edilememiştir.[501] Bundan başka arşivde rastlanan son kayıt 1891 tarihli icmal defteridir.[502] Defter yedi hafta süresince inşaatta çalışmış olan işçilerin günlük yevmiyesi, çalıştığı gün sayısı ve ismi ile bunların toplam maliyetini düzenli şekilde aktarmaktadır. Bu defterde de onarımların organizasyonu ve niteliklerine ilişkin başka bir kayda rastlanmamaktadır. Bu nedenle söz konusu onarımın cami ya da külliyenin neresinde yapıldığı bilinmemektedir.

Cami Cumhuriyet döneminde de onarım geçirmiştir.[503] 1981-82 yıllarında önceden yuvarlak olan minbere alçıdan sarkıt ve kum saati eklenmiştir. Minberin yanlarına geçmeli ahşap şebekeler eklenmiştir.

Koca Mustafa Paşa Camisinin, hakkında pek ayrıntı olmamasına karşın XVI. ve XVII. yüzyıllarda çeşitli ek ve onarımlara tabi tutulduğu kesindir. 1766 depreminden sonra da çeşitli onarımlar geçirdiği bilinen yapıda müdahale türlerin ilişkin bilgiye ulaşılamamıştır. XIX. yüzyıla gelindiğinde gerek onarım kitabeleri gerekse arşiv belgeleri onarımlar konusunda oldukça aydınlatıcı bilgiler içermektedir. Özellikle belgelerde *yeniden inşa olunan büyük tarih taşı* olarak belirtilen ve bugün son cemaat yerinin doğu ucunda bulunan büyük kitabenin yapımı için oldukça yüklü miktarda para ödenmesi dikkat çekicidir. Kitabenin konusu olan 1847-48 senesi onarımlarımlarına ait belgeler ise kitabenin açıklaması niteliğindedir. Minareden çıkan taşların bahçe set duvarlarında kullanılması, minarenin onarım ayrıntıları, caminin dışında, son cemaat yerinde ve minaresinde badana yapılması defterdeki ayrıntılardan bazılarıdır. Bu tarihten sonra yapılmış birkaç onarımın varlığı daha bilinse de konunun ayrıntıları sınırlıdır.

[501] BOA., İ. DH., 717-50140.
[502] BOA., EV. d., 27634–37, 39, 43, 48, 50, 52.
[503] İnci Aydın Yüksel, **a.g.e.,** s. 275.

Tablo 15. Koca Mustafa Paşa Camisi 1847-48 Onarımlarına Ait Keşif Defterinin Ayrıntısı (BOA., EV. d., 18691–2).

Ahşap Malzemeler (Kereste ve Rende Ücretleri)			
Malzeme	**Miktar**	**Birim Fiyat**	**Ücret**
Akçaşehir kızaklığı	630 adet	130 para	2047,5 kuruş
Tek dolap	40 adet	120 para	120 kuruş
Çifte dolap	49 adet	240 kuruş	294 kuruş
Çifte-i Abana	200 adet	7,5 kuruş	1.500 kuruş
Bartın koğuşu	180 adet	44 para	198 kuruş
	2930 adet	3 para	219,5 kuruş 10 para
Ayancık orta meşe kirişi	20 adet	22 kuruş	440 kuruş
Akyazı	1400 adet	15 para	525 kuruş
	3500 adet	3 para	262,5 kuruş
İstifan (İstefan/Stefan) kirişi	20 adet	320 para	160 kuruş
Çifte poyralık	24 adet	280 para	168 kuruş
Kalas	50 adet	140 para	175 kuruş
Çam özü	830 adet	40 para	830 kuruş
	3630 adet	4 para	363 kuruş
Sarı ot	3.450 adet	4 para	345 kuruş
Beyaz eğrice	1500 adet	4 para	150 kuruş
Çifte-i Abana	750 adet	8 para	150 kuruş
Araba kalası	780 adet	8 para	156 kuruş
	100 adet	140 para	350 kuruş
Ahşap kafesi	8,5 zirâ’	6 kuruş	51 kuruş
Ihlamur kapı, dışarıdaki bazı yerler için ve başka levazım için doğrama	985,5 zirâ	10 kuruş	9.855 kuruş
Büyük cami kapısı	12 zirâ’	60 kuruş	1.370 kuruş
	25 zirâ’	30 kuruş	
Takoz kupa	16 adet	60 para	24 kuruş
Cumbalı destek	66 kıyye?	160 para	284 kuruş
Köprü	192 adet	20 para	96 kuruş
Çifte-i Abana	50 adet	300 para	375 kuruş
Toplam			20358,5 kuruş

Metal Malzemeler			
Malzeme	**Miktar**	**Birim Fiyat**	**Ücret**
Yeni kurşun levhalar	1775 adet, 11502 kıyye	142 para	26694 kuruş
Çıkan eski kurşunların rîhtiyye ücreti			3155,5 kuruş 10 para
Sokak kapılarına ve diğer mahallere demir şebeke	91 kıyye	6 kuruş	546 kuruş
İmâret fırınına demir kapak	6 kıyye	3 kuruş 60 para	18 kuruş
Frenk pištavanı	63 adet		91,5 kuruş
Kanat demiri	30 adet	60 para	45 kuruş
Çivi	400 adet		5 kuruş
Demir zar çivisi	17 adet	20 para	8,5 kuruş
Zar çivisi	8 adet	10 para	2 kuruş
Çifte pirinç makara	1 adet		25 kuruş
Büyük pirinç kapı halkası	1 çift		40 kuruş
Demir sarnıç kapağı	1 adet		25 kuruş
Demir makara	9 adet	5 kuruş	45 kuruş
Demir zincir	4 adet	5 kuruş	20 kuruş
Yerli çivi	100 adet		12 kuruş
	625 adet		8 kuruş
	2700 adet	50 para	32,5 kuruş
Kurşun çivisi	236 kıyye	31 kuruş	826 kuruş
Çifte pirinç musluk	2 adet	40 kuruş	80 kuruş
Pirinç musluk	2 adet	12 kuruş	24 kuruş
Musluk tamiri	2 adet	12 kuruş	24 kuruş
Musluk tamiri	4 adet	4 kuruş	16 kuruş
Bakır musluk	2 adet	9,5 kuruş	19 kuruş
Savak	3 adet	8 kuruş	24 kuruş
Tombak başlı musluk	10 adet	6 kuruş	60 kuruş
Küçük tombak musluk	3 adet	4 kuruş	12 kuruş
Büyük bakır musluk	1 adet		26,5 kuruş
Darb lülesi	1 adet		14 kuruş
Demir tel kafesi	18,5 zirâ’	16 kuruş	405 kuruş (108 kuruş, tamir için tel ücreti ve yevmiye)
Oluklu teneke vs	216 adet	30 para	255 kuruş (93 kuruş, kalay, diğer masraflar ve yevmiye)
Pirinç zar çivisi	35 adet	25 para	21,5 kuruş 30 akçe
	70 adet	20 para	35 kuruş
Maymuncuk	45 adet	20 para	22,5 kuruş
Pirinç halka	54 adet	10 para	13,5 kuruş
Ardı boş raht	80 adet	90 para	180 kuruş

Çeki takımı	1 adet		20 kuruş
Cumbalı dış kanat rahtı	7 adet	200 para	35 kuruş
Demir ökçe	32 adet	160 para	128 kuruş
Büyük maymuncuk	4 adet	40 para	4 kuruş
Çatal kazık	5 adet		20 kuruş
Kümbet ve zıvana	127,5 kıyye	110 para	349,5 kuruş 75 akçe
	14 adet	110 para	38,5 kuruş
Tel kafes çerçevesi	2 kıyye	500 para	25 kuruş
Frenk puştivanı	4 adet	60 para	6 kuruş
Kapı kulağı	9,5 kıyye	160 para	38 kuruş
Pirinç tavan halkası	10 adet	100 para	25 kuruş
Somun	6 kıyye		6 kuruş
Demir pencere şebekesi	499 kıyye	160 para	1.996 kuruş
	376,5 kıyye	140 para	1.322 kuruş 30 akçe
Gök çarpması	12 adet	6 kuruş	72 kuruş
Büyük kapı sürmesi	13 adet	320 para	104 kuruş
Büyük kapı kilidi	2 adet	30 kuruş	60 kuruş
Küme kilidi	6 adet	800 para	120 kuruş
Dolap kilidi	58 adet	320 para	364 kuruş
Farmula (farmola, karmula) kilidi	7 adet	720 para	126 kuruş
Büyük kapı zembereği	5 adet	1200 para	150 kuruş
Çivi ve kapı malzemesi			127,5 kuruş
Kartopu	44 adet	2 kuruş	88 kuruş
Pirinç mandal	30 adet	40 para	30 kuruş
	8 adet	6 kuruş	48 kuruş
Demir burmalı mandal	50 adet	2 kuruş	75 kuruş
Göz menteşesi	8 adet		3 kuruş
Pirinç menteşe	40 adet	60 para	60 kuruş
Büyük pirinç menteşe	40 adet	2,5 kuruş	100 kuruş
Menteşe	25 adet	20 para	12,5 kuruş
	15 adet	80 para	30 kuruş
Kapı Menteşesi	8 adet	2 kuruş	16 kuruş
Kapı geçmesi	8 adet	2,5 kuruş	20 kuruş
Dolap geçmesi	100 adet	15 para	37,5 kuruş
Perde demiri	60 adet	60 para	90 kuruş
Büyük pirinç halka	2 adet	7 kuruş	14 kuruş
Pirinç düğme	88 adet	20 para	44 kuruş
Pirinç pencere düğmesi	40 adet	10 para	10 kuruş
Pencere düğmesi	32 adet	10 para	8 kuruş
Kurşun tavası	1 adet		4 kuruş
Kurbağı	80 adet	60 para	120 kuruş
	8 adet	1 kuruş	8 kuruş
Şadırvan etrafına demir	25 kıyye	4 kuruş	100 kuruş

kafes			
Dolap topu	1 adet		1,5 kuruş
Demir kapı halkası	6 adet		47 kuruş
Pirinç zokak halkası	1 adet		4 kuruş
Câmi'kapısına demir kapı	183 kıyye		1.098 kuruş
Toplam			**~40015 kuruş**

Taş ve Toz Malzemeler			
Malzeme	**Miktar**	**Birim Fiyat**	**Ücret**
Kiremit	21250 adet	0,09 kuruş	1912,5 kuruş
	6000 adet	0,015 kuruş	90 kuruş
Kireç	233 kantar	6,5 kuruş	1514,5 kuruş
Topaç tuğla	9200 adet	7,5 para	1725 kuruş
	15.000 adet	0,015 kuruş	225 kuruş
Rîg	3 anbar	5 kuruş	15 kuruş
Alçı	15 keyl	5 kuruş	45 kuruş
	30 keyl	3 kuruş	90 kuruş
Yeni beylik tuğla	15.000 adet	0,025 kuruş	375 kuruş
	400 adet	7,5 para	75 kuruş
Eski beylik	5500 adet	0,015 kuruş	82,5 kuruş
Çarşı tuğlası	3000 adet	0,025 kuruş	75 kuruş
	100 adet	13 para	32,5 kuruş
Parça tuğla	69 küfe	2 kuruş	138 kuruş
A'lâ isfidâç	87 kıyye	6 kuruş	522 kuruş
A'lâ yeşil	1,5 kıyye	30 kuruş	45 kruş
Toprak sarısı	34 kıyye	60 para	51 kuruş
Kaba istifdâç	49 kıyye	25 para	30,5 kuruş, 15 akçe
Mermer kireci	62 keyl	4 kuruş	248 kuruş
Battâl tuğla	200 adet	1 kuruş	200 kuruş
Toplam			7491,5 kuruş 15 akçe
Cam Malzemeler			
Malzeme	**Miktar**	**Birim Fiyat**	**Ücret**
Yirmilik	1 adet		9 kuruş
Otuzluk	138 adet	6 kuruş	828 kuruş
Otuz beşlik	220 adet	5,5 kuruş	1.210 kuruş
Kırklık	35 adet	140 para	122,5 kuruş
Ellilik	121 adet	3 kuruş	363 kuruş
Altmışlık	209 adet	2,5 kuruş	522,5 kuruş
Yetmişlik	65 adet	86 para	139,5 kuruş 10 para
Seksenlik	70 adet	75 para	131 kuruş 10 para
Kaval şişe	100 adet	60 para	150 kuruş

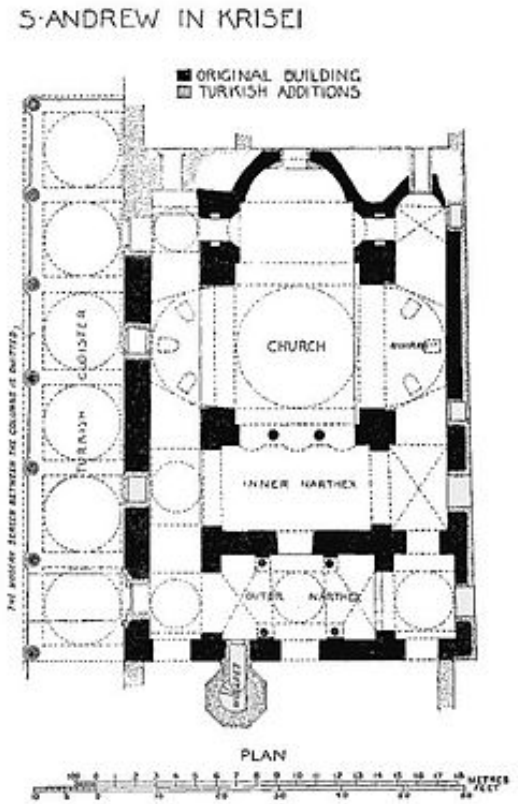
Küçük kaval şişe	350 adet	18 para	157,5 kuruş
Kafes şişesi	100 adet	15 para	37,5 kuruş
Tepe camı	50 adet	50 para	62,5 kuruş
Toplam			3723 kuruş 20 para
Sıvı Malzemeler			
Malzeme	**Miktar**	**Birim Fiyat**	**Ücret**
Revgan-ı neft	48 kıyye	400 para	480 kuruş
Revgan-ı bezir	73 kıyye	320 para	584 kuruş
	42 kıyye	5 kuruş	210 kuruş
A'lâ sarı (Boya)	1 kıyye		35 kuruş
A'lâ yeşil (Boya)	1 kıyye		30 kuruş
Sandalos	2 kıyye	40 kuruş	80 kuruş
Tulum cengari	1 kıyye		30 kuruş
Sülügen	2 kıyye	15 kuruş	30 kuruş
Toplam			1479 kuruş

Alınan Muhtelif Malzemeler			
Malzeme	**Miktar**	**Birim Fiyat**	**Ücret**
Yedirme	126 kıyye	4 kuruş	505 kuruş
Altı üstüne boru	11 adet	23 kuruş	253 kuruş
Yedi üstüne boru	10 adet	19 kuruş	190 kuruş
Saman	383 kıyye	6 para	57 kuruş
Bezîr	60 kıyye	4 kuruş	120 kuruş
Keten	382 kıyye	18,5 para	176,5 kuruş
Kol demiri ta'mîri			20 kuruş
Kullâb	6 adet	2 kuruş	12 kuruş
Siyah kağıd	100 adet	20 para	50 kuruş
Çeşitli masraflar			325 kuruş
Kandil mumu	2,5 kıyye	4 kuruş	10 kuruş
Camcı ücreti ve diğer masrafları			225 kuıruş
Domuz kılı	820 dirhem	10 para	205 kuruş
Toplam			2148,5 kuruş

Amele, Hamal Masrafları ve Çeşitli Masraflar	
İşçiler	Ücret
Neccar Yevmiyesi	4796 kuruş
Sebilci Yevmiyesi	1357 kuruş
Nakkaş Yevmiyesi	3303 kuruş
Taşçı Yevmiyesi	207 kuruş
Kurşuncu Yevmiyesi	812 kuruş
Hamamcı Yevmiyesi	4028 kuruş
Sıvacı Yevmiyesi	4492 kuruş
Rençber Yevmiyesi	6704 kuruş
Suyolcu Yevmiyesi	36 kuruş
Suyolu masrafı	4.500 kuruş
Hamal ve çeşitli masraflar	1761,5 kuruş
Caminin iki kapısına ve büyük taş üstüne yazılan tarihlerin ve iki tuğranın taşçı ücreti	1800 kuruş
Yeniden inşa olunan büyük tarih taşı	5.000 kuruş
Caminin dışında, minaresinde ve son cemaat yerinde badana tılâsı	700 kuruş
Bayrampaşa'dan ve başka yerlerden getirilen tatlı suyolunun tamiri	15500 kuruş
Abdest muslukları çatısı üzerinin kiremit aktarması, üç tarafının kitabe saçağın tamiri, üç taraf bölme tahtının temeli tesviyesi, ahşap parmaklıkları bölmesinin yer yer tamiri, içinde bazı yerlerinin sıva tamiriyle badana tılâsı ve saçaklarına yağlı aşı boyasının tılâsı.	893,5 kuruş
Caminin bahçesi etrafındaki set duvarının minareden çıkan taş ile tamir edilmesi, yüzeyine derz, badana ve üzerine yeni malta taşından döşeme üzerine Ayancık kirişinden taban ve yeni dünyadan sütun ve üzerinin İzmit çubuğundan payanda ve kirişleri asma çardağının yenilenmesi ve boya tılâsı	1.830 kuruş
İmam odasının döşemesinin tamiriyle kiremit aktarması ve dış taraf saçağının tamiriyle yüzeyine aşı boya tılası ve taş merdivenin minareden çıkan taş ile yenilenmesi	223 kuruş
Hela içlerinin sıva tamiriyle derz ve badana tılâsı	300 kuruş
İçinin yarım derece kapak ve basamak taşlarının yenilenmesi	360 kuruş
Caminin abdest musluklarının tamiri sokak kapısının tamiri, müştemilatın tamamlanarak üzerindeki saçağın tamiri	455 kuruş
Caminin dışındaki diğer helalarının ahşap bölmeleriyle damının içinde kapak ve basamak taşlarının yenilenmesi	3345 guruş
Minarenin şerefe tabanı etrafına lama demirinden çember konulması, demirin kurşun ile tutturulup kanat bağlanması ve korkuluğun üst ağzının noksan on iki adet demir kanadının yenilenmesi	400 kuruş
Şerefe tabanının bir adetinin yenilenmesi	150 kuruş

Minarenin gövdesinde şerefe tahtından bileziğine kadar hâlis horasanlı harçla yenilenmesi	360 kuruş
İmam Zeynelabidin'in türbesinin etrafındaki şebekenin yaldızının yenilenmesi ve cami kapılarındaki tarihler ve caminin bitişiğindeki büyük tarihe ve tuğralara harcanan altın.	5.392,5 kuruş
Toplam	68705,5 kuruş

Memurların Maaşları, Hamaliye ve Diğer Masraflar			
	Çalışılan Gün	**Aylık Ücret**	**Toplam Ücret**
Kâtip maaşı	3 ay	750 kuruş	2250 kuruş
Mutemet maaşı	1 ay		500 kuruş
Yazıcı Maaşı	1 ay		500 kuruş
Memur maaşı			1.750 kuruş
Hamaliye ve diğer masraflar			2764,5 kuruş
Hamaliye ve diğer masraflar			660 kuruş
Hamaliye ve diğer masraflar			429,5 kuruş
Nakliye ve hamaliyesi			4.457 kuruş
Nakliye			30 kuruş
Nakliye Ücreti (At)	120 adet	60 para	179 kuruş
Kurşun nakliyesi (At)	277 dönüm	3,5 kuruş	969,5 kuruş
Kaldırım tamiri	398 zirâ'	20 para	199 kuruş
Toplam			14688,5 kuruş
Genel Toplam			158610 kuruş

Plan 16. Koca Mustafa Paşa Camisi. (A. V. Millingen, 1912)

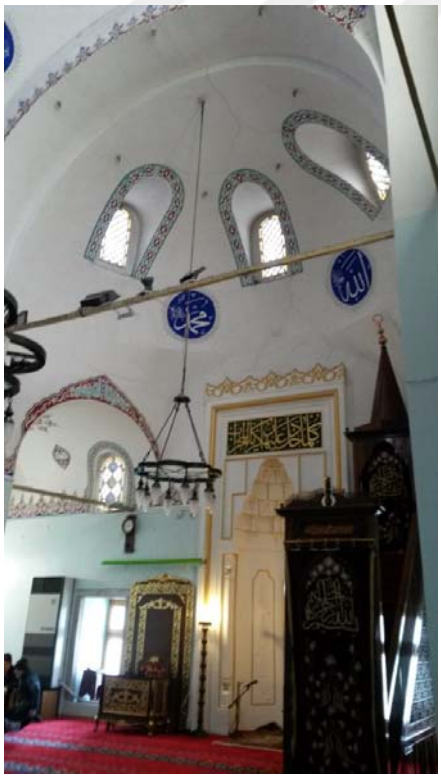
Resim 172. Koca Mustafa Paşa Camisi. (S. Derin, 2015)

Resim 173. Koca Mustafa Paşa Camisi. Minare. (S. Derin, 2015)

Resim 174. Koca Mustafa Paşa Camisi. Son cemaat yeri. (S. Derin, 2015)

Resim 175. Koca Mustafa Paşa Camisi. Mihrap ve minber. (S. Derin, 2015)

Resim 176. Koca Mustafa Paşa Camisi. Harim kubbesi. (S. Derin, 2015)

3.4.3. Kariye Camisi - Khora Kilisesi

Yapının Yeri: Edirnekapı'nın Haliç'e bakan yamacında, Theodosius surlarına yaklaşık 100 metre mesafede bulunmaktadır. IV. yüzyıldan itibaren kutsal kabul edilen bir arazi üzerinde kurulmuştur. V. yüzyılda Theodosius surları yapılana kadar surların dışında kaldığı için kırsal ya da şehir dışı anlamına gelmesi sebebiyle topografik konumu ile ilişkilendirilerek yapıya Kariye dendiği yönünde bazı bilgiler bulunmaktadır.[504] Ancak bunlar sağlam dayanaklara sahip değildir.[505] Türkçe'deki Karye kelimesinin de Türkçe köy anlamına geldiği ve buradan tercüme edildiği düşünülmektedir.[506]

Yapının İnşa Tarihi: Manastır olarak kurulan yapının inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Manastırın doğusu ve temelinin VI. ve X. yüzyıllar arasında inşa edilmiş olabileceği görüşü yaygındır.[507] XI. Yüzyıldan sonra manastır ve müştemilatı imparator I. Aleksios'un kayınvalidesi Maria Doukaina tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. [508] XIV. yüzyılda bazı eklentiler ve yenilemeler ile esaslı bir onarım daha geçirdiği bilinmektedir ve bugünkü durumunu muhtemelen bu onarımda almıştır.[509]

Yapının Banisi: Yapının XIV. yüzyıldaki son inşasını Theodoros Metokhites (1269-1313) yaptırmıştır. Bu kişinin Paleologoslar döneminde mesazon ya da

---

[504] Engin Akyürek, **Bizans'ta Sanat ve Ritüel, Kariye Güney Şapelinin İkonografisi ve İşlevi**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1996, s. 22.

[505] Bir başka bilgiye göre ise kilise içindeki bazı mozaiklerdeki aziz tasvirlerinin ve yazılarının mistik anlamlarına göre bu ismi almıştır. Ayrıntılı bilgi için Alexander Van Millingen, **a.g.e.,** s.289.

[506] Semavi Eyice, "Kariye Camii", **DİA**, C. 24, s. 495.

[507] Yapılan kazılar neticesinde tarihlendirmeye ilişkin bazı fikirler ileri sürülmüştür. Buna göre mevcut şapelin yerinde XI. yüzyıldan önce bir manastır ve müştemilatının bulunduğu düşünülmektedir. Bkz. Mathews, **a.g.e.,** s. 8; Robert G. Ousterhout, **The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul**, Washington 1987, ss.11-15.

[508] Semavi Eyice, **a.g.e.,** (1980), s. 46.

[509] Paul Atkins Underwood, **The Kariye Djami**, V.1, Taylor&Francis Publication, United States of America 1967, s. 14.

başbakan konumunda biri olduğu bilinmektedir.[510] Kilisenin camiye çevrilişi ise II. Bayezid dönemi vezirlerinden (Hadım) Atik Ali Paşa tarafından olmuştur.[511]

Yapının Mimarı: Bilinmiyor.

Yapının Mimari Özellikleri: Çeşitli inşaat evreleri bulunan yapının birimleri, pek çok kez ek ve yenileme geçirmiş olarak günümüze gelebilmiştir. Yunan haçı planlı kiliseden dönüştürülmüş cami, kubbeli bir ibadet mekânı (naos), iç ve dış narteks, güneyindeki mezar şapeli, kuzeydeki ek mekân ve minareden oluşmaktadır. (Plan 17) (Resim 177) Yapının Mimar Sinan tarafından yapılan[512] ve XX. yüzyılın başlarında yıkılan[513] bir medresesi olduğu bilinmektedir.

İnşa malzemesi genel olarak taş ve tuğla olan yapının almaşık teknikte inşa edilmiş duvar dokusundaki farklılıklar çeşitli dönemlere işaret etmektedir. [514]

Caminin batısında dış narteks son cemaat yeri işlevi görmektedir. Son cemaat yeri cephesinde altı adet açıklık dikkat çekmektedir. Bunlardan ortadaki hariç diğerleri kesme taş ile kapatılmıştır. Açıklıkların hepsinin üzerinde iç içe tuğladan üç yuvarlak kemer yer almaktadır. Güney uçtaki mezar şapelinin cephesi daha yüksektir. (Resim 178)

Yapıyı güney ve kuzeyden saran eklentilerin cepheleri sağır kemerlerle hareketlendirilmiştir. Doğu cephesinde yarım yuvarlak apsis nişinin çıkıntısı Komnenoslar döneminde yapılmış bir uçan payandaya dayanmaktadır. Oldukça düzensiz bir görünüm sergileyen bu cephede apsisin iki yanındaki pastaforion

---

[510] Paul Atkins Underwood, **a.g.e.,** s.14.

[511] Ayvansarayi vd., **a.g.e.,** s. 218. Atik Ali Paşa hakkında bilgilere Atik Ali Paşa'nın Çemberlitaş'taki camisi anlatılırken değinilmiştir. Ayrıca bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.,** s. 538-39; Ö. L. Barkan-E.H. Ayverdi, **a.g.e.,** s. 67-70.

[512] Bkz. Aptullah Kuran, "Tezkerelere Göre Mimar Sinan'ın Eserleri", **Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri**, VGM Yay., İstanbul 1988, s. 160.

[513] Semavi Eyice, **Kariye Camii**, s. 496.

[514] Yapı restorasyonda olduğu için dışarıdan tentelerle kapatılmış içeride ise son cemaat yeri ve güneydeki mezar şapeli haricindeki diğer birimler ziyarete kapatılmıştır. Dolayısıyla görmek ve fotoğraflamak mümkün olamamıştır. Bu sebeple mevcut kaynaklardaki bilgiler ve fotoğraflar kullanılarak yapı tanıtılmaya çalışılmıştır.

odalarının ve güneydeki mezar şapelinin cepheleri çok sayıda niş ile hareketlendirilmiştir. Her bir çıkıntı yuvarlak kemerli üçüz pencere açıklıklarına sahiptir. (Resim 179)

Yapının güneybatı köşesinde yer alan minare kürsüsünün yerinde eskiden bir çan kulesinin bulunduğu ileri sürülmektedir.[515] Kürsünün üzerinde üçgen kuşaklarla geçilen minare gövdesi silindiriktir ve iki ucunda kalın bilezikler bulunmaktadır. Tuğla minarenin şerefe altında da benzer silmeleri bulunmaktadır. (Resim 180)

Yapıya giriş son cemaat yeri ortasındaki açıklık ile sağlanmaktadır. Son cemaat yeri kemerler ile beş birime ayrılmıştır. Birimlerin üzeri tonoz ile örtülüdür. Güneybatı köşede mezar şapeli ile birleştiği yerde iki sütunun taşıdığı yuvarlak kemer ile buraya bağlanmaktadır. (Resim 181)

Harim önündeki mekana (iç nartekse) son cemaat yerinin ortasındaki profilli silmeleri olan mermer bir kapı ile geçilmektedir. Dört birimli bu mekanın iki ucundaki birimler dilimli kubbeyle, ortada kalan ikisi ise tonoz ile örtülüdür. (Resim 182)

Güneydeki mezar şapeli Komnenoslar döneminde bir bodrum üzerine kurulmuştur. Plan şeması bakımından üst yapının ana hatlarına sahip olan alttaki bodrum, önceleri kripta sonraları sarnıç olarak kullanılmıştır.[516] Üzeri basık tonozludur ve iki dehlize ayrılmıştır. Üst yapı ise doğuda apsisli paraklesion (mezar odası), bunun önünde kubbeli bir hacim ve onu batıya doğru takip eden iki tonozlu birimle dört ayrı birimden oluşmaktadır. Paraklesion iki sütun ile taşınan üç kemerle ayrılmıştır.[517] Burada ikisi doğuda ve ikisi batıda olmak üzere dört adet mezar yer almaktadır. (Resim 183)

---

[515] Semavi Eyice, **Kariye Camii**, s.496.
[516] Semavi Eyice, **a.g.e.,** (1980), s.48.
[517] Eyice mezar şapelinin mimarisi olduğunu, üst yapısı ve planı bakımından bağımsız bir şapel hüviyetine sahip olduğu için tek nefli yapı grubu içinde değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Semavi Eyice, **a.g.e.,** (1980), s.50.

Pandantif geçişli harim kubbesi duvarlar içine gömülü dört adet büyük paye ile taşınmaktadır. Harim beden duvarları kubbe kemerelerinin altından başlayarak damarlı mermerlerle kaplanmıştır. (Resim 184) Mihrap da benzer mermerler ile bir onarımda kaplanmış olmalıdır.[518] (Resim 185) Ahşap minber, 1948'de Amerikan Bizans Araştırmaları Enstitüsü ve Dumbarton Oaks Bizans Araştırmaları Merkezi sponsorluğunda yapılan temizlik ve restorasyon çalışmalarından sonra buradan kaldırılarak Zeyrek Kilise Camisi'ne götürülmüştür.[519]

Yapının Süsleme Özellikleri: Yapı, mimarisinden çok kilise olduğu dönemlerden kalan fresko ve mozaikleri ile ünlüdür. Bunların çoğu 1320-21 yıllarında Theodoros Metokhites tarafından yaptırılmıştır. Harimde İsa ve Meryem'i konu alan üç mozaik panel bulunmaktadır. Narteksler ise tamamen mozaikle kaplanmıştır. (Resim186) Dış nartekste İsa'nın, iç nartekste de Meryem'in hayatı anlatılmaktadır. Güneydeki mozaik ve freskolarda ise buranın mezar şapeli olması sebebiyle ağırlıklı olarak diriliş ve kutsal kişi sahneleri betimlenmiştir.[520] (Resim 187)

Yapılan Müdahaleler: Kiliseden çevrilen cami bilindiği kadarıyla Bizans döneminde XI. yüzyılda iki kez, XIV. yüzyılda ise dış narteks, kuzeydeki ek kısım ve mezar şapelini eklemek suretiyle yeniden inşa ve esaslı onarım süreçleri geçirmiştir.

II. Bayezid döenminde camiye dönüştürüldükten sonra ilk olarak içindeki bütün süslemeler, özellikle insan, haç ve yazı figürleri koyu bir boya maddesi ile kapatılmıştır. İkinci aşamada ise pencere içlerinde kalanlar hariç bütün freskoların badana ile kapatılmış olduğu düşünülmektedir.[521] Böylelikle bu fresko ve mozaikler günümüze kadar gelebilmiştir.

[518] İ. Aydın Yüksel, **a.g.e.,** 177.
[519] Semavi Eyice, **Kariye Camii**, s.497.
[520] Yapının süsleme programı hakkında bkz. Engin Akyürek, **a.g.e.,** s. 69-87.
[521] Akyürek, **a.g.e.,** s. 68.

Kariye Camisi'nin 1766 depreminde ağır hasar aldığı bilinmektedir.[522] Depremden sonra yazılmış bir masraf defterine Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde rastlanmaktadır.[523] Defter, Atik Ali Paşa'nın vakıflarından Çemberlitaş'taki Atik Ali Paşa, Karagümrük'teki Atik Ali Paşa ve Kariye Camilerinin depremden sonraki onarım masraflarının ayrıntılarını içermektedir. Keşiflerin Çemberlitaş'taki cami gibi İsmail Halife ve Ebubekir Halife adlı iki mimar tarafından yapıldığı görülmektedir. Masraflar sırasıyla alınan kereste, mismar, çilingirden alınan demir takımları gibi malzeler, kireç, horasan, tuğla ve alçı, nakkaşa, boyacı ve sıvacıya alınan boya ve diğer malzemeler, diğer küçük malzemeler ve işçilik bedelleri, dökülecek yeni kurşun masrafı ve işçilere ödenen günlük ve toplam yevmiye hesaplarıdır. Kereste ve mismar miktarları ve maliyeti verilirken onarımlara ait bir açıklamaya yer verilmemiştir. Ardından gelen çilingire verilen işçilik ve malzeme listesinde ise kubbede yenileme olduğu kısa açıklamalardan anlaşılmaktadır. Buna göre kubbe *ayaklarına alınan simid demirleri* ayaklarda bir sağlamlaştırmaya gidildiğini, kubbeye *alınan kiriş demirleri* yine kubbe için alınan *askı çubuk demirleri* ve üstadiye ücretleri kubbenin bu deprem sonrasında yeniden yapılmış olduğunu göstermektedir. Müezzin mahfiline alınan korkuluk için yassı demir de çilingirden alınan demir malzemeleri arasındadır.

Alınan kireç, horasan, alçı gibi malzemeler caminin sıva ve çeşitli yerlerindeki yara doldurma için olması muhtemeldir. Burada minare için tuğla alınması minarenin de en azından bir kısmının yeniden inşa edilmiş olduğunu göstermektedir.

Nakkaş, sıvacı ve boyacıya alınan boyalar boyaların yanı sıra içine karıştırılan diğer malzemelere de yer verilmiştir. Sıvacı ve nakkaşların önemli rol üstlendiği anlaşılan bu onarımda cami içindeki fresk ve mozaiklere müdahalelerde bulunulup bulunulmadığı anlaşılmamaktadır. Ancak söz konusu işler için ayırılan malzeme miktarı ve bütçesinin çokluğu cami içindeki tasvirlerin bu onarımda yeniden ya da en azından kısmi olarak ilk kez kapatılış olma ihtimalini akla getirmektedir. Bununla

[522] Deniz Mazlum, **a.g.e.,** s. 42, 54.
[523] BOA. TSMA. d. 10129.

birlikte camideki Hristiyan tasvirlerinin günümüze kadar gelebilmiş olması yapının bu ya da başka bir depremde duvarlarının yenilenmediğini göstermektedir. Ancak duvarlarda ya da duvar sıvalarında çatlak veya açılmalar olması doğal bir sonuçtur. Nitekim belgenin devamında cami içinde ve dışında, büyük kubbede *sıvacıkâr nakışları* ve minarede sıva yapılması şeklinde ibareler bulunmaktadır. Bundan başka kubbe kasnağı üzerinde bulunan camlar, minare ve kubbeye alem ve yaldız yapıldığı malzeme ve işçiliğe ait hesaplardan anlaşılabilmektedir. Minaredeki yeni kurşunların fiyatında eskileri üzerinden iskonto sağlanacağı da verilen bilgiler arasındadır. Defterde onarımda yer alması beklenen duvarcı, kurşuncu, taşçı ve nakkaşa verilen günlük ve toplam yevmiye miktarlarına yer verilmiştir.

Bu maliyet defterinin geri kalanında onarımların toplamda 2.340,5 kuruş 2 akçeye yapılacağı maliyetin cami vakfından ne şekilde ödenmesi gerektiği hususlarına yer verilmektedir. Ayrıca caminin yanında bulunan bir mektep ve medreseden bahsedilmektedir. Mektepte onarım yapılmak üzere aynı şekilde bir keşif yapıldığı ancak onarılmayacak kadar kötü durumda olduğu için beden duvarlarının zemine kadar yıkılıp yeniden bina olunacağı belirtilmektedir. Medresenin ise bazı duvarlarının ve on altı adet ocağının da aynı şekilde yeniden inşası gerekmektedir. (Tablo 16)

Bir başka onarım 1875-76 yıllarında Sultan Abdülaziz zamanında Evkaf idaresince yapılmıştır. Bu onarımda yapının mozaikleri açığa çıkarılmış ve temizlenmiştir. Caminin dış cephelerindeki dönüşüm de bu onarımda yapılmıştır.[524] Söz konusu onarımın 14 Recep 1292/16 Ağustos 1875 tarihli resmi yazışmalarına Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde rastlanmaktadır.[525] Belgede caminin *Asar-ı Atikadan* olduğu için harap bir durumda kalmaması gerektiği ve 64.000 kuruşa onarılabileceği belirtilmiştir.

[524] Ousterhout, **a.g.e.,** s. 9.
[525] BOA., İ. DH. 706-49402.

Yine arşivde rastlanan 1 Rebiyülahir 1311/12 Ekim 1893 tarihli belgede[526] caminin kurşunları ve bazı yerlerinin tamire muhtaç olduğu ve keşifler neticesinde 1.613 kuruşa onarılmasının uygun görüldüğü belirtilmektedir. Ancak bu paranın onarım maliyetini karşılamadığı ve onarımın yarım kaldığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine onarımlara 4.800 kuruş daha bütçe verilerek devam edilmesi düşünülmüştür.

28 Zilkade 1313/6 Mayıs 1896 tarihli resmi yazışmalarına Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde rastlanmaktadır.[527] Belgelerden anlaşıldığı üzere bu onarımlar yapı depremden zarar gördüğü için yapılmıştır. Caminin yeniden *Asar-ı Atikadan* olduğu vurgulanmakta ve onarım için ilk keşfin Şehremaneti tarafından Mösyö D'Aronco'ya yaptırıldığı belirtilmektedir. Ancak bu ilk keşiften hariç camiye ilave onarımların yapılması için ikinci bir keşif daha yapılmış ve ilkinde 66.000 olan masrafın 117.000 kuruşa çıkarılması görüşülmüştür. 22 Zilkade 1313/5 Mayıs 1896 tarihli diğer bir yazı da aynı konu ile ilgilidir.[528] Ancak bu belgede caminin tezyinatı için ek para istendiği açıkça belirtilmektedir. Bu depremde minarenin yıkılmış olduğu bilgisi vardır.[529] Eski bir fotoğrafta da minarenin peteğinin yarısından itibaren yıkık olduğu görülmektedir. (Resim 188) Bu resmin 1894 depreminden sonra çekilmiş olma ihtimali bulunmaktadır.

Depremden bir süre sonra kapalı kalan caminin Alman İmparatoru II. Kaiser Wilhelm'in ziyareti sebebiyle Sultan II. Abdülhamit tarafından 1898'de onartılmış olduğu bilgisine kaynaklarda rastlanmaktadır.[530] Muhtemelen 1895 ve 96 tarihlerinde keşfi yapılan bu onarımların tamamlanması 1898'de olmuştur.

1929 yılında Evkaf Müdürlüğü'nün yaptırdığı bir dizi onarım sırasında naos içindeki bazı mozaikler ve Türk dönemi ekleri onarım geçirmiştir. 1945'te idaresi Ayasofya Müzesi'ne bağlanarak cami, müzeye dönüştürülmüştür. 1948 yılında Amerikan Bizans Araştırmaları Enstitüsü ve Dumbarton Oaks Bizans Araştırmaları

[526] BOA., İ. EV., 5-1.
[527] BOA., BEO., 778-58342.
[528] BOA., İ.EV., 13-12.
[529] Sema Küçükalioğlu Özkılıç, **a.g.e.,** s. 535.
[530] Ousterhout, **a.g.e.,** s. 9.

Merkezi sponsorluğunda Thomas Whittemore'un organize ettiği temizlik ve restorasyon çalışmalarında Ernest Hawkins çalışmış ve bu çalışmalar 11 yıl kadar sürmüştür. Daha çok dekorasyona yönelik yapılan Whittemore ve Underwood projesi bir de küçük çaplı kazıyı içermiştir.[531]

[531] Ousterhout, **a.g.e.,** s. 910.

Tablo 16. Kariye Camisi'nin 1766 depremi sonrasında geçirdiği onarımlara ait masraf defterinin ayrıntıları (BOA. TSMA. d. 10129).

Cami'nin tamirinde kullanılan ahşap malzemeler			
Ahşabın Niteliği	**Birim**	**Birim Fiyat (akçe)**	**Toplam Fiyat (akçe)**
Sakarya omurgası	9 aded	50	450
Karaağaç tahtası	3 aded	120	360
İzmid çubuğu	20 aded	40	800
Karasığar	12 aded	50	600
Varna direği	16 aded	14	224
Mil için orta çapa	1 aded	300	300
Çapa eğrisi	6 aded	1.380	9.660
Ağa meşe tahtası	162 aded	24	3.888
Gemi meşe tahtası	160 aded	140	22.400
Sekiz arşın çapa eğrisi	34 aded	1.260	42.840
İzmid'in sağir eğrisi	18 aded	330	5.940
İzmid'in kanadlığı	69 aded	69	2.001
Teknelik karaağaç tahtası	1 aded	840	840
İnebolu çamı	161 aded	8	1.288
Kalas pazuluğu	6 aded	150	900
Kalas lanbalık	10 aded	24	240
Altı arşın	8 aded	35	280
Beş arşın	68 aded	27	1836
Padavra	250aded	24 (beher yüzü)	60
Toplam			96631 akçe

Cami'nin tamirinde kullanılan metal malzemeler			
Metalin Niteliği	**Birim**	**Birim Fiyat (akçe)**	**Toplam Fiyat (akçe)**
Karışık çivi	165 kıyye	39	6.435
Cedid kalıb mismarı	95 kıyye	45	4050
Sayış çivisi	30.000 aded	147 (bin tanesi)	441
Sandal çivisi	2.000 aded	225 (bin tanesi)	450
Oluk çivisi	5.000 aded	105 (bin tanesi)	525
Kurşun çivisi	41 kıyye	445	1.845
Sıva çivisi	44,5 kıyye	45	2.002
Küçük kapı halkası	6 aded	4	24
Küre rezesi	1 aded	9	9
Küçük reze	11 aded	3	33
Büyük halka	1 aded	9	9
Eski çivilere verilen ustalık ücreti			780

Kubbeye alınan kiriş demirleri	16 aded/137 kıyye	33 (1 kıyyesi)	4.521
Kubbe ayaklarına alınan simit demirleri	16 aded/18 kıyye	30 (1 kıyyesi)	540
Caminin kubbesine asılan askılar ve demir çubuklar	2 aded/ 3 kıyye	36 (1 kıyyesi)	108
Müezzin mahfilindeki tırabzana korluk yassı demir	4 aded/7,5 kıyye	30 (1 kıyyesi)	225
Caminin kubbesine konulan zincir kulaç	9	9	810
Çilingire verilen ücret			300
Toplam			23107 akçe

Caminin Tamiri İçin Alınan Kireç, Horasan, Tuğra ve Alçı			
Malzeme	**Birim**	**Birim Fiyat (akçe)**	**Toplam Fiyat (akçe)**
Kireç	168 Kantar	36	6048
Kireç	140 çuval	30	4200
Horasan	518 Kile	5	2590
Tuğla	900 aded	11	9120
Alçı	53,5 kile	60	3210
Toplam			25168

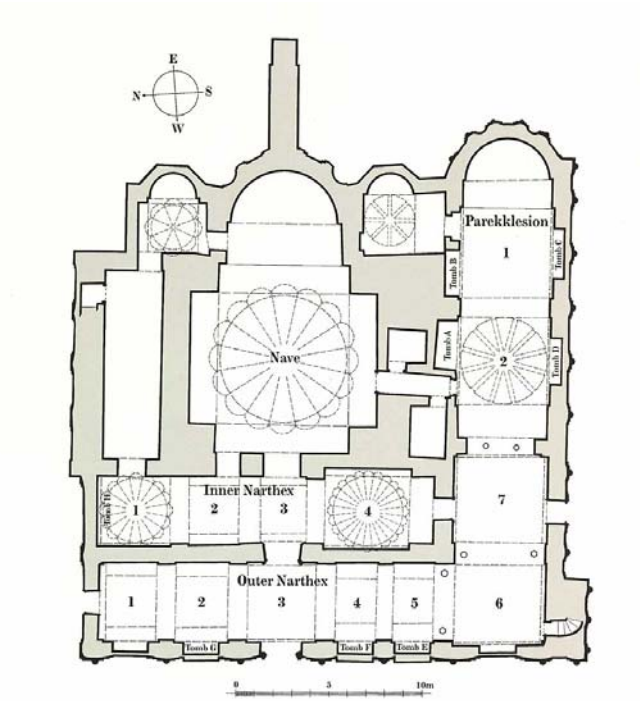
Caminin Tamirinde Çalışan Nakkaşlara, Sıvacılara, Boyacılara Ödenen Para ve Alınan Malzemeler			
Malzeme	**Birim**	**Birim Fiyat (akçe)**	**Toplam Fiyat (akçe)**
Tutkal	14 kıyye	51	714
İsfidac	15 kıyye	45	720
Sülüğen	7 kıyye	45	315
Laciverd	2 kıyye	225	450
Çivid	10 dirnem	3	30
Göztaşı	1 kıyye	63	63
Sakız	6,5 kıyye	21	136
Çenkâr	200 dirhem		180
Zamg	100 dirhem		36
Zerdeçav	25 dirhem		24

Siyah	50 dirhem		9
Aşı	6 kıyye	12	72

Caminin Tamirinde Yapılan Muhtelif Masraflar			
Yapılan İş	**Miktar**	**Birim fiyat**	**Toplam (akçe)**
Kireç için verilen hammaliye	564 yük	15	8460
Kereste için verilen araba kirası	20 aded	90	1800
Kereste vesaire verilen hammaliye			945
Alınan eğrilere verilen bıçkı akçesi			5853
Moloz ihracı için verilen			2760
Kurşun nakline verilen hammaliye	56 yük	21	1170
Kettan	213 kıyye	5	1065
Kettan kıyması için verilen			426
İbrik ve çömlek			122
Çam kovası	2 adet	30	60
Kubbenin altındaki camlar	4 çift		3120
Camcılara verilen yevmiye	3 adet	80	240
Eski kova tamirine, süpürge, sünger vs.			186
Küfe	4 adet	12	48
Kürek	9 adet	12	108
Sıva için saman			360
Minare ve kubbe için yeni alem, yaldız ve üstadiye			8400
Caminin içindeki dolaplar için kanat	2 çift		150
Camiye alınan şişe kandiller ve tel			615
Cami havlusuna Kaldırım	690 zira	3	2070
Toplam			59939 akçe

Caminin Tamirinde Eski Kurşuna Verilen Dökme Parası			
Camiden çıkarılan eski kurşun ve alınan yeni kurşunun eşitlenmesi için verilen dökme	4914 kıyye	2	9268 akçe
Minareden çıkarılan eski kurşun ve alınan yeni kurşunun eşitlenmesi için verilen dökme	168 kıyye	2	336 akçe
Toplam			9960 akçe

Caminin Tamirinde Verilen Yevmiyyeler			
Çalışan Grup	Çalıştığı Gün	Günlük Ücret	Toplam (akçe)
Marangoz	41	120	4.920
Marangoz	11	105	1.155
Marangoz	69	60	4.140
Marangoz	129	90	11.610
Marangoz	30	75	2.325
Toplam (Marangoz)	281		24.150
Duvarcı	28	90	2.520
Duvarcı	79	75	5.925
Toplam (Duvarcı)	107		8.445
Kurşuncu	9	120	1.080
Kurşuncu	32	90	2.880
Toplam (Kurşuncu)	41		3.960
Taşçı	14	90	1.260
Nakkaş	12	90	1.170
Nakkaş	11	80	880
Toplam (Nakkaş)	23		2.050
Rençber (Amele)	73	54	3.942
Rençber (Amele)	57	45	2.565
Rençber (Amele)	211	39	8.229
Rençber (Amele)	222	36	7.229
Toplam(Rençber/Amele)	563		22.728
Genel Toplam			62.593 akçe

Plan 17. Kariye Camisi.
http://www.columbia.edu/cu/wallach/exhibitions/Byzantium/images/large/chora_mango2000_033.jpg) [Erişim Tarihi: 06.03.2015]

Resim 177. Kariye Camisi. Genel görünüşü. (1935)
(http://atom.doaks.org/atom/index.php/west-facade-2) [Erişim Tarihi: 06.03.2015]

Resim 178. Kariye Camisi. Batı Cephesi.
(http://www.istanbulium.net/2012/01/kariye-camii-muzesi.html) [Erişim Tarihi: 06.03.2015]

Resim 179. Kariye Camisi. Doğu Cephesi.
(https://www.google.com.tr/search?q=kariye+camii) [Erişim Tarihi: 06.03.2015]

Resim 180. Kariye Camisi. Minare. (S. Derin, 2015)

Resim 181. Kariye Camisi. Son cemaat yeri.(S. Derin, 2015)

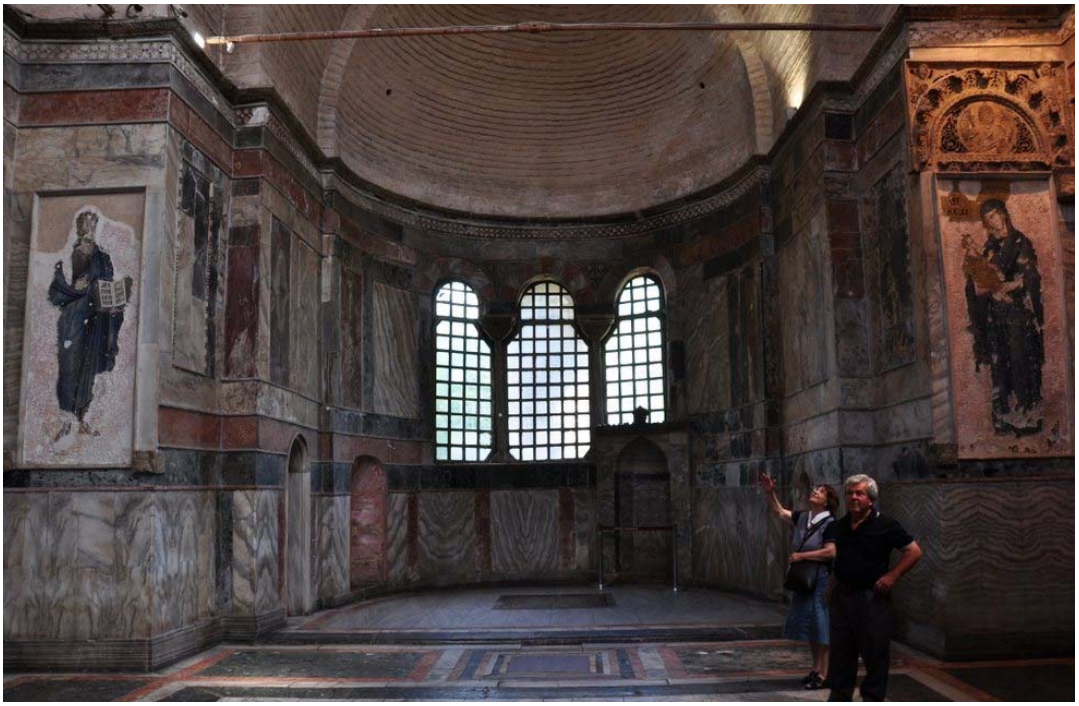
Resim 182. Kariye Camisi. Harim önündeki mekan (İç narteks) (S. Derin, 2015)

Resim 183. Kariye Camisi. Güneydeki ek mekân. (Mezar şapeli) (S. Derin, 2015)

Resim 184. Kariye Camisi. Harim. http://www.istanbulium.net/2012/01/kariye-camii-muzesi.html [Erişim Tarihi: 06.03.2015]

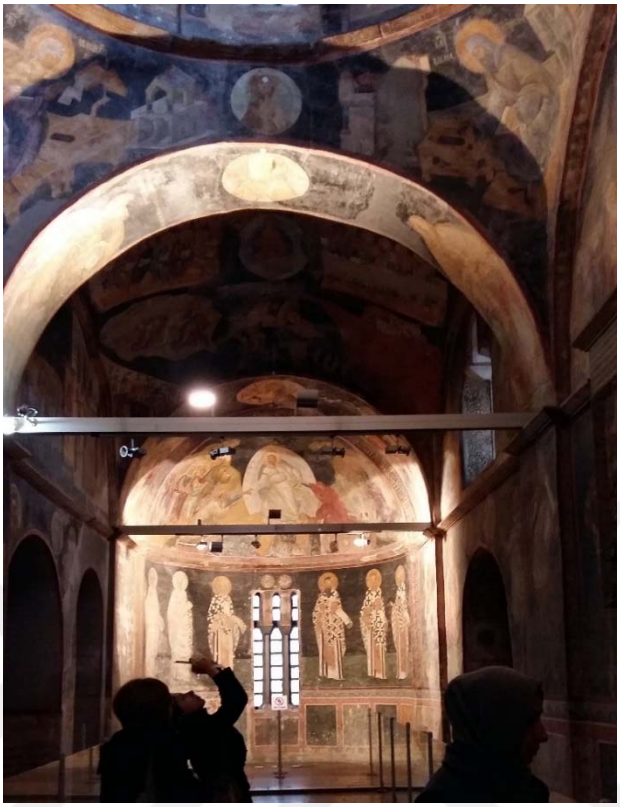
Resim 185. Kariye Camisi. Mihrap. (http://www.istanbulium.net/2012/01/kariye-camii-muzesi.html) [Erişim Tarihi: 06.03.2015

Resim 186. Kariye Camisi. Minber. (Tarihsiz)
(http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/kartpostal/Krt_010135.jpg) [Erişim Tarihi: 06.03.2015]

Resim 187. Kariye Camisi. Son cemaat yerindeki mozaiklerden ayrıntı.
(S. Derin 2015)

Resim 188. Kariye Camisi. Güneydeki mekândan fresko ayrıntıları.
(S. Derin 2015)

3.4.4. Fenari İsa Camisi-Konstantin Lips Manastırı

Yapının Yeri: Aksaray'da, Vatan Caddesi ile Halıcılar Caddesi'nin birleştiği yerdedir.

Yapının İnşa Tarihi: Yapı kilise olarak 907'de inşa edilmiştir. Latin istilasının bitişine kadar hakkında başka bilgi bulunmayan kilise yapısının güneyine XIII. yüzyılda bir ek bina yapılmıştır. Yine XIII. yüzyılda kilisenin batısına dış narteks, güneyine ise bir paraklesion yapılmıştır.[532]

Yapının Banisi: Kuzeydeki kilise yapısının banisi Bizans imparatorlarından VI. Leo (886-912) ve VII. Constantine Porpyrogenitus (912-956) zamanında çeşitli üst düzey görevlerde bulunmuş Constantin Lips'tir.[533] Güneydeki ise İmparator Mikhael'in (1261-1282) karısı Theodora tarafından yakınları için mezar kilisesi olarak inşa ettirilmiştir. Camiye çevrilişi ise Şeyhülislam Şemsüddin Mehmed Efendi'nin torunu Fenarizade Aleaddin Ali Efendi tarafından XV. yüzyılın sonlarında olmuştur.[534]

Yapının Mimarı: Bilinmiyor.

Yapının Mimari Özellikleri: Yapı değişik zamanlarda inşa edilmiş üç ana bölümden meydana gelmektedir.[535] Bunlar Kuzey Kilisesi, Güney Kilisesi ve bu yapıları güneybatısından "L" şeklinde çevreleyen dış narteks ve paraklesiondur. Kiliseler birbirine bitişiktir ve nartekslerin arasındaki kemerli bir geçit ile birbirine bağlanmaktadır (Plan 18) (Resim 189)

---

[532] Meydana gelen bu büyük kilise kompleksi Paleologoslar zamanının en büyük manastırlarından biri olmuştur. Paleologos ailesine mensup birçok kişinin mezarı bu şapel içinde yer almaktadır. Semavi Eyice, **a.g.e.,** (1980), s. 15.

[533] Alexander Van Millingen, **a.g.e.,** s.126.

[534] H.Ayvansarayi vd., **a.g.e.,** s. 215.

[535] Cami restorasyonda olduğu için fotoğraf çekmek mümkün olamamıştır. Bu nedenle dışarıdan çekilebilenler dışında çeşitli kaynaklardan fotoğraflar kullanılmıştır.

Taş ve tuğla ile almaşık düzende inşa edilmiş yapılarda kısmen, sadece tuğla duvar örgüye de rastlanmaktadır.

Dış narteks ve pareklesionun dış cephelerinde, farklı genişlikte çökertmeler içinde birer küçük pencere yer almaktadır. Bütün birimleri çapraz tonozlu bu iki bölümün ve kiliselerin de girişi narteks üzerindeki kapıdan sağlanmaktadır. Narteks ve paraklesionun birleştiği güneybatı köşede minare yer almaktadır. Düzgün kesme taş kürsü üzerinde tamamen tuğladan üçgen kuşaklarla geçilen gövdenin iki ucunda silme birer bilezik bulunmaktadır. Şerefe altı testere dişleri ile dekore edilmiştir; Külah kurşunla kaplıdır. (Resim 190)

Orta Bizans dönemine ait olan kuzeydeki yapının[536] kuzey cephesinin ortasında oldukça yüksek üçüz pencere vardır. Pencereler tuğladan ve kabarık derzlidir. (Resim 191) Tamamen tuğla olan ve üç apsis çıkıntısı bulunan doğu cephesinin ortasındaki ana apsis üç cephelidir. (Resim 192) Her bir cephe üzerinde yuvarlak kemerli ve oldukça yüksek bir pencere yer almaktadır. Yan apsisler üzerinde daha küçük boyutlu bir pencere ve üzerinde bir güneş kursu şeklinde pencere mevcuttur. Bunların üzerinde kitabesi bulunan mermer korniş uzanmaktadır ve kornişin de üzerinde her bir apsiste birer niş vardır. Yan apsislerdeki nişin üzerinde de bir adet küçük pencere açıklığına yer verilmiştir. Güney cephesi bu yöne eklenmiş diğer yapı nedeniyle görülememektedir. İki yapı arasında geçiş elemanı niteliğinde bir bölüm bulunmaktadır. Cephenin üst kısmında ise üçüz bir pencere açıklığı vardır. Batı cephesi kiliseden çevrilmiş iki yapının ortak kullandığı dış narteks ile kapalıdır. (Resim 193)

Yapıların narteksi üç birimlidir ve her birimi çapraz tonozla örtülüdür. Naosa girişin buradaki üç açıklıklı birimle yapılması beklenirken bugün güneydeki bina üzerinden yapılmaktadır.

[536] Yapı hakkında geniş bilgi için bkz. Haluk Çetinkaya, **a.g.e.,** s. 161–168.

Kuzeydeki yapı kapalı kollu Yunan haçı planlıdır. Mevcut izler dolayısıyla kubbenin bugün bulunmayan dört adet sütun ile taşındığı anlaşılmaktadır. Sütunların Türk döneminde kilisenin camiye çevrildiği sırada kaldırılmış olduğu ve kuzey-güney yönlerde iki geniş kemer ile kubbenin desteklendiği düşünülmektedir.[537] (Resim 194) Kubbe üzerindeki sekiz pencerenin söve ve kornişleri de Türk dönemi özelliklerini yansıtmaktadır. Apsis girintisinin iki yanında pastoforion odalarına kuzey ve batı yönlerden olmak üzere dar iki kapı ile girilmektedir. (Resim 195)

Güney yapısının cepheleri üç yönden çevrili olduğu için yalnızca doğu cephesi görülebilmektedir. Bu cephe taş ve tuğla ile yapılmış zengin bir süsleme kompozisyonu içermektedir. Çokgen cepheli apsis çıkıntısının ortasında bulunan üçüz pencere açıklığı yan yüzlerde yerini nişlere bırakmaktadır. (Resim 196) Nişlerin üstünde güneş kursu ya da çarkıfelek motiflerine yer verilmiştir ve yine burada mermer bir korniş şeridi bulunmaktadır. (Resim 197) Kornişin üstünde cephe devam etmektedir. Burada da her yüzde birer dekoratif niş bulunmaktadır ve bunlarında üstünde sırasıyla meander ya da menderes motifi ve testere dişi motifleri ile cephe sonlanmaktadır. Ana apsisin güneyinde yan nefe ait diğer küçük apsis yer almaktadır ve üzerinde ana apsis gibi üçüz pencere açıklığı yer almaktadır. Tuğladan benzer dekoratif süslemeler burada da tekrar edilmektedir. (Resim 198) Kuzeydeki apsis nişi ise orijinalde kuzey yapısının bir parçası olduğu için bunun aksine sadedir.

Kubbeli ve çapraz tonozlu iki birimden oluşan narteks ile güney yapısına giriş sağlanmaktadır. Çapraz tonozlu birim aynı zamanda kuzey yapısına da girişi sağlayan koridora bağlıdır. Güney yapısı son dönem Bizans mimarisi örneklerinde rastlanacak şekilde dehlizli plan tipine sahiptir. (Resim 199, 200) Ortadaki dört ayakla taşınan kubbeli kare birimin etrafı "U" şeklinde bir dehlizle çevrilidir. (Resim 201) Çapraz tonozlu apsis nişinin içine güneydoğu ekseninde kaydırılmış mihrap bulunmaktadır. (Resim 202) Yakın bir zamanda yapıldığı anlaşılan mihrap sivri kemerli basit bir niş şeklindedir. Minber de yakın zamanda yapılmış gibi görünmektedir. (Resim 203)

[537] Alexander Van Millingen, **a.g.e.,** s.128-29.

Yapının Süsleme Özellikleri: Yapılan kazılar neticesinde Bizans Dönemine ait pek çok işlemeli yazıt, figür, heykel, çini gibi süsleme unsurlarına rastlanmıştır. Kubbe, kemer ve daha düşük seviyelerde kornişler üzerinde, Bizans dönemi içinde, çeşitli yüzyıllarda yapılmış özellikle bitkisel karakterli süslemeler dikkat çekmektedir.[538] Güney yapısının doğu cephesinde de tuğla ve taş almaşıklığı ile yapılmış meander, güneş kursu ve testere dişi gibi dekoratif süslemelere yer verilmiştir. Yapıda Türk dönemine ait olduğu düşünülen herhangi bir süsleme unsuru ise görülememektedir.

Yapılan Müdahaleler: Fenari İsa Camisi'ne özellikle Bizans döneminde güney kilisesinin eklenmesi ile kilisenin pek çok değişiklik geçirdiği yapılan çalışmalarda ortaya çıkarılmıştır.[539] Bunlardan en önemlisi Kuzey Kilisesi'nin beş nefli ve beş apsisli olmasıdır. En kuzey ve en güneyde bulunan bu apsisler pastaforion odalarına bitişik birer şapel durumundayken güney kilisesinin inşasından sonra güneydeki Güney Kilisesi'ne eklenmiş, kuzeydeki ise yıkılmıştır.[540]

XV. yüzyıl sonunda mescite çevrildiği bilinen yapı 1633 yılında bir yangında zarar gördükten sonra 1636'da Sadrazam Bayram Paşa tarafından onartılmıştır. O güne kadar mescit olan yapı minber eklenerek camiye çevrilmiştir. Kuzeydeki yapı ise tekke olarak kullanılmıştır.[541]

Yapının XIX. yüzyılda bazı onarımlar geçirdiği Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerden öğrenilmektedir. Bunlardan ilki 9 Zilkade 1313/22 Nisan 1896 tarihlidir.[542] Belgeye göre cami, depremden zarar görmüştür ve Şehremaneti tarafından belirlenen heyet-i fenniye komisyonunca keşfi yapılmıştır.

---

[538] Yapının bugün mevcut olmayan yoğun bir süsleme programı bulunmaktadır. Süslemeler hakkında bilgi, çok sayıda görsel malzeme ve çizim için bkz. Cyril Mango; Ernest J. W. Hawkins "The Monastery of Lips (Additional Notes)", **Dumbarton Oaks Papers**, Vol.18 (1964), ss. 299-315; Theodore Macridy, "The Monastery of Lips and the Burials of the Palaeolog", **Dumbarton Oaks Papers**, Vol.18 (1964), ss. 253-277.

[539] Bu konuda Kuzey Kilisesi'nin orijinal durumunu anlatan makalesi ile Megaw ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Bkz. Arthur H. S., Megaw, "The Original Form Of the Theotokos Church of Constantine Lips", **Dumbarton Oaks Papers**, Vol.18 (1964), s.279-298.

[540] Ayrıca bkz. Freely-Çakmak, **a.g.e.,** s. 146–147.

[541] Wolfgang Müller Wiener, **a.g.e.,** s. 128.

[542] BOA., İ. EV., 13-19.

Onarımların niteliklerine değinilmezken maliyetinin mecîdî 19 kuruştan 27.626 kuruş olduğu görülmektedir. Aynı onarımın başka bir belgede[543] *Fenerli Pavli* adında bir mimara münakasa usulü yaptırıldığı anlaşılmaktadır. 3 Cemaziyülahır 1315/30 Ekim 1897 tarihli belge daha önce hazırlanmış olan keşifteki onarım maliyetinin yanlış hesaplanması ile ilgilidir. Mimar eksik olan 200 kuruşu talep etmiş fakat Evkaf Nezareti'nce talebi reddedilmiştir. Bunun üzerine mimar durumu doğrudan Şura-yı Devlet makamına bildirmektedir. Pavli Kalfa eksik ödenen para yanında kendisin keşif harici minare ve duvarlarda onarım yaptırıldığını da bildirmektedir. Maliya dairesinin olay üzerine yazdığı cevap, belgenin devamında yer almaktadır. Buna göre münakasa usulü yapılan ihaleyi mimarın 19.800 kuruş teklifle aldığı ve eğer kendisi 200 kuruş indirim yapmamış olsaydı, tamiratın *Prodoromoz Kalfa*'ya verileceği belirtilerek Fenerli Pavli'nin itirazı haksız görülmüştür. Aynı onarımın 11 Mayıs 1898 tarihinde yazılmış ikinci bir keşif raporu daha bulunmaktadır. Bu ikinci keşif, onarımlar yapıldıktan sonra yazılmıştır ve onarımların hepsi ayrıntılı şekilde anlatılmaktadır. Onarımda istinat duvarının fevkani kısmı yıkılmak üzere olduğu için kum ve kerpiç tuğla ile yenilenmiştir. Caminin beden duvarlarında oluşan kısmi çatlaklar *çıralı kama* adı verilen bir tür malzeme ile sıkıştırılarak çimento ile doldurulmuş ve sıvanmış, pencere parmaklık ve çerçeveleri yağlı boya ile boyanmıştır. Kubbelerin bazı yerleri yarılmış bazı yerlerinin ise sıvaları dökülmüştür. Onarımlarda yine yarık yerler çıralı kama ile sıkıştırılarak çimento ile doldurulmuş, düşmüş sıvaları kumlu harçla sıvanarak üzerine badana sürülmüştür. Pencere camlarının bazıları kırıldığından aynısı ile yenilenmiştir. Son cemaat yeri ahşap bağdadi kubbelerinin bazı yerlerinde sıvaları düşmüş bazı yerleri de çürümüştür. Bu sebeple bağdadiler *çap koğuşu* ile yenilenerek üzerine kumlu harçla sıva ve badana yapılmıştır. Son cemaat yerinin sol tarafında bulunan oda döşemesi çökmüştür. Onarımda döşeme yükseltilerek aslına döndürülmüştür. Caminin kiremitleri akmakta olduğundan mevcut kiremitlerin beşte biri oranında yeni yerli kiremitle onarılması, birer metre mesafe arayla yerleştirilmiş, demir bağ ile birbirine tutturulmuş 6 kıyyelik çinkodan üzeri boyalı oluk ve boru yerleştirilmesi, *sandıklı mahyaları* harçla baskılayarak kiremit aktarması yapılmıştır. Minare peteği kısmen harap olmuş

[543] BOA., ŞD., 2984-33.

olduğundan tuğladan, kumlu harç ve sıvalı olarak yeniden inşa edilmiştir. Peteğin içinde de sıva ve badana yapılmıştır. *Filyoz'dan serenli meşeden, taban yollamadan kalıplı ve çatal zeytin tahtasından kaplı yeni kurşun pûşîdeli mahrûtî eşkâl külah inşası* biçimindeki tanım yeni inşa edilecek konik külahın inşa şeklini ifade etmektedir. Külah üzerine *tezhip alemi* olarak adlandırılan ve muhtemelen altın yaldız ile boyalı olan bir alem yerleştirilmiştir. Onarımların tahmini maliyeti ise mecîdî 19 kuruştan 29.298 kuruş olarak belirlenmiştir.

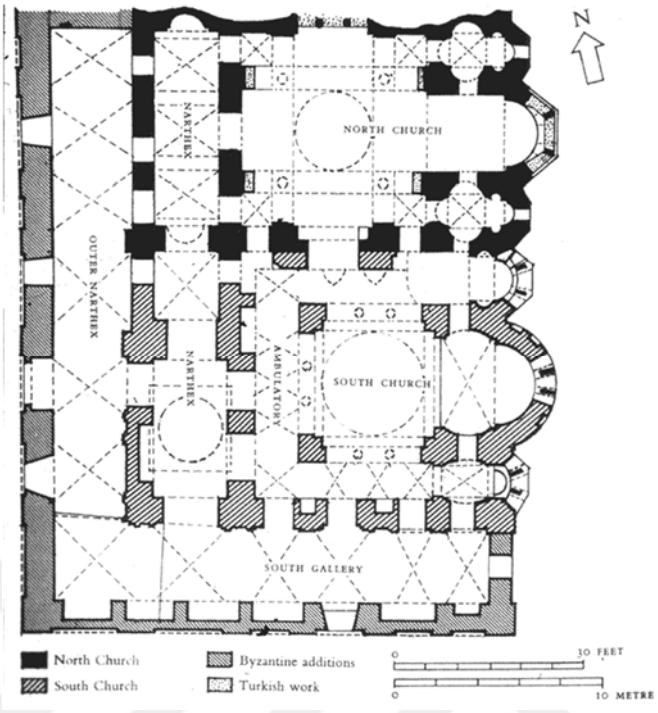
Fenari İsa Camisi'nin 1831-32 yılında onarım geçirdiği bilinmektedir. Yapının her iki kubbe kasnaklarındaki pencerelerin biçimlerine bakılarak bunların söz konusu onarımda yapılmış olduğu düşünülmektedir.[544] (Resim 204) Ancak 1894 depreminden sonra caminin büyük hasar aldığı, 1897'de, örtüsünde ve camlarında bir takım onarım ve yenileme yapıldığına yukarıda değinilmiştir. Dolayısıyla pencerelerin 1897 onarımında yapılması da muhtemeldir.

Minarenin de 1897 onarımında petekten yukarısının yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır. 1939 tarihli bir fotoğrafta ise külahın olmadığı, peteğin ise harap olduğu görülmektedir. (Resim 205) Sonraki bir tarihte de tamamen yok olduğu, bugün mevcut minarenin yakın bir tarihte inşa edildiği, pek çok eski fotoğrafta bulunmayışından anlaşılmaktadır. (Resim 206, 207)

XV. yüzyıl sonunda mescide çevrilişinden sonra bir mihrap ve XVII. yüzyılda minber eklenerek ilk müdahalelerin yapıldığı camide başka ne tür ekler ve onarımlar yapıldığı bilgisine ulaşılamamaktadır. Araştırmacılar yapının orijinal mihrabının malakari üslupta olduğunu ve yakın bir geçmişte kaybedildiğini, minberin de aynı şekilde orijina olduğunu ve kaybedildiğini söylemektedir.[545] XVII. yüzyılda yandığı bilinen yapının yangından sonra geçirdiği onarımların nitelikleri de bilinmemektedir. Bununla birlikte caminin geçirdiği onarımlara ait bilgiler 1894 depremi sonrasında yapılanlara aittir. Deprem ertesinde 1898'de kapsamlı onarım geçirmiş kubbelere, duvar ve camlara önemli müdahaleler olmuştur. Aynı onarımda yenilendiği anlaşılan

[544] Semavi Eyice, "Fenari İsa Cami", **DİA**, C. 12, ss. 337–339.
[545] Semavi Eyice, **a.g.e.,** s. 339.

minare de sonraki tarihlerde bir ya da birkaç kez daha yenilenmiş olmalıdır. Günümüzde ibadete açık olan cami, yakın bir tarihten beri restosyondadır.

Plan 18. Fenari İsa Cami.
(http://www.learn.columbia.edu/ma/htm/related/ma_theotok_of_lips_01.htm)
[Erişim Tarihi: 12.10.2016]

Resim 189. Fenari İsa Camisi. Güneybatıdan genel görünüşü.
(http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17797) [Erişim Tarihi: 12.10.2016

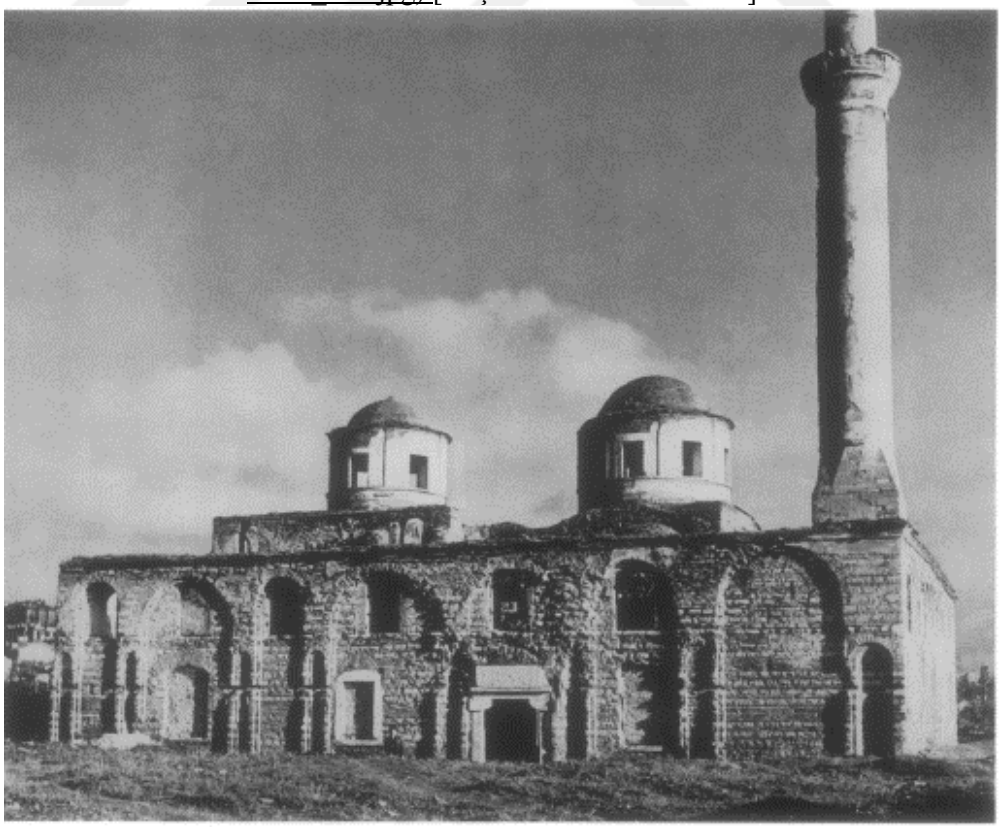
Resim 190. Fenari İsa Camisi. Minare. (S. Derin, 2016)

Resim 191. Fenari İsa Camisi. Kuzeyden görüntü. (Macridy, 1964)

Resim 192. Fenari İsa Camisi. Kuzey Kilisesi, doğu cephesi. (http://www.sachmet.ch/wp-content/gallery/fenari-isa-camii/2010-istanbul_fenari-isa-camii_152.jpg) [Erişim Tarihi: 12.10.2016]

Resim 193. Fenari İsa Camisi. 1935 yılına ait, batıdan görüntü. (Macridy, 1964)

Resim 194. Fenari İsa Camisi. Kuzey Kilisesi, kubbeyi destekleyen kemerler ve harim örtüsü. (http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17873) [Erişim Tarihi: 12.10.2016]

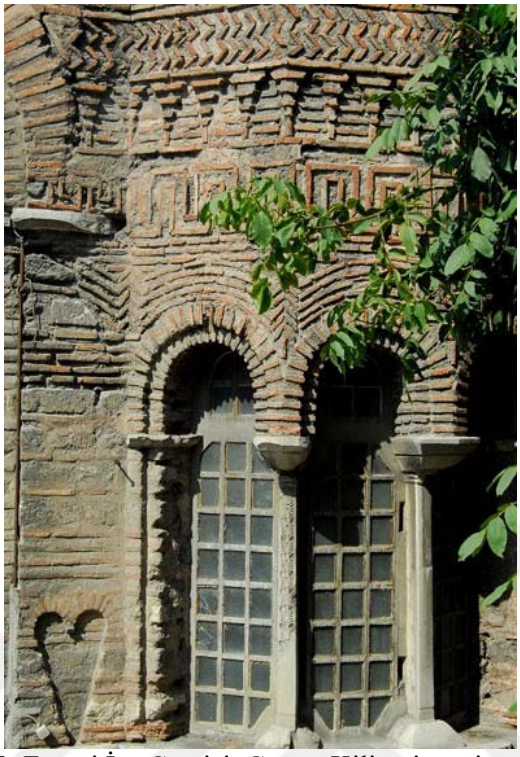
Resim 195. Fenari İsa Camisi. Kuzey Kilisesi, harim. (http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17875) [Erişim Tarihi: 12.10.2016]

Resim 196. Fenari İsa Camisi. Güney Kilisesi'nin doğu cephesi. (http://www.sachmet.ch/wp-content/gallery/fenari-isa-camii/2010-istanbul_fenari-isa-camii_166.jpg)

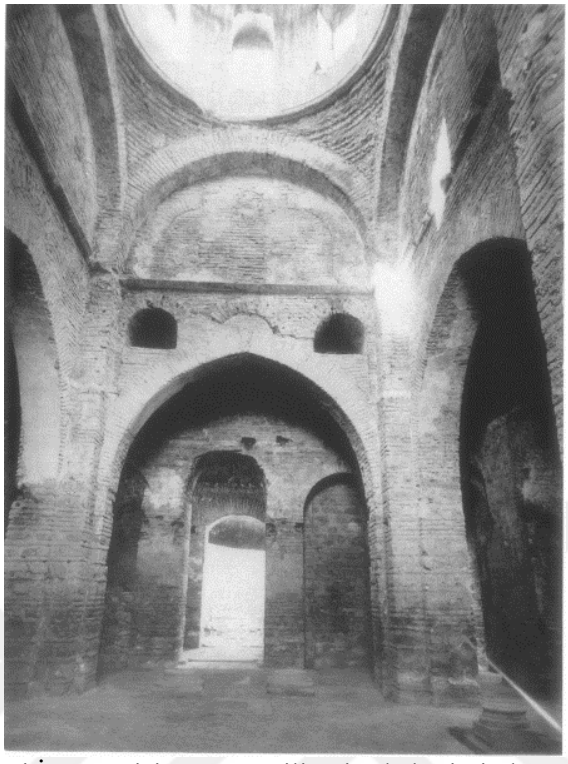
Resim 197. Fenari İsa Camisi. Güney Kilisesi, apsis cephesindeki tuğla süslemeler. (http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17893) [Erişim Tarihi: 12.10.2016]

Resim 198. Fenari İsa Camisi. Güney Kilisesi, apsis pencereleri.
(http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17892)
[Erişim Tarihi: 12.10.2016]

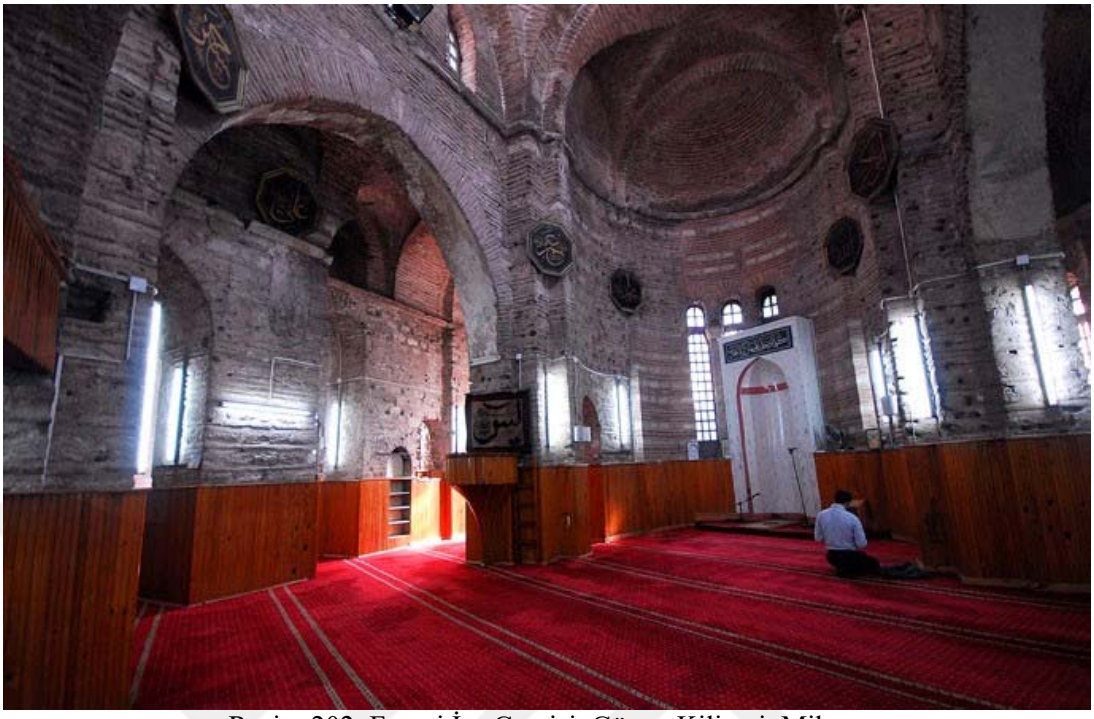
Resim 199. Fenari İsa Camisi. Güney Kilisesi'nde harimin doğu yönden görünüşü.
(Macridy, 1964)

Resim 200. Fenari İsa Camisi. Güney Kilisesi'nde harimin batı yönde görünüşü.
(Macridy, 1964)

Resim 201. Fenari İsa Camisi. Güney Kilisesi örtüsü.
(http://www.k-note.com.tr/istanbulun-gizli-kalmis-bizans-hazineleri/)
[Erişim Tarihi: 12.10.2016]

Resim 202. Fenari İsa Camisi. Güney Kilisesi. Mihrap
(http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17857)
[Erişim Tarihi: 12.10.2016]

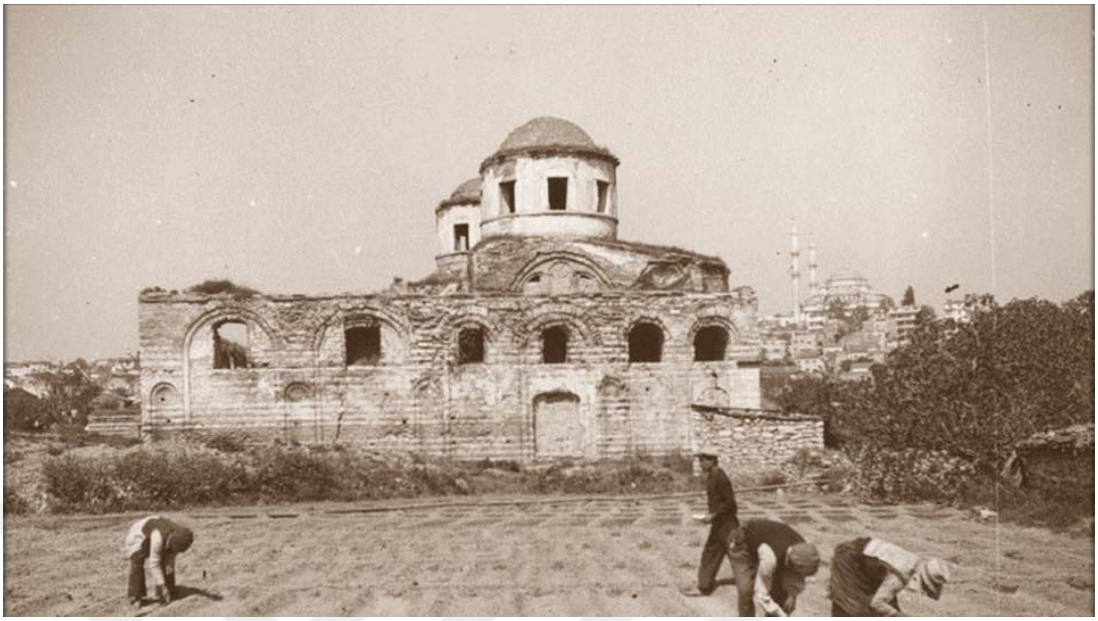
Resim 203. Fenari İsa Camisi. Güney Kilisesi, Minber.
(http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17858)
[Erişim Tarihi: 12.10.2016]

Resim 204. Fenari İsa Camisi. Kuzey ve güney yapılarının örtüleri.
(http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17795)
[Erişim Tarihi: 12.10.2016]

Resim 205. Fenari İsa Camisi.1939 tarihli bir kartpostal.
(http://eski.istanbulium.net/post/101816464641/molla-fenari-isa-camii-nicholas-vartamonoff) [Erişim Tarihi: 12.10.2016]

Resim 206. Fenari İsa Camisi. Güneyden tarihsiz bir görüntü.
(http://eski.istanbulium.net/post/103721783063/molla-fenari-isa-camii)
[Erişim Tarihi: 12.10.2016]

Resim 207. Fenari İsa Camisi. Güneybatıdan görünüşü.
(http://www.mimarlikmuzesi.org/Gallery/DisplayPhoto.aspx?ID=42&DetailID=2&ExhibitionID=8) [Erişim Tarihi: 12.10.2016]

3.4.5. Bodrum Camisi- Myrelaion Manastırı

Yapının Yeri: Laleli'de, Mesihpaşa Mahallesi'ndedir.[546]

Yapının İnşa Tarihi: X. yüzyıl.

Yapının Banisi: Bizans İmparator I. Romanos Lekapenos zamanında manastır kilisesi olarak inşa edilmiş, II. Bayezid zamanı vezirlerinden olan Mesih Paşa tarafından camiye çevrilmiştir. Mesih Paşa, aslen Rum olup Paleologos ailesine mensuptur. Beylerbeyliği, vezirlik, Gelibolu sancak beyliği ve donanma komutanlığı yapmıştır. Divanda vezirken Çandarlı İbrahim Paşa'nın ölümü üzerine vezir-i azam olmuş, 907/1501'de vefat etmiştir. [547]

Yapının Mimarı: Bilinmiyor.

Yapının Mimari Özellikleri: Kiliseden çevrilen cami ilk olarak V. yüzyıldan kalma çok büyük bir rotundanın üzerinde, kadınlar manastırı olarak yüksek ve düz bir terasa inşa edilmiştir. Bu manastır kilisesinin altındaki rotunda ile birlikte I. Romanos Lekapenos'in sarayının bir müştemilatı oluğu düşünülmektedir. Yapılan kazılarda sarayın, kilisenin doğusunda kaldığı ve rotundanın da 70–80 sütunu bulunan bir sarnıç olduğu anlaşılmıştır.[548] Sarnıç ön mekânlı ve üç nefli bir ana mekâna sahiptir.

Bodrum Camisi ya da Myralaion Manastırı bir narteks, üç nefli ve kubbeyle örtülü bir ana mekân ve üç apsisli bemadan oluşan kapalı Yunan haçı planına

[546] Bugünkü haliyle cami olan kilise, Bizans döneminde Marmara kıyısındaki Vlanga (Langa) semtinin yaklaşık 400 metre kuzeyindeki Laleli'de ve Bizans Konstantinopolis'inin dokuzuncu bölgesinde bulunmaktadır. Bkz. Freely-Çakmak, **a.g.e.,** s. 149.

[547] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.,** s.538.

[548] Bu alt yapının orta Bizans döneminde amacının ne olduğu bilinmezken son devir Bizans'ta mezar binası olarak kullanılmıştır. Kaynaklara göre burası Lekapones ailesi üyelerinin gömüldüğü yerdir. Haluk Çetinkaya, **a.g.e.,** s. 53.

sahiptir. (Plan 19) Kilise olarak tasarlandığında olasılıkla saray ile aynı kotta bulunmak için yüksekte inşa edilmiştir.[549] (Resim 208)

Yapı tamamen tuğladan, altındaki sarnıç ise blok kesme taşlar ve tuğladan inşa edilmiştir. (Resim 209)

Yapının önüne bugün son cemaat yeri işlevi gören ahşap birim eklenmiştir. Destekler, içeride yapıyı birbirinden ayıran birimleri vurgular şekilde dışarıya yansıtılmıştır. Dış cepheleri bölen her bir destek yarım yuvarlaktır aralarında üst sırada yuvarlak kemerli yarım pencereler alt sırada ise yine yuvarlak kemerli büyük pencereler bulunmaktadır. Pencereler ahşaptan kafesli dışlıklara sahiptir. (Resim 210)

Minare caminin güneybatı köşesine kesme taştan inşa edilmiştir. Çokgen kürsü üzerinde üçgen kuşaklarla yuvarlak gövdeye geçilmektedir. Şerefe altında yuvarlak hatlara sahip bir plastere yer verilmiştir. Petek taştan ve külah kurşunla kaplıdır. (Resim 211)

Üç bölümden oluşan narteksin orta birimi kare planlıdır ve kubbeli tonoz ile örtülüdür. Yan bölümler dikdörtgen planlı olup çapraz tonozla kapatılmıştır. Narteksten üç kapıyla naosa yani ibadet mekânına girilmektedir. Kare planlı naosun içi haç biçimindedir ve haçın kollarının kesiştiği yerlerde dört ayak, dört yönde beşik tonozların kestiği kubbeyi taşımaktadır. (Resim 212) Dilimli kubbenin geçişleri pandantiflerle sağlanmıştır. Doğuda ana apsisin iki yanında pastaforion odaları bulunmaktadır. Pastaforion hücreleri, narteksin ve naosun orta birimi hariç diğer bütün birimler dikdörtgen planlı, çapraz ve beşik tonozlarla örtülüdür.

Apsisin içine açılmış mihrap nişi alçıdan ve oldukça basittir. (Resim 213) Çeyrek kavsara ile örtülü nişin iki tarafında birer kabara bulunmaktadır ve üzerinde bir sıra ayet kitabesi vardır. Yapının minberi yoktur.

[549] Bkz. C. MANGO, **Bizans Mimarisi**, Çev., Mine KADİROĞLU, Ankara 2006, s. 167-168.

Yapının Süsleme Özellikleri: Caminin dışı tuğladan kirpi saçaklarla hareketlendirilmişken içerde beyaz sıva üzerine kalemişi süslemeler bulunmaktadır. Yakın bir tarihte yapıldığı anlaşılan süslemeler klasik üslubu taklit eden nitelikte ancak oldukça kalitesiz yapılmıştır. Kemer içleri ve karnında kubbe göbeklerinde madalyon, kenar suları, palmet ve rumi gibi stilize motiflerden oluşmaktadır. Motifler genel olarak turkuaz, bordo, mavi, sarı ve kırmızı renklerdedir. (Resim 214)

Yapılan Müdahaleler: Kilise yapısının Latin işgali sırasında (1202–1203) büyük ölçüde yandığı, 1300 yılı civarında tekrar inşa edildiği düşünülmektedir. [550]

II. Bayezid döneminde camiye çevrilenyapı 1784'te çıkan yangın sonucu ciddi hasara uğramış ve kuzey kısmı onarılmıştır.[551]

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan iki belge de caminin onarımlarını konu almaktadır. Bunlardan ilki yani 22 Ramazan 1273/16 Mayıs 1857 tarihli olanı camiin helaları, suyolları ve çeşitli yerlerinde onarım yapılacağından bahsetmektedir.[552] Yivan/Yuhan Kalfa'ya yaptırılacağı anlaşılan onarımın 5.500 kuruşa mal edileceği dışında bir bilgiye yer verilmemektedir. 8 Muharrem 1320/ 17 Nisan 1902 tarihli diğer belgede[553] de caminin depremden zarar gören yerlerinin Şehremaneti tarafından yapılan keşfi mucebince onarılması gerekmektedir. Söz konusu deprem olasılıkla 1894 depremidir. Belgeye iliştirildiği belirtilen keşif ve masraf defterine ulaşılamamıştır. Bu sebeple onarımlarının ne şekilde ve nerede yapıldığı gibi niteliksel bilgilere ulaşılamamaktadır. Onarımın münakasa usulü mecîdî 19 kuruştan 68.000 kuruşa yapılacağı ancak emaneten olursa 50.627 kuruşa yapılıp tasarruf edileceği belirtilmektedir.

---

[550] Striker 1981'de cami ve altındaki yapıda kazı çalışmaları yürütmüştür. Bu kazı sonucunda yapının inşası ve onarımları hakkındaki pek çok soru Striker tarafından cevaplanmıştır. Gerek kazı buluntuları gerekse Striker'ın yapmış olduğu çizimler ve araştırmalar yapı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bkz. Cecil L. Striker, **The Myrelaion (Bodrum Camii) in İstanbul,** Princeton University Press, New Jersey 1981, s. 11.

[551] Wolfgang Müller Wiener, **a.g.e.,** s. 105.

[552] BOA., MVL., 353-63.

[553] BOA., ŞD., 157-10.

1877'den daha önceki bir tarihte ve Paspates'e ait bir gravürde caminin önünde ahşaptan kapalı bir son cemaat yeri görülmektedir. Caminin sıvalı olduğu dikkat çekmektedir.[554] Minarenin ise özgün şeklini koruduğu görülmektedir.

1912 yıllarında yangın geçirdiği ve büyük ölçüde tahrip olduğu bilinen caminin 1915 yılı ve sonrasına ait pek çok fotoğrafı bulunmaktadır.[555] 1964–65 yıllarında İstanbul Arkeoloji müzesi tarafından onarıma tabi tutulmuştur.[556] Araştırmacılar bu onarımda yapının duvar dokusu bozularak yüzde 90 oranında yeni tuğla ile inşa edildiğine dikkat çekmektedir.[557] Bahsi geçen eski fotoğraflara bakıldığında yer yer kaba yonu taş olan duvarların tamamen tuğla ile yenilendiği görülmektedir.[558] Özellikle kuzey ve batı cephelerde taş malzemenin yoğun olduğu farklı dokular bulunmaktadır. (Resim 215) Bu durumu Osmanlı döneminde yapılmış farklı onarımlarla açıklamak olasıdır.

Yapının çok sayıda onarım geçirerek günümüze gelebildiği düşünülmektedir ancak konu hakkında bilgiler sınırlıdır. Bilinen onarımlar ise 1894 depremi ve XX. yüzyıl başlarındaki yangınlar gibi sebeplere dayanmaktadır. XX. yüzyıla ait pek çok fotoğrafta ise harap halde görülen cami bugün ibadete açık durumdadır.

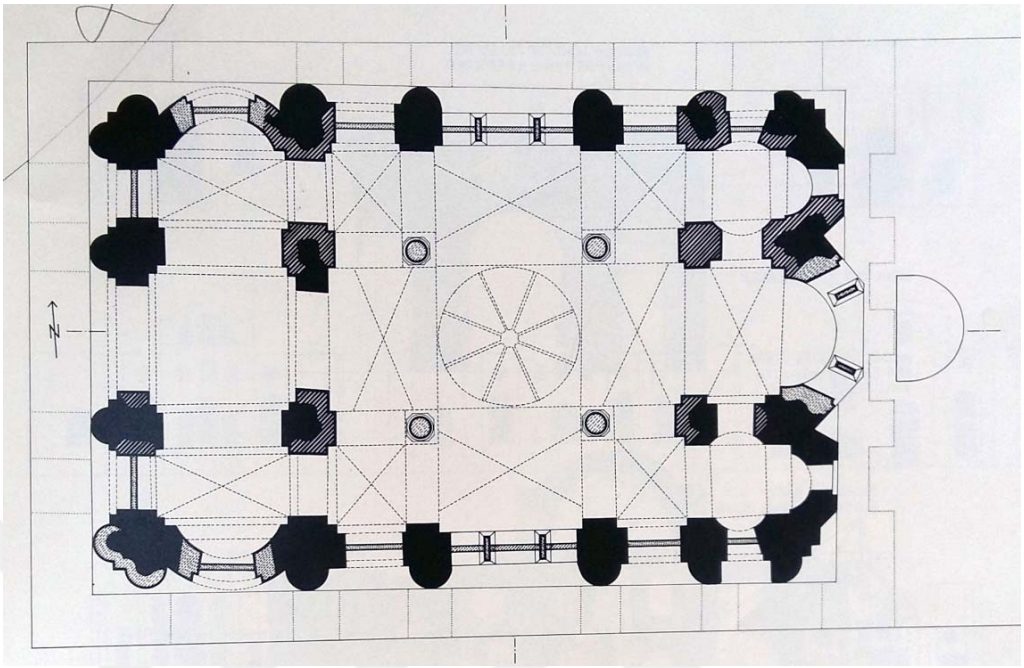
554 Cecil Striker, **a.g.e.,** şek. 64.

555 Bu fotoğrafların büyük bir kısmına Striker eserinde yer vermiştir. Cecil Striker, **a.g.e.,** fig. 33-75.

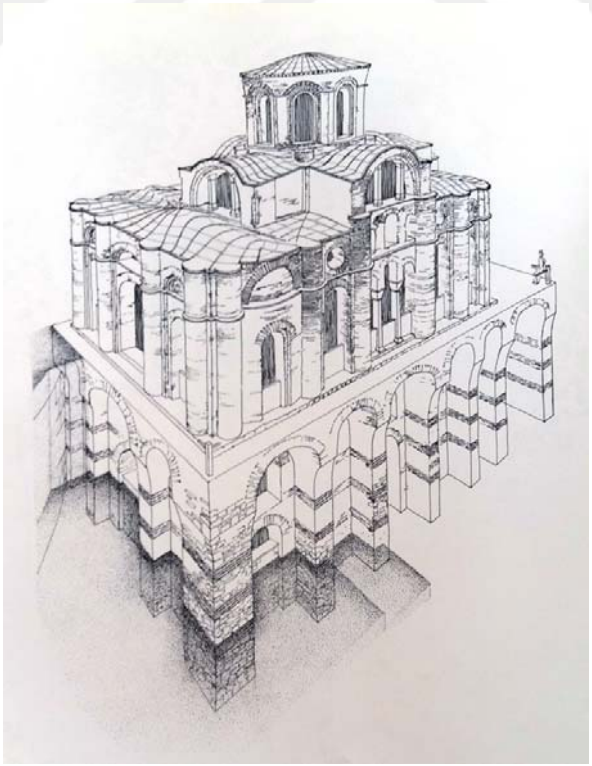
556 Yapının onarımını yüksek mimar Cahide Tamer yapmıştır. Tamer, Bodrum Camisi restorasyonu projesini hazırlarken vakıflar arşivinde bulunan röleve ve eski resimlerden istifade ettiğini belirtmektedir. Ayrıca arşivde caminin minaresinin külah kısmına ait doküman elde edilemediği için kendilerince uygun bulunan şekilde projelendirildiğini aktarmaktadır. Bkz. Cahide Tamer, **İstanbul Bizans Anıtları ve Onarımları**, TTOK Yay., İstanbul 2003, s. 176.

557 Thomas F. Mathews, **a.g.e.,** s. 24.

558 Cecil Striker, **a.g.e.,** şek. 35,36.

Plan 19. Bodrum Camisi. Rekonstrüksiyon planı. (C. L. Striker, 1981)

Resim 208. Bodrum Camisi. Altındaki yapıyla birlikte kuzeybatıdan çizilmiş rekonstrüksiyonu (C. L. Striker, 1981)

Resim 209. Bodrum Camisi. Genel görünümü. (S. Derin, 2016)

Resim 210. Bodrum Camisi. Güney Cephesi. (S. Derin, 2016)

Resim 211. Bodrum Camisi. Minare. (S. Derin, 2016)

Resim 212. Bodrum Camisi. Harim Kubbesi. (S. Derin, 2016)

Resim 213. Bodrum Camisi. Mihrap. (S. Derin, 2016)

Resim 214. Bodrum Camisi. Harimdeki kalemişi süslemeler. (S. Derin, 2016)

Resim 215. Bodrum Camisi, 1935.
(N. V. Artamonoff Collection, http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/69)
[Erişim Tarihi: 01.06.2016]

3.4.6. Atik Koca Mustafa Paşa Camisi-Aziz Petros ve Markos Kilisesi

Yapının Yeri: Ayvansaray'da, Atik Mustafa Paşa Cami Mahallesi'nde, Haliç'e yakın bir konumdadır.

Yapının İnşa Tarihi: Yapının ilk inşa edildiğinde Bizans kilisesi olduğu bilinmektedir. Ancak ismi ve inşa tarihi hakkında çeşitli görüşler bulunmakla birlikte kesin bilgiler üzerinde uzlaşılamamıştır. Bir süre Aziz Petros ve Markos olarak anılan yapının adı hakkındaki tespit geçerliliğini yitirmiş ancak yeni bir öneri getirilememiştir.[559]

Yapının Banisi: Kilise olarak inşa edilen yapının banisi bilinmemektedir. Ancak II. Bayezid zamanında yetişmiş Frenk veya Rum asıllı sadrazam Koca Mustafa Paşa kiliseyi camiye çevirtmiştir.[560]

Yapının Mimarı: Bilinmiyor.

Yapının Mimari Özellikleri: İçinde Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin alemdarı olduğu kabul edilen Cabir bin Abdullah adına bir sanduka bulunduğu için "Cabir Camisi" şeklinde de anılmaktadır.[561]

---

[559] Kilisenin isimleri ve inşa tarihi hakkında görüşler için bkz. Mathews, s. 2; Thomas F. Mathews and E. J. W. Hawkıns, "Notes on the Atik Mustafa Pasa Camii in Istanbul and Its Frescoes", **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 39 (1985), Published by Harvard University, s. 125–134; A. W. Alexander Van Millingen, **a.g.e.,** s. 191–195. Çetinkaya da tezinde bu görüşlere ve fazlasına ayrıntılı bir şekilde yer vermiştir. Haluk Çetinkaya, **a.g.e.,** s. 16–26.

[560] Koca Mustafa Paşa hakkında bilgilere *Koca Mustafa Paşa Camisi-Sümbül Efendi Camisi* analtılırken değinilmiştir. Geniş bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.,** s. 539-40; Yüksel s. 281.

[561] Evliya Çelebi, Ebû Eyyûb el-Ensârî için "Muaviye'nin hilafet döneminde Müslüman ordularının İstanbul kuşatmasında şehit düşmüş ve surlara yakın bir yerde toprağa verilmiştir" şeklinde konuşmaktadır. Evliya'ya göre 1453'te İstanbul'un fethi sırasında yetmiş yedi veli bu kabri aramaya başlamış ve kabri Şeyh Akşemseddin bulmuştur. Fatih kabrin bulunduğu yere onun adına önce bir türbe ve daha sonra cami yaptırmıştır. Ayvansarayi ise Cabir bin Abdullah'ın da Ebû Eyyûb el-Ensârî ile birlikte geldiğini ve ashab-ı kiramdan olduğunu aktarmaktadır. Ayrıntı için bkz. **Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul**, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, I. Kitap- I. Cilt, Yapı Kredi yayınları, İstanbul 2004, s. 358–359; Ayvansarayi vd., **a.g.e.,** s. 229.

Kiliseden çevrilen cami, kapalı haç plan tipine sahiptir ve haçın merkezindeki kubbe dört adet "L" şeklinde payandayla taşınmaktadır. Doğusunda her biri üçer cepheli üç apsis yer almaktadır. (Plan 20)

Etrafını iki sıra kirpi saçak dolaşan yapının inşa malzemesi kalın derzli tuğla ve kabayonu taştır. Almaşık sistem yapının bütün cephelerinde düzensiz bir şekilde uygulanmışken minare düzgün kesme taştandır. (Resim 216)

Kuzey cephesi iki payanda ile üç bölüme ayrılmıştır. Türk döneminde yapıldığı bilinen iki yöne eğimli çatı sayesinde ortadaki bölüm daha yüksek tutulmuştur ve tuğladan geniş bir kemer ile vurgulanmıştır. Kemerin içinde tuğla kemerli, alçı şebekeli büyük bir pencere bunun da altında yine benzer özelliklerde üç küçük pencere vardır. Bu pencerelerin altında bugün kapatılmış pencerelerin tuğla kemerleri bulunmaktadır. En altta ise muhtemelen Türk döneminde yapılmış mermer söveli dikdörtgen pencere açıklığına yer verilmiştir. Bu açıklıktan payandalarla ayrılmış doğu ve batıda kalan yüzeylerde de bulunmaktadır ve üzerlerinde birer tuğla kemerli ve alçı şebekeli geniş pencere vardır. (Resim 217) Cephenin batı ucunda mermerden bir güneş saati duvara gömülü şekilde durmaktadır. (Resim 218)

Kuzey ve doğu cepheler arasındaki köşe pahlıdır. Pah üzerinde kapatılmış bir pencerenin varlığı tuğla kemerden anlaşılmaktadır. Doğu cephede üç apsis üzerindeki üç kenar üzerinde çeşitli dönemlerde ve onarımlarda açılmış ve kapatılmış olduğu anlaşılan çok sayıda pencere yer almaktadır. Bugün kullanılan mevcut pencerelerin düzensiz bir biçimde apsisler üzerinde bulunduğu dikkat çekmektedir. (Resim 219)

Güney cephe özellikleri ve düzenlenişi açısından kuzey cephe ile aynıdır. Bu cephenin batı ucunda minare bulunmaktadır. (Resim 220) Sekiz köşeli kürsüye sahip minarede kürsüden yukarı doğru daralan sekiz kuşakla gövdeye geçilmektedir. On altı kenarlı gövdenin başlangıç ve bitiş noktalarında birer silme bilezik

bulunmaktadır. Şerefe altı ve korkuluklar sadedir. Külah ve petek İstanbul'da bir grup camide görülen üslupta, boğumludur.[562]

Batı cephesinin önünde yakın bir tarihte yapıldığı anlaşılan üzeri kiremitle örtülü ahşap son cemaat yeri bulunmaktadır. Boyalı ve sıvalı olan batı cephesinin ortasında harim girişi ve girişin iki yanında ise birer pencere bulunmaktadır. (Resim 221)

Yapının bir narteksi olmadığı için harime batıdaki son cemaat yerinde bulunan mermer söveli kapı ile girilmektedir. Harim dört yönde uzanan beşik tonoz ve bunların kesiştiği yerdeki pandantif geçişli bir kubbe ile örtülüdür. (Resim 222) Doğu duvarının ortasında mihrap yer almaktadır. Mihrap nişi mermer kaplıdır ve sivri kemerle sınırlandırılmış mukarnaslı bir kavsara ile örtülüdür. (Resim 223) Apsisin iki yanındaki yan apsislere kısa ve dar bir geçit ile girilmektedir. Sağdaki yan nişte Hazreti Cabir'in türbesi bulunmaktadır. Minber ahşaptan ve son dönem eklemelerindendir. (Resim 224)

Yapının Süsleme Özellikleri: Kiliseden çevrilmiş caminin hariminde yakın bir tarihte yapıldığı anlaşılan klasik üslupta kalem işi süslemeler bulunmaktadır. Ayrıca pencerelerde de renkli camlar yer almaktadır. Yapının güney cephesinde alt sıra penceresinin üzerinde yer alan sağır nişler içinde azizlerin tasvirlerini içeren freskolar olduğu kaynaklarda mevcuttur. (Resim 225) Freskolar 1956'da korumak amacıyla ahşap ile kapatılmış, 1980'li yıllarda nişlerin içleri doldurulmuştur. [563]

Yapılan Müdahaleler: Kilise yapısının X. Yüzyılda İsaakios Komnenos tarafından onartıldığı ya da yeniden yaptırılmış olduğu düşünülmektedir.[564] Cami cephelerinin ve örtüsünün de Türk döneminde büyük onarımlar geçirdiği anlaşılmaktadır. Hatta örtünün tamamı, kubbe ve iki sıra kirpi saçağın Türk

[562] Zühtü Paşa Camisi ve Hidayet Camisi minareleri için bkz. Semavi Eyice, **a.g.m.**, (1963), ss. 31–132.
[563] Mathews-Hawkıns, **a.g.e.,** s. 130-134.
[564] Semavi Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescitler ve Bunların Restorasyonu"**, Vakıf Haftası Dergisi**, C. 7 (1990), ss. 279–291.

dönemine ait olduğu açıktır. Kubbe basık ve kasnaksız hali ile tipik bir Türk devri kasnağıdır.[565] Minarenin bugünkü halini 1894 depreminden sonra aldığı bilinmektedir.[566] Bu depremden sonra yapılmış onarımların bulunduğuna dair aşağıda söz edilen bazı belgeler de konuyu doğrulamaktadır.

Caminin ilk olarak 1047/1638 tarihli vakıf kayıtlarına rastlanmaktadır.[567] Kayıtlarda caminin pencerelerinde onarım yapılacağı, onarım için gerekli olan malzemenin 730 akçe tutarında olduğu bilgisi bulunmaktadır. Oldukça uzun olan kayıtlarda bu onarımda kullanılan malzemenin türü ve onarımın niteliğine değinilmemektedir.

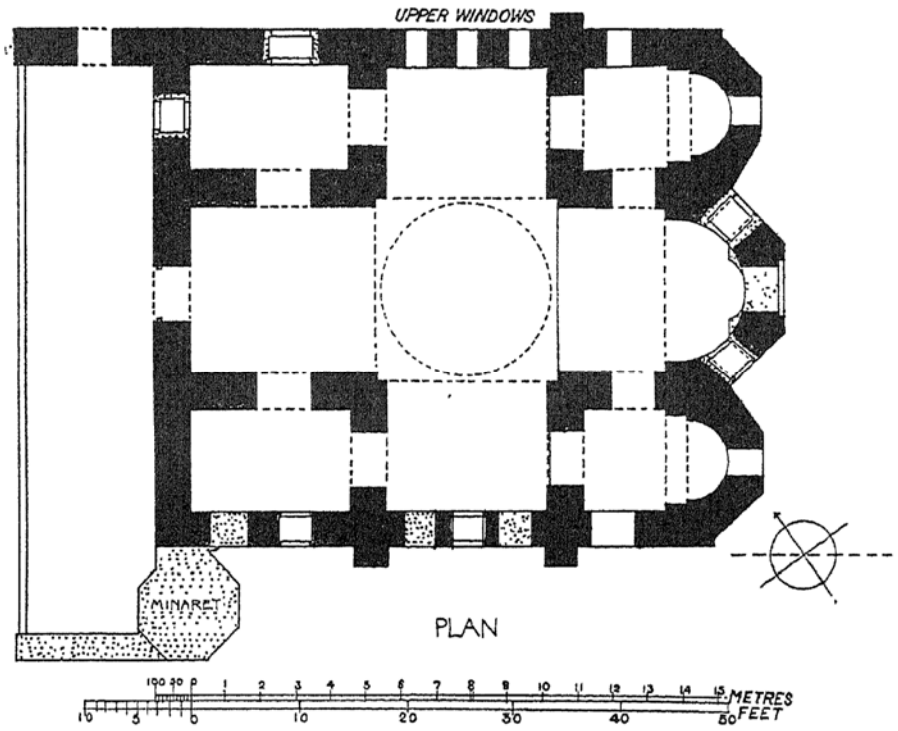
Bundan sonra caminin onarımları ile ilgili en erken tarihli bilgilere 29 Zilhicce 1203/ 20 Eylül 1789 tarihli padişah ile vezir arasında yapılan bir yazışma suretinde rastlanmaktadır.[568] Bu tarihler arasında III. Selim tahtta bulunmaktadır ve veziri Yusuf Ziyaüddin Paşa'dır. Belgede vezir, sultana Bizans döneminde, Fetihten önceki Müslüman kuşatmasında Müslümanlar tarafından beş vakit namaz kılınan bir yer olduğunu aktarmaktadır. Vezir, bu Müslümanlardan birinin buradaki türbede yatan sahâbe-i kirâmdan Câbir hazretleri olduğunu söylemekte ve cami ile türbenin önemini vurgulamaktadır. Hemen ardından bu türbenin ve caminin onarıma ihtiyaç duyduğu ve 5 keseye onarılabileceği fakat gerektiği gibi tamirinin 10 keseye yapılabileceğini bildirmektedir. Onarım maliyeti cami vakfı olan Koca Mustafa Paşa Vakfından sağlanmasının mümkün olmadığı için padişahtan istenmektedir. Bunun üzerine padişah 5 keseyi caminin onarımının derhal yapılması için göndereceğini geri kalan 5 kesenin türbenin örtüsünde ve diğer yenilemelerinde kullanılmak üzere hazineden karşılanmasını emretmektedir. Belgede caminin onarımlarına ait bir ayrıntıya yer verilmemektedir.

[565] Semavi Eyice, **a.g.e.,** s. 281-82; Mathews-Hawkıns, **a.g.e.,** s. 130-134.
[566] Semavi Eyice, **a.g.e.,** s. 282.
[567] BOA., TS.MA., d., 5918.
[568] BOA., AE.SABH.I., 365-2553.

30 Ramazan 1314/4 Mart 1897 tarihli başka bir belge[569] Sadrazam Rıfat imzalıdır ve caminin depremden zarar gördüğü için tamirinin gerektiğini bildirmektedir. Yapılan keşifler neticesinde mecîdî 19 kuruş hesâbıyla 20.804 kuruş masrafla emâneten tamirinin yapılması istenmektedir. 22 Zilhicce 1317/23 Nisan 1900 tarihli başka bir belgede[570] yine bu aynı onarıma ilişkindir ve onarım yapıldıktan sonra keşif harici yerlerin de onarımının mecîdî 19 kuruşla 12.909 kuruşa yapılması hususundadır.[571]

Hakkında sınırlı bilgi bulunan bu camiye kiliseden dönüştürüldüğünde ne gibi ek ve yenilemeler olduğu bilinbmemektedir. Elde edilen bulgular yapının 1638, 1789 ve 1897 yıllarında onarım geçirdiğini göstermektedir. Ancak söz konusu onarımların nitelikleri ve müdahale türleri hakkında bilgilere ulaşılamamıştır.

[569] BOA., BEO., 918-68846.
[570] BOA., BEO., 1478-110784.
[571] Aynı onarıma ait pek çok kurumlar arası yazışma daha Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde yer almaktadır. İçerik ve biçim açısından yukarıda bahsi geçen ile aynı olduğundan bu belgelere değinilmemiştir. Bkz. BOA., İ. EV., 24-51; ŞD, 151-5.

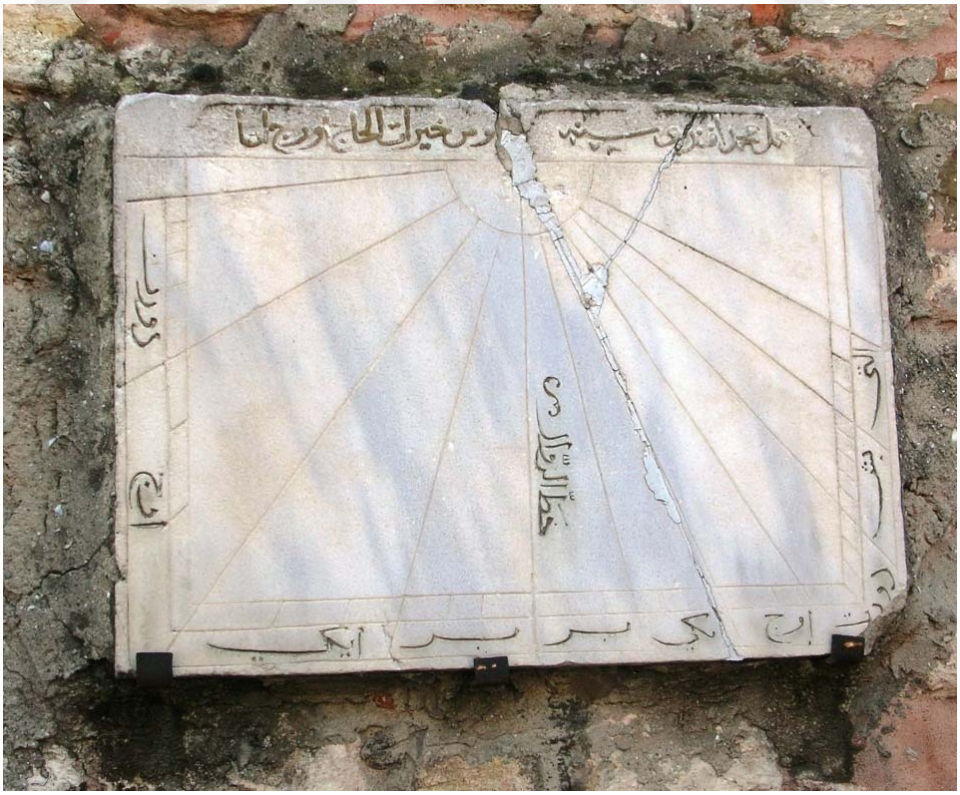
Plan 20. Atik Koca Mustafa Paşa Camisi. (A. W. Millingen, 1912)

Resim 216. Atik Koca Mustafa Paşa Camisi. Genel görünüşü. (http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=20858) [Erişim Tarihi: 30.06.2016]

Resim 217. Atik Koca Mustafa Paşa Camisi. Kuzey cephesi. (S. Derin, 2016)

Resim 218. Atik Koca Mustafa Paşa Camisi. Kuzey cephesi üzerindeki güneş saati. (S. Derin, 2016)

Resim 219. Atik Koca Mustafa Paşa Camisi. Doğu cephesi. (S. Derin, 2016)

Resim 220. Atik Koca Mustafa Paşa Camisi. Güney cephesi. (S. Derin, 2016)

Resim 221. Atik Koca Mustafa Paşa Camisi. Son cemaat yeri. (S. Derin, 2016)

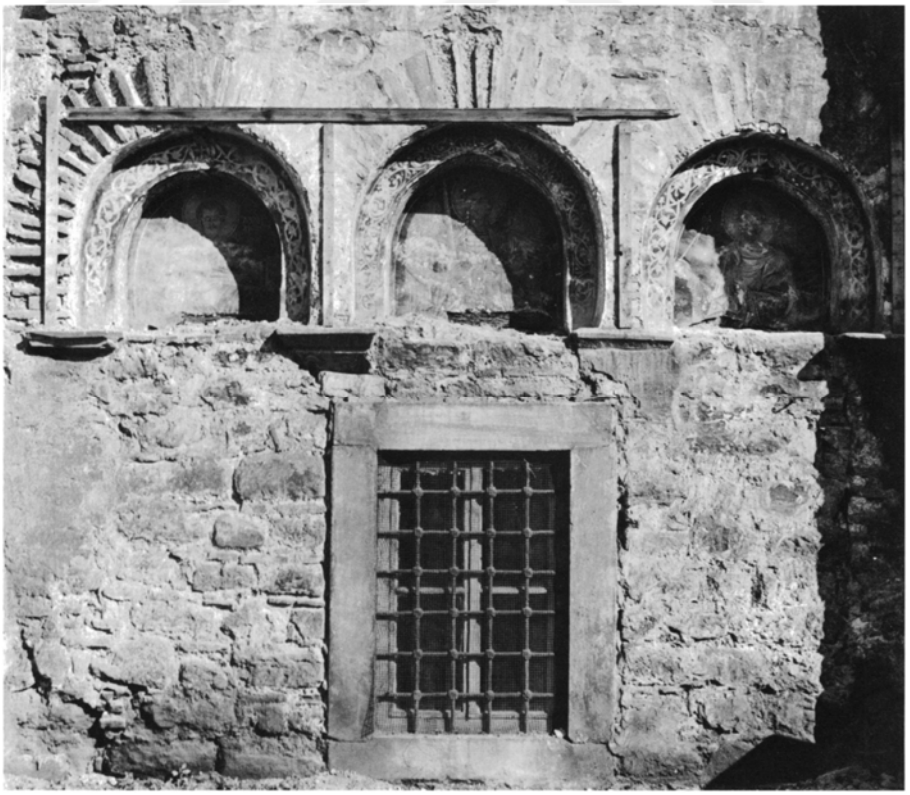
Resim 222. Atik Koca Mustafa Paşa Camisi. Harim kubbesi. (S. Derin, 2016)

Resim 223. Atik Koca Mustafa Paşa Camisi. Mihrap. (S. Derin, 2016)

Resim 224. Atik Koca Mustafa Paşa Camisi. Minber ve arkasında Hazreti Cabir'in kabri. (S. Derin, 2016)

Resim 225. 1950'lerde Atik Koca Mustafa Paşa Camisi. Güney cephesi üzerindeki freskolar (Mathews ve Hawkıns, 1985)

3.4.7. Gül Camisi-Hagia Theodosia Kilisesi

Yapının Yeri: Haliç kıyısındaki Ayakapı Semti'nde yer almaktadır.

Yapının İnşa Tarihi: Hagia Theodosia Kilisesi olarak da bilinen yapının Bizans dönemindeki adı ve ne zaman yapıldığı tam olarak bilinmemekle birlikte Orta Bizans devrinde yapıldığı kesinlik kazanan yapı[572] 1490'da camiye çevrilmiştir.[573]

Yapının Banisi: Yapının kime ithaf edildiği konusunda değişik görüşler bulunmakla birlikte yaygın görüş Azize Theodosia'ya itaf edildiği yönündedir. [574] Tasvir yanlısı bir azize olan Theodosia, ikonoklazma hareketi yüzünden 726'da şehit edilmiştir. Azizenin röliklerinin Deksiokrates mahallesinde bulunan bu manastır civarına gömüldüğü düşünülmektedir.[575] Kilisenin yakınındaki surların adını verdiği Ayakapı semti ve Hagia Theodosia Kapısı da adını buradan almaktadır.[576]

Yapının Mimarı: Bilinmiyor.

Yapının Mimari Özellikleri: Yapı, tuğla tonozlu bir platform üzerinde yan galerileri ve üç apsisiyle kapalı Yunan haçı plana sahiptir. Narteksi yoktur, bunun yerine son cemaat yeri yapılmıştır. Minare güneybatı köşesindedir ve Oldukça yüksek bir alt yapısı bulunmaktadır. (Plan 21) Buranın mezar ve dini amaçla kullanılmak yerine depo ve ev gibi işlevlerle kullanılmış olduğundan bahsedilmektedir.[577] (Resim226)

---

572 Semavi Eyice, **a.g.e.,** (1980), s.84-85.

573 Hadika kilisenin III. Selim zamanında çevrildiğini yazsa da araştırmacılar vakıf kayıtlarına 1490 olarak geçtiğini söylemektedir. Bkz. Ayvansarayi vd., **a.g.e.,** s. 251; İnci Aydın Yüksel, **a.g.e.,** s. 253.

574 Bu konuda yapılmış çalışmaların derlemesi ve Gül Camisinin inşa tarihi hakkında bkz. Haluk Çetinkaya, **a.g.e.,** s. 76-89.

575 John Frelly- Ahmet Çakmak, **a.g.e.,** s. 183.

576 Alexander Van Millingen, **a.g.e.,** s. 164-165.

577 Haluk Çetinkaya, **a.g.e.,** s. 90-91.

Orta Bizans devrine ait olan yapının yan apsisleri Palailogoslar devrinde büyük değişiklikler geçirmiş ve dış cepheleri şimdiki görünüşlerini almıştır. Bu yan apsis cepheleri tamamen son devir Bizans cephe mimarisi karakterindedir.[578]

Yapının inşasında tuğla ve düzensiz bir şekilde yerleştirilmiş taş dizileri kullanılmıştır. Değişik zamanlarda yapılan onarımlarla birlikte malzeme kullanılışı farklılık göstermektedir.

Kuzey cephesi payandalarla dört bölüme ayrılmıştır. Doğu ucunda tuğladan iki sıra çökertme kemeri içinde alt sıradaki hariç kapatılmış olan pencere açıklıkları bulunmaktadır. Vurgulanırcasına kademeli şekilde yükselen orta bölümde dört yatay tuğla sırasından sivri kemerli ve alçı şebekeli üçer pencere yer almaktadır. Batı tarafında ise iç içe geçmiş kemerler içinde kapatılmış pencere açıklıkları ve altında tek bir pencere açıklığı bulunmaktadır.

Doğu cephesinde ortada yedi kenarlı ana apsis ve iki yanda birer yan apsis yer almaktadır. Ortadaki üç kenar üzerinde birer tuğla kemerli ve alçı şebekeli pencere bulunurken yanlarda tuğladan ve hayli yüksek ikişer nişe yer verilmiştir. Güneydeki yan apsis üzerinde ise Türk dönemi onarımlarında kapatıldığı düşünülen pek çok açıklık niş şeklinde düzenlenmiştir. Bunlardan ortadaki niş içinde alçı şebekeli bir pencere bırakılmıştır. Kuzeydeki yan apsis de güneydekini tekrarlar niteliktedir. (Resim 227)

Güney cephe, tasarımı açısından kuzeydeki cephe ile benzer özelliklere sahiptir. Beş adet payanda ile desteklenen cephenin ortasına kuzeydekilerle aynı özelliklerde dörder sıra halinde üçlü pencere açıklığı yerleştirilmiştir. Batı ucu sağır bırakılan cephenin doğu ucunda ise yine iç içe geçmiş, tuğladan, geniş bir sivri kemer ve içinde kapatılmış üçlü pencere açıklığının izleri cepheyi hareketlendirmektedir. Beden seviyesinde ise yukarıdaki geniş kemer ile benzer iki

[578] Semavi Eyice, **a.g.e.,** (1980), s. 84-85.

kemer bulunmaktadır. Bunlarında içinin doldurulduğu yapı malzemesinin farklılığından anlaşılabilmektedir. (Resim 228)

Narteksi bulunmayan yapının, batısında betondan son cemaat yeri vardır. Öne eğimli çatısı bulunan bu geç dönem eklentisinin arkasındaki kilise cephesinin ortasında, üst üste iki sıra şeklinde üçerli pencere açıklığı yer almaktadır. Cephe üstte kademeli olarak daralmaktadır ve saçak seviyesinde bir pencere daha bulunmaktadır. Pencereler tuğladan sivri kemerlidir. Yanlarda ise tuğladan, geniş ve kademeli çökertme kemerleri içine alınmış, üstte bir, altta üç sıra benzer pencere bulunmaktadır. (Resim 229) Bu cephenin batı ucunda yapının kesme taştan minaresi yer almaktadır. Kaideden pabuca üçgen kuşaklar yardımıyla daralarak geçilen minarede gövde silindiriktir, şerefe altında değişik çaplarda profilli bilezikler yer almaktadır. Şerefe korkulukları oymalı ve külah kurşunla kaplıdır. (Resim 230)

Son cemaat yerindeki bir adet giriş ile harim mekanına ulaşılmaktadır. Haç kolları doğu-batı yönünde beşik tonoz, kuzey-güney yönlerde ise çapraz tonozludur. Kolların kesiştiği orta noktada yapınındört yönde kalın payeler ile desteklenen kubbesi yer almaktadır. (Resim 231) Apsis nişinin iki yanında pastaforion odaları bulunmaktadır. Harim batı, kuzey ve güney yönlerden iki ayaklı ve yuvarlak kemerli üçlü açıklıkların taşıdığı galeriler ile çevrilidir. (Resim 232)

Yakın bir zamanda yapılmış mihrap ve ahşap minberin herhangi bir değeri yoktur. (Resim 233, 234) Harimde kuzeydoğu köşedeki galeri katında ahşaptan bir hünkâr mahfili bulunmaktadır. (Resim 235) Mahfilin II. Mahmud zamanında (1808-1839) inşa edildiği bilgisi bulunmaktadır.[579]

Yapının Süsleme Özellikleri: Harimin tamamı içerden sıva ve kahverengi boya üzerine XIX. yüzyıl kalemişleri ile bezelidir. Bunlar arasında çok sayıda mühr-i Süleyman motifi bulunmaktadır.

[579] Ayvansarayi vd., **a.g.e.,** s.250.

Yapılan Müdahaleler: Yapının apsis cepheleri üzerindeki tuğla nişler, buranın Bizans döneminde, XIII. yüzyıl sonu ve XIV. yüzyıl başında gördüğü onarımlara işaret etmektedir.[580] Osmanlı döneminde ise kilisenin camiye çevrildiği tarih olan 1490 yılında ilk ek ve yenilemeler yapılmış olmalıdır. Bunula birlikte caminin dış yapısının klasik dönemde büyük oranda yenilendiği düşünülmektedir. Çok pencereli yan cepheler, taşıyıcı büyük kemerler ve ana kubbenin Osmanlı dönemi onarımlarında yapıldığı tahmin edilmektedir. [581]

Caminin Osmanlı döneminde geçirdiği bir dizi onarıma Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerde rastlanmaktadır. Bu onarımların birçoğu XIX. yüzyılda yapılmıştır. Ancak arşivde 1172/1758-59'da yapılmış bir keşif defteri bulunmaktadır.[582] Defter; Ayasofya Camisi, Gül camisi, Hoca Ali ve Fethiye camilerinin onarım keşiflerinin ayrıntılarını içermektedir. Gül Camisi ile ilgili bölüm ağırlıklı olarak hünkâr mahfilinde yapılacak onarımı konu almaktadır. Defter *mahfil-i şerif tarafında taşı mahlut moloz havlu duvarı* şeklinde bir ifade ile başlamaktadır. Ancak defterin devamında hakkında bilgi verilen ve burada bulunan hünkâr mahfilinin bugünkü hünkâr mahfili ile benzemediği görülmektedir. Yapılacak onarımın ayrıntılarına göre hünkâr mahfilinde cam, çerçeve, tuğla derz ve sıva yenilemesi, mahfil üzerinde kiremit aktarması şeklinde verilen bilgiler camide daha önce bulunan başka bir mahfilin varlığına işaret etmektedir. Ancak raporlar, üzeri tuğlalı bu mahfilin caminin neresine konumlandırılmış olduğu ve şekli hakkında bilgi vermemektedir. Bugün kuzey galeri üzerinde zarif bir çıkma şeklinde yapılan ahşap mahfil, kaynaklarda bahsedildiği gibi II. Mahmud döneminde (1808-1839) yapılmış olmalıdır.[583] Defterin başında bahsedilen mahfil tarafındaki avlu duvarının ise bugün hünkâr mahfilinin bulunduğu yöndeki kuzey duvarı olması muhtemeldir. Burası moloz taş ve tuğla almaşık malzemeyle horasan harcı kullanılarak onarılmıştır. Defterdeki bu bilgilerin hemen altına da onarılacak yerin zira cinsinden uzunluk ve genişlik ölçüleri verilerek maliyeti hesaplanmıştır. Belgenin devamında, onarılacak

[580] Semavi Eyice, "Gül Camii", **DİA**, C. 14, s. 224.
[581] Eyice, **a.g.e.,** s.224.
[582] BOA., EV.HMH., d, 5172-4-5.
[583] Ayvansarayi vd., **a.g.e.,** s. 251.

her birim için aynı hesap yapılmıştır. Avlu duvarı, duvar üzerine tuğladan harpuşta yapılması ve maliyeti, duvarın içine *horasan harçlı taş kesmeli beyaz sıva* ve maliyeti verilmektedir. Buradaki horasan harçlı taş kesmeli beyaz sıva ifadesi duvarın içine doldurulacak malzeme olmalıdır. Deftere göre sonraki onarım mevcut duvarlar üzerine harpuşta yapımı, hünkâr mahfili kapısının dışına künke kırma olarak adlandırılan bir onarımdan bahsedilmektedir. Defterde minarenin bitişiğine tahta perde ve kapı yapıldığından bahsedilmektedir. Tahta perde, bazı eski haritalarda gösterildiği şekilde, minare ile aynı cephe üzerinde bulunan cami girişinin üzerindeki sundurma olması muhtemeldir. (Resim 236) Kapı kanatlarının de bu onarımda yenilendiği anlaşılmaktadır. Ancak bu anlatımın minareye yakın bir yerde ahşap bir paravan ve kapı yapılması şeklinde algılanması da olasıdır. Belge bu konuda kesin veriler sunmamaktadır. Minarede derz tamiri ve badana yapılması, cami kubbesinin şiddetli yağmur dolayısıyla açılmış ya da delinmiş kurşun kaplamasının yenilenmesi yapılan diğer onarımlardır. Defterde geniş yer tutan diğer onarım ise caminin bugün bulunmayan şadırvanında yapılmaktadır. Şadırvan mevcut olmadığı için bu onarımın ayrıntılarına değinilmeyecektir. Onarımların malzeme, işçilik ve diğer masraflarla birlikte 73.452 akçeye yapıldığı görülmektedir. (Tablo 17)

Söz konusu defter, *Sermimar el hac Ahmed* mührünü taşımaktadır. (Ek 4) Baş mimar Ahmed Ağa, Kara Ahmed Ağa adıyla bilinmektedir ve 1749-1764 seneleri arasında hassa baş mimarlığı yaptığı bilgisi bulunmaktadır.[584] Laleli Külliyesi'nin de mimarı olduğu bilinen Kara Ahmed Ağa, külliyenin temeli atıldıktan sonra hacca gitmiş ve döndükten sonra Hacı Ahmed Ağa ismi ile anılmaya başlamıştır.[585] Ahmed Ağa'nın Galatasaray'da kütüphane inşa ettiği, Topkapı'da Hasırcılar Ocağı'nın,

[584] Ahmed Refik, Ahmed Ağa'nın hassa baş mimarı olduğu tarihi 1749-1753 olarak vermektedir. Kendinden sonra gelen Mehmed Tahir Ağa için ise 1764 tarihini göstermekte fakat aradaki zaman boşluğu için herhangi bir isim vermemektedir. Yukarıda sözü edilen onarımın 1763 tarihli ve Ahmed Ağa'nın baş mimar olduğu belgede açıkça görülmektedir. Bu durumda kendisinin 1764'e kadar baş mimarlık görevinde bulunmuş olduğu anlaşılmaktadır. Baş mimarlar için bkz. Ahmed Refik, **a.g.e., (**1977), s. 103.

[585] Aras Neftçi, **Laleli Külliyesi'nin İnşaat Süreci,** İTÜSBE, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002, s. 120.

Kapalıçarşı'nın onarımı ve keşfi gibi birçok önemli inşaat işi yürüttüğü bilinmektedir.[586]

1240/1824-25 tarihli başka bir belgeye göre[587] camide neccar kalfalarından *Kiğork Kalfa* tarafından bir onarım gerçekleştirilmiştir. Bu onarımın nitelikleri hakkında herhangi bir bilgi vermeyen belgede, mimarın onarımdan sonra ikinci bir keşif yapılmadığı için ücretini alamadığı ve dilekçe ile ikinci keşfin yapılmasını istediği anlatılmaktadır. Belgeye göre onarım sonrası keşif yapılmış ve 6.518 buçuk kuruş masrafın hazine tarafından ödenmesi uygun görülmüştür.

Tarihsiz bir diğer belgede[588] minare yıkılmak üzere olduğu için mahalle ahalisi tarafından sultana yazılan bir dilekçe ile onarımı istenmektedir. 20.300 kuruşa yapılması öngörülen minare onarımının birtakım indirimler yapılarak 18.618 kuruşa yapılması önerilmektedir. Onarımı yapacak mimarın ismi belgede geçmezken hassa mimarlarından biri tarafından gerçekleştirileceği belirtilmiştir.

19 Muharrem 1272/ 1 Ekim 1855 ve 8 Safer 1272/20 Ekim 1855 tarihli iki belge[589] caminin önündeki şadırvanın harap olan suyollarının tamirine ilişkindir. 8.350 kuruşluk onarımın keşfini *Yeni Cami Suyolcusu Hacı Halil Ağa* adlı birinin yaptığı anlaşılmaktadır.

4 Kanun-ı Sani 1311/16 Ocak 1896 tarihli başka bir belge, müteahhit *Todori Kalfa* tarafından bir onarım keşfinin yapıldığı fakat onarımda kullanılan iskele maliyetinin keşif defterlerine kaydedilmediği ile ilgilidir.

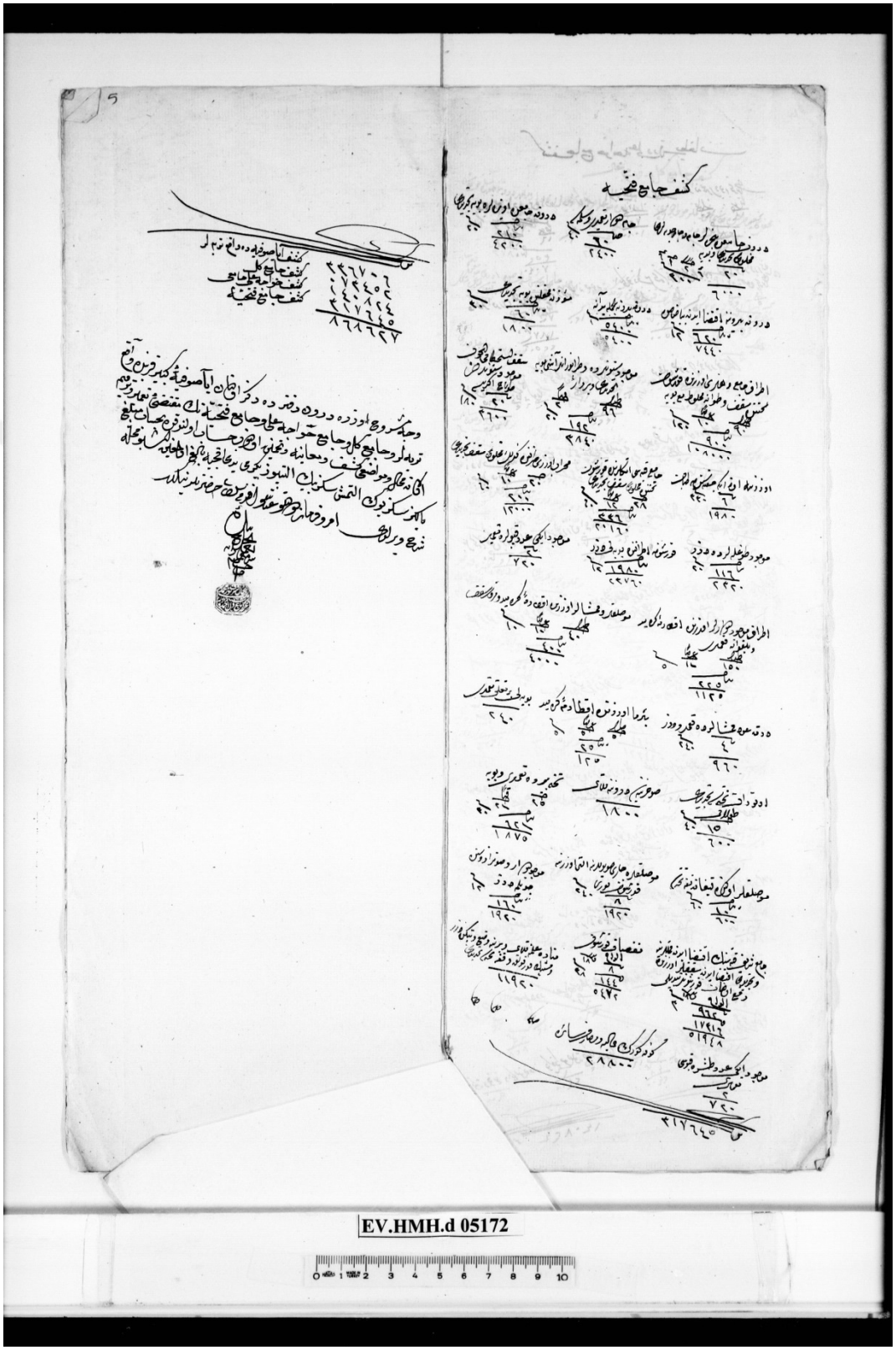
Gül Camisi'nin XV. yüzyılda tahmin ve gözlemlerden öteye gidemeyen bazı onarımlar geçirdiği düşünülmektedir. Ancak tarihi ve nitelikleri şimdilik kesin olarak bilinen en erken tarihli müdahaleler, XVIII. yüzyılın ortalarında, 1758-59 yılında

[586] Mehmed Zarif Ongun, "Hassa Mimarları", **Arkitekt**, C. 12 (1938), s.335.
[587] BOA., HAT., 1630-23.
[588] BOA., HAT., 1513-36.
[589] BOA., İ. MVL., 342-14781 ve BOA., İ. MVL., 342-14781.

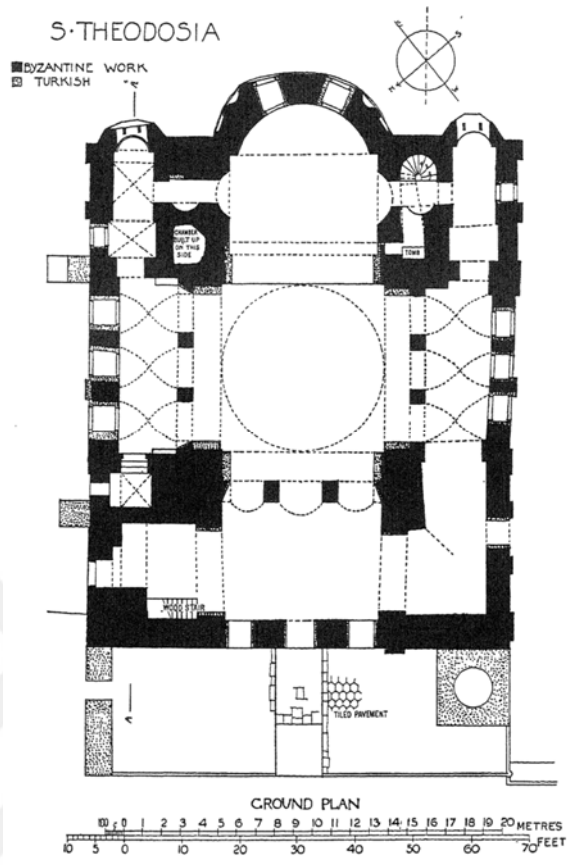
yapılanlardır. Öte yandan bu kapsamlı onarımın 1754 yılında İzmit Köfezi'nde meydana gelen büyük deprem sonucu yapılması olasıdır. Defterde yer alan Gül Camisi ile birlikte Ayasofya, Fethiye ve diğer büyük yapıların keşfi bu ihtimali desteklemektedir. Caminin 1766'da yaşanan büyük depreme ilişkin herhangi bir hasar ve onarım bilgisine rastlanmayışı da bu büyük onarım neticesinde sağlam kalışıyla açıklanabilir. Ulaşılan belgelerde yapının XIX. yüzyılda minare ve suyollarının onarım geçirdiği görülmektedir. Yüzyılın sonundaki müdahalenin de muhtemelern 1894 depremi sonrasında yapıldığı anlaşılmakla birlikte onarım ve müdahale tüleri hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır. Olasılıkla XX. yüzyılda da bazı onarımlar ile günümüze gelebilen cami ibadete açık durumdadır.

Tablo 17. 1172/1758-59 senesi keşiflerinde Gül Camisi'nde yapılması düşünülen onarımlar (BOA., EV.HMH., d, 5172-4-5).

Yapılan İş	**Ücret**
Mahfil tarafında taşı karışık horasanlı derziyle moloz avlu duvarı	9.000 akçe
Harpuşt (kirpi saçak) tuğlanın yenilenmesi	2.700 akçe
Zikredilen duvar içine horasanlı taş taş kesmeli beyaz sıva	3.780 akçe
Mevcut duvarlar üzerinde harpuşt onarımı.	1.500 akçe
Mahfil kapısı dışında künke kırma	600 akçe
Mahfil kapısında yer yer taş kesmeli sıva	630 akçe
Cami içinde kayyımhane kapısı için doğrama	1.000 akçe
Cami içinde duvar camı	150 akçe
Hünkâr mahfilindeki pencere için cam ve çerçeve	300 akçe
Camlı çerçevenin yenilenmesi	75 akçe
Hünkâr mahfilinde tuğla derzi	1.640 akçe
Hünkâr mahfilinin bazı kısımlarında boya tamiri	480 akçe
Sıva yenilenmesi	540 akçe
Dış dehliz üzerinde kiremit aktarma	1.800 akçe
Dış dehlizde horasan derzi	1.000 akçe
Mahfil üzerinde kiremit aktarma	600 akçe
Horasan derzi	500 akçe
Dehlizde tuğla döşemelerde yer yer tamir ve derz	1.360 akçe
Dehlizde tavanda sülüğen boya yenilenmesi	4.200 akçe
Minare bitişiğinde kapısıyla birlikte tahta perde	2.400 akçe
Mahfil merdiverni tarafında yeni boyalı kafesin yenilenmesi	1.500 akçe
Mahfildeki boyanın yenilenmesi	1.800 akçe
Hünkar mahfilinin dışındaki büyük kapı tarafında mermer taklidi sıva	600 akçe
Minareye derz, tamir vs	3.600 akçe
Caminin kubbesi üzerindeki mevcut kurşunların yağmurun çokluğundan zarara uğradı için kurşun bedeli	12.312 akçe
Şadırvan etrafına yeni kabak başlı boyalı parmaklık	2.250 akçe
Şadırvan üzerine pirinç tel yenilenmesi	2.160 akçe
Musluk etrâfında horasanlı kaygan döşeme	600 akçe
Tuvalet veya abdesthanede tamir, temizleme ve derz.	1.440 akçe
Hazine ve musluklar üzerinde kiremit aktarma	455 akçe
Sekiz adet zank taşında horasanlı derz	160 akçe
Karışık kaygan döşeme	300 akçe
Su kuyusunda tulumba yenilenmesi	1.920 akçe
Lağımın temizlenmesi	1.200 akçe
Altı üzerine kurşun boru yenilenmesi	1.200 akçe
Yularıyla birlikte eksik lüleler	240 akçe
Musluk lülesinin tamiri	200 akçe
Mevcut oturak tahtasında boyasıyla birlikte pervaz	600 akçe
Muslukların önündeki karaağaçtan yapılmış oturak tahtalarının yenilenmesi	360 akçe
Bazı yerlerde karışık kaldırım yenilenmesi	900 akçe
Küfe, kürek, hammâliyye ve diğer masraflar	6.600 akçe
Toplam	73.452 akçe

Ek 4. Gül Camisi'nin 1172/1758-59 senesine ait keşif defterinin "Sermimar el hac Ahmed" mührü taşıyan son sayfası (BOA: EV. HMH.d. 05172).

Plan 21. Gül Camisi. Plan (A. V. Millingen, 1912)

Resim 226. Gül Camisi. Genel görünüşü. (S. Derin, 2015)

Resim 227. Gül Camisi. Güneydoğudan görünüşü. (S. Derin, 2015)

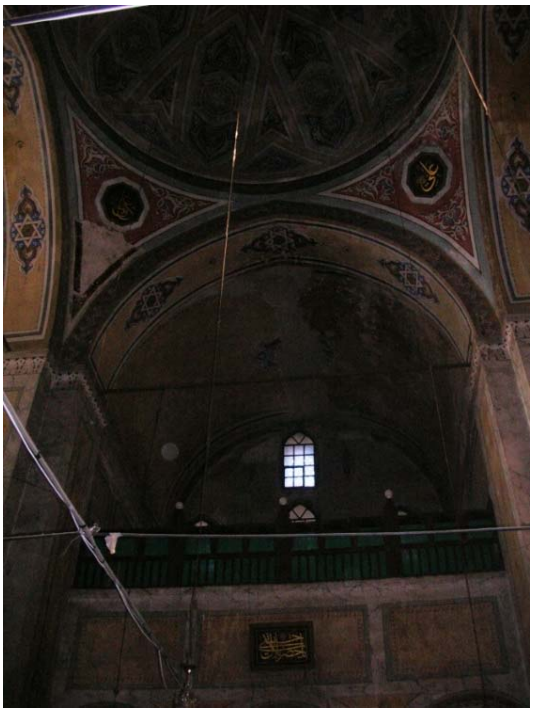
Resim 228. Gül Camisi. Güney cephesi. (S. Derin, 2015)

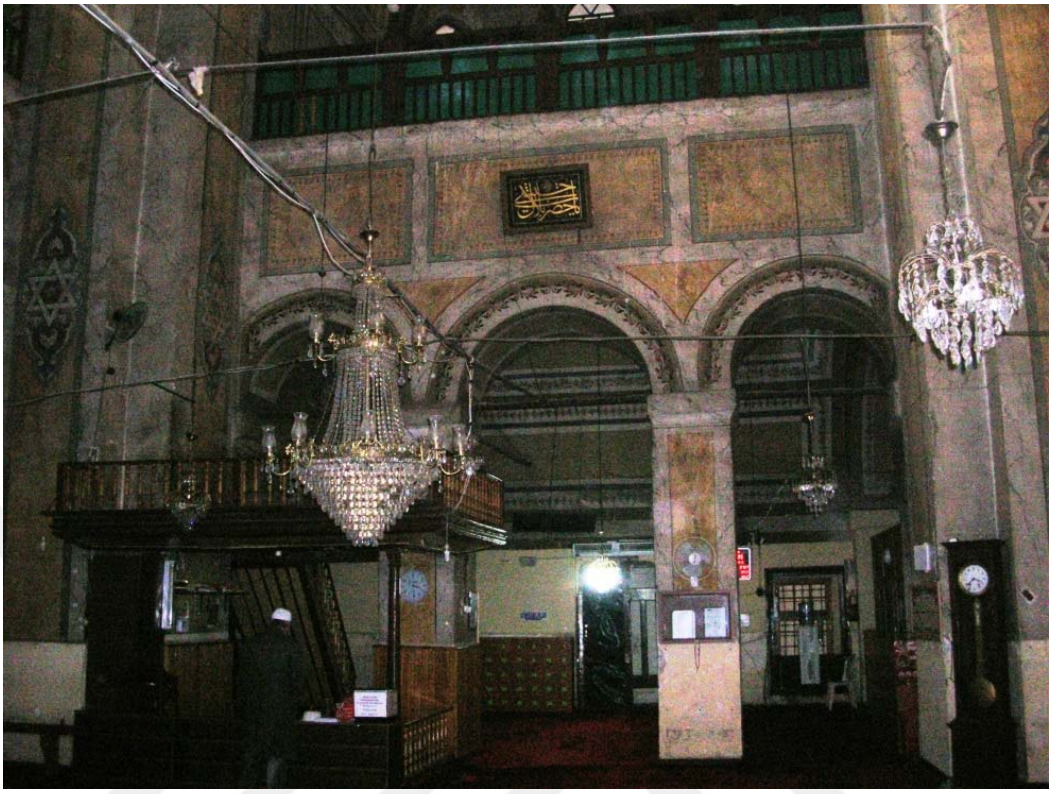
Resim 229. Gül Camisi. Batı cephesi. (S. Derin, 2015)

Resim 230. Gül Camisi. Minare.
(S. Derin, 2015)

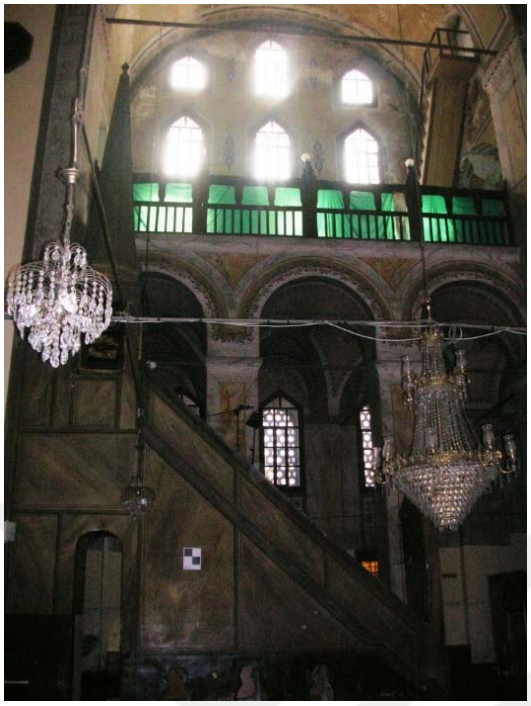
Resim 231. Gül Camisi. Kubbe ve güney haç kolunun tonoz örtüsü. (S. Derin, 2015)

Resim 232. Gül Camisi. Harimde batıya doğru bakış. (S. Derin, 2015)

Resim 233. Gül Camisi. Mihrap. (S. Derin, 2015)

Resim 234. Gül Camisi. Minber.
(S. Derin, 2015)

Resim 235. Gül Camisi. Hünkâr mahfili.
(S. Derin, 2015)

Resim 236. Pervititch haritalarında Gül Camisi.
(J. Pervititich, Sigorta Haritalarında İstanbul, 2003)

3.5.YAVUZ SULTAN SELİM DÖNEMİ CAMİLERİ

3.5.1. Cezeri Kasım Paşa Camisi- Akarçeşme Camisi

Yapının Yeri: Eyüp Semti'nde, Nişancı Mahallesi'nde, ZalMahmud Paşa Caddesi ile Akarçeşme Sokağı köşesindedir.

Yapının İnşa Tarihi: 921/1515'te Yavuz Sultan Selim'in saltanatı döneminde inşa ettirilmiştir.[590]

Yapının Banisi: II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim zamanlarında ve Kanuni'nin saltanat döneminin başlarında vezirlik yapmış ve önemli görevlerde bulunmuş olan Cezeri Kasım Paşa'dır. 937/1530-31'de Selanik'te vefat etmiştir.[591] Kasım Paşa'nın Edirne, Selanik ve İstanbul'da vakıf eserleri bulunmaktadır.[592]

Yapının Mimarı: Bilinmiyor.[593]

Yapının Mimari Özellikleri: Cami ilk yapıldığında yanında ahşap bir medrese ve fevkani bir sıbyan mektebinin bulunduğu küçük yapılar topluluğu içinde düşünülmüş ancak bunlar günümüze gelememiştir.[594] Yapı küçük bir avlu içindeki kare planlı ve kubbeli bir harim, kuzeyinde üç birimli bir son cemaat yeri ve kuzeybatı köşesindeki minareden oluşmaktadır. (Plan 22) (Resim 237)

---

[590] Yüksel'e göre kesin bir bilgi olmamasına rağmen yapı, Yavuz Sultan Selim zamanına tarihlendirilmektedir. Cantay baninin 1502 tarihli Vakıf Tahrir Defteri'ndeki vakfiyesinin Cağaloğlu'ndaki camisine ait olduğunu düşünmektedir. Bu camiyi ise II. Bayezid'in saltanatının son yıllarına tarihlendirmektedir. Bkz. Gönül Cantay, "Cezeri Kasım Paşa Külliyesi", **Eyüp Sultan Sempozyumu V**, ss. 116-121; İnci Aydın Yüksel, **a.g.e.,** s. 432.

[591] Hadika'ya göre kabri Bursa'da, Emir Sultan dairesindedir. Kasım Paşa hakkında farklı kaynaklarda değişik bilgiler bulunmaktadır. Eyice'ye göre bunun sebebi muhtemelen aynı dönemlerde yaşamış Koca, Evliya ve Güzelce lakaplı diğer Kasım Paşalar ile karıştırılmasıdır. Bkz. Ayvansarayi vd., **a.g.e.,** s. 360; Semavi Eyice, "Cezerî Kasım Paşa Camii", **DİA**, C. 7, ss. 507-508.

[592] Mehmed Tayyip Gökbilgin, **a.g.e.,** s. 433,434.

[593] Cantay kubbe ve taşıyıcı sistemin yapısına bakarak, camiyi diğer örneklerle karşılaştırmakta ve yapıyı Mimar Hayrettin'e mal etmektedir. Bkz. Gönül Cantay, **Cezeri Kasım Paşa Külliyesi**, s. 120.

[594] Semavi Eyice, **a.g.e.,** s. 507.

İnşa malzemesi düzgün kesme taş ve tuğla olan yapıda, iki sıra tuğla ve bir sıra kesme taşın almaşık kullanımı görülmektedir. Minare ise yalnız düzgün kesme taştandır.

Doğu cephesinde üst üste yerleştirilmiş iki adet sivri kemerli pencere yer almaktadır. (Resim 238) Üsttekilerin kemeri kesme taştan ve içi alçı şebekeli, alttakiler almaşık düzende ve demir parmaklıklıdır. Güney ve batı cepheler, doğu cephe ile aynı düzene sahiptir.

Batı cephesinin kuzey ucunda kesme taştan minare yer almaktadır. Kare kürsü üzerinde yükselen minare çokgen gövdelidir. Şerefe çıkması istiridye kabuğu biçiminde süslemeye sahip, külah kurşunla kaplıdır. (Resim 239)

Kuzeyde üç birimli son cemaat yeri, dört adet yekpare sütunla taşınan, pandantif geçişli kubbelere sahiptir. (Resim 240) Sütunların doğu ve batıda olanları Türk üçgenlerinden oluşmuş, muhtemelen orijinal, başlıklara sahiptir. Başlıkların altında pirinç bir bilezik bulunmaktadır. Harim kuzey cephesinde her bir kemer açıklığının içine denk gelecek şekilde birer açıklık bulunmaktadır. Bunlardan doğu uçta ve ortada olan pencere, batı uçtaki giriş açıklığıdır. Pencereler mukarnas benzeri dekoratif unsurlarla taçlandırılmış dikdörtgen açıklıklar şeklindedir. Giriş açıklığı da basit dikdörtgen söveler etrafındaki alçıdan profillerle belirginleştirilmiştir. Açıklığın üzerinde düz bir alınlık içinde yapının onarım kitabesi yer almaktadır. (Resim241)

Harimde pandantif geçişli, büyük bir kubbe yer almaktadır.[595] (Resim242.)

Alçıdan profilli silmelerle sınırlandırılan mihrap nişi, sekiz kenarlıdır ve mukarnaslı kavsaraya sahiptir. Kavsara köşeliklerinde birer kabara bulunmaktadır.

[595] Cantay, kubbenin doğrudan yığma duvar üzerine değil duvar içi kemer üzerine oturduğunu ve köşelerde oluşan gizli payelerle duvar basıncı karşılandığını belirtmektedir. Araştırmacı bu uygulamanın II. Bayezid dönemi eserlerinden Divanyolu'ndaki Firuz Ağa Camisi'nde (1490) de görüldüğünü söylemektedir. Ardından Edirne II. Bayezid Külliyesi Camisi (14484-88) ve İstanbul'daki Yavuz Sultan Selim Camisi (1522) ile bu iki caminin statik yapısını benzer bularak yapının Mimar Hayrettin eseri olabileceği sonucuna varmaktadır. Dolayısıyla camiyi 1515 yılına bağlamanın da geç bir tarih olduğunu vurgulamaktadır. Gönül Cantay, **a.g.m**, s.120.

(Resim 243) Minber ahşaptan ve pek bir özelliği bulunmayan geç dönem eklentisi gibi görünmektedir. (Resim 244)

Yapının Süsleme Özellikleri: Son cemaat yerinde sarı ve kahverengi ağırlıklı, klasik üslupta, taklit kalemişi süslemeler bulunmaktadır. Harimde de benzer özellikte mavi ve kırmızı renkte kalemişi süslemeler yoğun bir şekilde uygulanmıştır. Alçıdan dekoratif pencere içliklerinin arasında renkli vitraylar bulunmaktadır. Camideki en değerli süsleme öğesi mihrap içindeki çini kaplama ve mihrap ile minber arasındaki çini panodur. Panoda kabe tasvir edilmiştir ve üzerinde sanatçısının ismi ile yapım tarihi yer almaktadır. Kitabesine göre İznikli Mehmed oğlu Osman tarafından Recep 1138/Mart 1726 tarihinde yapılmıştır.[596] Bu panonun orijinali bugün camide yoktur. Yerine taklidi yapılıp yerleştirilmiştir. (Resim 245)

Yapılan Müdahaleler: Yapı onarım ve müdahalelerle günümüze gelmiş olmalıdır; Ancak yapının onarım geçmişine ait bilgiler sınırlıdır. Elde edilebilen en erken tarihli onarım kaydı caminin girişi üzerindeki onarım kitabesidir ve 1248/1832-33 tarihlidir. Kitabeye göre cami, Sultan II. Mahmud'un hazinedar ustası tarafından tamir ettirilmiştir.[597]

Bu tarihten sonra caminin XIX. yüzyılda çok defa onarıma tabi tutulduğu Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bazı belgelerde görülebilmektedir. Bunlardan ilki 23 Zilkade 1282/9 Nisan 1866 tarihlidir ve Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne yazılan bir tezkeredir.[598] Tezkereye göre cami, yakın bir zamanda yangın geçiren bölge içinde kalmaktadır. Birtakım başka yapılar ile birlikte caminin onarım ve inşa işleri için keşif yapılması gerekmektedir. Bu tarihten yaklaşık iki sene sonra 21 Şaban 1284/18 Aralık 1867 tarihinde yazılmış başka bir belgede[599] caminin onarım maliyetini Hacı İsmail ve kardeşi Hacı Sâlih ağalar üstlenmek istemektedir. Onarımlar hakkında başka bir ayrıntıya rastlanmamaktadır.

---

[596] Semavi Eyice, **a.g.e.,** s. 507.
[597] Kitabe metni ve transkripsiyonu için bkz. İnci Aydın Yüksel, **a.g.e.,** 434.
[598] BOA., A. MKT., MHM., 353-30
[599] BOA., A. MKT., MHM., 397-50

13 Ramazan 1314/ 15 Şubat 1897 tarihinde Şura-yı Devlet Maliye Dairesi'nce yazılan belgeden[600] caminin depremde hasar gördüğü için onarılması gerektiği anlaşılmaktadır. Şehremaneti Heyet-i Fenniyesi tarafından yapılan keşifler neticesinde mecîdî 19 kuruştan 20.884 kuruşa emaneten onarılması öngörülmektedir. 9 Rebiyülahir 1315/7 Eylül 1897 tarihli bir belge[601] caminin son cemaat yeri ve minaresinde onarım gerektiğini bildirmektedir. Yapılan keşifler neticesinde onarımın mecîdî 19 kuruş hesabıyla 6.707 kuruşa emaneten onarılması uygun görülmüştür. 8 Cemaziyülevvel 1317/14 Eylül 1899'da yazılan bir tezkire[602] de yine son cemaat yerinin onarımı hakkındadır. Keşifler neticesinde hesaplanan onarım bedeline bakarak 1897 tarihli keşiften sonra onarım yapılmadığı anlaşılmaktadır. Ancak belgede son cemaat yerinin yanında caminin bazı mahallerinin daha onarıma ihtiyaç duyduğu belirtilmektedir. 23 Rebiyülevvel 1317/3 Ağustos 1899 tarihli başka bir belgeden anlaşıldığı kadarıyla, mahalle sakinleri yapılan keşfe ek olarak bazı yerlerin daha tamire ihtiyaç duyduğunu dilekçe ile iletmişlerdir. Bunun üzerine ikinci bir keşif daha yapılmış bunların da mecîdî 19 kuruştan 5.140 kuruşa yapılması planlanmıştır.

15 Muharrem 1325/28 Şubat 1907 tarihinde yazılan başka bir belgeye göre[603] caminin minaresi ve bazı yerleri halen tamire muhtaç durumdadır. Keşif ve münakasası gereğince 7.250 kuruşa *Aleksi Kalfa*'nın yapacağı onarıma minareye kaplanacak kurşun ücreti eklenmemiştir. Minarenin kurşunun maliyeti kurşun müteahhidi tarafından belirlenecek ve onarımı aynı kişi yapacaktır. Buna göre minareye kaplanacak kurşun maliyeti 183 kuruştur ve toplamda onarım 7.433 kuruşa mal edilecektir.

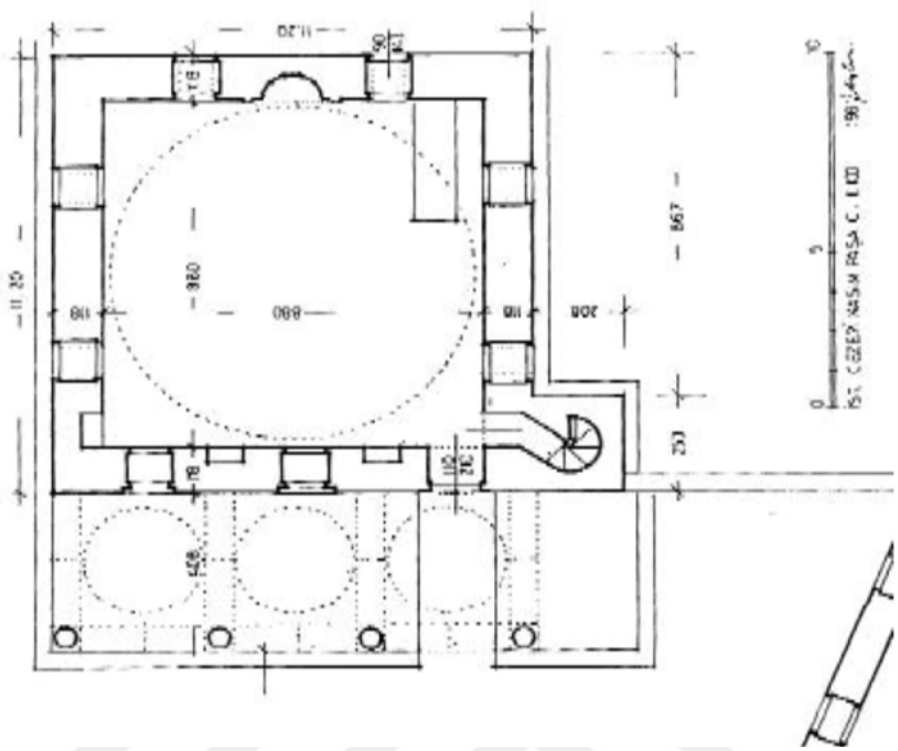
1899 ve sonrasında yapılan keşif ve planlanan onarım faaliyetlerinin nasıl ve ne derece uygulamaya dönüştüğü hakkında bir bilgiye ise rastlanamamıştır. Bu nedenle yukarıda bahsi geçen ve yapılması düşünülen onarımların yapılıp

[600] BOA., İ. EV., 16-48.
[601] BOA., BEO., 1025-76806.
[602] BOA., BEO., 1375-103122.
[603] BOA., İ. EV., 43-55.

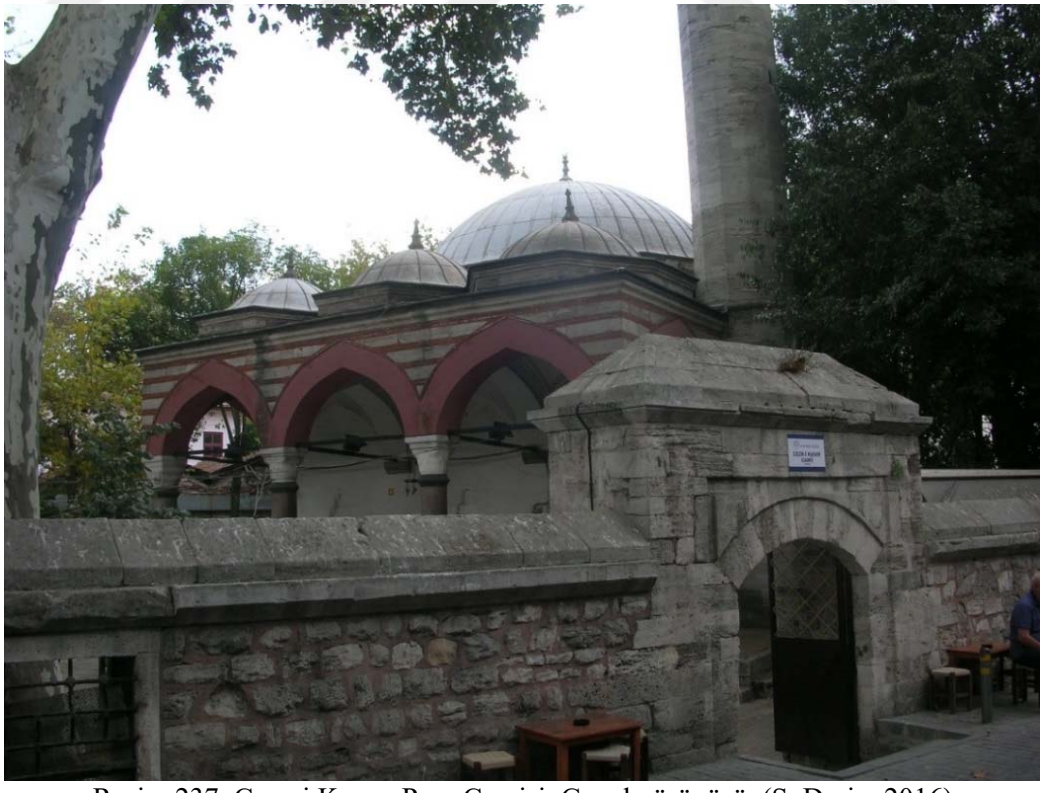
yapılmadığı belli değildir. Bununla birlikte söz konusu onarımlara büyük olasılıkla 1894 depreminde cami hasar gördüğü için ihtiyaç duyulmuştur.

Günümüzde ibadete açık olan yapının, avlusunda ve son cemaat yerlerinde yakın geçmişte yapılan birtakım onarımlar neticesinde orijinalliğinin bozulduğu bilinmektedir. Ancak caminin plan şeması ve örtüsünde bir yapısal değişiklik bulunmadığı düşünülmektedir.[604]

[604] Gönül Cantay, **a.g.e.,** s.119.

Plan 22. Cezeri Kasım Paşa Camisi. (G. CANTAY, Cezeri Kasım Paşa Külliyesi)

Resim 237. Cezeri Kasım Paşa Camisi. Genel görünüşü. (S. Derin, 2016)

Resim 238. Cezeri Kasım Paşa Camisi. Doğu cephesi. (S. Derin, 2016)

Resim 239. Cezeri Kasım Paşa Camisi. Minare. (S. Derin, 2016)

Resim 240. Cezeri Kasım Paşa Camisi. Son cemaat yeri. (S. Derin, 2016)

Resim 241. Cezeri Kasım Paşa Camisi. Harim kapısı. (S. Derin, 2016)

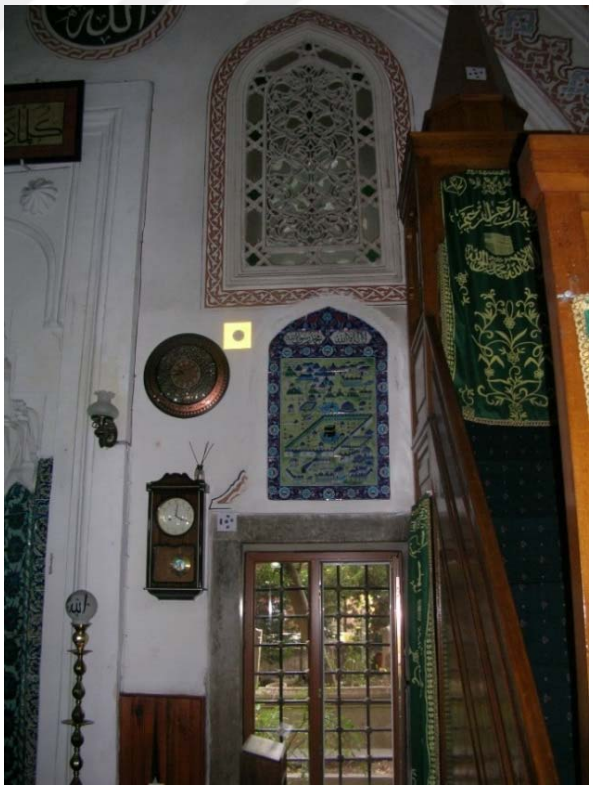
Resim 242. Cezeri Kasım Paşa Camisi. Harim kubbesi (S. Derin, 2016)

Resim 243. Cezeri Kasım Paşa Camisi. Mihrap. (S. Derin, 2016)

Resim 244. Cezeri Kasım Paşa Camisi. Minber. (S. Derin, 2016)

Resim 245. Cezeri Kasım Paşa Camisi. Kâbe tasvirli taklit çini pano. (S. Derin, 2016)

4. DEĞERLENDİRME

4.1. Osmanlı Döneminde İnşaat ve Tamirat İşlerinin Organizasyonu ve Bu Alanların Örgütlenmesi

Selçuklu döneminde Anadolu'da önde gelen kişilerin yaptırmış olduğu eserlere bakıldığında, Anadolu dışından özellikle Suriye, Irak ve İran'dan değişik etnik kökene sahip mimar ve usta ile birlikte yerli sanatçıların varlığı görülmektedir. Bu dönem Anadolu'da sanat ve ticaret yaşamını düzenleyen loncalar kurulmuş, bu kuruluşlar belli kurallar ve düzen içinde çalışmıştır. XIV. ve XV. yüzyıllarda ticaret, sanat ve askerlik gibi alanlarda örgütlenen ve "Ahi Örgütü" olarak bilinen bu yapılar aynı zamanda belli dini grupları oluşturmuş, bu gruplar ortaçağda Anadolu'daki sosyal ve kültürel hayata egemen olmuştur. Öte yandan Selçuklu döneminde yaptırılan eserlerin usta ve mimarlarına bu gruplar içinde rastlanmadığı görülmektedir. Oysaki esnaf loncaları ticaretle uğraşan kişileri ve sanatçıları bir araya getiren yapılar olarak bilinmektedir. Bu durum inşaat esnafının gezginci olması nedeniyle belli bir kuruluşun içinde yer almayışlarıyla açıklanmaktadır.[605]

Osmanlı döneminde ise "Hassa" sıfatı taşıyan ve başta padişah olmak üzere sarayın çeşitli işlerini görmek üzere kurulmuş çeşitli daireler vardır. Ehl-i hıref-i Hassa, Hassa Tabipleri gibi Hassa Mimarları da bu dairelerden biridir. Başta saray olmak üzere imparatorluğun her tarafında imparatorluk adına işler yapan bu ocağın ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren devlet hizmetinde usta ve mimarların istihdam edildiği tahmin edilmektedir. Ancak ocağın saray ve devlet teşkilatlanmasının tamamlandığı Fatih Sultan Mehmed zamanında kurulmuş olduğu düşünülmektedir.[606] Hassa Mimarları Ocağı hakkında bilinen en eski belgeler ise II. Bayezid dönemine aittir. Mimar Sinan zamanında merkezden yönetilen inşa faaliyetleriyle başa çıkabilmek için kurulduğu

[605] Ahmed Refik **a.g.e.,** (1977), ss. 11-12; Metin Sözen-Zeki Sönmez, **Anadolu Türk Mimarisinde Yapı Alanının Örgütlenmesi,** İTÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Kürsüsü Ders Notları, İstanbul 1976.

[606] Şerafettin Turan, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları", **TAD,** C.I, S.I, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963, s.157.

düşünülen bu ocak XV. yüzyılın sonundan Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar tutarlı bir süreklilik göstermektedir.[607] Ocağın kesin şeklini alışının Mimar Sinan zamanında, etkinliğini yitirmesinin ise 1831 yılında "Ebniye-i Hassa Müdürlüğü" nün kurulması ile olduğu bilinmektedir.[608]

Sarayın içinde olduğu için "Birun" kısmından sayılan bu ocak sarayın dört önemli eminliğinden biri olan "şehreminliği" teşkilatına bağlıdır.[609] Şehremini II. Mahmud dönemine kadar yüksek dereceli bir memurdur. Görevleri arasında devlete ait inşaat ve tamirat işlerinin yanında saray mensuplarının maaşlarını, sarayların yiyecek ve içecek ihtiyaçlarının karşılanması kendilerine bağlı şeyhülislam gibi memurların maaşlarını dağıtmak benzeri işler vardır.[610] Şehreminliği kendi yapısı içinde yer alan Hassa Mimarları Ocağını ise imparatorluk dâhilindeki bütün yapım ve onarım işleriyle görevlendirmiştir. Hassa Mimarlar Ocağı, şehremininin kontrolünde ve baş mimarın nezaretinde bulunan Suyolu Nazırı, Acemioğlanları Ağası, Kireççibaşı, Anbar Müdürü, Anbar Birinci Kâtibi, Mimar-ı sani ve Tamirat müdürünün bulunduğu fen heyetinden oluşmaktadır. Bu heyet haftanın belirli günleri Yalı Köşkü ve Sepetçiler Köşkünde toplanmaktadır.[611]

Ocak şehreminliğine bağlı olmasına karşın ocakta yetişmediği için şehremini ve mimarbaşı arasında kesin bir iş bölümüne gidilmiştir. Buna göre malzeme tedariki masraf ve yevmiyelerin ödenmesi gibi hesap işleri şehreminlerine, keşif, plan inşa gibi teknik işler mimarbaşına bırakılmıştır. Kentlerde mimar ve ustalar eliyle yapılan yapıların plan ve malzeme kontrolü ve standartları ile fiyat belirleme gibi işleri de Hassa Mimarlar Ocağı üstlenmiştir. Bununla birlikte başmimarlığa atanacak mimarın ismini şehremini belirleyip "Darüssaade ağası" aracılığıyla padişaha bildirir, Darüssaade ağası da padişah iradesiyle yapılması emredilen bir inşaat ya da tamiratı

---

[607] Gülru Necipoğlu, **Sinan Çağı, Osmanlı İmparatorluğunda Mimari Kültür,** İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2013, s.207.

[608] Ahmed Refik, **Türk Mimarları**, Haz. Zeki SÖNMEZ, Sander Yay., İstanbul 1977, s. 16.

[609] Afyoncu ocağın Şehremaneti'ne bağlı olduğunu destekleyecek bir kanıt olmadığını, bunun müstakil bir kurum olabilme ihtimali bulunduğunu belirtmektedir. Bkz. Erhan Afyoncu, "XVI. Yüzyılda Hassa Mimarları", **Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı**, İzmir 1999, s. 207-8.

[610] Şehremininin görevleri ve ulufesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şeratfetin Turan, **a.g.e.,** s. 158.

[611] Şerafettin Turan, **a.g.e.,** s. 158.

şehreminine iletirdi. Şehremini ise sadrazamın bilgisi olacak şekilde başmimar ile görüşüp gerekli emirleri kendisine iletmektedir.[612]

Ocağın birinci görevi hanedan mensuplarının inşa ettireceği yapıların resimlerini (plan) çizmek, keşiflerini hesaplamak ve proje kabul edildiği takdirde bunu uygulamaya koymaktır. Osmanlı mimarlarının bir inşaat projesine başlarken resimler çizdiği bilinmektedir. Hazırlanan resimler padişahın onayı alındıktan sonra Divan-ı Hümayun'da tartışılır ve uygunluğu başmimara iletilirdi. İnşaat ya da tamirata ait keşif bedelleri de bazen mimarlardan biri tarafından bazen de bir heyetle birlikte hazırlanmıştır. Hatta 1573'te Ayasofya'nın onarımı için yapılacak keşfe Sultan II. Selim'in de Mimar Sinan ile birlikte katıldığı bilinmektedir. İnşa veya tamirat işinin maliyetini bütün ayrıntılarıyla gösteren ve *keşif defteri* olarak adlandırılan bu raporlar mimarbaşı tarafından defterdarlığa sunulurdu. Defterdarlık tarafından incelenen defterler gerekli paranın bütçenin hangi kaleminden sağlanacağı tespit edilerek durum bir telhisle sadrazama iletilirdi. Kabul edilen projelerin bitiminde ikinci bir keşif daha yapılarak yine defterdarlığa iletilirdi. Bununla birlikte şehremini ya da bina emini tarafından tutulan sarf defterleri de defterdarlığa teslim edilirdi. Böylece ilk keşif ve son keşif karşılaştırılarak gerekli hallerde para eksiltilir ve sarf tezkiresi verilerek hesap kapatılırdı. Bu konuda Ahi Çelebi Camisi'nin XIX. yüzyılın sonunda yeniden inşası için hazırlanan plan ve cephe resimleri örnek gösterilebilir. Söz konusu proje geç bir tarihte yapılmış olmasına kaşın organizasyonun ilerleyişi benzer şekildedir. Burada aşağıda değinilecek olan son dönem mimarlık organizasyonundan kaynaklanan ve uygulamada meydana gelen bazı farklılıklar bulunmaktadır.

Cemaat-ı Mimaran-ı Hassa Ocağı'nın sayısı ise zamana ve ihtiyaçlara göre değişmektedir. XVI. yüzyılda 18 ve altında, XVII. yüzyılda ise artış göstererek 43'e ulaşmış aynı yüzyıl pek çok iniş ve çıkışlar yaşanmıştır.[613] XVIII. ve XIX.

[612] Selman Can, **Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları ile Son Dönem Osmanlı Mimarlığı**, YEM Yay., İstanbul 2010, s. 16.
[613] Şeratfetin Turan, **a.g.e.,** s. 160.

yüzyıllarda ise sayı giderek yükselmiştir.[614] Bunların içinde sayıları ve yaptıkları işler değişiklik gösteren gayrimüslim mimarlar bulunmaktadır.

XVII. yüzyıl başına kadar hassa başmimarlığı "kayd-ı hayat" yani ömür boyu yapılan bir iştir. Bu tarihten sonra I. İbrahim döneminde (1615-1648) kendi işleri dışında saray hayatı ve siyasetle uğraştığı iddiasıyla *Mimar Kasım Ağa* 1644 yılında azledilmiş yerine *Meremmetçi Mustafa Ağa* tayin edilmiştir. Böylece mimarlıkta ömür boyu çalışma prensibinden vazgeçilmiştir.[615]

Hassa Mimarları Ocağı'na bağlı her çalışan devletten ulufe almakla beraber ulufe miktarı zamana ve devletin mali durumuna göre değişiklik göstermektedir. Buna bağlı olarak ulufeler XVI. yüzyılda daha yüksek, akçenin değerinin düştüğü sonraki yüzyıllarda giderek azalmıştır. Bunda Hassa Mimarları Ocağı'nda eskisi kadar iyi mimarların yetişmeyişi ve ocağın önemini kaybedişinin de etkili olduğu düşünülmektedir.[616]

Öte yandan hassa mimarlarından başka XVII. yüzyılın ortalarından itibaren eyaletlerdeki inşaat esnafını bir kurala bağlamak için "şehir mimarları" atanmaktadır. Bu merkezden uzak eyaletlerde inşaat işlerinin ve ortamının daha kolay kontrol edilebilmesi amacıyla yapılan bir uygulama gibi düşünülebilir. Şehir mimarlarının bulundukları şehirlere ataması ise daima Hassa başmimarı tarafından yapılmaktadır. Bölge kadıları bulundukları bölgelerde ihtiyacı merkeze bildirerek süreci başlatır, merkezden de atama yapılırdı.[617] Bir şehir mimarı görevini yerine getirmekte yetersizse bölge kadısının arzı ile hassa başmimarının teklifi doğrultusunda yerine başka biri atanabiliyordu. Bununla birlikte bazı şehir mimarlıkları gayrimüslim mimarlar elinde bulunabiliyordu.

---

614 Selman Can, **a.g.e.** s.19.
615 Şeratfetin Turan, **a.g.e.,** s. 161.
616 Şeratfetin Turan, **a.g.e.,** s. 162.
617 Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar**, Der. Salih Özbaran, Ege Üniversitesi Edebiyat Fak. Yay., İzmir 1984, s. 19.

Şehirlerde bir de vakıf mimarı bulunmaktadır. Bunlar vakıf yapanların sürekliliği sağlamak adına bir hayır eseri ve ona gelir getirecek diğer vakıf kurumlarının işlemesini sağlamak amacıyla bir mimar ve inşaat ustasının görevlendirilmesi şeklindedir. Örneğin 1489-1491senesinde Ayasofya vakfına bağlı olarak çalışan 700 benna ve neccar, 463 ırgad, 19 peremeci, taş yonucu, kuyu kazan, hammal, saka gibi işçiler dikkat çekmektedir.[618] Vakıf mimarlarının maaşları vakıf gelirlerinden karşılanmaktadır. Aynı zamanda suistimallerin önüne geçmek için de mütevellilerin yaptıracakları çeşitli inşaat işlerinde mimarın keşif ve onay belgesi bulundurulmak zorundadır. 1573'de Ayasofya'da paye ve tahta minare yerine tuğla yapılması hassa mimarlarından Üstad Mehmed tarafından keşf ve kabul edilmiştir.[619]

XVIII. yüzyıldan itibaren vakıf mimarlığının yerini "meremmetçilik" yani onarımcılık tevcihine bıraktığı görülmektedir. Buna sebep olarak vakıfların parasal açıdan mimarları tatmin etmediği için mimarların maiyyetinde çalışan meremmetçilerin bu işi üstlendiği düşünülmektedir.[620] Nitekim bu kişilerin gelirleri aynı vakıftaki diğer kişilerle karşılaştırıldığında orta veya alt grup içinde oldukları görülmektedir.[621] Vakıflarda hizmetli mimar ya da meremmetçiler inşaat işlerinin yerel ölçekte hızlı bir şekilde yapılmasını sağlaması açısından önemlidir. İlk onarım kararının alınması, uygulanması uygulamanın denetlenmesi ve onarım sonrası işlemler vakıfların kendi içinde daha hızlı ve kolay yapılmasını sağlamıştır. Bununla birlikte XIX. yüzyılda sultanların vakıflarına bağlı olan yapılarda hassa mimarbaşının görev aldığı incelenen örneklerde görülmektedir. Bunlardan Ayasofya Vakfı'ndan olan ve 1783 tarihinde Şeyh Vefa Camisi'nde yapılan keşfi mimar halifesi, vakıf mütevellisi ve kâtipten oluşan heyet yapmıştır ve belgenin sonunda Hassa Başmimarı Mehmed Tahir'in imzası bulunmaktadır. Mahmud Paşa Camisi'nin 1806, Davud Paşa Camisi'nin 1766, Küçük Ayasofya'nın 1760, Gül Camisi'nin 1758-59 tarihli onarımları da benzer şekilde dönemin baş mimarları tarafından yapılmıştır. Bu camilerin ortak özellikleri selatin vakıflarından olmalarıdır.

---

618 Cengiz Orhonlu, **a.g.e.,** s. 24.
619 Şeratfetin Turan, **a.g.e.,** s. 170.
620 Cengiz Orhonlu, **a.g.e.,** s. 25.
621 Emre Madran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Onarım Esnafı" (16.-18. Yüzyıllar), **Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslarüstü Bir Miras"**, YEM Yay., İstanbul 1999, s. 327-28.

Öte yandan Meremmetçi olarak adlandırılan onarım esnafı hem yeni yapılarda hem de onarım alanında çalışmaktadır. Bu nedenle hassa mimarları ocağı içindeki sistem işleyişi onlar için de geçerlidir. Onarım esnafları ayrıca teknik bilgi ve donanıma sahip olup yönetsel açıdan mütevelli ve meremmet katibi gibi kişilere karşı sorumludurlar. Bunlar sürekli ve geçici olarak hizmet vermeleri bakımından iki kısma ayrılmaktadır.[622] Onarım alanının örgütlenmesi çoğunlukla vakfiyelerden elde edilen bilgilerle sınırlıdır. Sürekli hizmet veren onarım esnafına ilişkin ilk vakfiye Yıldırım Bayezid'in 1400 tarihli vakfiyesinde yer almaktadır. XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise vakfiyelerde onarımcılardan daha çok ve ayrıntılı şekilde söz edilmektedir.[623] İlerleyen dönemlerde büyük bir yapı grubunun sadece meremmetçi tarafından onarılması yetersiz gelmiş, benna, suyolcu, kurşuncu gibi mesleklerle birlikte çalışma ihtiyacı doğmuştur. 1894 senesinde onarılan Mahmud Paşa Camisi'nde kurşunların "kurşun müteahhidi", geri kalan yerlerin tamirat memuru tarafından onarılması, Murad Paşa Camisi'nin kurşunlarının 1905 tarihinde Koçu Kalfa isimli kurşun müteahhidine, Cezeri Kasım Paşa Camisi minare kurşunlarının da 1907'de aynı şekilde kurşun müteahhidine yaptırılması gibi örnekler buna benzer durumlardır. Aynı şekilde Davud Paşa Camisi'nin 1766 senesinde yapılan tamiratında iskele kurmakla görevli kişinin "hazerfen" olarak adlandırılan ve minareler başta olmak üzere yüksek yerlerin tamiratında rol alan kişilerin bulunması benzer bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. XVI. ve XVII yüzyıllarda vakıfların onarımcı kadrosunda çeşitlilik artarken XVIII. yüzyıl vakfiyelerinde neredeyse hiç meremmetçi adı geçmemektedir. Bu durum devletin her kurumunda görülen bozulmanın vakıf kurumunda da görülmesiyle açıklanmaktadır. Vakıfların gelirleri başka yerlerde başka amaçlarla kullanılmış tamirat lazım olduğu zaman dışarıdan kişilere ve hazinenin başka birimlerine borçlanarak işler gördürülmeye çalışılmıştır. Nitekim Rum Mehmed Paşa Camisi'nde de 1894 senesinde yapılan tamiratın maliyeti karşılanamamış, vakfın cami tamiratını karşılayacak bütçesi olmadığı için

[622] Emre Madran, **a.g.e.,** s. 330-31.
[623] Emre Madran, **a.g.e.,** s. 330.

hazineye 44.000 kuruş borçlanmıştır.[624] Tamirat masraflarının Evkaf bütçesinden alınacak borç ile karşılanmıştır.

Geçici onarım hizmeti veren onarım esnafı ise, sadece yapılması gerekli onarım işinin bitişine kadar çalışan gruptur. Bu kişiler yapı sanatının el verdiği her alanda uzmanlaşmış kişilerdir ve iki farklı şekilde hizmet vermektedirler. Bunlardan ilki götürü usulü çalışanlardır ki söz konusu yöntemde çalışanlar belli bir işi belli ücret karşılığı yapmayı kabul etmişlerdir. İşveren açısından sürenin önemi yoktur. Gül Camisi'nin 1490 yılında kiliseden çevrilirken mihrap, tavan, trabzan ve minber gibi elemanların yapımında bu yöntemin uygulandığı bilinmektedir.[625] Geçici onarım hizmeti veren diğer bir grup ise götürü yöntemine oranla daha yaygın olan günlük ücretle çalışanlardır. Burada çalışan kişi çalıştığı gün başına önceden Divan tarafından belirlenen miktarda yevmiye alınmaktadır. İşveren açısından ise üretimin en kısa zamanda bitmesi gerekmektedir. Ayrıca onarım esnafı bulundukları kurumlarda yönetici kademesinde, ikinci derecede görevliler arasında ya da bağımsız bir grup olarak 3 değişik şekilde hizmet vermiştir.[626]

XIX. yüzyıla doğru değişen ekonomik ve sosyal koşullar sebebiyle mimarlık örgütlenmesinde pek çok değişim yaşandığı görülmektedir. Daha XVII. yüzyıldan başlayarak mimarlar ocağı düzeninin bozulduğu Mimar Kasım Ağa'nın siyasetle olan bağlantısı sebebiyle azledilmesi örneğinde görülmektedir. Bu tarihten sonra ocak içindeki atamalara saraydan kişilerin müdahaleleri sonucu mimarlar niteliksiz kişilerden seçilmiştir. XVIII. yüzyılda da buna benzer olaylar devam etmiş görev ihmalleri ve yolsuzluklar artmıştır.[627] Bu dönemde mimarlık alanında yolsuzluğun sıradan bir iş gibi göründüğü bilinmektedir.[628]

---

624 BOA., İ. EV., 7-30.
625 Barkan'dan aktaran Emre Madran, **a.g.e.,** s. 332.
626 Ayrıntılı bilgi için bkz. Emre Madran, **a.g.e.,** s. 332.
627 Selman Can, **a.g.e.** s. 19.
628 Oya Şenyurt, **Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm**, Doğu Kitabevi, İstanbul 2011, s. 47.

Hassa Mimarlar Ocağı'nın içinde bulunduğu duruma son vermek adına III. Selim 1794 yılında bütün mimarların Hasköy'de bulunan Mühendishane-i Berri Hümayun'da hendese ve mimarlık derslerini alabilmesi için yeniliklere girişmiştir. Buna rağmen daha 1800lerin başında ocak içindeki mimarların pek çoğunun hâlâ yetersiz olduğu, görevlerine devam etmeyip farklı işler yaptıkları anlaşılmaktadır.[629] Özellikle mimar halifelerinin bir kısmı ticaretle uğraşmakta, bir yandan mimar ulufesi alırken bir yandan diğer mesleklerinden para kazanmaktadır. Bunun üzerine Mimar halifelerinin 1802'de başladıkları mühendishane eğitimleri dersleri takip etmedikleri ve işlerini aksattıkları gerekçesiyle 1807'de bir kanunname ile sonlandırılmıştır.

1820li yıllarda inşaat işlerindeki yolsuzluk iddialarının artması üzerine, Hassa Mimarlar Ocağı bağlı bulunduğu saray teşkilatının da bozulması sebebiyle 4 Kasım 1831'de şehreminliği ile birleştirilerek "Ebniye-i Hassa Müdürlüğü" adını almıştır.[630] Şehremaneti ile mimarbaşılık görevlerinin birbirine karıştığını, şehremanetinin müstakil bir memuriyeti gerektirecek kadar bir iş yapmadığını ve fenni işlerden anlamadıklarını gerekçe gösteren Sultan II. Mahmud, o sırada mimarbaşı bulunan Mimar Abdülhalim Efendi'yi müdürlüğün başına getirmiştir.[631] Şehreminlerinin görevlerinden olan saray görevlilerinin maaşlarının ödenmesi işi de başka birimlere bırakılmıştır. Yeni kurulan müdürlük içinde "Ebniye-i Miriyye Tamirat Müdürlüğü" adlı müdürlük de daha önceden Topkapı Sarayı içindeki "Tamirat Ambarı'nın" 1831'de şehreminliğinin kaldırılmasıyla işlevsiz kalması sonucu kurulmuştur. Buna göre Topkapı Sarayı içindeki Tamirat Ambarı'na ek olarak Çırağan sarayı içinde de bir ambar kurulması ve her ikisinin de başına üç yüzer kuruş maaşla iki müdür ve onlarında yanına yüz ellişer kuruş maaş alan iki yardımcı atanması kararlaştırılmıştır.[632] Bir süre sonra söz konusu iki ambar birleştirilmiştir. Ebniye-i

---

629 Selman Can, **a.g.e.** s. 22.

630 Selman Can, **a.g.e.** s. 24.

631 Müdürlük kurulduğu dönemde Seyyit Abdülhalim Efendi dışında ona bağlı 30 mimarın çalıştığı öğrenilmektedir. Bkz. Nurcan Yazıcı, **Osmanlı'da Mimarlık Kurumu'nun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı**, MSGSÜ SBE, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 22-23.

632 Bununla birlikte yeni kurulan Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nde bulunanlar eskiden ser mimaran-ı hassaların aldıkları miri ve vakıflara ait binalardan belli miktarda harç ve şehreminlerine verilen

Miriyye Tamirat Müdürlüğü'nün görev alanı zamanla genişleyerek kamu yapılarının inşa sorumluluğunu da üstlenmiştir.[633]

Ocağın içinde bulunduğu durum II. Mahmud (1808-1839) döneminde de devam ettiğinden Tanzimat'ın ilanıyla mevcut daireler bakanlıklara dönüştürülmüş ve yeni bakanlıklar kurulmuştur. Ebniye-i Hassa Müdürlüğü de 1836 yılında açılan Meclis-i Umur-ı Nafia Nezaretine, 1839'da bu meclis kaldırılınca yeni kurulan Umur-ı Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bağlanmıştır.[634] Ebniye Müdürlüğü'nün bünyesinde çalışmak üzere 1848 yılında bir "Ebniye Meclisi" kurulmasına karar verilmiştir. Meclisin reisliği dönemin Ebniye Müdürü Seyyit Abdülhalim Efendi tarafından yürütülmek üzere bazı başarılı birkaç mimar halifesi ve inşaat işlerinden anlayan devlet görevlileri üye olarak seçilmiştir. Meclisin görevleri yapılması planlanan binaların münakasaya çıkarılıp müteahhitlerle karşılıklı kontratların imzalanması ve inşaat malzemelerinin fiyat ve kalite kontrolünü sağlamaktır. Kısa bir süre sonra Ticaret Nezareti'ne bağlı olan Ebniye Meclisinde meydana gelen yolsuzluk ve usulsüzlükler nedeniyle yeni bir düzenlemeye ihtiyaç duyulmuştur. Şikayetler üzerine Meclis-i Vala[635] bir komisyon oluşturarak Ebniye Meclisi'nin Ticaret Nezareti'ne bağlı Nafia Meclisi'nde toplanmasına karar vermiştir.[636] Ticaret Nezareti'ne bağlı Ebniye Meclisi'nde, mimarlar ve meclis üyelerinin daha önce yaşanan sıkıntıları devam etmiş, maddi açıdan yeteri kadar desteklenmediklerinden dolayı memnuniyetsizliğe sebep olmuştur. Bu nedenle usulsüz ruhsat verme, keşif defterlerinde ilaveler ve ihalelere fesat karıştırmak gibi yolsuzluklar sıklaşmıştır. Nitekim Ahi Çelebi Camisi'nde yapılan bir tamirat işleminde de böyle olmuştur.

günlük 10 buçuk kiyye koyun eti ve aylık 30 çeki odunu alma hakkına sahipti. Ayrıca Ebniye-i Hassa Müdürlerinin aylığı 10.000 kuruş olarak belirlenmiştir. bkz. Şeratfetin Turan, **a.g.e.,** s. 178.

633 Selman Can, **a.g.e.** s. 32.

634 Şeratfetin Turan, **a.g.e.,** s. 179.

635 Katalog bölüümünde sıklıkla bajsedilen Meclis-i Vala Tanzimat'ın ilanıyla birlikte, yapılan mülki düzenlemeleri görüşmek için gerekli kanun ve tüzükleri daha fazla kişinin fikirlerine başvurmak amacıyla kurulmuştur. Diğer meclislerde alınan kararlar padişaha arzedilmeden önce Meclis-i Vala'da son şeklini almaktadır. Meclis-i Vala hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)**, Eren Yay. İstanbul 1993, s. 193.

636 Selman Can, **a.g.e.** s.29.

Kaynaklarda pek çok örneği bulunan yolsuzluklardan[637] biri sayılabilecek durum Ahi Çelebi Camisi'nin 1852'de yapılan onarımında yaşanmıştır. Buna göre İstefan/Stefan Kalfa adlı mühendisin onarım için görevlendirdiği Kiryako Kalfa, keşif defterinde göstermeyip onarım sonrasında yaptığını iddia ettiği birtakım onarımlar için ek ücret talep etmektedir. Bunun üzerine onarıma mali kaynak sağlayan iki kişi Kiryako'dan şikâyetçi olmaktadır. Şikâyet sebebiyle birinci ve ikinci keşif defterleri getirtilerek, İstefan Kalfa ile birkaç tanık çağırılarak onarımların kontrolü yapılmıştır. Kontroller neticesinde 1600 kuruşluk minberin oyma masrafına ve mermer kapı sövesinin 500 kuruş masrafla tamir edilmiş olması maddelerine birinci keşif defterinde yer verilmediği görülmüştür. Ayrıca pencerelerde yapılacak bazı onarımların da keşif defterinde gösterilmesine rağmen yapılmadığı İstefan Kalfa'nın da onayı ile anlaşılmıştır. Bunun üzerine *Kiryako, ebniye-i miriye ve vakfiyede istihdam olunmayacak* şeklinde bir karar verilmiştir. Belgenin önemli tarafı bu olayın emsal teşkil eder nitelikte olması ve inşaat işlerine yeni uygulamalar getirilmesidir. Olay neticesinde bir inşaat kalfası haksız kazanç elde etmekten suçlu bulunmuş ve sonrasında benzer durumların yaşanması ihtimaline karşı inşaatların sorumlu mimarından izin pusulası alınmadığı müddetçe, keşif harici bedel ödenmemesine karar verilmiştir. Ayrıca bundan böyle yapılacak inşaat işlerinde, keşif defterlerinin güvenilirliği tartışmasız olduğu için binaların çizimleri, her türlü eşyanın fiyatı, cinsi, ölçüsü ve miktarıyla tahrir ve keşfi yapacak mühendisin isminin dahi açık açık bu defterlere yazılması şart koşulmaktadır.[638] Bu ve benzeri olayların sıkça yaşanması mimarlık teşkilatının yeniden bir düzenlemeye ihtiyaç duyduğunu düşündürmüş, 1861'de düzenlenen bir nizamname ile Ebniye Meclisi'ne bağlı Ebniye Müdürlüğü' yeni atanacak üyeler ile yeniden kurulmuştur.[639] Müdürlük 1868 yılından itibaren "Şehreminliği" içindeki Hendesehane'ye bağlanmıştır.[640] Meşrutiyetin ilanından

[637] Yolsuzluk olayları hakkında başka örnekler için bkz. Oya Şenyurt, **a.g.e.,** s. 40-45.
[638] BOA., A. MKT. MVL. 65-14-1.
[639] Selman Can, **a.g.e.** s.30.
[640] Mustafa Cezar, **Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi**, Erol Kerim Aksoy Vakfı, İstanbul 1995, s.118.

sonra Hendesehane, başmühendislik ve heyet-i fenniye olarak ayrılmıştır. 1911'de de Heyet-i Fenniye Müdürlüğü kurulmuş ve beş şubeye ayrılmıştır.[641]

Ebniye-i Miriyye Tamirat Müdürlüğü de 1861'de Hazine-i Hassa Nezareti'ne bağlı Ebniye-i Seniyye İdaresi'ne dönüştürülmüştür. Genel olarak devlete ait ve özel binaların planlarının kontrolü ve uygulamalarının denetlenmesi şeklinde özetlenebilecek müdürlüğün görevleri başlıca iki bölüme ayrılmıştır. Bunlardan ilki müdürlüğün sorumluluğunda bulunan binaların keşif ve kontrolünün yapılması diğeri ise padişahın iradesi ile yapılan tamirat ve inşaat işleridir.[642] Müdürlüğün sorumluluğu altındaki binalar, kontrolün kolay yapılabilmesi amacıyla Yıldız, Dolmabahçe ve Topkapı Sarayları ile Kasr-ı Hümayunlar olarak üç bölüme ayrılmıştır.[643] Her birim içinde yapıların tamir ve bakımını yapmak üzere bir kalfa ve birer mühendis görevlendirilmiştir. Bu kişiler yazın nisan, haziran, ağustos aylarında, kışın ise ekim, kasım, aralık, ocak, şubat, mart aylarında binalarının kontrolünü yapmışlardır. Uygulama yönünden binalara yapılan müdahaleler iki şekilde olmuştur. İlki kurşun, kiremit ve borulardan akarak pencere, çerçeve ve panjurlardan binaya girebilecek su yerlerinin kontrolü ile saçak ve kurşunların taş, sıva ve boyalarının bozulması gibi olaylar sonucunda yapılan küçük onarımlar, ikincisi ise aciliyeti olmayan bakım çalışmalarıdır. Her kalfa ve mühendis sorumlu oldukları yerlerdeki onarıma muhtaç binaların keşif defterini hazırlayarak Ebniye- i Seniyye Anbarı Müdürlüğü'ne gönderirdi.[644]

Padişaha ait binaların tamiratında aslına uygun onarım ilkesine ve orijinale yakın malzeme kullanılmasına özen gösterildiği görülmektedir. Ebniye-i Seniyye'nin diğer görevi olan yeni bina inşası ve tamire ihtiyacı olanların onarılması işi için ise idare dört bölüme ayrılmaktadır[645] ve her daire içinde bulunan binalar için birer kalfa görevlidir. Binaların tamiratına geçilmeden önce onarımda kullanılacak malzeme

[641] Nurcan Yazıcı, **a.g.e.,** s.33.
[642] Ebniye-i Seniyye idaresi hakkında geniş bilgi için bkz. Arzu Terzi, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Ebniye-i Seniyye İdaresi (Görevleri ve Teşkilatı)", **TED,** İstanbul 1998, ss. 109-119.
[643] Her bir kısımda yer alan binalar için bkz. Arzu Terzi, **a.g.e.,** s. 111.
[644] Arzu Terzi, **a.g.e.,** s. 111.
[645] Her bir daire içinde yer alan binalar için bkz. Arzu Terzi, **a.g.e.,** s. 112.

türleri ve onarım bedeli hesaplamak üzere onarım için görevlendirilmiş bir mühendis ve binanın sorumlusu kalfa bir ön keşif defteri hazırlamakla yükümlüdür. Defterde kaydedilen ölçülerden mühendis ve kalfa ortak, tespit edilen fiyatlardan yalnızca kalfa sorumludur. Keşif sonrası emaneten ve ya maktuen yapılan inşaat işlemleri dairenin kalfası nezaretinde gerçekleşirdi. Emanet usulü inşa olunan her binada okur-yazar ve işten anlayan bir mutemet bulundurulurdu. Mutemet inşaat için gerekli olan malzemenin cinsi ve miktarıyla, çalıştırılan işçilerin isim ve yevmiyelerini Ebniye Ambarından verilen deftere günü gününe kaydetmekle görevlidir. Gün bitiminde mutemet ve kalfa tarafından birlikte mühürlenen defter, inşaat bitiminde Ambara teslim edilirdi. Görevini yerine getirmeyen mutemetlerin aylıkları kesilir ya da gerekirse bu kişiler işten uzaklaştırılarak cezalandırılırdı.[646] İnşaat ya da tamirat işi bittiğinde ikinci bir keşifle sağlamlığı ve kalitesi kontrol edilirdi. İnşaatın kalitesi onaylandığı taktirde ilk keşiften hariç yapılan masraflar yüzde beş oranında kabul edilir, beklenenden fazla çıkarsa bundan kalfa sorumlu tutulurdu. Bu durum Ebniye-i Seniyye mühendis ve kalfaları tarafından oluşturulan bir kurulca araştırılıp ve rapor hazırlanmak suretiyle gerçekleştirilirdi.

İnşaattan artan levazım yeni ise satın alma fiyatı, çalışmada sıkça görüldüğü şekilde iskele enkazı ve kurşun gibi şeyler ise değeri kadar keşifte hesaplanan miktardan indirim yapılırdı.[647] Çalışmada Vefa Camisi'nin 1783 tarihli, Kariye Camisi'nin 1766 tarihli, Koca Mustafa Paşa Camisi'nin 1847-48 tarihli onarımlarında eski kurşunlarının yeniden kullanılmak üzere fiyat üzerinden düşürülmesi gibi benzer uygulamalar yapıldığı görülmektedir. Hatta benzer uygulamanın klasik dönemde de Bayezid Camisi'nin Mimar Sinan tarafından gerçekleştirilen onarımında yapıldığı anlaşılmaktadır.

XIX. yüzyılın sonuna kadar Hazine-i Hassa Nezaretine bağlı olarak işlevini sürdüren ve masraflarını genellikle buradan temin eden Ebniye-i Seniyye Anbarı Müdürlüğü, II. Meşrutiyetin ilanına kadar bu şekilde devam etmiştir. Bu tarihten

[646] İnşa ve onarım işleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Arzu Terzi, **a.g.e.,** s. 114.
[647] Arzu Terzi, **a.g.e.,** s. 116.

sonra idarenin ne şekilde yönetileceğine uzunca bir süre karar verilememiş, önceleri tamirat masraflarının maliye bütçesinden ödenmesi düşünülmüştür. 1914 yılında Ebniye-i Seniyye İdaresini ilgilendiren bütün kanunlar feshedilmiş, onarımlara ait tahsilat Maliye Nazırlığı'nın sorumluluğuna devredilmiş ve son olarak 1920'de maliye hazinesine bağlanmıştır.[648]

XIX. yüzyılda padişahlara ait saray ve kasırların inşa ve onarımları yukarıda belirtildiği gibidir. Bununla birlikte yapılan katalog çalışmasında incelenen camilerin hemen hepsi padişah ve özel kişilere ait vakıf yapılarındandır. Vakıflardaki onarım işleri 1838 yılında kurulan 1919'a kadar işleyişini sürdüren "Evkaf Tamirat Müdürlüğü" tarafından yapılmıştır. Evkaf Tamirat Müdürlüğü işleyiş bakımından Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlıdır. Söz konusu nezaret kurulmadan önce Osmanlı'da padişah ve hayır sahipleri vakıfların mütevelliliğini çocuklarına, nezaretini ise sadrazam, şeyhülislam, darüssa'ade ağası ve İstanbul kadısı gibi yüksek rütbeli memurlara tevcih etmişlerdir. Vakıflarla ilgili anlaşmazlıklara şehir ve kazalarda kadılar ve naibler bakmaktadır.

İmparatorluk genelinde ve özellikle İstanbulda pek çok vakıf bulunması bunların idaresini zorlaştırmış,[649] I. Abdülhamit'in kendi vakıfları için hususi daire kurmasıyla başlayan ve II. Mahmud'la devam eden süreç merkezileşmeye doğru gitmeyi gerektirmiştir. Burada amaç vakıfların devlet kontrolünde bulunmasını sağlamaktır. II. Mahmud yeniçeri ocağını ortadan kaldırarak askeri gücü elinde bulundurmuş aynı durumu ulema üzerinde de sağlamayı amaçlamıştır. Çünkü ulema ellerindeki vakıf gelirleri ile merkezi hükümet karşısında daha rahat ve bağımsız hareket edebilme imkanına sahiptir. Vakıfların merkezileşmesiyle hem ulema merkeze bağlı hale gelmiş hem de çok büyük rakamlara varan gelir kaynakları merkezin emrine alınmış oluyordu. Bütün bu düşüncelerle 1832'de Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulmuştur.

[648] Arzu Terzi, **a.g.e.,** s. 119.
[649] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ali Akyıldız, **a.g.e.,** s. 145-46.

Vakıfların teftiş ve kontrolünü sağlamak Evkaf-ı Hümayun müfettişinin sorumluluğuna verilmiştir. Müfettişlik vakıflarla ilgili anlaşmazlıklara, vakıf muhasebe ve şartlarının yerine getirilip getirilmediğine, tamire muhtaç olanların mütevellileri aracılığıyla tamiri konularına bakıyordu. Kısa bir süre sonra da vakıfların onarım işlerini yürütmek amacıyla 1838 yılında tamirat müdürlüğü kurulmuştur. Evkaf Nezareti'nin kendi içindeki bir takım sebeplerle tamir ve onarım müdürlüğü bir süre müstakil olarak görev yapmış, 1853'de Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'ne bağlanmıştır. Ancak bu şekilde de idare edilemediğinden dolayı 1854 yılında tekrar müstakil hale getirilmiştir.[650] XIX. yüzyıl sonlarına doğru "Evkaf Nezareti Tamirat Müdürlüğü" olarak isimlendirilen kurum özellikle 1909-1918 yılları arasında Mimar Kemalettin Bey'in gayretleriyle pek çok başarılı proje geçekleştirmiştir. Bunlardan bir kısmı çalışmada da yer alan ve 1919'da Mimar Alâeddin Bey'in Şeyh Vefa Camisi'nde başladığı tamiratta olduğu gibi savaş nedeniyle yarım kalmıştır. 1919'da Evkaf Nezareti İnşaat ve Tamirat Müdürlüğü kaldırılarak yerine Evkaf Nezareti'ne bağlı, vakıflarla ilgili imar işlerine bakacak "Heyet- i Fenniye" adıyla yeni bir birim kurulmuştur.[651]

İmparatorluğun son dönemlerinde inşaat faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi ise ihaleler yoluyla yapılmaktadır. Bununla birlikte taahhüt usulü yapılan inşaat işleri sultan ve yöneticiler tarafından yoğun olarak XVIII. yüzyılın başında tercih edilmiştir.[652] İnşaat ihaleleri "münakasa" (eksiltme) yapılarak götürü (sabit fiyat) usulü en az fiyat veren kişilere verilirdi. Bu yöntem Osmanlı'da son dönemde inşaat işlerinin gerçekleştirilmesinde kullanılan en yaygın yöntemdir. Bununla ilgili olarak 1857 ve 1858'de çıkarılan nizamnameler bulunmaktadır. 1877'de çıkarılan başka bir nizamname de diğerlerine göre münakasa usulü hakkında daha ayrıntılı bilgiler sunmaktadır.[653] Nizamname'ye göre keşf-i evvel defteri hazırlandıktan sonra gazeteler aracılığıyla münakasa zamanı en az bir hafta önceden ilan edilmelidir. İnşaatı yapmaya gönüllü olanlar bir hafta içinde gelip plan ve şartnameyi inceleme

650 Ali Akyıldız, **a.g.e.,** s. 160.
651 Selman Can, **a.g.e.** s.35.
652 Oya Şenyurt, **a.g.e.,** s.117.
653 Oya Şenyurt, **a.g.e.,** s.117; Nizamnameler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Nuri Ergin, **Mecelle-i Umur-ı Belediye**, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı, C.2, İstanbul 1995, s. 1

ve sorma şansına sahiptir. Münakasa şartnamelerinde yapım süreci, ücreti ve ödeme şekillerinin yer aldığı bilgiler mevcuttur. Daha önceden ilan edilen münakasa şartlarını kabul eden kalfalar belirlenen gün ve saatte açık eksiltmede buluşarak indirim yapma konusunda yarışır, en düşük fiyatı öneren kişi ihaleyi kazanırdı.[654] Münakasa kapalı zarf usulü ve açık eksiltme olmak üzere iki şekilde yapılmaktaydı. Devlet tarafından yapılacak bir inşaat işinin bedeli, yazılı münakasa şartnamesi ya da münakasa pusulası yoluyla açıklandıktan sonra ihaleyi almak isteyenler teklifleri bir zarfa koyup teslim ederlerdi. Açık eksiltmede istekliler karşı karşıya gelir ve teklif önerirlerdi. İmparatorluğun son dönemlerinde kapalı zarf usulü daha çok tercih edilmiştir.[655] Çalışmada bahsedilen ve onarımlarda sıklıkla karşılan "emanet usulü ihaleler" ise inşaat veya tamirat bedeli belirlenen yapının taahhüdünü üslenen herhangi bir talipli çıkmaması durumunda sorumlu devlet dairelerince oluşturulacak heyetler eli ile belirlenen maliyet üzerinden müteahhit olmadan yapılan inşaat işleridir.[656]

Öte yandan yönetimsel birtakım değişikliklere rağmen İstanbul'un yapı işleri ve imar denetimi 1868'e kadar sadece padişaha bağlı bir örgüt olan Hassa Mimarlar Ocağı ve onun kontrolünde olan Ebniye-i Hassa Müdüriyeti tarafından yürütülmüştür. 1854'te İstanbul Şehremaneti kurulup, yönetim bölgeleri açısından on dört belediyeye ayrılmıştır. Ancak bunlardan "Altıncı Daire-i Belediyye" olarak adlandırılan Beyoğlu-Galata semti dışında kalanlar ciddi bir örgütlenme gerçekleştirememiştir.[657] 1868'de İstanbul'un yapı ve imar işlerini Şehremaneti devralmış, Altıncı Daire'ye ise bu konuda ayrıcalıklar tanınmıştır.[658]

Çalışmada yer alan yapılardan yangında Şeyh Vefa Camisi'nin içinde kaldığı bölgeyi gösteren ve Şehremaneti Hendesehanesi tarafından çizilmiş bir harita bulunmaktadır. Rum Mehmed Paşa Camisi'nin 1885'de minaresinde yapılan

[654] Osman Nuri Ergin, **a.g.e.,** 1741-42.
[655] Oya Şenyurt, **a.g.e.,** s.125.
[656] Oya Şenyurt, **a.g.e.,** s.127.
[657] Osman Nuri Ergin, **a.g.e.,** s.1369.
[658] Ayşe Nasır, **Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar,** İTÜSBE, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991, s.27.

tamiratı, Ayasofya Camisi'nde 1881'de, Kalenderhane Camisi'nde 1884'te, Davud Paşa Camisi'nde 1902'de, Firuz Ağa Camisi'nde1892'de, Atik İbrahim Paşa Camisi'nde 1881'de, Atik Ali Paşa Camisi'nde 1885'te, Bayezid Camisi'nde 1874 ve 1891'de, Küçük Ayasofya Camisi'nde 1881'de yine şehremati komisyonlarınca keşif ve onarımlar gerçekleştirilmiştir. Bu örneklerde görüldüğü üzere şehremanetinin 1881 ve 85 yılları arasında yoğun imar faaliyetleri gerçekleştirdiği söylenebilmektedir. Özellikle 1894 depreminden sonra da şehrin imar ve inşasında etkin çalıştığı görülmektedir. Mahmud Paşa, Ayasofya, Zeyrek, Kalenderhane, Atik İbrahim Paşa, Kariye, Fenari İsa, Bodrum, Cezeri Kasım Paşa camilerinde 1894 depreminden sonra Şehremaneti Heyet-i Fenniyyesi tarafından oluşturulan komisyonlarca keşif ve onarımlar yapıldığı anlaşılmaktadır.

4.2. Fatih Sultan Mehmed, II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim Dönemi Camilerinin Onarımlarında Görev Alan Meslekler ve İş Grupları

Yapılan katalog çalışmasında, özellikle arşivde bulunan keşif defterlerindeki bilgilerde meslek ve iş gruplarının çeşitlilik gösterdiği dikkat çekmektedir. Onarımda rol alan çalışanların çeşitliliği onarımın büyüklüğüne göre değişmekle birlikte farklı yüzyıllara ait onarım belgelerinde meslek gruplarının zamanla ne şekilde değişim geçirdiğini görmek de mümkündür. Keşif defterlerinden ayrı olarak yapılan resmi yazışmalarda da özellikle XIX. yüzyılda, kalfa (mimar halifesi), müteahhit, tamirat müdürü ve bina eminleri olmak üzere çeşitli meslek gruplarının onarım işlerinde zaman zaman mimarların yerine rol aldığı görülmektedir.

Osmanlı devlet teşkilatı içinde hassa mimarlarının örgütlenmesi ve görevleri gibi konulara daha önce değinilmiştir. Yapılan katalog çalışmasında, elde edilen bazı belgelerde birkaç "başmimar" ve bunlara bağlı "mimar halifesi" ismine rastlanmaktadır.

4.2.1. Başmimarlar

Başmimarlar XVI. yüzyıl ortalarında yedi kişiden oluşan "Ağayan-ı ehl-i Hiref" içinde yer alan mimarbaşı bu grup içinde en fazla ulufeyi almasına karşın diğer devlet görevlilerine oranla daha düşük maaş almaktaydı.[659] Bunların yetişmesinin[660] Mimar Sinan öncesinde ne şekilde yapıldığı pek bilinmemektedir. Bunun yanında Sinan'ın Kayseri'de dedesi gibi dülger olduğu, yeteneğinden dolayı devşirme olarak İstanbul'a gelmiş, Acemioğlanlar Ocağı'nda yetişmiştir. Acemioğlanlar mektebinden sonra Enderun'da eğitim görürken orduya hizmet etmeye başlamıştır. Daha sonara sırasıyla atlı sekban, zemberekçibaşı, subaşı, mimar hasekisi ve 1938'de Mimar Acem Ali'nin ölümü ile Vezir-i Azam Lütfü Paşa'nın tavsiyesiyle başmimar tayin edilmiştir. Başka bir değişle Mimar Sinan başmimar oluncaya kadar istihkâm, sanatkar, gemi mühendisi, asker ve mühendis olarak görev yapmış, başmimar olduktan sonra sadece görevine devam etmiştir. Bundan sonra da mimarların şakirt olarak ocağa alındığı, usta mimarların yanında çalışarak ehliyet aldıkları ve meslek icra ettikleri bilinmektedir.[661] Bununla birlikte Süleymaniye Medreseleri açılıncaya kadar ordu için gerekli istihkâm subayları Yeniçeri Ocağı içinde yetiştirilmiş, Kanuni Sultan Süleyman döneminde medrese açılınca ilk ilmi hendese dersleri verilmiş ve ordunun mimar ihtiyacı buradan sağlanmıştır.[662]

Süleymaniye medreselerinden sonra İstanbul'da teknik öğretimin müessesesi Üsküdar Toptaşı Humbarahane ve Mühendishanesi'dir ki 1734'te açılmıştır ve teknik üniversite statüsündedir. Buna ek olarak bir de Karaağaç Hendesehanesi vardır. Burada da topçu ve istihkâm subayı yetiştirilmiştir. Daha sonra III. Selim döneminde (1789-1807) Mühendishane-i Berri Hümayun kurulmuş ve 1831'de kurulan Ebniye-i

[659] Mimarbaşılar ulufelerin yanı sıra arpalıkları ve yaptıkları inşa ve tamirlerden aldıkları ücretler bulunmaktaydı. Ayrıca kışlık ve yazlık elbiseleri ile et, odun ve atları için ve gerekli ot ve çeşitli ihtiyaçlarını da hazineden karşılanırdı. Bkz. Erhan Afyoncu, **a.g.e.,** (1999), s.208.

[660] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Orhan Erdenen, "Eski Mimarlarımızın Yetişmeleri", **Mimarlık**, S.32, 1966, s.19-22; Nurcan Yazıcı, **a.g.e.,** s.22-62.

[661] Orhan Erdenen, **a.g.e.,** s.21.

[662] Mimar Sinan hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Refik, **Âlimler ve Sanatkârlar**, Haz. M. Necip Yılmaz, Büyüyen Ay Yay., İstanbul 2013, s.11-36.

Hassa Nezareti müdürlerinin burada eğitim görmüş halifeler arasından seçilmesi sağlanmıştır.[663]

İlk sivil mimar ve mühendis yetiştiren okul ise Arkeoloji Müzesi Müdürü Osman Hamdi ve Ticaret Nazırı Suphi Paşa'nın gayretiyle olmuştur. 1881 senesinde Ticaret Mektebi'ne bağlı olarak Sanayi-i Nefise Mektebi Âlisi açılmış ilk sivil mimarlar buradan yetişmiştir.[664]

Yetiştirilmeleri bu şekilde olan ve esas şeklini Mimar Sinan zamanında aldığı düşünülen, Ebniye-i Hassa Nezareti kuruluncaya kadar hassa başmimarlığı kurumunda çalışmış başmimarların isimleri ise şöyledir:

Mimar Sinan (1537-1587), Mimar Davud (1587-1598), Mimar Ahmed Çavuş (1598-1603), Mimar Mehmed Ağa (1603-?), Mimar Hasan ağa (1638-?), Mimar Kasım Ağa (1640-1644), Mimar Mustafa Ağa (1644), Mimar Kasım Ağa (ikinci kez, 1644-?), Mimar Mustafa Ağa (1650-1665), Mimar İsmail Ağa (1691-?), Mimar Mehmed Ağa (1697-?), Mimar Elhac Hüseyin Ağa (1700-?) Mimar İsmail Ağa (1701-?), Mimar İbrahim Ağa (1717-?), Mimar Mehmed Ağa (1724-1737), Mimar Elhac Hüseyin Ağa (1747-?), Mimar Ahmed Ağa (1749-1753), Mimar Mehmed Tahir Ağa (1761-1784)[665], Mimar Nurullah Efendi (1793-?), Mimar Mehmed Rasim Efendi (1821-?), Mimar Abdülhalim Efendi (1824-1831).[666]

Osmanlının çeşitli dönemlerinde onarımları tespit edilmeye çalışılan katalog bölümünde, başmimarlardan Mimar Sinan'ın II. Bayezid ve Ayasofya camilerinde yaptığı kapsamlı onarımlara rastlanmaktadır. Bunun dışında Ahi Çelebi Camisi'nde de 1539 yılında onarım yaptığı bilgisi mevcuttur. Kaynaklarda ve çalışmada pek çok

[663] Orhan Erdenen, **a.g.e.,** s.22.
[664] Orhan Erdenen, **a.g.e.,** s.22.
[665] Mehmed Tahir'in başmimarlık yapmaya başladığı tarihi Ahmed Refik, 1764 olarak vermekte, bitişini ise vermemektedir. Oysa mimarın yapmış olduğu tespit edilebilen inşa ve onarım faaliyetleri 1761-74 senelerini kapsadığından bu tarihler geçerli olmalıdır. Mehmed Tahir'in yaptığı inşa işleri ve tarihleri ile Refik'in verdiği tarihler için bkz. Ahmed Refik, **a.g.e.** (1977), s. 103; Muzaffer Erdoğan, "Hassa Başmimarı Mehmed Tahir Ağa", **İÜEFTD**, C.8, S.11-12, İstanbul 1956, s.157-180.
[666] Mimarların yaptıkları işler ve diğer ayrınlar için bkz. Ahmed Refik, **a.g.e.,** (1977), s. 101-103.

kez adı geçen mimarın, minare inşası, çeşitli ek ve onarımlar yaptığına değinilmektedir. Ancak mevcut en somut bilgiler çalışma kapsamında bahsi geçen üç yapıda tespit edilebilmiştir.

Mimar Sinan'ın haricinde Mehmed Tahir Ağa ve Hacı Ahmed Ağa çalışmada ismine rastlanan diğer başmimarlardır.

Hassa başmimarı Ahmed Ağa 1758-59'da Gül Camisi'nde, 1760 ve 1764'te Küçük Ayasofya Camisi'nde halefleri Seyyid Mehmed Halife ve Yusuf Halife'yle birlikte iki ayrı onarımda görev yapmıştır. Başmimar Ahmed Ağa, Kara Ahmed Ağa adıyla bilinmektedir ve 1749-1764 seneleri arasında hassa baş mimarlığı yaptığı bilgisi bulunmaktadır.[667] Laleli Külliyesi'nin de mimarı olduğu bilinen Kara Ahmed Ağa, külliyenin temeli atıldıktan sonra hacca gitmiş ve döndükten sonra Hacı Ahmed Ağa ismi ile anılmaya başlamıştır.[668] Ahmed Ağa'nın Galatasaray'da kütüphane inşa ettiği, Topkapı'da Hasırcılar Ocağı'nın ve Kapalıçarşı'nın onarımı ve keşfi gibi birçok önemli inşaat işi yürüttüğü bilinmektedir.[669]

Mehmed Tahir Ağa'nın ise gerek katalog çalışmasının kapsadığı yapılarda gerekse tespit edilen mevcut kaynaklardaki[670] çeşitli yapılarda 1766 depremi sonrasında halife, usta ve kalfa lakaplı bir ekiple kapsamlı onarımlar gerçekleştirdiği görülmektedir. Mimarın çalışma kapsamındaki yapılardan Şeyh Vefa Camisi'nde 1783'de Hafız İsmail Halife'yle, Davud Paşa Camisi'nde 1766'da Halife Mehmed Samih Efendi, mimarlardan Ubeydullah ve Seyyid İsmail'le, Atik Ali Paşa ve Kariye camilerinde 1766'da Ebubekir ve İsmail halifelerle birlikte onarımları üstlendiği görülmektedir. 1761-1784 tarihleri arasında birkaç defa hassa başmimarlığı görevinden ayrılıp yeniden atandığı bilinen Mehmed Tahir Ağa'nın nerede ve ne

[667] Ahmed Refik, Ahmed Ağa'nın hassa baş mimarı olduğu tarihi 1749-1753 olarak vermektedir. Kendinden sonra gelen Mehmed Tahir Ağa için ise 1764 tarihini göstermektedir. Yukarıda sözü edilen onarımın 1763 tarihli ve Ahmed Ağa'nın baş mimar olduğu belgede açıkça görülmektedir. Bu durumda kendisinin 1764'e kadar baş mimarlık görevinde bulunmuş olması muhtemeldir. Baş mimarlar için bkz. Ahmed Refik, **a.g.e.,** (1977), s. 103.

[668] Aras Neftçi, **a.g.e.,** s. 120.

[669] Mehmed Zarif Ongun, **a.g.m.**, s.335.

[670] 1766 depremi sonrasında yapılan onarımlardan bahseden yayın için bkz. Deniz Mazlum, **a.g.e.**

zaman dünyaya geldiği ve kim olduğu konusunda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ancak I. Mahmud zamanında babası ile birlikte 12 yaşındayken Rusya ve Avusturya seferlerine katıldığı bilgisi mevcuttur.[671] İnşa ettiği eserleri arasında Üsküdar Ayazma Camisi, Fatih Camisi, Zeynep Sultan ve Beylerbeyi camileri, Emirgan, Paşabahçe, Kadıköy camileriyle, Yenivalide Hanı, Çarşamba'da Murad Molla Kütüphanesi, Koska'da Koca Ragıp Paşa Kütüphanesi ve Cağaloğlu Yokuşu başında Tersane Emini Yusuf Efendi Sıbyan Mektebi bulunmaktadır.[672]

Ayasofya'nın XIX. yüzyıl onarımlarında ise Fossati ve D'Aronco adlı yabancı mimarların çalıştığı görülmektedir. XIX. yüzyılda İstanbul'a gelen yabancı mimarların bir kısmı yabancı kurumlara, bir kısmı özel şahıslara ve bir kısmı da resmî kurumlara binalar yapmıştır. Devlete ait binaların inşası genellikle sefaretler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Fransa, Rusya, İngiltere, Almanya gibi büyük devletler bu yüzyılda İstanbul'da büyük heyetler bulundurmuşlardır. Kalabalık heyetler içinde mimar, ressam ve yazar gibi sanatçılara da yer verilmiştir. Sefaret binaları da Avrupa'dan getirttikleri mimarlara yaptırmışlardır. Osmanlı hükümetinin yabancı mimarlara iş vermesi ise sefaretlerin getirttiği mimarların tanınması ve beğenilmesi üzerine gerçekleşmiştir.[673] Sözü edilen mimar Rus sefaretini yapmak üzere İstanbul'a getirilen G. Fossati'dir. Sultan Abdülmecit harap durumda olan Ayasofya'nın onarımının yaptırılması işi ile ilgilenmek üzere Baş Vezir Reşid Paşa'yı görevlendirmiştir. Onarım işi başlangıçta *Mühendis Abdülhalim Efendi*'ye verilmiş ancak işlerinin yoğunluğu nedeniyle ondan alınarak, o sırada Darülfünun'un yapımıyla meşgul olan Gaspare Fossati'ye verilmiştir.

Gaspare Fossati 1820'lerde Milano'daki Güzel Sanatlar Akademisi'nde okurken mozaik sanatı ve restorasyonu ile tanışmıştır. Daha sonra St. Petersburg'a taşınmış ve saray mimarı olmuştur. Avrupa mimarisinin İstanbul'da moda olduğu dönemde İstanbul'a gelişi ünlü olmasını sağlamıştır. Rus büyükelçiliği binasının

[671] Muzaffer Erdoğan, **a.g.m.**, s. 158.
[672] Mehmed Tahir Ağa hakkında geniş bilgi için bkz. Muzaffer Erdoğan, **a.g.m.**, s. 157-180.
[673] Mustafa Cezar, "Sanatta Batıya Açılış Döneminde Mimarlar" **9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi**, C.1, Atatürk Kültür Merkezi, İstanbul 1991, s.484.

padişahın dikkatini çekmesinden sonra Gaspare Fossati Osmanlı hükümetinden çeşitli siparişler almıştır. Rus elçilik binasının yapımı için İstanbul'da bulunan Gaspare'nin kardeşi *Giuseppe* de onarımlarda çalışmıştır. Fossati kardeşler büyükelçilik binasını tasarladıktan sonra İstanbul'da bir büro açmıştır.[674]

İtalyan sanatçı D'Aronco ise Osmanlı'ya Art noveau'yu getiren mimar olarak bilinmekte ve XIX. yüzyılın sonunda İstanbul'da Ayasofya başta olmak üzere çok sayıda inşa ve onarın gerçekleştirmiştir.[675]

4.2.2. Mimar Halifeleri, Kalfalar ve Müteahhitler

Hassa mimarları, mimarbaşından ayrı olarak "Halife"/"Kalfa" ve "Üstat" şeklinde iki gruba ayrılmıştır. Halifeler üstatlara göre daha itibarlıdır ve en kıdemlileri "mimar-ı sani" olarak anılmaktadır. Bu nedenle gerektiğinde başmimara vekâlet edebilmektedir.[676] Bununla birlikte çalışmanın katalog bölümünün kapsadığı yapılarda üstat unvanına 1573'de Ayasofya Camisi'nin onarımında yapılan keşiflerde rastlanmaktadır. Mimar Sinan'ın Ayasofya'da yapmış oluğu bu kapsamlı onarımda keşifleri yapmak üzere hassa mimarlar ocağından Üstat Mehmed'i görevlendirdiğine daha önce değinilmiştir. Üstat unvanının sonraki yüzyıllarda tek bir konuda hizmet verip o konuda ustalaşmış kişiler için kullanıldığı görülmektedir. Kariye Camisi'nin 1766 depreminden sonra geçirdiği onarımlara ait masraf defterinde minare ve kubbelere yapılacak alem ve yaldızlanması işi için üstadiye ücreti, çeşitli demir elemanların temin edilmesi ve bunların işlenmesi için çilingirlere üstadiye ücreti ödenmesi gibi örnekler üstatların yaptıkları işlerin sınırlarının zamanla daralmış olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu kişiler belli bir iş kolunda uzmanlaşmış kişiler olmalıdır.

Aynı tanımlama şüphesiz kalfalar için de geçerlidir. Bunlar, adından da anlaşılacağı üzere, gerekli olduğu durumlarda başmimarlara vekalet etme yetkisine

---

[674] Kleinbauer vd., **a.g.m.,** s. 106.
[675] D'Aronco'nun inşa faaliyetleri ile ilgi olarak bkz. **"Osmanlı Mimarı" D'Aronco, 1893-1909 İstanbul Projeleri Sergi Kataloğu**, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006.
[676] Şeratfetin Turan, **a.g.e.,** s. 15.

sahiptir ve inşaatın organizasyonunu üstlenen kişiler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte kalfaların da üstatlar gibi belli alanlarda ustalaşma durumu söz konusudur. Söz gelimi bir duvarcı, neccar, camcı kalfa olduğu zaman kariyerinde gelebileceği son noktada sayılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında ustalık mertebesi kalfalık kadar önem taşımamaktadır.[677] Öte yandan kalfalara ilişkin bu tanımlama mimar halifesi ve kalfa arasındaki farkı da açıklamaktadır. Kalfalar herhangi bir iş kolunda olduğu gibi mimarlık alanında da uzmanlaşan kişilerken, halifelik yalnızca mimarlık işiyle uğraşan ve başmimar olmaya aday kişilere verilen unvan gibi görülmektedir. Bununla birlikte İsim sonrası kalfa tabitinin kullanılması çoğunlukla gayrimüslimler için kullanıldığı görülmektedir.[678]

Klasik dönemde görevleri kesin sınırlarla belirenmiş bu grubun, bu tarihten sonra Tanzimat'ın ilanıyla nizamnamelerin yayınlanması dönemine kadarki durumu çok açık olmamakla birlikte, görülebilen örneklerde aynı şekilde devam etmektedir. Tanzimat'ın ilanından sonra Ebniye-i Hümayun Nezareti'nin kurulması ve açık arttırma yöntemi ile inşaat ihaleleri yapılması, mimari projeleri uygulayan mimar, kalfa ve müteahhitlerin birbirinin görev alanına girmesine sebep olmuştur. Bu unvanlar sınırları bulanık, belli bir uzmanlık alanı belirlemeyen kişiler olarak görülmektedir.[679]

XVIII. ve XIX. yüzyıl onarımlarında görev yaptığı görülen bu kalfaların XVIII. yüzyıl onarımlarını gerçekleştirenlerinin hemen tamamının yerli, XIX. yüzyılda yaşayanlarının ise yabancı olduğu görülmektedir. Osmanlı imparatorluğunun kuruluşundan itibaren Ermeni ve Rum ağırlıklı olmak üzere yabancı mimarlara mimarlık teşkilatının içinde yer verildiği bilinmektedir. Bunların sayısı dönemlere göre değişiklik göstermekle birlikte XIX. yüzyıla gelininceye değin Hassa Mimarlar Ocağı içindeki sayıları azalmıştır.[680] Buna karşın XVIII. yüzyılda

[677] Oya Şenyurt, **a.g.e.,** s. 213.
[678] Nurcan Yazıcı, **a.g.e.,** s.152.
[679] Yazar bu sebeple Osmanlı'nın son dönemlerindeki mimar, kalfa ve müteahhitlerle bugünkü anlamları karşılaştırmanın doğru olmayacağını, tek tek yapılar ölçeğinde konunun sonuca vardırılamayacak kadar geniş olduğunu belirtmektedir. Oya Şenyurt, **a.g.e.,** s. 213.
[680] Selman Can, **a.g.e.** s.74.

gerekli imar faaliyetlerini yürütmek üzere maaş ödenmeyen "Mülazım Ocağı" ismiyle anılan ve belirli bir derece, unvan ve kadroya sahip olmadan, ulufeli ocak mimarları haricinde belirli bir hizmet karşılığı kendilerine ödeme yapılan bir grup bulunmaktadır. Araştırmacılar gayrimüslim mimarların da bu grup içinde yer aldığını belirtmektedir.[681] Dolayısıyla yukarıda bahsi geçen yabancı mimarların söz konusu grup içinde yer almış olması muhtemeldir.

Bununla birlikte Osmanlı'da kalfalık yapan bu gayrimüslimler genellikle Rum ve Ermeni cemaatinin üyeleridir. Geçmişe dayanan inşa işlerindeki başarıları XIX. yüzyılda en üst düzeye ulaşmıştır.[682] Bunun sebebi bu yüzyılda gayrimüslim tebanın ekonomik açıdan iyi durumda olması ve Tanzimat ortamının yabancılara sağladığı şartlardır. Bu dönemde daha çok serbest girişimci olarak çalışan bu kişiler Hassa Mimaralar Ocağı ile ilişkili ya da ilişkisiz olarak kalfa unvanına sahiptir. Yabancı kalfaların inşaat işlerinde bu derece ön plana çıkması yapıların inşaatlarını taahhüt etmeleri, proje çizmeleri ve inşaatın kotrolörlüğünü yapmaları özellikle XIX. yüzyılda onları inşaat alanının vazgeçilmezi haline getirmiştir. Bu sebeple bazı örneklerde görüldüğü şekilde aynı kişi hem müteahhit hem kalfa olarak anılmaktadır.[683]

Müteahhitler, XVIII. yüzyılın sonlarında görülmeye başlanan ve imparatorluğun çeşitli yerlerinde inşaat faaliyetlerinin açık arttırmayla satın alan kişiler olarak toplumda belirmiştir. Sonraki dönemlerde mültezim olarak da anılan müteahhitlik taşrada devletin kendi yarattığı alanda ortaya çıkan ve devlet güdümünde çalışan ilk girişimcilerdir. Bu kişiler özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ile Tanzimat dönemi arasında taşrada inşaat işlerinin örgütlenmesinde önemli yer tutmuşlardır. İstanbul'da da taşra ile eş zamanlı olarak görülmeye başlanan bu örgütlenme biçimi işleyiş bakımından bazı farklılıklara sahiptir. Taşrada inşaat işini yapmayı taahhüt eden girişimci, o bölgedeki tüm inşaat işlerinin organizasyonundan sorumluyken, İstanbul'da tek yapı ile sınırlandırılmıştır. Bu şekilde taşrada inşaat

[681] Selman Can, **a.g.e.** s.74.
[682] Oya Şenyurt, **a.g.e.,** s.127.
[683] Nurcan Yazıcı, **a.g.e.,** s.152.

işleri kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Taşrada çalışan bu kişiler görev karşılığı devlete çeşitli yollarla para ödeyerek ihaleyi alır, sonrasında gösterdikleri mimarlık faaliyetleri karşılığında halktan topladıkları mukataaların[684] bir kısmını kar olarak alır bir kısmı ise hazineye gönderirdi. Bu yüzyılda inşaat alanında etkili olan gayrimüslim kalfalar başta İstanbul olmak üzere imparatorlukta müteahhitlik hizmetinin verilmesinde önemli rol oynamışlardır. Bu iş ile ilk ilgilenenler ise kalfalar olmuştur.

İnşaat organizasyonlarını sağlayan müteahhitlere ek olarak geç dönemde Osmanlı'da geleneksel hale gelen "Bina Eminliği"nin de devam ettiği bilinmektedir. Mimarlık örgütü içinde yer alan bina eminleri yapının memurudur ve devlet müteahhidi olarak da tanımlanmaktadır.[685] Bina eminlerinin görev tanımlaması çok belirgin olmadığı için yaptıkları işler zaman zaman mimarlarla benzerlikler göstermektedir. Başmimarların bazı durumlarda görev tanımlarına uygun çalışmadıkları; geç dönemde mimar, kalfa ve bina eminlerinin görev sınırları birbiri içerisine geçen karmaşık bir yapı haline gelmektedir.[686]

Katalog bölümünde tespit edilebilen halife/kalfa mimarlar, çalıştıkları yıllar ve yapılara göre aşağıdaki tabloda belirtilmiştir. (Tablo 18)

[684] Mukataa sisteminin işleyiş biçimi için bkz. Ahmed Tabakoğlu, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985, s.120.
[685] Oya Şenyurt, **a.g.e.,** s.48.
[686] Ayazma camisi özelinde verilen örnek için bkz. Oya Şenyurt, **a.g.e.,** s.50.

Tablo 18. Yıllara ve Çalıştıkları Yapılara Göre Onarımlarda Görev Alan Kalfaların Listesi

Kalfa Adı	Çalıştıkları Tarih	Yapının Adı
Zafiri Kalfa	1747	Koca Mustafa Paşa Camisi
Hacı Ahmed Yahya Halife	1760	Küçük Ayasofya Camisi
Seyyit Mehmed Yusuf Halife	1763	Küçük Ayasofya Camisi
Mehmed Semih Efendi, Mimar Ubeydullah, Seyyid İsmail Halife	1766	Davud Paşa Camisi
Ebubekir ve İsmail Halifeler	1766	Atik Ali Paşa Camisi
Ebubekir ve İsmail Halifeler	1766	Kariye Camisi
Hafız İsmail Halife	1783	Şeyh Vefa Camisi
Kirkor Kalfa	1822	Mahmud Paşa Camisi
Neccar Kiğork Kalfa	1825	Gül Camisi
Hamamcı Başı Mardiros Kalfa	1828	Küçük Ayasofya Camisi
Fossati Yani ve Nikoli Kalfa Mısırlı yani Kalfa	1840	Ayasofya Camisi
Ebubekir Efendi	1852	Atik Ali Paşa Camisi
İstefan/Stefan Kalfa ve Kiryako Kalfa	1852	Ahi Çelebi Camisi
Yivan/Yuhan Kalfa	1857	Bodrum Camisi
Beşiktaşlı Yivan/Yuhan Kalfa	1863	Davud Paşa Camisi
Yorgi Kalfa	1870	Bayezid Camisi
Dimitri Kalfa	1881	Küçük Ayasofya Camisi
Harik Seramelesi Andon Kalfa	1881	Atik İbrahim Paşa Camisi
Andon Kalfa	1884	Kalenderhane Camisi
Kadıköylü Yivan/Yuhan Kalfa	1885	Ayasofya Camisi
Hazerfen İshak Kalfa Yivan/Yuhan Andon Kalfa	1892	Ayasofya Camisi
Todori Kalfa	1896	Gül Camisi
Yivan/Yuhan Kalfa	1899	Ayasofya Camisi
Koçu Kalfa (kurşun müteahhidi)	1905	Murad Paşa Camisi

4.2.3. Diğer Meslekler

Çalışmada ele alınan onarım faaliyetlerinin gerçekleşmesinde değişik meslek gruplarına rastlanmaktadır.[687] Bayezid Camisi'nin XVI. yüzyıl onarımında *nakkaş, haddad, neccar, sengtıraşan, bennayan* gibi gruplar çalışmaktadır. XVIII. yüzyılda Kariye Camisi'nde *marangoz, duvarcı, kurşuncu, taşçı, nakkaş, rençber*, XIX. yüzyılda Küçükayasofya Camisi'nde *Dülger/Neccar, Rençber,Duvarcı, Sıvacı, memur, işbaşı*, Kocamustafa Paşa Camisi'nde *neccar, sebilci, nakkaş, taşçı, hamamcı, kurşuncu, sıvacı, rençber, katip, mutemet, yazıcı, badanacı, müteferrika*, Rum Mehmed Paşa Camisi'nde *dülger, rendeci, rençber, badanacı, mutemet, sıvacı, nakkaş* ve *camcı*ların çalıştığı tespit edilmiştir.[688] Bunların haricinde çeşitli onarım kayıtlarında *silici, ırgat, çilingir, müteferrika, hazerfen* gibi gruplara rastlanmaktadır.

Bir onarımın organizasyonunda görev alanların sayısı ve çeşitliliği o inşaatın kapsamına göre değişiklik göstermektedir. XVIII. yüzyılda sayılarının kırka yaklaştığı bilinen bu meslek gruplarından çalışmada rastlanamayan *bıçkıcı, dökmeci, harbeci, kafesçi, keten kıyıcı, oymacı,* gibi gruplara da çeşitli yayınlarda rastlamak mümkündür.[689]

Söz konusu mesleklerden ırgat ve rençberin taşıma, harç karıştırma gibi kalifiye olmayan işleri yaptığı düşünülmektedir. Malzemelerin inşaat alanına taşınması işi ise hamallar tarafından gerçekleştirilmektedir. Onarımlarda ilgi çeken başka bir meslek grubu hamamcılardır.[690] Hamamcılar düşünüldüğü gibi sadece hamam inşaatından sorumlu kişiler olarak karşımıza çıkmamaktadır. Bunların taş duvar derzlerin su geçirmemesi için ketenli harçla sıvanıp perdahlanması işini yapan kişilerdir. Ancak bu kişiler, hamam, sarnıç suyolu inşaatı gibi alanlarda

[687] Osmanlı'da meslekler hakkında geniş bilgi içeren yayın için bkz. Necdet Sakaoğlu-Nuri Akbayar, **Osmanlı'da Zenaatten Sanata**, C.1-2., Creative Yayıncılık, İstanbul 1999.

[688] Elde edilen keşif defterlerinden XVII. yüzyıla ait olanlar Ayasofya'ya aittir. Ancak bu defterlerden Akgündüz'ün eserinden yararlanmak suretiyle incelenmiştir. Eserde meslek gruplarına değinilmeyerek yalnızca yapılan onarımlar anlatıldığı için bu yüzyıla ait örnek teşkil edebilecek mesleklere ulaşılamamıştır. Bkz. Ahmed Akgündüz vd., **a.g.e.,** s. 54-56.

[689] Deniz Mazlum, **a.g.e.,** s.67.

[690] Nezlihan Sönmez, **Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü**, YEM Yay., İstanbul 1997, s. 47.

uzmanlaşmıştır.[691] Nitekim bu kişilerden Hamamcıbaşı Mardiros Kalfa'nın Küçük Ayasofya Camisi'nde onarımları üstlenen kişi olduğu görülmektedir.

Çilingir, camgeran (camcı), dülger/neccar (marangoz) ve müteferrikaların erken dönemlerden itibaren saraydaki ehl-i hiref sanatkârlar grubu içinde hizmet verdikleri bilinmektedir.[692] Çilingirler burada kilit, anahtar ve buna benzer küçük metal işlerinden sorumludur. Ancak Kariye Camisi'nin 1766'daki onarımında kullanılan demir işlerinin tamamının çilingire yaptırıldığı görülmektedir. Buna göre çilingirle özellikle demir malzemenin işlenmesinden sorumlu kişiler olarak karşımıza çıkmaktadır. Camgerler XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren "cemaat-ı camgeran-ı hassa" olarak ehl-i hıref örgütü içinde görülmeye başlanmıştır. Fetihten sonra İstanbul'da cam üretiminin ve imalathanelerin genellikle Türklerin elinde olduğu bilinmektedir. Cam üretimi için elverişli ince beyaz kumun Yedikule yakınındaki Kumboğazı'ndan çıkarılmaktadır. İstanbul'da cam imalathaneleri uzun yıllar Eğrikapı ve Tekfur Sarayı civarında ve Eyüp'te üretim yapmıştır. Camcıların ne tür eşyaları nerelerde ürettikleri tam olarak bilinemese de kadeh, sürahi, vazo gibi günlük kullanım eşyalarının yanında kandil, pencere camları ve bunlar için renkli camlar ürettikleri bilinmektedir.[693] Çalışma kapsamında, onarımlarda tespit edilen cam işçilerine Bayezid Camisi'nin XVI. yüzyıldaki onarımında hem "camcı" hem de "camger" denildiği, XVII. ve XVII. yüzyıla ait onarım belgelerinde ise sadece camcı olarak tanımlandıkları görülmektedir. Müteferrika kelimesine ise Koca Mustafa Paşa Camisi'nin XIX. yüzyılda yapılmış onarımında rastlanmaktadır. Müteferrikaların iş tanımı kesin olmamakla birlikte "müteferrika-i ehl-i hıref" adlı bir cemaatin varlığı bilinmektedir ve muhtelif işleri yapan ara kadro seviyesinde bir grup olduğu tahmin edilmektedir.[694] Onarımlarda çok sık olmamakla birlikte karşılaşılan diğer meslek grubu "hazerfenlik"tir. Hazerfenlerin genellikle Davud Paşa Camisi'nin XVIII.

[691] Deniz Mazlum, **a.g.e.,** s.67.
[692] Bahattin Yaman, **Osmanlı Saray Sanatkarları-18. Yüzyılda Ehl-i Hıref**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2008, s. 91-92, 96-98, 123-126.
[693] Bahattin Yaman, **a.g.e.,** s. 98-99.
[694] Müteferrika örgütünün anlamı hakkında çeşitli görüşler ve tanımlamalar için bkz. Bahattin Yaman, **a.g.e.,** s. 123-125.

yüzyıl onarımında olduğu gibi minare, kubbe inşası ve benzeri yüksek yerlere iskele kurma işini yapan kişiler olduğu anlaşılmaktadır.

4.3. Fatih Sultan Mehmed, II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim Dönemi Camilerinin Onarımlarında Kullanılan Malzemeler

Fatih, II. Bayezıd ve Yavuz dönemlerine ait incelenen yapı onarımlarında kullanılan başlıca malzemeler ahşap, taş, tuğla, demir, kurşun, cam, harç ve boyadır. Bu malzemeler kendi içinde kullanım yerleri, ölçüleri, temin edildiği yerler gibi kriterlere göre çeşitlendirilmiş ve bu şekilde isimlendirilmiştir.

4.3.1. Ahşap

Onarımlarda en çok kullanım alanı bulunan malzemenin ahşap olduğu görülmektedir. XVI. yüzyılda Bayezid Camisi onarımında ahşap malzemeler mertek, çûb, sırık, verdinar, elvah, verke, pedavra, sütun olarak çeşitlendirilmiştir. Bunların yanında diğer tanımlamalar alt çeşitler olarak yer almaktadır. Koca Mustafa Paşa Camisi'nin XIX. yüzyılda yapılan onarımında ahşap malzemenin Akçaşehir kızaklığı, Bartın koğuşu, Akyazı gibi geldiği yer ile anılan ya da ahşap kafes, büyük cami kapısı, cumbalı destek ya da köprü gibi direkt kullanım alanıyla isimlendirildiği durumlar görülmektedir. Ahşabın yapılarda en çok kullanıldığı yerler ise inşaat esnasında kurulan iskelelerdedir. Bu sebeple onarımlarda kullanılan ahşap malzemenin ne şekilde kullanıldığını saptamak zorlaşmaktadır. Ancak en sık kullanım yerlerinin pencere ve kapı kanatları olduğu bilinmektedir.[695] Bunun dışında döşeme, hatıl, tavan, taban, sütun ve kirişlerde kullanım alanı bulmuştur.[696]

[695] İlknur Aktuğ, "16. Yüzyılda Kullanılan Bazı İnşaat Malzemeleri ve Kullanım Yerleri", **II. Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi**, İTÜ 1986, s. 72.

[696] Ahşap malzemenin kullanım yerleri ve teknikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Deniz Mazlum, **a.g.e.,** s. 80-90.

4.3.2. Taş

Ahşaptan sonra en sık kullanılan diğer malzeme taştır. Kayıtlarda taşlar yapı malzemesi olarak, ocağın bulunduğu yere, cinsine, boyutlarına ve kullanım yerlerine göre isimlendirilmektedir. Onarım kayıtlarında yaygın olarak seng ya da taş sözcükleriyle ifade edilen bu malzemenin onarımlarda en çok karşılaşılan türleri *küfeki*, *od* ve *mermer* taşıdır. Bunların dışında Koca Mustafa Paşa Camisi'nin XIX. yüzyıl onarımında görülen *Malta*, Gül ve Atik Ali Paşa camilerinin XVIII. yüzyıl onarımlarında karşılaşılan *kaygan* taşları bulunmaktadır. Bu isimlendirmeler taşların cinsine ve getirildikleri yerlerin isimlerine göre verilmiştir. Yapıdaki yerleri ve boyutlarına göre ise *moloz taş, taban, çifte taban, külhan tabanı, kademe, kürsü* ve *pehlu* gibi isimler verilmiştir. Bunlardan küfeki taşlarının her dönem en çok kullanılan taş çeşidi olduğu görülmektedir. Bu taşın İstanbul'un batısında, Davudpaşa-Bakırköy-Safraköy arasındaki bölgeden çıkarılan ve Bakırköy makrisi olarak da anlılan bir kalker türü olduğu bilinmektedir.[697] Küfekinin özellikle tüm duvarlarda, Davud Paşa Camisi'nde olduğu gibi saçak kornişlerindeki silmelerde, pencere çerçevelerinde, son cemaat yeri kubbelerinde, minarelerde, sütun, kemer ve döşemelerde olduğu gibi son derece geniş kullanım alanı vardır. Sayılan yerlerden saçak kornişleri onarımlarda genellikle "kafa tahtası" şeklinde tanımlanır ve kaval, mukarnaslı gibi profil biçimleriyle anılır.

Küfekiden sonra onarımlarda en sık kullanılan taş türü mermerdir. Mermerin yapı işlerinde kullanılmak üzere ağırlıklı olarak Marmara Adası'ndan temin edildiği bilinmektedir.[698] Mermerin onarımlardaki başlıca kullanım yerleri, sütunlar, mihrap, minber, pencere ve kapı söveleri, döşeme ve duvar kaplamalarıdır.

Özellikle erken tarihli onarımlarda *seng-i ateş* olarak geçen od taşı ise çeşitli Osmanlı belgelerinde geçtiği şekliyle başta Karamürsel olmak üzere Kadıköy ve

[697] Deniz Mazlum, **a.g.e.,** s. 91.
[698] Deniz Mazlum, **a.g.e.,** s. 92.

İzmit çevresinden temin edilmiştir.[699] Ateşe dayanıklı yeşil ya da bej renklere olan bu taş hamam, mutfak, fırın gibi ateşle doğrudan ilişkili olan yerlerde sıklıkla kullanılmıştır. Bu taşın ikinci olarak kullanıldığı yerler ise yapı temelleridir. Süleymaniye Camisi'nin inşasında temellerde kullanılmak üzere od taşının kullanıldığı görülmektedir.[700] Bunlar haricinde minarelerde, kaplamalarda, pencere ve kapı söveleri gibi yerlerde küfeki taşına alternatif ya da bazen küfeki ile almaşık olarak kullanımı söz konusudur.[701] Od taşının Bayezid Camisi'nin Mimar Sinan tarafından yapılan onarımında kullanıldığı mevcut keşif defterlerinde yer alan malzeme listesindeki sengha-i ateş şeklindeki tanımlamada görülmektedir. Ancak konuyla ilgili başka bir açıklama olmadığı için kullanım yerlerini kestirmek güçtür. Araştırmacılar caminin kubbe eteği ve ağırlık kulelerinde od taşı kullanılmasına rağmen bunların XVI. yüzyıl üslubunda olmadığı için sonraki yüzyıllarda yapıldığını düşünmektedir.[702]

Sözü edilen taşlar dışında onarımlarda rastlanan diğer taş çeşitlerin Malta taşı, Malta Adası'ndan çıkarıldığı için bu adla anıldığı bilinmektedir. Sarımtırak renkli bu taş daha çok döşemelerde kullanılmakla[703] birlikte depremde hasar gören Davud Paşa Camisi'nin kubbesinde ve Koca Mustafa Paşa Camisi'nin XIX. yüzyıl onarımında döşeme olarak kullanılmıştır. Kaygan ise Gül Camisi'nin XVIII. yüzyıl onarımında musluklar etrafında, döşemelerde ve Atik Ali Paşa Camisi'nin tuğla ana kubbesinin ortasına yerleştirilerek kandili taşıyan zincirin asıldığı kilit taşı olarak kullanılmıştır.

4.3.3. Tuğla

Çalışmada karşılaşılan tuğla türleri *çarşı tuğlası, yarım tuğla, kubbe tuğlası, kubbe teknesi tuğlası (tuğla-i kubbe-i tekne), şeşhane tuğlası, beylik tuğlası, orta battal tuğla, battal tuğla, kerpiç tuğla, topaç tuğla, parça tuğla*dır. Bunlardan yarım

[699] Zeynep Ahunbay, Osmanlı Mimarlığında "Od Taşı", **9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi**, C.1, Atatürk Kültür Merkezi, İstanbul 1991, s. 27.
[700] Ömer Lütfi Barkan, **Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı,** C.2, TTK Basımevi, Ankara 1972, s.84.
[701] Bu tür örnekler için bkz. Zeynep Ahunbay, **a.g.e.,** s.31.
[702] Zeynep Ahunbay, **a.g.e.,** s.32.
[703] Deniz Mazlum, **a.g.e.,** s.92.

tuğla, kubbe tuğlası ve kubbe teknesi tuğlası Bayezid Camisi'ne ait XVI. yüzyıl onarımında geçen çeşitlerdir. Bunlar kubbelerde kullanılmak üzere üretimine özen gösterilmesi için çeşitli hükümler yazılan tuğlalardır.[704] Sözü edilen çeşitlere XVII. ve XVII. yüzyıl onarımlarında rastlanmamaktadır. Bunun dışındakilerden belgelerde tuğla-i çarşı şeklinde geçen çarşı tuğlaları duvar ve kemer inşasında kullanılan kenarları 6 parmak uzunluğunda olan yassı tuğlalardır.[705] Tuğla-i şeşhane olarak tanımlanan şeşhane tuğlası döşeme kaplamalarında kullanılan altıgen tuğla çeşididir.[706] Topaç tuğla ise boyutları ve üretim biçimi bakımından belirli standartları olamayan ya da özen gösterilmeyen, duvar örgüsü içinde doldu olarak kullanılan ve diğerlerine göre daha ucuz olduğu düşünülen tuğla çeşididir.

4.3.4. Demir

Yapıların onarımın malzemeleri içinde demirin geniş bir kullanım alanı olduğu görülmektedir. Bu sebeple belgelerde demir malzemeler strüktürel ve strüktürel olmayan işlerde kullanılanlar olarak gruplanmıştır.[707] Strüktürel işlevleri olmayanlar kapı, pencere ve dolapların demir aksamını oluşturan çivi, reze-i raht, halka, menteşe, kilit, puştivan, gibi malzemeler *mismar-ı saire* diye gruplanmıştır. Burada mismar tanımının asıl anlamı çividir ve muhtemelen çivi, Kariye Camisi'nin 1766 onarımında görüldüğü şekilde, kendi içinde kullanıldığı yere göre şekillendirilmiş karışık çivi, cedit kalıp mismarı, sayış çivisi, sandal çivisi, oluk çivisi, kurşun çivisi, sıva çivisi gibi çeşitlere sahip olduğu için bu şekilde bir anlatıma gidilmektedir. Bu tür demir malzemenin temini ile Davud Paşa Camisi'nin 1766 depremi sonrasında yapılan onarımında olduğu gibi çilingirler aracılığıyla yapılmaktadır. Yapının strüktürüne katkıda bulunan demir malzemeler ise genellikle *kenet, zıvana, gergi demirleri, kiriş demirleri* ile sütunları korumada kullanılan *simit demirleri* benzeri malzemelerdir.

---

[704] İlknur Aktuğ, **a.g.e.,** s.73.
[705] Celal Esad Arseven, **Sanat Ansiklopedisi**, C.1, İstanbul 1943, s. 372.
[706] İlknur Aktuğ, **a.g.e.,** s.73.
[707] Deniz Mazlum, **a.g.e.,** s. 101.

4.3.5. Kurşun

Yapılan katalog çalışmasında sıkça karşılaşılan onarımlardan biri kubbe ve minarelerde kurşun yenilemesidir. Araştırmacılar tarihi belgelerde kurşuna iki ya da üç değişik şekilde rastlandığını belirtmektedir.[708] Bunlardan birincisi ham kurşunun sıvı halde kullanmak suretiyle duvarlarda taşları kenetleyen demirler kenet ve zıvanaları sabitlemek için kullanılan şeklidir. Bu konuda Koca Mustafa Paşa Camisi'nin 1847-48 senesi onarımında *minarenin şerefe tabanı etrafına lama demirinden çember konulması, demirin kurşun ile tutturulup kanat bağlanması ve korkuluğun üst ağzının noksan on iki adet demir kanadının yenilenmesi* şeklinde anlatılan uygulaması iyi bir örnek teşkil etmektedir. Karşılaşılan ikinci durum kurşunun suyollarındaki künk ve oluk inşasında kullanılmasıdır. Bu tür kullanıma Rum Mehmed Paşa Camisi'nin 1885 ve Gül Camisi'nin 1758-59 senesi onarımında rastlanmaktadır. Kurşunun çalışmada sıkça rastlanılan diğer kullanımı ise yapıların örtüsü ve minare külahlarında kullanılan levha halinde olan şeklidir. Levha halindeki kurşunların söz edilen yerlere kaplanması şeklinde gerçekleşen bu onarım eyleminde eski kurşunların çoğu defa eritilerek yeniden kullanıldığını gösteren çok sayıda örnek bulunmaktadır. Bunlardan biri Bayezid Camisi'nin 1862'deki onarımında mihrap önü kubbesi için alınan yeni kurşunların maliyet hesabını içeren belgede görülmektedir. Belgede yeni kurşunların yanında *atik kurşun zevbiyyesi* olarak tanımlanan durum eski kurşunların eritilmesidir. Aynı durum Koca Mustafa Paşa Camisi'nin 1847-48 onarımlarında, Kariye Camisi'nin 1766 onarımında da görülmektedir.

4.3.6. Cam

Osmanlı döneminde düz, renkli ve billur camlardan dekoratif, günlük kullanım eşyası, süslü camar ve pencereler için yassı camlar üretildiği bilinmektedir. Mimaride ise camlar önceleri işlevsel nedenlerle kullanılmış giderek biçim, boyut,

[708] Emre Madran-Nimet Özgönül, "Osmanlı Devleti'nde Yapı ve Onarım Alanında Kullanılan Malzemeler ve Sanatkâr Unvanları: Bir Birim Fiyat Listesi Denemesi", **II. Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi**, İTÜ, 1986, s. 80-81; İlknur Aktuğ, **a.g.e.,** s.74; Deniz Mazlum, **a.g.e.**, s.104.

sıralanış ve gruplanmalarıyla dış cephe düzenlemelerine ve iç mekanların aydınlatılmasına katkı sağlamıştır. Bunlar kendilerine özgü teknik ve dönem özellikleri sunmaktadır. [709]

Çalışmada saptanabilen bazı cam çeşitleri Bayezid Camisi'nin XVI. yüzyıl onarımında *âyînehâ-i top, sırça-i cam, sırça-i cam-ı billûr, sırça-i billûr, sırça-i tâze-i cam-ı lâciverd* olarak belirlenmiştir. Bunun dışında bazı onarımlarda gerekli camlar Küçük Ayasofya'nın 1760'da yapılan keşfinde belirtildiği gibi *yüz camı (dışlık)*, *astar camı (içlik)* gibi isimlerle belirtilirken çoğu durumda kullanım yeri belirtilmeksizin onarımının yapıldığı görülmektedir. Nitekim Rum Mehmed Paşa Camisi'nin 1885 onarımında *mezkûr çerçevelere cam*, c*aminin içindeki çerçevelere cam* gibi tanımlamalar bu türden açıklamalardır.

Onarımlarda sıklıkla karşılaşılan diğer bir tanımlama *cam duvar*dır. Bunlar üst kotta yer alan pencerelerdir ve özellikle erken dönem belgelerinde *sırça-i cam* olarak ifade edilen camların üst kot pencerelerinde kullanılması muhtemeldir. Çünkü araştırmacılar "pencere" sözcüğünün zemin katlardaki ya da avludaki demir parmaklıklı pencere açıklıklarını ifade ettiğini düşünmektedir.[710] Top ayna olarak bilinen cam ise ayna yüzeyli camlardan yapılmış ucu püsküllü dekoratif toplar olduğu düşünülmektedir.[711]

Diğer cam türü Atik Ali Paşa ve Davud Paşa camilerinin 1766 depremi sonrasında yapılan onarımlarında kullanılan ve yüz camlarının çeşidi olan *rengamiz* cam duvardır. Farsça "renk renk" analmına gelen rengamiz cam duvar çeşitli renklerdeki içliklerin bir araya gelmesiyle oluşturulmuş içlikleri ifade etmektedir.[712]

[709] Ömür Bakırer, "On altıncı Yüzyıl Osmanlı Mimarisinde Pencerelere İlişkin Biçim ve Malzeme Özellikleri", **II. Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi**, İTÜ, 1986, s. 114-115.
[710] Deniz Mazlum, **a.g.e.,** s.73.
[711] Neslihan Sönmez, **a.g.e.,** s.106.
[712] Deniz Mazlum, **a.g.e.,** s.73.

4.3.7. Harç

İncelenen onarım etkinliklerinde gözlenebilen en yaygın harç türü *horasan*dır. Horasan harcının *ince, kaba, halis* gibi türleri bulunmaktadır. Horasan harcı içerik itibariyle horasan, kireç ve keten bileşiminden oluştuğu bilinmektedir.[713] Mahmud Paşa Camisi'nin 1902 yılında yapılan onarımda ketenli horasan ile tuğla derzi yapıldığı, Küçük Ayasofya Camisi'nin 1760 tarihli keşfinde kubbede horasanlı beyaz (ince) sıva yapılması gerektiği, Koca Mustafa Paşa Camisi'nin 1847-48 senesi onarımlarında minaresinin şerefeden kürsüye kadar horasanlı ince sıva ile sıvandığı, Gül Camisi'nin 1758-59 tarihli onarımında horasan harçlı taş kesmeli beyaz sıva yapıldığı bilgileri horasan harcı kullanım alanının son derece geniş olduğunu göstermektedir.

Horasan harcı dışında onarımlarda rastlanan diğer harç türü Fenari İsa Camisi'nin 1898 'de yapılan keşif defterlerinde yer alan *kumlu harç*tır.

4.3.8. Boya

Çalışma kapsamında ele alınan onarımlarda boya ve bunların uygulanışında kullanılan yardımcı maddeler oldukça çeşitlidir. Adları boyalarla *anılan revgan-ı bezir, revgan-ı neft* en çok kullanılan maddelerdir. Boya karışımlarında kullanılan yapıştırıcı maddeler olarak ise *tutkal* ve *zank* en çok kullanılan maddedir.

Misina sarısı, mai, karfiçe, yeşil, sülin, aşı boyası, siyah, çinko isfidacı, kanarya sarısı, gaz tenekesi, kireç fiçı, alçı, raht, kıtık, a'lâ isfidac kalem fırçası, orta takoz fırçası Rum Mehmed Paşa Camisi'nde 1885 onarımlarında kullanılan boyalar ile hazırlanması ve uygulanmasındaki yardımcı malzemelerdir. Kariye Camisi'nin 1766 depremi, sonrasında yapılan onarımında kullanılan boya ve yardımcı maddeler

[713] Deniz Mazlum, **a.g.e.,** s.98.

ise *Tutkal, İsfidac, Sülüğen, Laciverd, Çivid, Göztaşı, Sakız, Çenkâr, Zamg, Zerdeçav, Siyah, Aş*ıdır.[714]

[714] Atik Ali Paşa camisinin 1766 depremi sonrasındaki onarımlarında kullanılan boya ve yardımcı maddeler ile bu boyalar hakkında geniş bilgi için bkz. Deniz Mazlum, **a.g.e.,** s. 98-100, 189.

4.4. Fatih Sultan Mehmed, II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim Dönemi Camilerinin Onarım Maliyetleri

Bugün Osmanlı inşaat ve onarım alanında yapılmış işlerin ayrıntısına ait bilgilerin büyük bir kısmı arşivlerdeki keşif defterleri ya da resmi yazışmalar sayesinde öğrenilmektedir. Bu belgeler genellikle inşaat işine ait masrafları hesaplamak üzere inşaatın yapıldığı dönemlerde tutulmuş kayıtlardır. Ana konusu onarım ya da inşaat maliyeti olan bu belgeleri anlamak için, başta yazıldığı dönemdeki para birimi ve bu para biriminin günümüz mantığıyla bakıldığında o zaman için ne ifade ettiği gibi konuların açıklanması, onarım ve inşaat işlerinin de tam olarak anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Bu nedenle öncelikle Osmanlı döneminde kullanılan para birimleri, bunların değeri ve dönüşümlerine kısaca değinmek gerekmektedir.

Osmanlılar, devraldığı coğrafyada kendisinden önce kurulmuş olan devletlerin çıkardıkları madeni paraları (sikke) kullanmayı sürdürmüştür. Osmanlı Devleti'ne ait ilk sikkenin 1326'da Orhan Bey (1326-1361) tarafından bastırıldığı kabul edilir. Bu ilk para için, *akçe* terimi kullanılmı, akçeler *birlik, beşlik* ve *onluk* olmak üzere basılmıştır. Birlik ve beşlik akçeler Orhan Bey, onluk akçeler ise Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) ve II. Bayezıd (1481- 1512) zamanında basılmıştır. Gümüş akçe XVII. yüzyılın sonuna kadar temel Osmanlı para birimi olma özelliğini korumuştur.[715]

1444 yılına kadar akçenin ağırlığı 1,15 gram ile 1,20 gram arasında kalmıştır. Para biriminin istikrarı, bu erken dönemde Osmanlı maliyesinin iyi durumda olduğuna işaret etmektedir. 1444-1481 arasında akçenin ağırlığı ve gümüş içeriği tam altı kez düşürülmüştür. Bu işlemlere tecdid-i sikke denmektedir.[716] Yavuz Sultan Selim (1512-1520) döneminde 1 altın sikke 60 gümüş sikkeye eşittir. III. Mehmed (1595-1603) devrinde altın sikkenin gümüş sikkeye oranında şiddetli dalgalanmalar

[715] Şevket Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2012, s.18; Ali Akyıldız, "Para", **DİA**, C. 34, s. 163.
[716] Şevket Pamuk, **a.g.e.,** s. 33, 54-55.

olmuştur; akçe altın karşısında değer kaybetmiş ve 1 altın, 120 akçeye denk gelmiştir.[717]

1580'lerin başında 100 dirhem "halis ayar" gümüşten 450 akçe kesilirken, tağşişten (akçenin ayar ve tartısını düşürmek) sonra akçenin gümüş içeriği yüzde 44 azaltılarak 100 dirhem gümüşten 850 akçe kesilmeye başlanmıştır. Bu tağşiş işleminin tam tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 1584'ten sonra olduğu, büyük olasılıkla da 1585'te gerçekleştiği söylenmektedir.[718] 1585 sonrasındaki tağşişler akçeyi çok küçük ve çok ince bir sikke konumuna getirmiştir. Akçenin ağırlığı l580'lerin başında 0,7 gramdan l640'ta 0,3 grama gerilemiştir. Bu durumda akçe artık ele alınması, günlük işlemlerde kullanılması son derece güç bir sikke haline gelmiştir. Orta büyüklükteki bir günlük işlem için artık çok sayıda akçe kullanmak gerekiyordu. Buna karşılık, darphaneler l0 akçelik büyük sikkeleri sınırlı miktarlarda üretiyorlardı. Akçenin istikrarsızlığı nedeniyle, bu büyük sikkeler piyasalardan hemen kaybolmaktaydı.[719]

1600 yılı tashihinde yüz dirhemden 800 yerine 950 adet; 1618, 1624 ve 1641 tashihlerinde ise yüz dirhemden 1000 adet akçe bastırılmıştır.[720] IV. Murad (1623-1640) zamanında akçenin altına olan değeri önceleri 1/150 ise de yavaş yavaş akçe daha da değer kaybetmiş ve bu oran 1/250 olmuştur. Ancak Sultan İbrahim (1640-1648) devrinde değer kazanarak 1 altın 160 akçeye eşitlenmiştir. II. Süleyman (1687-1691) döneminde basılan 40 mm. çapında ve yaklaşık 20 gr. ağırlığında, *kuruş* olarak adlandırılan büyük gümüş sikkeler tedavüle çıkarılmıştır.[721]

1640'lardan itibaren yaklaşık elli yıllık bir süre boyunca Osmanlı akçesi tedavülde pek görünmemiş, ödeme aracı olmaktan çıkarak yalnızca bir hesap birimi

[717] Oğuz Tekin, "Sikke", **DİA**, C. 37, ss. 179-184; Şevket Pamuk, **a.g.e.,** s. 33.
[718] Şevket Pamuk, **a.g.e.,** s. 147.
[719] Şevket Pamuk, **a.g.e.,** s. 156.
[720] Halil Sahillioğlu, "Akçe", **DİA**, C. 2, s. 227.
[721] Oğuz Tekin, **a.g.m.**, s. 183.

konumuna düşmüştür. Bu dönemde Osmanlı piyasalarında ödeme aracı olarak çeşitli Avrupa sikkeleri ve en çok da Avrupa'nın gümüş guruşları kullanılmıştır.[722]

XVII. yüzyılın sonlarına doğru yapılan bir düzenlemeyle akçenin yerine *para*, Osmanlı para birimi haline gelmiştir. Akçe de zamanla, paranın küsuratı şeklinde kullanılmıştır. Bu düzenlemeye göre 1 para = 3 akçe, 1 kuruş = 40 para'dır. Bu sistemdeki ilk gümüş kuruş 1690 yılında basılmıştır. 1703 yılında gümüş kuruşun gram ağırlığı yeniden düzenlenip ufaklıkları basılmıştır.[723]

18. yüzyılın başından 1760'ların sonuna kadar yapılan tağşişler neticesinde kuruşun gümüş içeriği yaklaşık %40 oranında azaltılmıştır. 1768'de başlayıp altı yıl süren Osmanlı-Rus savaşı tağşişi daha da hızlandırmış ve kuruş 1808 yılına kadar değerinin yaklaşık %50'sini kaybetmiştir. 18. yüzyılda iyice ivme kazanan tağşiş uygulaması II. Mahmud (1808-1839) devrinde imparatorluk tarihinin en üst düzeyine ulaşmıştır. Osmanlı maliyesindeki en büyük tağşiş bu dönemde gerçekleşmiştir. Bu süre içerisinde gümüş kuruş değerinin %85'ini kaybetmiştir. İlk defa bu devirde altın içerikleri farklı olan rûmî, adlî ve hayriye adlı sikkeler basılmış. İlk Osmanlı parası olan gümüş akçe ise en son 1834'te basılmıştır.[724]

Hızlı tağşiş döneminin aynı zamanda Osmanlı tarihinin en hızlı enflasyon dönemi olduğu da söylenebilir. Başbakanlık Arşivi'ndeki saray mutfağı hesap defterleri, çeşitli vakıfların hesap defterleri ve narh defterleri kullanılarak yapılan bazı hesaplamalar, 1760'ların ortalarından 1844 yılına kadar İstanbul'da gıda malları fiyatlarının 10-15 kat arttığını göstermektedir. En hızlı fiyat artışları 1808-1840 yılları arasında görülmektedir.[725] XIX. yüzyılın ikinci yarısında 1 okka (1,283 kg.) ekmeğin fiyatı değişik bölgelerde 1 ile 2 kuruş arasında değişmektedir.[726]

---

[722] Şevket Pamuk, "Kuruş", **DİA**, C. 26, s. 458.
[723] Ali Akyıldız, **a.g.m.**, s. 163; Oğuz Tekin, **a.g.m.**, s. 183; Halil Sahillioğlu, **a.g.m.**, s. 224.
[724] Ali Akyıldız, **a.g.m.**, s. 164-165.
[725] Şevket Pamuk, **a.g.m.,** s. 459.
[726] Şevket Pamuk, **a.g.m.,** s. 459.

XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı para sistemindeki karmaşık yapının hâlâ devam ettiği söylenebilir. 2. Mahmud döneminde piyasada otuz altı çeşit gümüş para bulunmaktaydı. Bu dönemde kuruşun gümüş içeriği yaklaşık 5,9 gramdan 1 gramın altına düşmüştür. Bu hızlı süreç içinde bir sikke olarak kuruş da hızla küçülmüş ve ayarı bozulmuştur.[727] 1844'te çıkarılan *Tashîh-i Ayar Fermanı* ile sikke konusu düzenlenmiş ve 1 altın lira, 100 gümüş kuruş; 40 para, 1 kuruş esası benimsenmiştir. Osmanlı sikkeleri bu fermanla 100 ve 50 kuruşluk altın, 20, 10 ve 5 kuruşluk gümüş sikkeler olarak tesbit edilmiştir. Bu sistemde altın sikke ile 20 kuruşluk gümüş sikke (mecidiye) temel para olma özelliğini sürdürmüş ve devletin sonuna kadar tağşiş edilmeksizin değerini korumuştur. 1881'den itibaren gümüş paranın yavaş yavaş piyasadan kaybolması neticesinde altın Osmanlı parası için tek standart konumunu kazanmıştır; ancak devlet yine de 1916'ya kadar gümüşü ödeme aracı olarak kabul etmiştir.[728] Arşiv belgelerindeki tamirat ile ilgili belgelerde de bu düzenlemelerin izleri görülmektedir. Örneğin Küçük Ayasofya camisinin tairine ait 1881 tarihli belgede caminin onarımının *altın yüz kuruş hesabıyla 52.000 kuruşa* mal olacağı yazmaktadır. Burada hem para olarak altının kullanıldığı hem de 100 kuruşa sabitlendiği görülmektedir. Benzer şekilde aynı caminin 1882 tarihli onarım belgesinde *Osmanlı lirası yüz kuruş hesabıyla 23.743,5 kuruş* tutarında bir tamirattan bahsedilmektedir.

Arşiv belgelerinde *mecidi 19 kuruş hesabıyla* şeklindeki ibarelerde geçen *mecidiye* Osmanlı Padişahı Abdülmecid'in tahta çıkışının altıncı yılı dolayısıyla 1844'te onun adına basılan altın ve gümüş paraların genel adıdır. Bu tabir, daha çok 20 kuruş değerindeki gümüş sikkeleri belirtmek üzere yaygın olarak kullanılmıştır. Belgelerde geçen *Mecidi 19 kuruş hesabıyla* ifadesi ise *Akçe Farkı* denilen bir sistemi ifade etmektedir. Bu sisteme göre devlet mecidiyeyi 20 değil 19 kuruştan alır 20 kuruştan satardı.[729]

[727] Şevket Pamuk, **a.g.m.**, s. 459.
[728] Ali Akyıldız, **a.g.m.**, s. 165; Oğuz Tekin, **a.g.m.**, s. 184; Pamuk, **a.g.e.,** (2012), s. 204.
[729] Mehmed Zeki Pakalın, "Akça Farkı", **OTDTS**, C. 1, MEB Yay., İstanbul 2004, s. 35.

4.4.1. Camilerin Tamirleri İçin Yapılan Masrafların Maliyet Çizelgeleri

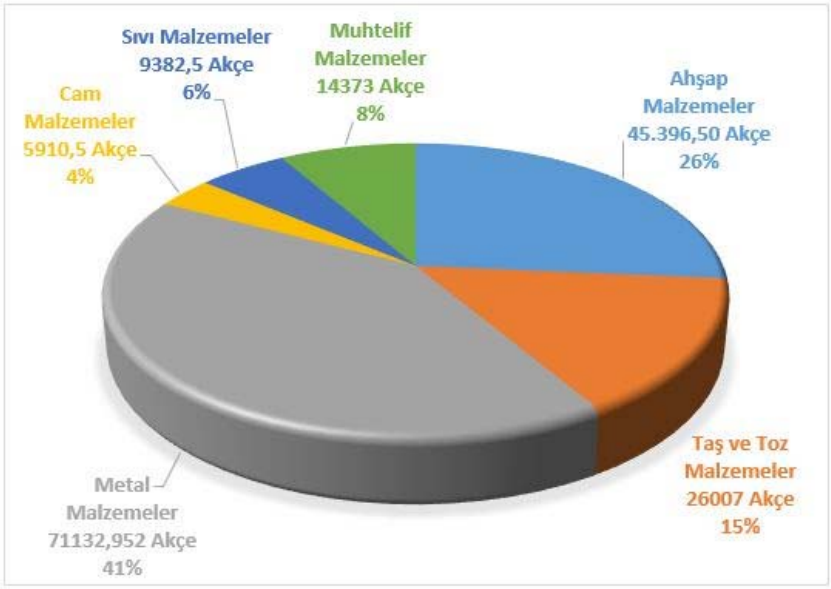
Yapılan katalog çalışması farklı tarihlerde ve yüzyıllarda yazılmış çok sayıda belge içermektedir. Onarımların maliyetleri gerçekleştirilen onarım faaliyetlerinin kapsamı, zamanı, resmi yazışmalarda çoğu zaman belirtilmeyen onarımların nitelikleri gibi konular hakkında ipuçları vermektedir. Bu amaçla çalışmanın bu bölümünde bazı camiler içi yapılan masrafların maliyet çizelgeleri verilerek bunlar üzerinden birtakım sonuçlar çıkarılmaya çalışılmıştır.

Arşiv belgelerine bakarak genel bir yorum yapılmaya çalışıldığında camiler yıkılmaya yüz tuttuğunda, yangında ya da depremde ciddi hasarlar gördüğünde onarıma gidildiği dolayısıyla masrafların yüksek olduğu görülmektedir. Ancak böyle bir durumun tüm camiler ve dönemler için geçerli olmadığını belirtmek gerekmektedir.

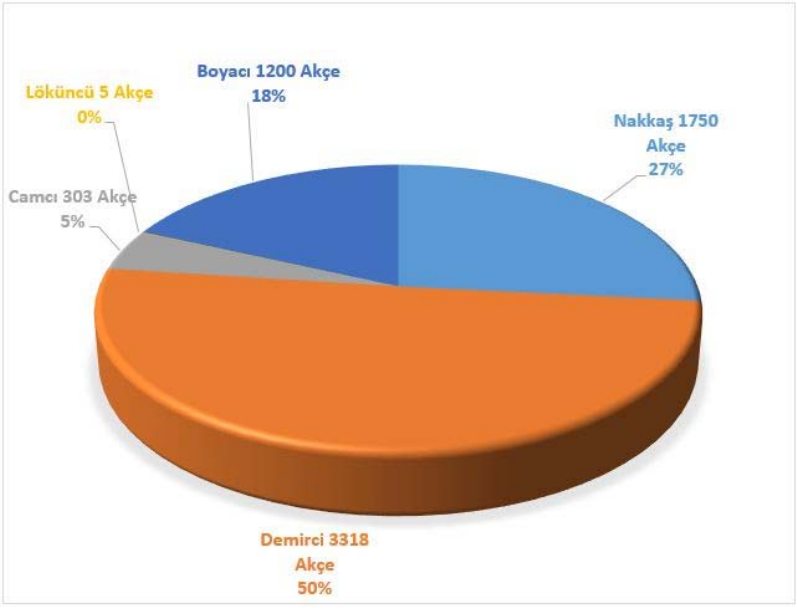
Çalışmanın kataloğunda keşif defterleri bulunan yapıların ayrıntılı bir dökümü aşağıda verilmiştir. Bu keşiflerin en erken tarihlisi Bayezıd Camisi'ne aittir. Bu cami 1568'de oldukça kapsamlı bir onarım geçirmiştir. Her ne kadar caminin neden tamir edildiğine dair net bir bilgi bulunmasa da yapılan onarımın maliyet ve içeriğine bakıldığında tamire muhtaç olduğu görülmektedir.

Tablo 19. Bayezıd Camisi Maliyet Çizelgesi

Malzeme/Yapıla İş	**Ücret**	**Para Birimi**	**Yüzde**
Ahşap Malzemeler	45.396,50	Akçe	26%
Taş ve Toz Malzemeler	26.007	Akçe	15%
Metal Malzemeler	71.132,952	Akçe	41%
Cam Malzemeler	5.910,5	Akçe	3%
Sıvı Malzemeler	9.382,5	Akçe	5%
Muhtelif Malzemeler	14.373	Akçe	8%
Toplam	172.202,45	Akçe	

Çalışanlar	Ücret	Para Birimi	Yüzde
Nakkaş	1750	Akçe	27%
Demirci	3318	Akçe	50%
Camcı	303	Akçe	5%
Löküncü	5	Akçe	0%
Boyacı	1200	Akçe	18%
Toplam	6576	Akçe	

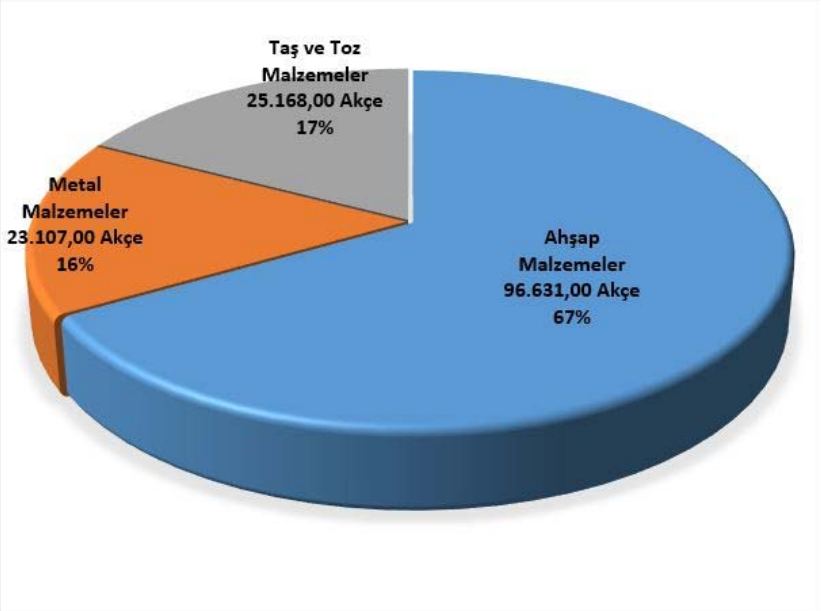

Bayezıd Camisi'ne ait yukarıdaki tabloya bakıldığında hem malzemeler hem de işçi gruplarında metal ve bunu işleyen demirci grubunun önde olduğu görülmektedir. Metal malzemeler içinde çivilere harcanan paranın yoğunlukta olduğu söylenebilir. Demircilere ödenen para ise genellikle taş işçilerinin aletlerinin veya başka aletlerin onarımı için ödenmiştir. Bu cami için yapılan onarımda camiye doğrudan malzeme veya işçilik için para ödendiği kadar, dolaylı olarak, işçilerin aletlerinin onarımı için de ciddi bir paranın zanaatkârlara ödendiği görülmektedir. Bunun da maliyeti arttırdığı söylenebilir.

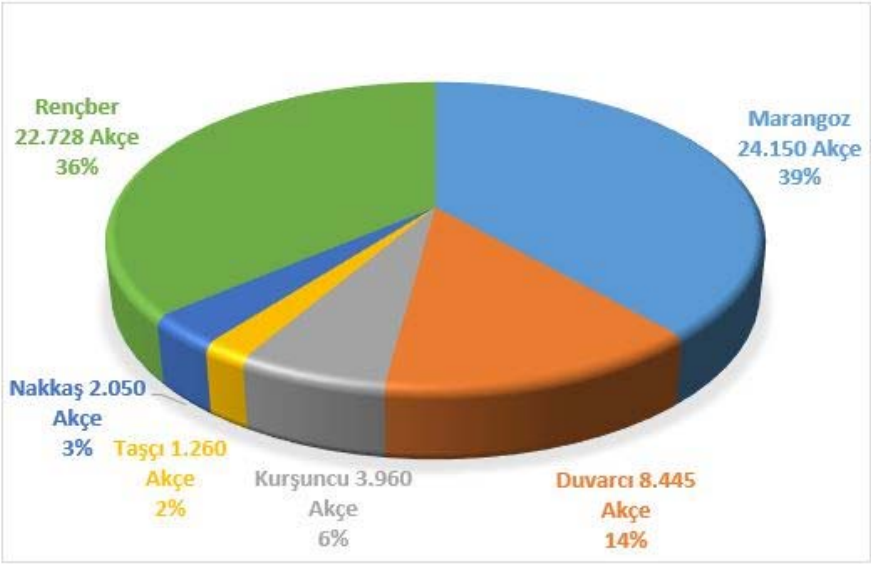
Katalogdaki kronolojik sırada onarımı yapılan ikinci cami Kariye Camisi'dir. Camiye 1766 depremi sonrasında yapılan müdahalelerin ele alındığı tablo ve grafikte en çok ahşap malzemenin kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanında kubbe ayaklarına alınan simid demirleri, kubbeye alınan kiriş demirleri de deprem sonrasında kubbenin ağır hasar aldığını göstermektedir. Kariye Cami'sinin maliyet ve işçi planları şu şekildedir:

Tablo 20. Kariye Camisi Maliyet Çizelgesi

Malzeme	Ücret	Para Birimi	Yüzde
Ahşap Malzemeler	96.631,00	Akçe	66,69%
Metal Malzemeler	23.107,00	Akçe	15,95%
Taş ve Toz Malzemeler	25.168,00	Akçe	17,37%
Toplam	144.906,00	Akçe	

Kariye Camisi İşçi Tablosu			
Çalışanlar	**Ücret**	**Para Birimi**	**Yüzde**
Marangoz	24.150	Akçe	39%
Duvarcı	8.445	Akçe	13%
Kurşuncu	3.960	Akçe	6%
Taşçı	1.260	Akçe	2%
Nakkaş	2.050	Akçe	3%
Rençber	22.728	Akçe	36%
Toplam	62.593		

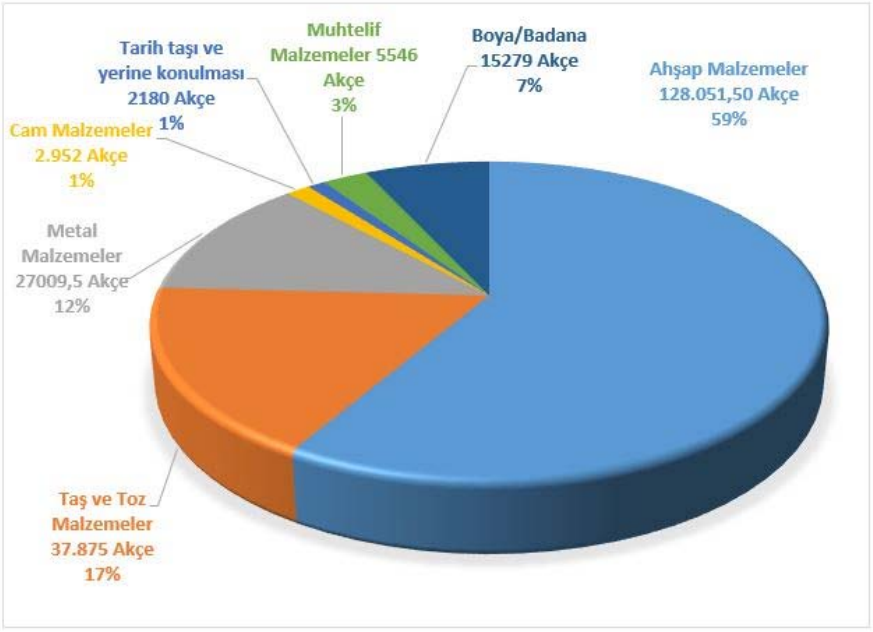

Tablolarda da görüldüğü üzere en çok harcama ahşap malzeme ve ahşap işçilerine ödenmiştir. Katalog kısmında verilen tabloya bakıldığında alınan metal malzemelerin çoğunluğunu çivilerin oluşturduğu görülmektedir. Bu da metal malzeme için harcanan paranın aslında dolaylı yoldan ahşap malzemelere de harcandığını göstermektedir. Taş ve toz malzemeler de kireç, horasan tuğla ve alçıdan oluşmaktadır.

Ağır hasar gördüğü için onarım gören bir diğer cami de Şeyh Vefa Camisi'dir. Yangın sonucu onarıma ihtiyacı bublunan caminin maliyet istatistikleri şu şekildedir:

Tablo 21. Şeyh Vefa Camisi Maliyet Çizelgesi

Vefa Camisi Maliyet Planı			
Malzeme/Yapıla İş	**Ücret**	**Para Birimi**	**Yüzde**
Ahşap Malzemeler	128.051,50	Akçe	58%
Taş ve Toz Malzemeler	37.875	Akçe	17%
Metal Malzemeler	27009,5	Akçe	12%
Cam Malzemeler	2.952	Akçe	1%
Tarih taşı ve yerine konulması	2180	Akçe	1%
Muhtelif Malzemeler	5546	Akçe	3%
Boya/Badana	15279	Akçe	7%
Toplam	218893	Akçe	

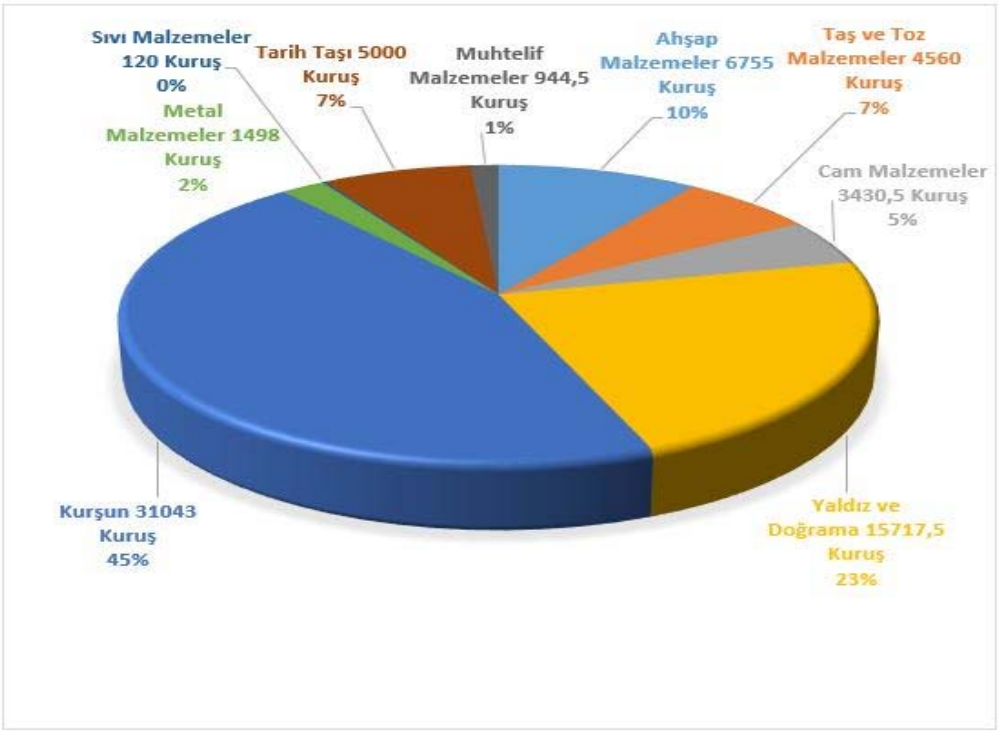

Yangında hasar gören camiye yapılan masraflarda, doğal olarak, ahşap malzemelerin en önde geldiği, paranın yaklaşık yüz on bin akçelik tutarının keresteye ayrıldığı görülmektedir. Paranın geri kalanı doğramalara, kapılara ve ağaç parmaklıklara harcanmıştır. Metal malzemlerde ise paranın yaklaşık on altın bin beşyüz akçesi çivilere harcanmıştır. Çivilere harcanan bu para, keresteler için de kullanılacağından, ahşap malzemelere ekleyerek değerlendirmek mümkündür. Bu durumda paranın büyük bir bölümünün kereste ve çivilere harcandığı söylenebilir.

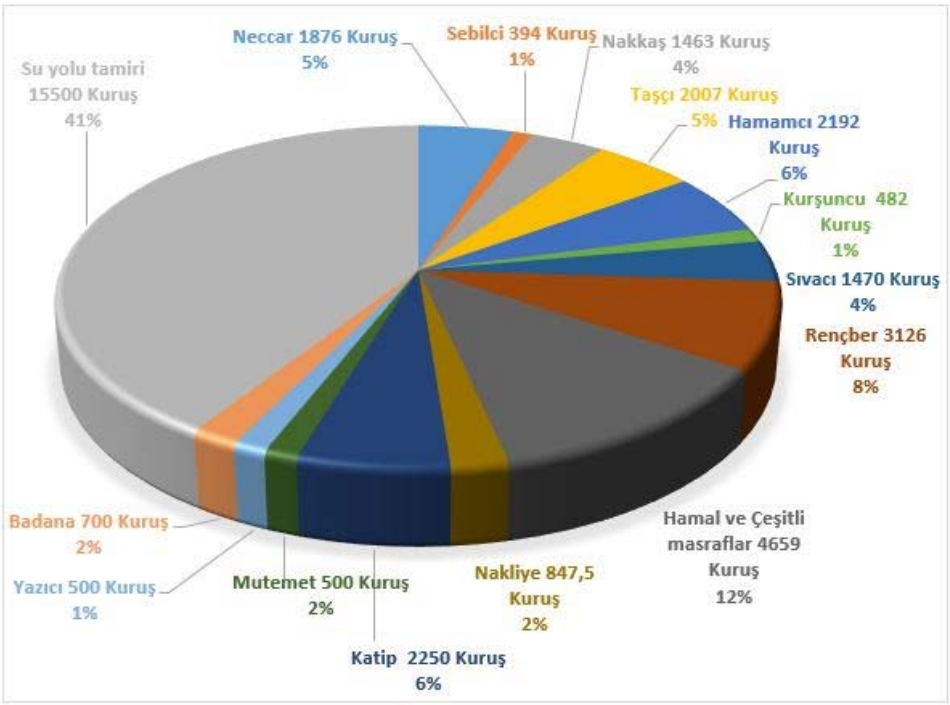
Dördüncü olarak ele alınanacak yapı Kocamustafa Paşa Camisi'dir ve camiye ait maliyet istatistikleri aşğıdaki gibidir:

Tablo 22. Kocamustafa Paşa Camisi Maliyet Çizelgesi

Kocamustafa Paşa Camisi Maliyet Planı			
Malzeme/Yapıla İş	**Ücret**	**Para Birimi**	**Yüzde**
Ahşap Malzemeler	6.755	Kuruş	10%
Taş ve Toz Malzemeler	4.560	Kuruş	7%
Cam Malzemeler	3.430,5	Kuruş	5%
Yaldız ve Doğrama	15.717,5	Kuruş	23%
Kurşun	31.043	Kuruş	45%
Metal Malzemeler	1.498	Kuruş	2%
Sıvı Malzemeler	120	Kuruş	0%
Tarih Taşı	5.000	Kuruş	7%
Muhtelif Malzemeler	944,5	Kuruş	1%
Toplam	69.068,5	Kuruş	

Kocamustafa Paşa Camisi İşçi ve Memur Tablosu			
Çalışanlar	**Ücret**	**Para Birimi**	**Yüzde**
Neccar	1.876	Kuruş	5%
Sebilci	394	Kuruş	1%
Nakkaş	1.463	Kuruş	4%
Taşçı	2.007	Kuruş	5%
Hamamcı	2.192	Kuruş	6%
Kurşuncu	482	Kuruş	1%
Sıvacı	1.470	Kuruş	4%
Rençber	3.126	Kuruş	8%
Hamal ve Çeşitlimasraflar	4.659	Kuruş	12%
Nakliye	847,5	Kuruş	2%
Katip	2.250	Kuruş	6%
Mutemet	500	Kuruş	1%
Yazıcı	500	Kuruş	1%
Badana	700	Kuruş	2%
Su yolu tamiri	15.500	Kuruş	41%
Toplam	37.966,5	Kuruş	

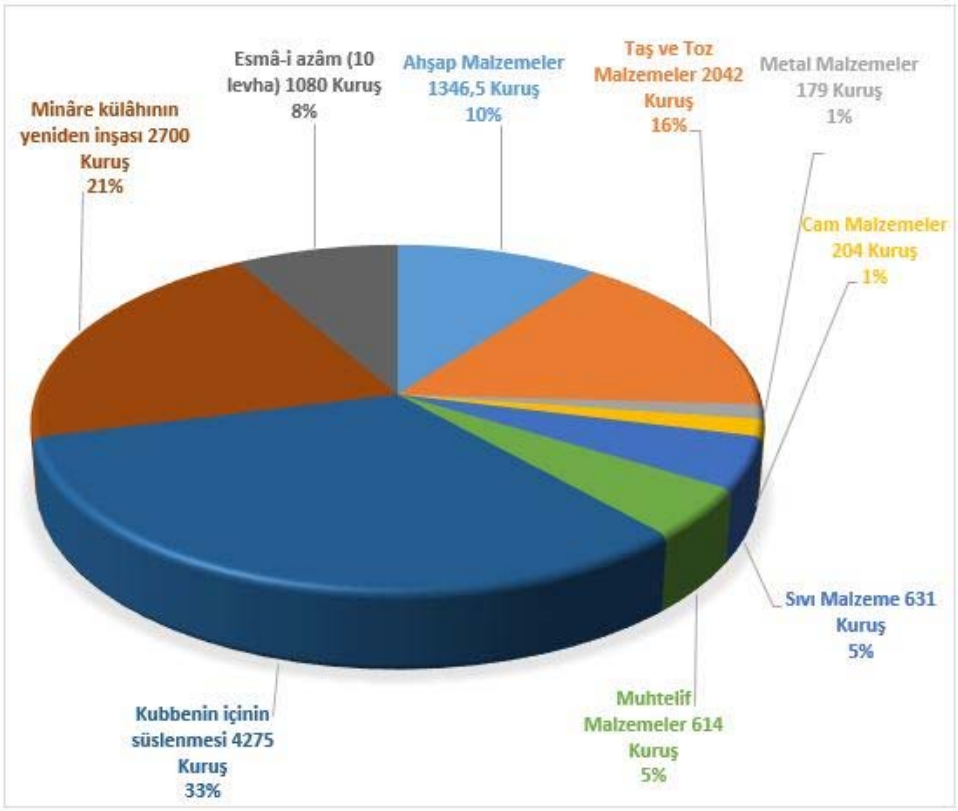

Yukaıdaki tablolara bakıldığında malzemeler içinde özellikle kurşunun toplam harcamanın neredeyse yarısını kapsadığı görülmektedir. Burada kurşunun metal malzemelerin dışında ayrı bir dilim olarak değerlendirilmesinin sebebi de budur. Onarımda dikkat çeken bir başka husus suyolu tamirine ayrılan paradır; ancak bu konu tez ile doğrudan ilgili olmadığından değinilmemiştir. Caminin, katalog kısmında verilen ayrıntılı listelere bakıldığında yapılan onarımın caminin büyük bir hasar almasından ziyade genel eksiklerini kapatmaya yönelik olduğu söylenebilir. Kurşun, burada bir istisna teşkil etmektedir; çünkü alınan kurşunun kubbe veya minare için kullanılması söz konusudur. Kurşun dışındaki malzemelere bakıldığında dolap, kanat demiri, musluk, menteşe gibi malzemelerin yoğunlukta olduğu görülecektir. Buradan yola çıkarak caminin zamanla eskimiş kısımlarının toptan bir şekilde değiştirildiği ya da onarıldığı söylenebilir. Camiye statik açıdan ise fazla bir masraf yapılmamıştır.

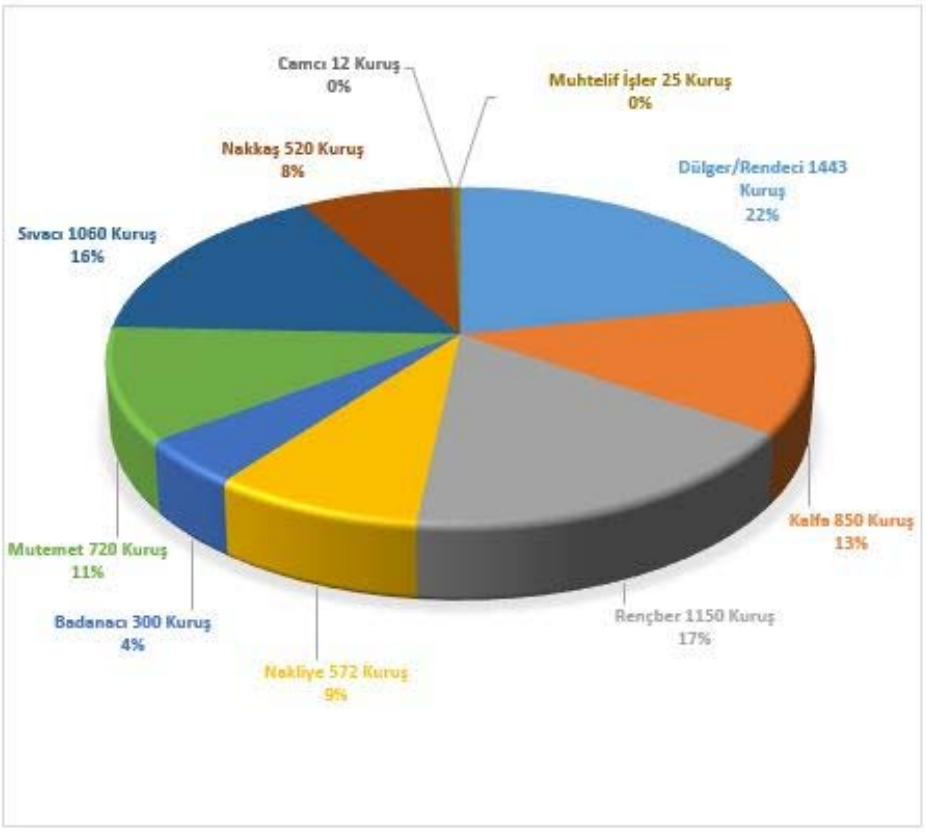
1885'te onrım geçiren Rum Mehmed Paşa Camisi, incelenecek beşinci camidir. Bu caminin onarımına ait maliyet istatistikleri şu şekildedir:

Tablo 23. Rum Mehmed Paşa Camisi Maliyet Çizelgesi

Rum Mehmet Paşa Camisi Maliyet Planı			
Malzeme/Yapıla İş	**Ücret**	**Para Birimi**	**Yüzde**
Ahşap Malzemeler	1346,5	Kuruş	10%
Taş ve Toz Malzemeler	2042	Kuruş	16%
Metal Malzemeler	179	Kuruş	1%
Cam Malzemeler	204	Kuruş	2%
Sıvı Malzeme	631	Kuruş	5%
Muhtelif Malzemeler	614	Kuruş	5%
Kubbenin içinin süslenmesi	4275	Kuruş	33%
Minâre külâhının yeniden inşası	2700	Kuruş	21%
Esmâ-i azâm (10 levha)	1080	Kuruş	8%
Toplam	13071,5	Kuruş	

Rum Mehmet Paşa Camisi İşçi ve Memur Tablosu			
Çalışanlar	**Ücret**	**Para Birimi**	**Yüzde**
Dülger/Rendeci	1.443	Kuruş	22%
Kalfa	850	Kuruş	13%
Rençber	1.150	Kuruş	17%
Nakliye	572	Kuruş	9%
Badanacı	300	Kuruş	5%
Mutemet	720	Kuruş	11%
Sıvacı	1.060	Kuruş	16%
Nakkaş	520	Kuruş	8%
Camcı	12	Kuruş	0%
Muhtelif İşler	25	Kuruş	0%
Toplam	6.652	Kuruş	

Onarım istatistiklerine bakıldığında paranın süsleme işlerine harcandığı görülmektedir. Doğrudan onarıma yönelik harcamalarda ise *minare külahının inşası* ilk sırada gelmektedir. Dolayısıyla bu caminin de Kocamustafa Paşa Camisi gibi

onarım gerektiren yerlerinin onarımdan geçirildiği ve sonrasında süslemelerin yapıldığı söylenebilir.

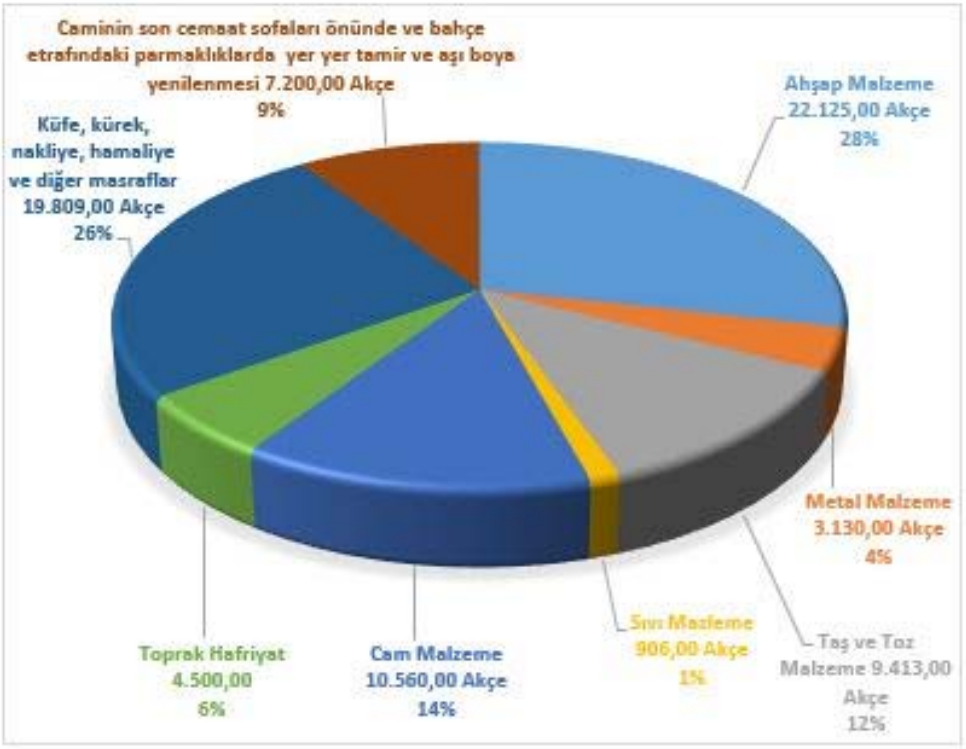
Çalışmanın bu bölümünde incelenecek son cami Küçük Ayasofya'dır. Cami, 1648'deki deprem ve 1762'deki yangından sonra onarım görmüştür. Cami 1758'de çıkan bir yangında da harap olmuş, yangın sonrası yapılan bu tamirat hayli masraflı olmuştur. Caminin toplamda 234.713 akçeye tamir edildiği yazılıdır. Cami 1763'te bir onarım daha geçirir. Bu tamir de bir yük[730] 24.844 (yani 124.844) akçeye mal olur. İlk onarımda boya, badana ve sıvaya ağırlık verilirken ikinci onarımda cam ve çerçeve tamirine ağırlık verildiği görülmektedir.

Küçük Ayasofya Camisi'nin 1892'de geçirdiği tamiratın maliyet çizlgesi şu şekildedir:

Tablo 24. Küçükayasofya Camisi Maliyet Çizelgeleri

Malzeme/Yapıla İş	**Ücret**	**Para Birimi**	**Yüzde**
Ahşap Malzeme	22.125,00	Akçe	28%
Metal Malzeme	3.130,00	Akçe	4%
Taş ve Toz Malzeme	9.413,00	Akçe	12%
Sıvı Mazleme	906,00	Akçe	1%
Cam Malzeme	10.560,00	Akçe	14%
Toprak Hafriyat	4.500,00		6%
Küfe, kürek, nakliye, hamaliye ve diğer masraflar	19.809,00	Akçe	25%
Son cemaat sofaları önünde ve bahçe etrafındaki parmaklıklarda tamir ve aşı boya yenilenmesi	7.200,00	Akçe	9%
Dış sofa etrafında parmaklık tamiri	90,00	Akçe	0%
Toplam	77.733	Akçe	

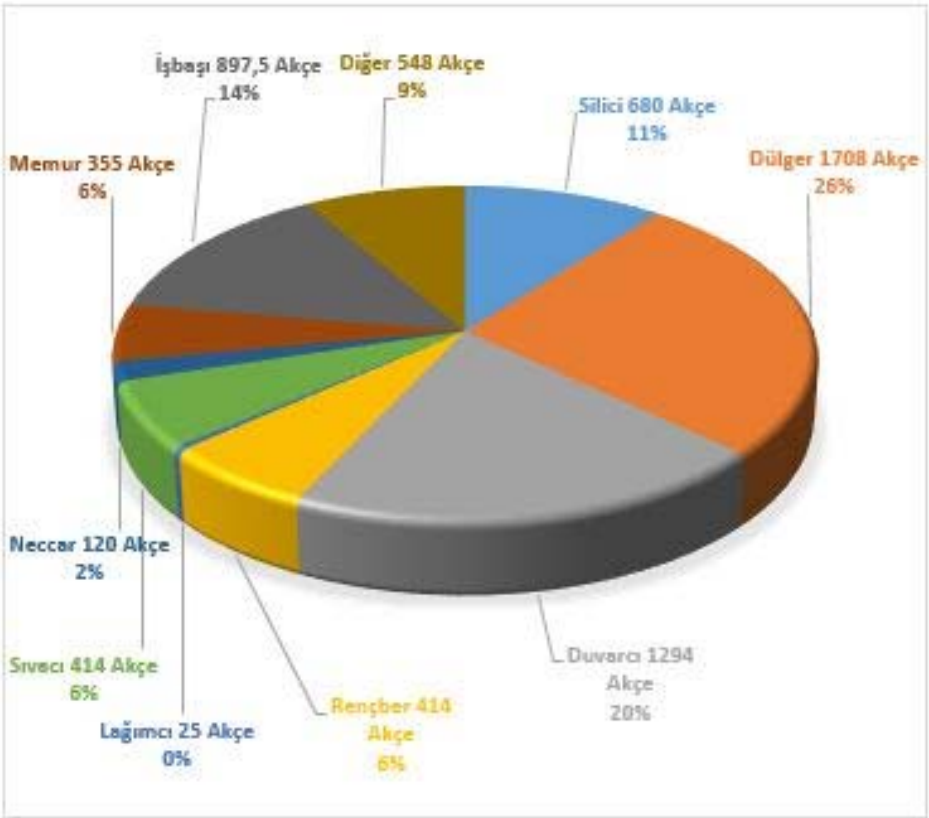
[730] Yük, yüz bin akçe yerine kullanılan bir tabirdir. Bkz. Mehmed Zeki Pakalın, "Yük", **OTDTS**, C. 3, s. 639.

Küçükayasofya Camisi İşçi Tablosu			
Çalışanlar	**Ucret**	**Para Birimi**	**Yüzde**
Silici	680	Akçe	11%
Dülger	1708	Akçe	26%
Duvarcı	1294	Akçe	20%
Rençber	414	Akçe	6%
Lağımcı	25	Akçe	0%
Sıvacı	414	Akçe	6%
Neccar	120	Akçe	2%
Memur	355	Akçe	5%
Işbaşı	897,5	Akçe	14%
Diğer	548	Akçe	8%
Toplam	6455,5		

Tabloda da görüldüğü üzere yapılan masraflar arasında ilk sırayı ahşap malzemeler işgal etmektedir. Daha önce verilen tabolaya bakıldığında burada kullanılan ahşap malzemelerin, pencereler için kullalnılan çerçeveler olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu tamiratta caminin ahşap çerçevelerinin yenilendiği ve

bazı yerlerinde boya-badana işleminin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu bilgi daha önceki tamiratlarla birleştirildiğinde camide kullanılan malzeme ve iklimin etkileri üzerinden bir yorum yapmak mümkündür. Başka bir deyişle camide kullanılan ahşap malzemeler zamanla nemden zarar görmüş, üzerine bir de yangın ya da deprem gibi yıkıcı etkiler eklenince cami, büyük çaplı onarımlara ihtiyaç duymuştur. Caminin onarımı pencereler ve boya işlerine yoğunlaştığı için onarımda çalışan işçilere verilen ücretlerin dağılımı da buna göre olmuştur. Çalışanlar içinde dülger ve duvarcı en çok para verilen işçi gruplarıdır. Onarımda görev alan işçilerin dağılımı da şu şekildedir:

Onarımların maliyetlerine ilişkin başka bir istatistik çalışması da malzeme ve işçi gruplarına, yıllara göre ödenen paralar üzerinden yapılabilir. Onarımlar için alınan bazı malzemelere ve çalışan işçi gruplarına ödenen paranın yıllara göre değişimi aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 25. Onarımlarda Kullanılan Bazı Malzemelere ve İşçi Gruplarına Ödenen Paranın Yıllara Göre Değişimi

Malzeme	Yıl	Ölçü Birimi	Ücret	Para Birimi
Sağış Çivisi	1568	Adet (1000)	170	Akçe
	1766	Adet (1000)	147	Akçe
	1783	Kıyye	120	Akçe
Kurşun Çivisi	1568	Adet	60	Akçe
	1762	Kıyye	50	Akçe
	1766	kıyye	45	Akçe
	1848	Kıyye	31	Kuruş
Kireç	1766	Kantar	36	Akçe
	1783	Kantar	30	Akçe
	1848	Kantar	6,5	Kuruş
	1885	Fıçı	7	Kuruş
Çarşı Tuğlası	1568	Adet (1000)	670	Akçe
	1783	Adet (1000)	2050	Akçe
	1848	Adet (1000)	25	Kuruş
Alçı	1568	Kile	12	Akçe
	1766	Kile	60	Akçe
	1783	Kile	60	Akçe
	1848	Kile	4	Kuruş
	1885	Kıyye	20	Para
Keten	1568	Kıyye	2	Akçe
	1766	Kıyye	5	Akçe
	1783	Kıyye	9	Akçe
	1848	Kıyye	18,5	Para
Saman	1783	Kantar	108	Akçe
	1885	Kıyye	0,27	Kuruş
Sülüğen	1568	Kıyye	28	Akçe
	1766	Kıyye	45	Akçe
	1848	Kıyye	15	Kuruş
Neft Yağı	1568	Kıyye	27	Akçe
	1848	Kıyye	400	Para
	1885	Kıyye	5,5	Kuruş
Horasan	1568	Kile	1	Akçe
	1766	Kile	5	Akçe
Bazı İşçi Grupları				
Nakkaş	1766	Günlük	85	Akçe
	1885	Günlük	20	Kuruş
Duvarcı	1766	Günlük	80	Akçe
	1892	Günlük	18	Kuruş

Yukarıdaki tabloya bakıldığında söylenebilecek ilk şey yıllar içinde para birimlerinde yaşanan değişiklikleridir. Bundan başka bazı malzemelerin fiyatının artarken bazılarının azaldığını söylemek mümkündür. Örneğin çiviler 1568'de 1000 tanesi 170 akçedir. Osmanlıdaki tağşiş politikaları, ekonomik sıkıntılar gibi hususlar göz önüne alındığında çivi fiyatlarının 1766 ya da 1783'e geldiğinde daha da artması beklenmektedir; oysa artmak bir yana fiyatların azaldığı görülmektedir. XVIII. asrın başlarında demirin kok kömürü ile eritilmesi metodunun keşfedilmesiyle demir daha ucuz üretilmeye başlanır. Bu sebeple çivinin fiyatında da bir azalmanın olduğu görülmektedir.

İşçi gruplarına bakıldığında ise İstanbul'da çalışan vasıfsız bir yapı işçisi, XVI. yüzyılın büyük bir bölümünde günde 5-6 akçe ya da bir altının onda biri kadar ücret almaktaydı. Usta bir duvarcı ya da marangozun günlük ücreti ise 12 akçe ya da bir altının beşte biri kadardır. Araştırmacıların 500 yıllık süreç için çıkardığı istatistiklere göre 1766'da bir duvarcı günde ortalama 35 akçe, bir nakkaş da 1763'te,[731] 76 akçe kazanmaktadır.[732] Tabloya bakıldığında ise duvarcıya ödenen paralar ile Pamuk'un verdiği bilgiler arasında uyuşmazlık olduğu görülmektedir. Bunun sebebinin tespiti ise tezin amacı ve konusu dışındadır.

[731] Liste'de 1766'ya en yakın tarih 1763'tür. Diğerlerinde fiyat yoktur.
[732] Şevket Pamuk, **İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyat ve Ücretler**, DİE Matbaası, Ankara 2000, ss. 192-197.

5. SONUÇ

İstanbul Camilerinde Osmanlı Dönemi Onarımları konulu bu çalışma Fatih Sultan Mehmed, II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim dönemlerinde inşa edilmiş camiler özelinde incelenmeye çalışılmıştır. İstanbul'un ilk Türk-İslam eserleri arasında yer alan yapıların, geniş bir zaman aralığında geçirdikleri onarımların, genellikle yangın, deprem ve diğer doğal afetler sonucu yapıldığı ortaya çıkmıştır. Şehrin deprem kuşağında yer alması geçmişte çok sayıda felaket ve yıkımların görülmesine sebep olmuştur. 1509, 1648, 1754, 1766 ve 1894 depremleri geçmişte İstanbul'da yaşanmış en büyük depremlerdir ve yapılar üzerinde büyük tahribatlar yaratmışlardır. Çalışmada değinilen onarımların büyük kısmı için 1766 ve 1894 depremlerinin yarattığı tahribatlar sebep gösterilebilir. Yangınlar da aynı şekilde özellikle XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başında yapılmış pek çok onarımın ana kaynağıdır. Bunlar haricinde Ayasofya ve Bayezid gibi selatin camilerinde yapılan, zamanla oluşan eskime ve hasarlara karşı periyodik onarım çalışması az görülmektedir.

Çalışmanın konusunu sınırlayan dönemlere ait yapılara bakıldığında geçirdikleri onarımların nitelikleri dönemlere göre ayrıştırılamamaktadır. Dolayısıyla her bir dönemin camileri için onarım karakteristiğinden bahsetmek imkânsızdır. Bunun sebebi yapıların yüzyılları bulan geçmişleri ve bu süreçteki onarımlarıdır.

Bu dönemde inşa edilmiş camilerin onarımlarında genellikle minare ve örtülere müdahale yapıldığı görülmektedir. Duvarların ve kubbelerin sağlamlaştırılması adına sıva ve derz yenilemesi yine en çok uygulanan müdahaledir. Bu müdahale türü genellikle deprem ertesinde zarar gören yapılarda uygulama alanı bulmuştur. Yine deprem sonrasında yıkılan ya da kayan duvar ve kubbelerin onarımı, kurşun yenilemesini gerektirmektedir. Hatta kurşun onarımının sıklığı, geç dönemlerde müteahhitlik kurumunun oluşmasından sonra "kurşun müteahhitliği" gibi bir meslek grubunu ortaya çıkarmıştır.

Son cemaat yerlerine hemen hemen bütün yapılarda orijinal halini kaybetmiş olarak rastlanmaktadır. Bunun da sebebi Davud Paşa ve Atik Ali Paşa camilerinde olduğu gibi çoğunlukla depremlerdir. Son cemaat yerlerinin onarımlarında genellikle sütunlar ve sütun başlıkları yeniden kullanıldığı için orijinal elemanlar olarak kalmıştır. Yapıların içindeki desteklerle beraber sütunların çoğu zaman demir ya da pirinç bileziklerle sağlamlaştırılması bu elemanların korunması için alınan önlemlerdir. Bunun gibi depreme bağlı onarım çeşitlerinden biri de pencerelerde yapılan onarımlardır. Çalışmada incelenen yapıların birçoğunda duvarların kaymasına bağlı olarak cam ve çerçeve yenilemesi görülmektedir.

Depremler kadar İstanbul'a zarar veren diğer bir etken de yangınlardır. Yangınlar neticesinde yapılan onarımlar da depremler gibi belirli müdahale türlerini gerektirmiştir. 1755'te meydana gelen "Hoca Paşa Yangınında" Ayasofya'nın kurşunlarının erimesi örneğinde olduğu gibi yapılarda yangınlar neticesinde kurşunlar yine en çok değiştirilen unsurlar olmuştur. Ayrıca yangın sonrası yapılan onarımlar içinde en sık görülenleri, pencere çerçeveleri, cam ve kapıların değişmesi, sıva, boya ve badana yenilemesidir. Bayezid Camisi'nde, 1652-53 yangınlarının cami duvarlarına dayanması, 1660 yangınlarında sağ minarenin yanması, 1683'te minarelerden birinin külahının tutuşması bilgileri, bu tarz onarımları gerektiren hasar türlerindendir. Bunların dışında XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın başında yangın dolayısıyla harap olup özgün mimarisini tamamen kaybetmiş Şeyh Vefa Camisi gibi örnekler de bulunmaktadır. Bu cami temel seviyesinden itibaren yeniden inşa edilmiştir ancak yapı XX. yüzyılda yeniden inşa edilirken modern restorasyon uygulamaları sayesinde orijinal plan şeması dikkate alınmıştır.

Çalışmada yer alan camilerinin sıklıkla onarım geçiren diğer unsurları mahfillerdir. Bunlardan en ünlüleri Mahmud Paşa Camisi mahfilidir ve birkaç kez onarım geçirdiği görülmektedir. Ayrıca kiliseden dönüştürülen camilerde de yeni mahfil inşasına sıklıkla şahit olunmaktadır. Bunun gibi minber ve mihrap da yeni inşa edilmiş unsurlar arasındadır ancak bunların Ayasofya ve Kalenderhane Camisi'nde görüldüğü şekliyle inşasına ait bilgiler sınırlıdır.

Yapılarda süsleme onarımları hakkında bilgiler ise kullanılan malzemeler arasında boyalar ve bazı meslek grupları arasında nakkaşların bulunması gibi dolaylı yollardan anlaşılabilmektedir. Çalışmada camilerin en temel bakım ve onarımlarının sıva, boya ve badana işlerinin olduğu görülmektedir. Bu işleme hemen her yapıda en az bir ya da birkaç kez rastlamak mümkündür. Bu durumda özellikle kalemişi gibi süslemelere orijinal hali ile rastlamak imkânsız hale gelmiştir. Yapıların inşa edildiği dönem bezemelerinin günümüze gelinceye kadar çok kez yenilendiği ve bugün mevcut süslemelerin de bu süreklilik içinde yer almış olduğundan Cumhuriyet sonrası yapılan süslemeler olduğu görülmektedir.

Hasar türlerine göre onarımların türlerinin ve kapsamının değiştiği çalışmadan çıkan başka bir sonuçtur. Buna göre bir yapının yangında örtüsünün yanması ya da depremde duvar ve kubbelerinin yıkılması büyük ve masraflı onarımlar gerektirmektedir. Çalışma kapsamında yer alan yapıların birçoğunda son cemaat yeri kubbeleri ve harim kubbelerinin en sık onarım geçiren mekânlar olduğu dikkat çekmektedir. Bunu pencereler ve mihraplar takip etmektedir. Minber, mahfil ve süslemeler de müdahalelere sıkça maruz kalmıştır. Bununla birlikte yapılara çoğu zaman yenileme ve bakım yapmak amacıyla en sık uygulanan metodun sıva, badana ve derz yenilemesi olduğu görülmektedir.

İmparatorluktaki onarım etkinlikleri ise ayrı bir kurum tarafından düzenlenmemiştir. Yeni yapım teknikleri ile ilgilenen kişiler, kurumlar ve uygulanan mali ve idari organizasyon aynen onarım etkinlikleri için de geçerli olmuştur. Öte yandan onarım gereken yapılar için mali kaynaklar, teknik ve bürokratik hizmetler zaman içinde farklı kişi ve kuruluşlar tarafından üstlenmiştir.

Erken dönemlerde vakıflar kanalıyla ve Hassa Mimarlar Ocağı eliyle yapılan pek çok onarım işinin geç dönemde nezaretler aracılığıyla yapıldığına şahit olunmaktadır. Bu, nezaretlerin görev ve yetkilerinin birbiri içine geçmiş, uygulamadan çok bürokratik işlemlerin yoğunluk kazandığı bir dönem olarak yorumlanabilir. Her dönem için değişmez önemi ve tutarlı yeri olan kurum ise, her ne

kadar geç dönem siyasi ve ekonomik açmazlar sebebiyle mali gücünü kaybetse de vakıflardır. Vakıflar yapıların sürekliliğinin sağlanmasında en büyük etkendir.

6. KAYNAKÇA

ESERLER

ACAR, Türkan, **Anadolu Türk Mimarisinde Tabhaneli Camiler**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 2011.

AFYONCU, Erhan, "XVI. Yüzyılda Hassa Mimarları", **Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı**, İzmir 1999.

_____, **Sorularla Osmanlı İmparatorluğu III**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2004.

AHUNBAY, Zeynep, Osmanlı Mimarlığında "Od Taşı", **9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi**, C.1, Atatürk Kültür Merkezi, İstanbul 1991.

_____, "Zeyrek Camii Restorasyonu", **Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi'nde Yapılan Konuşma Metni**, 11 Ekim 2006.

AKAR, Azade, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri ve Süslemelerine Dair Bir Araştırma", **Vakıflar Dergisi**, S. 9 (1971), ss. 277-290.

AKGÜNDÜZ, Ahmed, ÖZTÜRK, Said; BAŞ, Yaşar, **Üç Devirde Bir Mabed Ayasofya,** Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.

_____, 2005**Kiliseden Müzeye Ayasofya Camii,** Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.

AKTUĞ, İlknur, "16. Yüzyılda Kullanılan Bazı İnşaat Malzemeleri ve Kullanım Yerleri", **II. Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi**, İTÜ, 1986

AKYILDIZ, Ali, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)**, Eren Yay. İstanbul 1993.

_____, "Para", **DİA**, C. 34, ss. 163-166.

AKYÜREK, Engin, **Bizans'ta Sanat ve Ritüel-Kariye Güney Şapelinin İkonografisi ve İşlevi**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1996.

AMBRASEYS, N. N.; FİNKEC. L, "The Marmara Sea Earthquake of 1509", **Terra Motae**, C. 2, Oxford 1990.

ftp://jetty.ecn.purdue.edu/sozen/Istanbul%20at%20the%20Threshold/Papers%20(in%20English)/Paper%2006%20Terra%20Motae%20-%20The%20Marmara%20Sea%20earthquake%20of%201509%20by%20Ambraseys%20Finkel.pdf [Erişim Tarihi: 17.02.2017].

_____, **Türkiye'de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler**, Çev. Müzeyyen Umur Koçak, Tübitak Yayınları, Ankara 2006.

ANONİM, **Ayasofya ve İstanbul (Aya Sofia, Constantinople as Recently Restorated by Order of H.M. Svltan Abdvl Medjid from the Original Drawings by Chevalier Caspard Fossati)**, Sarayburnu Kitaplığı, İstanbul 2014.

ARSEVEN, Celal Esad, **Sanat Ansiklopedisi**, C.1, İstanbul 1943.

_____, **Türk Sanatı Tarihi: Menşeinden Bugüne Kadar Mimari, Heykel, Resim, Süsleme ve Tezyini Sanatlar**, Maarif Basımevi, İstanbul 1971.

ASLANAPA, Oktay, **Osmanlı Mimarisi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1996.

_____, **Osmanlı Devri Mimarisi**, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2004.

ATÇEKEN, Zeki, **Konya'daki Selçuklu Yapılarının Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

AYVANSARAYİ Hüseyin Efendi, Ali Satı Efendi, Süleyman Besim Efendi, **Hadikatü'l-Cevâmi-İstanbul Camileri ve Diğer Dini/Sivil Mimari Yapılar**, Haz. Ahmed Nezih Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2001.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı, **Fatih Devri Mimarisi,** İstanbul Fethi Derneği Neşriyatı, İstanbul 1953.

_____, **Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri-III,** İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1973.

_____, **Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri-IV**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1974.

_____, İnci Aydın YÜKSEL, **İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1976.

BAKIRER, Ömür, "On altıncı Yüzyıl Osmanlı Mimarisinde Pencerelere İlişkin Biçim ve Malzeme Özellikleri", **II. Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi**, İTÜ, 1986.

BALTACI, Cahit, **XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, C.II, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2005.

BANOĞLU, Niyazi Ahmed, **İstanbul Cehennemi-Tarihte Büyük Yangınlar**, Kapı Yayınları, İstanbul 2008.

BARKAN, Ömer Lütfi, AYVERDİ, Ekrem Hakkı, **İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri-953 (1546) Tarihli**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1970.

_____, **Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı,** C.2, TTK Basımevi, Ankara 1972.

_____, **Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı**, C.1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1979.

BAYAT, Ali Haydar, **Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar,** Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999.

BAYRAKAL, Sedat, **Erken Dönem Osmanlı Minberleri**, Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2008.

Byzantine Monastic Foundation Documents, "Pantokrator: Typikon of Emperor John II Komnenos for the Monastery of Christ Pantokrator in Constantinople", Translate, Robert Jordan, **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 35 (2000), ss. 725-781.

https://www.doaks.org/resources/publications/doaks-online-publications/byzantine-monastic-foundation-documents/typ038.pdf

CAN, Selman, **Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları ile Son Dönem Osmanlı Mimarlığı**, YEM Yayınları, İstanbul 2010.

CANTAY, Tanju, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar Osmanlı Sanatı", **Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri**, Ed. Sadi Bayram, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1988, ss 53-69.

CANTAY, Gönül, "Cezeri Kasım Paşa Külliyesi", **Eyüp Sultan Sempozyumu V**, ss.116-121.

ÇAKMAK, Şakir, **Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Taçkapılar (1300–1500)**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

ÇETİNKAYA, Haluk, **İstanbul'da Orta Bizans Dini Mimarisi (848–1204)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003.

CEZAR, Mustafa, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", **Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri**, Berksoy Matbaası, İstanbul 1963.

_____, "Sanatta Batıya Açılış Döneminde Mimarlar" **9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi**, C.1, Atatürk Kültür Merkezi, İstanbul 1991.

_____, **Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi**, Erol Kerim Aksoy Vakfı, İstanbul 1995.

ÇALIK, Sıddık, **1894 Yılında İstanbul'da Meydana Gelen Büyük Depreme Ait Anonim Bir Günlük,** Ed. Ali Yeşildal, Seyfettin Ünlü, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul [tarihsiz].

DAĞDELEN, İrfan, **Alman Mavileri, 1913-1914 Birinci Dünya Savaşı Öncesi İstanbul Haritaları**, C.I, İstanbul 2006.

DAŞ, Ertan, **Erken Dönem Osmanlı Türbeleri**, Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2007.

DEMİRALP, Yekta, **Erken Dönem Osmanlı Medreseleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

DERVİŞ MUSTAFA EFENDİ, **1782 Harik Risalesi-1782 Yılı Yangınları**, Haz. Hüsamettin Aksu, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

DİEZ, Ernest; **Türk Sanatı: Başlangıcından Günümüze Kadar.** Çev. Oktay Aslanapa, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1946.

DİKER, Hasan Fırat, **Belgeler Işığında Ayasofya'nın Geçirdiği Onarımlar**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010.

DİRİMTEKİN, Feridun, **Saint Sophia Museum**, Turkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları [Tarihsiz].

DOĞAN, Sema, **Ayasofya ve Fossati Kardeşler (1847-1858)**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2011.

DUKAS, **İstanbul'un Fethi: Dukas kroniği (1341-1462)**, Çev. V. Mirmiroğlu, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2013.

DÜNDAR, Abdulkadir, **Arşivdeki Plan ve Çizimler Işığı Altında Osmanlı İmar Sistemi,** Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1999.

ERDENEN, Orhan, "Eski Mimarlarımızın Yetişmeleri", **Mimarlık**, S.32, 1966.

ERDOĞAN, Muzaffer, "Hassa Başmimarı Mehmed Tahir Ağa", **İÜEFTD**, C.8, S.11-12, İstanbul 1956, ss.157-180.

ERGİN, Osman Nuri, **Mecelle-i Umur-ı Belediye**, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı, C.2, İstanbul 1995.

ESMER, Mine, "Zeyrek Camii Hünkâr Kasrı ve Mahfili", **Restorasyon Konservasyon Çalışmaları Dergisi**, S.12, ss. 2-12.

ESİN, Ufuk, "19. Yüzyıl Sonlarında Heinrich Schliemann'ın Troya Kazıları ve Osmanlılarla İlişkileri", **Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu 1992**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993, ss. 179-180.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul, C.1, Yay. Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi I-6. kitaplar, C. I, Haz. Seyit Ali Kahraman vd., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

EYİCE, Semavi, "İstanbul'da Koca Mustafa Paşa Cami'i ve Onun Osmanlı-Türk Mimarisindeki Yeri", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, C.5, S.8, İstanbul 1953, ss.153-182.

_____, "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi: Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 23 (1963), ss. 1-80.

_____, "İstanbul Minareleri", **Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I**, Berksoy Matbaası, İstanbul 1963, ss. 31-132.

_____, “Atik Ali Paşa Camiinin Türk Mimari Tarihindeki Yeri”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,** C. 14, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1964, s. 99–114.

_____, “Kapu Ağası Süleyman Ağa’nın Vakıfları”, **Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, **(Albert Louis Gabriel Özel Sayısı)**, C. 9, Ankara 1978, s. 151-152.

_____, **Son Devir Bizans Mimarisi**, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul 1980,

_____, **Ayasofya 1**, Yapı ve Kredi Bankası Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 1984.

_____, **Ayasofya 2**, Yapı ve Kredi Bankası Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 1984.

_____, “Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 1596-1603.

_____, **Ayasofya 3**, Yapı ve Kredi Bankası Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 1986.

_____, “Ayasofya”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.I, s.456.

_____, “Beyazıt II Camii ve Külliyesi”, **DİA**, C.6, ss.45-49.

_____, “Cezerî Kasım Paşa Camii”, **DİA**, C. 7, ss. 507-508.

_____, “Fenârî Îsâ Camii” **DİA**, C. 12, s. 337–339.

_____, “Gül Camii”, **DİA**, C. 14, ss. 223-225.

_____, “İbrahim Paşa Külliyesi”, **DİA,** C.21, ss. 340-341.

_____, “Kalenderhane Camii”, **DİA,** C. 24, ss. 251-252.

_____, “Kariye Camii”, **DİA**, C. 24, ss.495-498.

_____, “Küçük Ayasofya Külliyesi”, **DİA**, C. 26, ss.520-522.

_____, **İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescitler ve Bunların Restorasyonu,** Vakıf Haftası Dergisi, 7, 1990: 279–291.

FREELY, John; ÇAKMAK, Ahmed S., **İstanbul'un Bizans Anıtları**, Çev. Gülru Tanman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

GENÇ, Mehmed; MAZAK, Mehmed, **İstanbul Depremleri: Fotoğraf ve Belgelerde 1894 Depremi**, İGDAŞ Kültür Yayınları, İstanbul 2000.

GOODWİN, Godfrey, **Osmanlı Mimarlığı Tarihi**, Çev. Müfit Günay, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2012.

GÖKBİLGİN, Mehmed Tayyib, **XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler- Mukataalar**, Üçler Basımevi, İstanbul 1952.

_____, **XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar,** İşaret Yayınları, İstanbul 2007.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Kalenderhane Camii" **Tarih Dergisi,** S. 34(1984), ss. 435-494.

GURLİTT, Cornelius, **İstanbul'un Mimari Sanatı,** Çev. Rezan Kızıltan, Ankara 1999.

HASOL, Doğan, **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü**, YEM Yayınları, İstanbul 1975.

İHTİFALCİ MEHMED ZİYA BEY, **İstanbul ve Boğaziçi, Bizans ve Osmanlı Medeniyetlerinin Asar-ı Bakiyyesi,** C.I, İstanbul 1336.

_____, **İstanbul ve Boğaziçi, Bizans ve Osmanlı Medeniyetlerinin Ölümsüz Mirası,** C. II, Haz. Murad A. Karavelioğlu vd. İstanbul 2003.

İNALCIK, Halil, "The Policy of Mehmed II Toward the Greek Population of İstanbul and the Byzantine Buildings of the City", **Dumbarton Oaks Papers**, C. 23/24, 1969-1970, ss. 229-249.

_____, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

İstanbul Abideleri, Yedigün Neşriyat, [Fotokopi Nüsha]

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, **Pertevniyal Valide Sultan Evrakı**, Demirbaş: PVS_Evr_01355.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, **Kartpostallar**, Demirbaş: Krt_005125, Tarihsiz.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, **İstanbul : Şehremaneti Hey'et-i Fenniyesi,** Demirbaş: Hrt_Gec_001026

İstanbul Kadı Sicilleri, ÜSKÜDAR09, Cilt 4, s.93, Hüküm No: 72, Orijinal Metin No: 8b-3,

http://www.kadisicilleri.org/madde.php?klme=%C3%9CSK%C3%9CDAR+CAM%C4%B0&trch=hkm&find=+ARA

KANTEMİR, Dimitri, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş** Tarihi, Çev. Özdemir Çobanoğlu, Cumhuriyet Kitap Kulübü, İstanbul 1998.

KLEİNBAUER, W. Eugene; WHİTE, Antony; MATTHEWS, Henry, **Ayasofya**, Çev. Handan Cingi, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2004.

KONYALI, İbrahim Hakkı, **İstanbul Abidelerinden İstanbul Sarayları: Atmeydanı Sarayı, Pertev Paşa Sarayı, Çinili Köşk**, **Burhaneddin** Matbaası, İstanbul 1942.

_____, **Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi**, C. I, İstanbul 1976.

KREUTEL, Richard F., **Haniwaldanus Anonimi'ne Göre Sultan Bayezid-i Veli (1481-1512)**, Çev. Necdet Öztürk, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.

KUBAN, Doğan, “Tarih-i Cami Şerif-i Nuru Osmani ve On sekizinci Yüzyıl Yapı Tekniği Üzerine Gözlemler,” **Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1982, ss.123-140.

_____, **100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi**, Gerçek Yayınları, İstanbul 1988.

_____, “Osmanlı Mimarlığı”, **Osmanlı Uygarlığı 2**, Haz. Halil İnalcık-Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2003.

_____, **Osmanlı Mimarisi**, YEM Yayınları, İstanbul 2007.

_____, **İstanbul Yazıları: Kent ve Mimarlık Üzerine**, Yem Yayınları, İstanbul 2010a.

_____, **İstanbul Bir Kent Tarihi (Bizantion Konstantinopolis İstanbul)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010b.

KURAN, Aptullah, **İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami**, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara 1964.

_____, “Tezkerelere Göre Mimar Sinan’ın Eserleri”, **Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1988.

KÜÇÜKALİOĞLU, Özkılıç, Sema, **1894 Depremi ve İstanbul**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

MACRİDY, Theodore, “The Monastery of Lips and the Burials of the Palaeolog”, **Dumbarton Oaks Papers**, Vol.18 (1964), ss.253-277.

MADRAN, Emre, “Osmanlı Devleti’nde ‘Eski Eser’ ve ‘Onarım’ Üzerine Gözlemler”, **Belleten**, C. 49, S.195 (1986), Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss. 504-546.

_____, ÖZGÖNÜL, Nimet “Osmanlı Devleti’nde Yapı ve Onarım Alanında Kullanılan Malzemeler ve Sanatkâr Unvanları: Bir Birim Fiyat Listesi

Denemesi", **II. Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi**, İTÜ, 1986.

_____; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Onarım Esnafı" (16.-18. Yüzyıllar), **Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslarüstü Bir Miras"**, YEM Yayınları, İstanbul 1999.

MAİNSTONE, Rowland J., **Hagia Sophia, Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church,** Published by Thames and Hudson, Hungary 1988.

MANGO, Cyril; HAWKİNS, Ernest J. W. "The Monastery of Lips (Additional Notes)", **Dumbarton Oaks Papers**, Vol.18 (1964), ss.299-315.

_____, **Bizans Mimarisi**, Çev. Mine KADİROĞLU, Ankara 2006.

MATHEWS, Thomas F., **The Byzantine Churches of İstanbul-A Photographic Survey**, Pennsylvania State University Press, Pennsylvania 1976.

_____, HAWKİNS, Ernest J. W., "Notes on the Atik Mustafa Pasa Camii in Istanbul and Its Frescoes", **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 39 (1985), Published by Harvard University, ss. 125–134.

MAZLUM, Deniz, **1766 İstanbul Depremi, Belgeler Işığında Yapı Onarımları**, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2011.

MEGAW, Arthur H. S., "The Original Form Of the Theotokos Church of Constantine Lips", **Dumbarton Oaks Papers**, Vol.18 (1964), s.279-298.

MERİÇ, Rıfkı Melul, "Beyazıd Camii Mimarı", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatı Tarihi Enstitüsü Araştırma Dergisi**, C. 2, Ankara 1957, ss. 5–76.

_____, **Mimar Sinan Hayatı, Eseri,** C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1965.

MİLLİNGEN, Alexander Van, **Byzantine Churches in Constantinople (Their History and Architecture)**, London 1912.

MUMCU, Ahmed, "Eski Eserler Hukuku ve Türkiye", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.3-4, S. 26 (1969), ss. 45-78.

NASIR, Ayşe, **Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar,** İTÜSBE, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991.

NECİPOĞLU, Gülru **15. ve 16. Yüzyıllarda Topkapı Sarayı Mimari, Tören ve İktidar**, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.

_____, **Sinan Çağı, Osmanlı İmparatorluğunda Mimari Kültür,** İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013

NEFTÇİ, Aras, **Laleli Külliyesi'nin İnşaat Süreci,** İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002.

NEMLİOĞLU, Candan, "Üsküdar'ın Osmanlı Mimarisindeki Özgün Kalemişlerinin Bezeme Sanatlarındaki Yeri ile Koruma ve Onarımlarında Uygulanması Gereken Yöntemler", **Üsküdar Sempozyumu IV,** I, İstanbul 3–5 Kasım 2006.

ONGUN, Mehmed Zarif, "Hassa Mimarları", **Arkitekt**, C. 12 (1938), ss. 333-342.

ORHONLU, Cengiz, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar**, Der. Salih Özbaran, Ege Üniversitesi Edebiyat Fak. Yayınları, İzmir 1984.

ORTAYLI, İlber, "Tanzimat'ta Vilayetlerde Eski Eser Taraması", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 1599-1600.

"Osmanlı Mimarı" D'Aronco, 1893-1909 İstanbul Projeleri Sergi Kataloğu, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006.

OUSTERHOUT, Robert, **The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul**, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1987.

_____, Zeynep AHUNBAY, Metin AHUNBAY, "Study and Restoration of the Zeyrek Camii in Istanbul: First Report, 1997–98", **Dumbarton Oaks Papers, No. 54**, Dumbarton Oaks Research Library and Collection Publication, United States of America 2000.

ÖNDER, Mehmed, **Yurtdışı Müzelerinde Türk Eserleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.

ÖZ, Tahsin **İstanbul Camileri**, C. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

PAKALIN, Mehmed Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. 1, 2, 3, MEB Yayınları, İstanbul 2004.

PAKSOY, İsmail Günay, "Bazı Belgeler Işığında Osmanlı Devleti'nin Kültür Mirası Politikası Üzerine Düşünceler", **Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu 1992**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993, ss. 201-221.

PAMUK, Şevket, **İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyat ve Ücretler**, DİE Matbaası, Ankara 2000.

_____, **Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2012.

_____, "Kuruş", **DİA**, C. 26, ss. 458-459.

PARDOE, Julıa, **Sultanlar Şehri İstanbul,** Çev. Banu Büyükkal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

PERVİTİTCH, Jacques, **Sigorta Haritalarında İstanbul**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.

RAİF, Mehmed, **Mir'ât-ı İstanbul**, C.1 (Asya Yakası), Haz., Günay Kut- Hatice Aynur, İstanbul 1996.

REFİK, Ahmed, **Hicri On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)**, Devlet Basımevi, İstanbul 1935.

_____, **Türk Mimarları**, Sander Yayınları, İstanbul 1977.

_____, **Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1689-1785)**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988.

_____, **Hicri Onuncu Asırda İstanbul Hayatı (1495-1591)**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988.

_____, **Âlimler ve Sanatkârlar**, Haz. M. Necip Yılmaz, Büyüyen Ay Yay., İstanbul 2013.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "Akçe", **DİA**, C. 2, ss. 224-227.

SAKAOĞLU, Necdet; AKBAYAR, Nuri, **Osmanlı'da Zenaatten Sanata**, C. 1-2, Creative Yayıncılık, İstanbul 1999.

SAKİN, Orhan, **Tarihsel Kaynaklara Göre İstanbul Depremleri**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2002.

SAYLAM, Veli, YAYLA, Yasemin Ufuk, **Vakar ve Hüzün-Üsküdar Fotoğrafları**, İstanbul 1999.

SCHİELE Renate, WİENER, Wolfgang Müller, **19. Yüzyılda İstanbul Hayatı, Apa** Ofset, İstanbul 1988.

SÖNMEZ, Nezlihan, **Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü**, YEM Yayınları, İstanbul 1997.

SÖZEN Metin, SÖNMEZ Zeki, **Anadolu Türk Mimarisinde Yapı Alanının Örgütlenmesi,** İTÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Kürsüsü Ders Notları, İstanbul 1976.

_____, TANYELİ, Uğur, **Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007.

SU, Kamil, **Osman Hamdi Bey'e Kadar Türk Müzesi**, ICOM Türkiye Milli Komitesi Yayınları, İstanbul 1965.

SÜREYYA, Mehmed, Sicill**-i Osmani Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye II**, Haz. Mustafa Keskin vd., Sebil Yayınevi, İstanbul 1996.

STRİKER, Cecil L., **The Myrelaion (Bodrum Camii) in İstanbul,** Princeton University Press, New Jersey 1981.

_____, KUBAN Doğan, **Kalenderhane in Istanbul: the Buildings, Their History, Architecture, and Decoration**, Verlag Philipp von Zabern, Mainz 1997.

ŞENYURT, Oya, **Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm**, Doğu Kitabevi, İstanbul 2011.

TABAKOĞLU, Ahmed, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985.

TAMER, Cahide, **İstanbul Bizans Anıtları ve Onarımları**, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul 2003.

TANMAN, M. Baha, **İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri, Tipoloji Denemeleri**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), C.1-2-3-4, İstanbul 1990.

TANSEL, Selahattin, **Yavuz Sultan Selim**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1969.

TEKİN, Oğuz, "Sikke", **DİA**, C. 37, ss. 179-184

TERZİ, Arzu, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Ebniye-i Seniyye İdaresi (Görevleri ve Teşkilatı)", **TED,** İstanbul 1998, ss. 109-119.

TUNCER, Orhan Cezmi, **Mimarlık Tarihi- II**, Ankara Devlet Mühendislik Mimarlık Akademisi Geliştirme Yayınları, Ankara 1980.

TURAN, Şerafettin "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları", **TAD,** C.I, S.I, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963.

TÜRKOĞLU, Sabahattin, **Ayasofya'nın Öyküsü**, Yazıcı Yayınları, İzmir 2002.

UNDERWOOD, Paul Atkins, **The Kariye Djami**, V.1, Taylor&Francis Publication, United States of America 1967.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, C.II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

ÜNVER, Süheyl, "Mahmud Paşa Vakıfları ve Ekleri", **Vakıflar Dergisi,** Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara 2006, ss. 65-76.

ÜSTÜN, Ayşe, **Osmanlı Arşivindeki İstanbul Cami ve Türbelerinin Tamiriyle İlgili Belgeler,** Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2000.

ÜREKLİ, Fatma, **İstanbul'da 1894 Depremi**, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.

WİENER, Wolfgang Müller, **İstanbul'un Tarihsel Topografyası: 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul**, Çev. Ülker Sayın, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 156.

YALTIRAK Cenk, vd., "Marmara Denizi'nde Tarihsel Depremler: Yerleri, Büyüklükleri, Etki Alanları ve Güncel Kırılma Olasılıkları", **Kuvaterner Çalıştayı IV,** İstanbul 2003, ss. 174-180.

YAMAN, Bahattin, **Osmanlı Saray Sanatkârları- 18. Yüzyılda Ehl-i Hıref**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008.

YAZICI, Nurcan, **Osmanlı'da Mimarlık Kurumu'nun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı**, MSGSÜ SBE, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.

_____, "Archival Evidence fot the Late Nineteenth Century Restoration of the Colossus in Sultanahmed Square, İstanbul", **Conservation and the Eastern Mediterranean: Contributions to the 2010 IIC Congress**, Istanbul (2010), ss.243-248.

YENİGÜN, Sudi, **İstanbul'un İncileri Suriçi Camileri,** İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2013.

YILMAZ, Hayri Fehmi, "Zeyrek Kilise Camii", **DİA**, C. 44, ss. 377-378.

YÜCEL, Erdem, "Ayasofya Çalışmaları ve Yapılan Onarımlar ", **Ayasofya Müzesi Yıllığı**, No: 11, Ayasofya Müzesi Yayınları, İstanbul 1990, s.161.

YÜCEL, Yaşar; SEVİM, Ali, **Osmanlı Klasik Döneminin Üç Hükümdarı: Fatih, Yavuz, Kanuni**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

YÜKSEL, İnci Aydın, **Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid Yavuz Selim Devri**, İstanbul Fethi Derneği Yayınları, İstanbul 1983.

ARŞİV BELGELERİ

- BOA., A. MKT., MHM., 353-30; 397-50
- BOA., A. MKT. MVL. 65-14-1.
- BOA., A. MKT. NZD., 73-16-1; 220-95.
- BOA., AE.SABH.I., 365-2553.

- BOA., BEO., 94–6991; 105-7810–1; 614–46022; 637-47703; 722–54142; 778-58342; 857-64270-1; 918-68846; 1025-76806; 1375-103122, 1478-110784; 2310-173249; 2906-217877; 3970-297693.
- BOA., C.EV., 161–8003; 304-15468-3
- BOA. C. MF, 4-184.
- BOA., DH. MKT., 1629-100; 1632-5.
- BOA., EV. d, 13450–4; 3465-3; 36531; 17848–3; 18691–2; 27634-27,28,29,30,31,32,33,34,35,36; 27634–37, 39, 43, 48, 50, 52; 40199; 13467–3.
- BOA., EV.HMH., d, 5172-4-5; 6396.
- BOA., HAT., 239–13342; 1494–66; 1513-36; 1630-23.
- BOA., İ. DH., 458–30476; 614-42811-1; 11495; 196- 11124-1-2; 203–1163; 203–11638; 208–12005; 43–14829; 453–30002; 493–33864; 717-50140; 615–42835; 686–47807; 706-49402.
- BOA., İ. EV., 5-1; 7-30; 13-12; 13-19; 13-58; 16–33; 16-48; 24-51; 26-15; 43-55; 1310.
- BOA., İ. MVL., 242–8707–1, 2; 371–16294-3-1; 371–16294-3-2; 497-22485; 428–18809–1, 2; 342-14781; 342-14781; 371-16294-19; 405-17602; 557–25018; 1033–75.
- BOA., İ. ŞD., 56–3188; 106–6379; 56-3202; 62-3590; 73-4282-1; 78–4596; 81–4819; 84-5015; 113–6789.
- BOA., İE. HAT., 6–540; 6–585.
- BOA., MVL.,326-44-1; 331-91; 332-20; 353-63.
- BOA., MF. MKT., 27-42.
- BOA., ŞD., 109-4; 133-59; 138; 139–73; 140–16., 16-33; 151-5; 152–23; 157–2; 157-3; 157-10; 163; 170–14; 202; 2984-33.
- BOA., TSMA. d., 3747; 5473; 5918; 6322; 6776; 8568; 9567; 10129; 10475; 55555.
- BOA., Y. PRK. ZB., 13–35.

7. SÖZLÜK[733]

Ağa Tahtası: Çeşitli tarihi kaynaklarda "baruthanelerde, üretilen barutların rutubetlenmesini önlemek üzere zemine ve üst üste konulan fıçıların arasına yerleştirilen tahtaların adı" olarak yer alan; ayrıca inşaat defterlerindeki lâzîme-i kereste kayıtlarından yapılarda da kullanıldığı anlaşılan bir tahta türü.

Ahen: Demir.

Ahen-i Ökçe: Dolap, pencere ve kapı kanatlarının zemine oturtulması ve alttan bir yuva içinde hareket etmesi için kullanılan demir öge. Bu öge döşeme taşma açılan kare ya da dikdörtgen bir oyuğun içine yerleştirilir ve etrafına kurşun dökülerek zemine tespit edilir. Üst yüzü dört yöne eğimlidir, tepesinde (eğim arakesitlerinin kesişme noktasında) kanat ökçesinin oturmasına elverişli bir oyuk vardır.

Arz: En, genişlik. Tarihi kaynaklarda boyutun rakamsal değeri verileceği zaman kullanılan sözcük. Enlem.

Asl/Asel: Bal. Kaynaklarda, sıva içtin kullanıldığı belirtilerek yer alan tatlı yiyecek maddesi. Ayrıca inşaatların belli aşamalarında dağıtılan şerbete katılması için de satın alındığı belirtilerek, yapı maliyetine katılan bir kalem olmuştur.

Ayineha-i top: Süsleme amaçlı top aynalar.

Benna: Yapı işiyle geçinen mimar, kalfa.

Beyaz Sıva: İnce sıva.

Beylik tuğlası: 1) Tuğla-i Mîrî/Tuğla-i Mîrîye olarak da bilinen, devletin kurup işlettiği harmanlarda üretilerek öncelikle resmi inşaatlarda kullanılan

[733] Bu sözlüğün oluşturulmasında şu eserlerden faydalanılmıştır: Mehmed Zeki Pakalın, **OTDTS**, C. 1, 2, 3, MEB Yay., İstanbul 2004; Nezlihan Sönmez, **Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü**, YEM Yay., İstanbul 1997; Deniz Mazlum, **1766 İstanbul Depremi, Belgeler Işığında Yapı Onarımları**, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yay., İstanbul 2011; Serpil Çelik, **Süleymaniye Külliyesi: Malzeme, Teknik ve Süreç**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2009; Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü http://www.sozce.com;

ve mîrî için gerekenden fazlası serbest piyasada satılan adi tuğla. 2) Bir parmak kalınlığında ince tuğla.

Buriya: Hasır.

Büzürk/Büzürg: Büyük, kocaman. Resen-i büzürk, fuçı-i büzürg, burgu-i büzürg, seng-i büzürk-i tamlamalarında olduğu gibi bazı malzemelerin boyutunu belirten sıfat.

Cam Duvar: Üst katta yer alan pencere, üzerinde açılmış olduğu duvarın eğriliğini izleyen camlı açıklık.

Camcıyân/Camgerân: Camcılıkta çalışan işçiler grubu; cam sanatkarları.

Cârub-ı Çalı: Çalı süpürgesi.

Cengâr: Bakır pası yeşiline benzer renk ve bu renkteki boya. Ayrıca bkz. Zengâr.

Cerre: Topraktan yapılan testi ve bardak. Ağaçtan yapılan su kabı.

Cûb/Çûb: (Cûb kettân kullanımındaki anlamıyla) Sap, lif. Çöp, değnek, sopa. (Cûb-ı hatıl, cûb-ı makastık vs. kullanımlarındaki anlamıyla) Kereste, ağaç, dikdörtgen kesitli ahşap, çubuk, küçük tahta parçaları.

Çap koğuşu: Özelliği bilinmeyen bir tür kereste.

Çapa eğrisi: Kaynaklardan bilinen ve niteliği hakkında herhangi bir açıklama bulunmayan bir çapa türü. Çapa ise Anadolu'nun çeşitli yörelerinde günümüzde de cablama, caplağ, caplak, çaplama, çapa gibi benzer söylenişlerine rastlanan ve "tavanlarda yahut tarla, bahçe sınırlamakta kullanılan ince uzun kalas" anlamına gelmektedir.

Çıbuk/Çubuk: Dikdörtgen kesitli ahşap veya dövme demir.

Çıkrık işi parmaklık: Ağacın eğrisel yüzeyli olarak işlenmesini sağlayan, çıkrık adı verilen küçük doğramacı çarkıyla yapılmış tahta, trabzan, pencere parmaklığı, top, mobilya topları gibi torna işi elemanlardan biridir. Bu işi yapanlara da çıkrıkçıyan adı verilmektedir.

Çidene (Çiğdene/Çidana): Karadenizin bu adı taşıyan iskelesinden gelen çıralı tahta.

Çivileme Derz: Bir tür derzleme tekniği. Bu teknikte çatlak nedeniyle oluşan boşluğa çivi gibi uzun taş ya da tuğla parçaları, bazı durumlarda da demir çiviler sokulmakta ve üstlerine vurarak sıkışmaları sağlanmaktadır.

Çubuğ-ı Kirpe: Özelliği tam olarak bilinmeyen dikdörtgen kesitli ahşap veya dövme demir.

Dış Yüzünü Yüzleme: Birbirinden yatay ya da düşey doğrultuda ayrılmış yapı elemanlarının yeniden eski durumuna getirilmesi.

Dirhem: Okka'nın 1/400'i olan 3.207 gr'lık ağırlık ölçüsü. Bazı kaynaklarda 3.208 veya 3.25 gr gibi farklı değerlerde gösterilmektedir.

Dizeme: 1. Kâgir olmayan evlerde oda bölmelerindeki çapraz ağaçlar. 2. Bahçe ve tarla kenarındaki parmaklık, çit, tahta perde. 3. Üzerine tavan ya da taban çakılan ağaç direkler. 4. Ahşap binalarda ağaç çatmaların arasına kerpiç ya da tuğla konularak yapılan duvar. 5. Normal boyutundan daha küçük olan kerpiç.

Dûde: Mürekkep yapılan çıra isi. Rüzgarsız yerde toprağa gömülen bezir yağı dolu toprak bir çanağın içine fitil konup yakılır. Üzerine başka bir kap kapatılır. Üst kapta biriken is, kuş ya da tavuk tüyü ile alınarak gevşek bir kağıda yedirilir. İsli kağıt ekmek hamurunun içinde pişirilir ve bu yolla elde edilen pişmiş is zank-ı arabî ile havanda dövülür. Diğer tarafta mazı, nar kabukları, zaç-ı Kıbrıs ve demir parçaları birlikte kaynatılır. Pişmiş is bu suya konulup uzun süre dinlendirildikten sonra en iyi kaliteli mürekkep olan "bezir isi mürekkep" elde edilmiş olur.

Dûde-i Siyah: Dûde adlı bezir yağı isi kullanılarak yapıldığı anlaşılan, ancak üretim yöntemi ve bileşimi tam olarak bilinmeyen bir boya.

Elvah: Tahta. Yassı, düz yüzeyli, levha halinde, ağaç kökenli olmayan eyyâm-ı levhaları tanımlamakta kullanılan terim. Üzerine yazı, resim gibi şeyler yapılabilir. Mermer kaplama levhaları. Levh'in çoğulu=Tahtalar. Tarihi kaynaklarda döşeme ve cephe kaplama tahtaları, pedavra, diğer bazı tahtalar ve kurşun levhaları (elvah-ı sürb) tanımlamakta kullanılan terim.

Elvah-ı Sürb: Kubbe, tonoz gibi yapı elemanlarının örtülmesinde kullanılan, kaplama levhası halindeki kurşun. Bu madenin levha haline getirilmesi için (içine 10-15 gr. kadar kalay katılarak) eritilmiş olan kurşun, tekne biçiminde büyük bir masa olan ve üzerine kurşun toprağı serpilen "tezgah"a dökülür. Kalınlığının homojenleşmesi amacıyla silgi denilen bir tahtayla ııastarlanır ve düzgün bir plaka haline getirilir. Soğuduktan sonra kancalara takılıp tezgahtan kaldırılır, zemine konur. Plakayı tartı için kantara götürmek üzere rulo biçiminde sarılır. Erimiş kurşunun içine kalay katılması, kararmasını önlemek içindir.

Erre: Kerestelik tomruk ve tahta biçilmesinde karşılıklı iki kişi tarafından kullanılan, iki saplı büyük testere.

Etek Tahtası: 1) Bir duvarın orta ile alt kotu arasında yer alan profilli silme. 2) Duvarların alt kısmında ve zeminden itibaren insan boyuna kadar yapılan tahta kaplama.

Fakulya: 1) Yan yana iki kemerde, kemerlerin kavisleri ile üzerlerindeki düzatkı arasında kalan üçgen yüzey, kemer köşeliği, kemer köşe tablası. 2) Kemer sırtı ile saçak kornişi arasında kalan yüzeye verilen ad.

Fette: Ufalanmış, kırıntı haline getirilmiş. Mismâr-ı fette, mismâr-ı sağış-ı fette gibi tamlamalarda kullanılan bu sözcüğün nasıl bir çivi türünü veya çivinin ne gibi bir özelliğini ifade ettiği anlaşılmamaktadır.

Gec: Kireç. Tarihi kaynaklara geldiği yer (gec-i Anadolu, gec-i Rumeli), türü (gec-i mermer, gec-i revganî) veya özelliği (gec-i safi, gec-i süzme) belirtilerek kaydedilmekte; okka, kantar, kelle gibi ağırlık ölçüleri ya da sandık, çuval, keyl gibi hacim ölçüleri ile satılmakta; çuval ile nakledilmektedir.

Gırbal: Kalbur, elek.

Haddâd: Demirci. Demir yapı elemanlarının üretimindeki her aşamada; (madenleri ince tel olarak çekmeye yarayan) hadde aletiyle veya çekiçle dövme işlerinde çalışan usta.

Hak/Hakk (Ay): Maden, taş, tahta vb. yüzeylere çelik kalemle kazıma veya oyma yöntemiyle yazı yazma, desen ve motif işleme. Mühür hak etmek, mezar taşına

kitabe hak etmek gibi. Metal, ağaç, taş, muşamba üzerine kazı resim yapmak ve basmak; gravür.

Harpûşt: Diken sırtlı, kirpi. (Harpüşte/Harpuşta: 1-Balıksırtı biçiminde olan. 2-Dış etkilere açık duvarların üstünü örten ve yağmur suyu, kar suyu gibi istenmeyen etkilerin yanlara akmasını sağlayan eğimli veya eğri bina bölümüdür. Duvarların üstünde iki tarafa eğimli olarak yapılan kısım.

Havale Camı: Geniş yüzeylerde kullanılan ve yüksekliği fazla olan cam.

Horasan: Kırılmış-öğütülmüş tuğla, kiremit, çömlek vb. pişmiş kil kökenli "agrega" malzeme. İçindeki tuğla, kiremit tanecikleri bazen nohut büyüklüğünde, bazen de elekten geçecek ince bir toz halinde olabilir ve taneciklerin boyutuna göre ince horasan, kaba horasan olarak adlandırılır. Tarihi kaynaklarda, keylçe ve mûd birimleriyle ölçülerek satıldığı belirtilmektedir. Horasan'ın kireç ve su (bazen de kum) ile karıştırılmasıyla elde edilen ve eskiden çimento yerine kullanılan dayanıklı bir örgü harcı.

Hurd/Hurde/Hurda: Ufak, küçük, ince; kırık, kırıntı-döküntü; önemsiz. İşe yaramayacak şekilde bozulmuş, köhnemiş olan. Eski maden parçaları. Değersiz eşya. Bu sözcük kaynaklarda hemen hemen her anlamıyla yer almakta; bazı gereçlerde boyutun küçük (mismâr-ı hurda) ya da ince (resen-i hürde) olduğunu; ahşapta kalite düşüklüğünü; taş (seng-i kürsi-i hurda), demir ve bakırda ise malzemenin devşirildiğini ya da eski, harap durumunu belirten bir sıfat olarak kullanılmaktadır. Hürde rumî terimi ise, sözcüğün "küçük" anlamına bağlı olup; büyük bir rumî motifi içinin, belli kurallarla daha küçük rumîlere bölünmesiyle meydana getirilir. Tezhip ve kumaş süslemesinde kullanıldığı gibi, mimaride de çini ve kalem işi kompozisyonların desenini zenginleştirici bir unsur olarak yer alır.

İsfidac: Üstübeç. Pigment olarak beyaz boya yapımında, boyaların yoğunluğunu arttırmada yahut günümüzde yağlıboya ve (dış hava etkisine açık dar yarık ve çatlakları doldumak amacıyla tutkal ve tebeşir tozu ile üretilen üstübeç macunu gibi) macunlarda dolgu gereci olarak kullanılan; beyaz renkli ve çok örtücü bir madeni tozun genel adı.

Karfiçe: Orta boy demir çivi.

Kazgan: Kazan.

Kebîr: Büyük. Taş, tuğla, ahşap, demir, çivi, metal aksesuarlar...vb. malzemede boyut belirten sıfat

Kettân: Keten.

Kettân-ı Sıva: Sıva içinde katık olarak kullanılan keten lifleri.

Keyl/Keylçe/Kile: Kireç, alçı ve horasan satışlarında kullanılan 33,166 litrelik bir tahıl ölçüsü.

Kırma: Genellikle yol yapımında kullanılan, ceviz büyüklüğünde ufalanmış taş parçacıkları.

Kıta/Kıtaât/Aded: Parça, sayı, adet, kaç tane olduğu. Kubbe kilidi, zank taşı, lağım kapağı, pehle gibi yapı elamanı olarak hazırlanmış çeşitli taşlar, keresteler, kubbe tuğlası, kebîr çarkûşe tuğla gibi bazı özel tuğla türleri, künkler, demir kiriş ya da diğer madeni aksesuar vb. sayılabilir tüm malların satışı ve nakliyesinde (ücret-i mavuna-i kıtaat) geçerli olan değerlendirme kavramı.

Kıtık: Keten veya kenevir kabuğu.

Kilit Meme: Ağırlık kulesi.

Kirbâs/Kirpas: Lâzime-i mefrûşât-ı yorganî kayıtları içinde yastık ve minderler içtin kullanıldığı belirtilen, pamuk veya keten ipliğinden dokunmuş bir cins astarlık ham bez. Pamuk ya da keten ipliğinden dokunan bir tür kaba kumaş. Ham beze, keten bezine ve pamuklu beze verilen ad. Keten bezi ve pamuklu beze verilen ad.

Kiremid-i Hore/Hora: Kaynaklarda Makri Horyo/Makriköy/bugünkü Bakırköy'deki atölyelerde üretildiği ve 1000 adet hesabıyla satıldığı belirtilen kiremit.

Kofa: Büyük tahta sepet. Kova.

Kösre: Kesici araçları bilemeye yarayan bir çeşit taş, bileği taşı.

Kubbe Tahtı: Kubbe kasnağı.

Kubûr: 1-Kabirler, mezarlar. 2- İçi boş, dar ve uzun, silindir biçiminde kap veya zarf. 3- Türbelerde bulunan sandukalar. 4- Hattatların kullandıkları yazın takımı. 5- Abdesthane deliğinden lağıma doğru inen dik künkler. 5- Pek dar veya silindir biçiminde olan şey.

Kûh: Baca.

Kufl: Kilit.

Kullâb: 1- Çengel, kanca, ucu eğri nesne. 2- Sargı aleti. 3- Menteşe.

Külüng: Taşçı kazması.

Küski/Küskü: Toprağa saplayarak kütle halinde ayırmak ve duvarların arasına sokularak taşları yerinden oynatmak ya da taşa, duvara delik açmak için kullanılan uzun, ağır, bir ucu sivri manivela demiri. Ocakta odunları dayamak için kullanılan kısa ayaklı demir çubuklara da "ocak küsküsü" adı verilir. Kaynaklarda küskü-i hadîd, küski-i çatal, küski-i ahen, küski-i biiziirk/kebîr, kiiski-i kûçek/sagîr gibi terimlerle ifade edilen farklı tipleri vardır.

Lata: Yapıda kullanılan dar, uzun kereste. Lataların enine kesit ölçüleri genelde 18/48, 24/48, 28/48, ve 38/58 mm 'dir (azman, çıta, kadron, kalas, tahta benzerleridir).

Lodra/Lodre: Genellikle 44 okka'lık bir kantar'ın 1/100'ü kabul edilen (ÖLB); 128 gr'lık "kantar lodresi" ve 153,60 gr'lık "vezne lodresi" olmak üzere iki değişik türü bulunan bir ağırlık ölçüsü.

Lökün/Sârûc: Sönmemiş kireç, çiğ bezir ve iyi cins atılmış pamuğun karıştırılıp katı bir harç haline gelinceye kadar tokmaklanmasıyla ya da daha basit olarak kireç ve zeytinyağının dövülmesiyle elde edilen; eskiden muslukların takılması ve künklerin eklenmesi sırasında aradaki delikleri kapatmak için kullanılan bir tür macun. Künklerin bağlantı yerleri ya doğrudan bu harçla sıvanır, ya da yedirme (lökünün, içine bezir yağı eklenerek üstüpü ya da keten lifleri üzerine

sürülmesi işlemine yedirme denir) uygulanarak aralık ve çatlaklardan su sızması önlenirdi.

Lökünger: Suyollarının yapımında künkleri birbirine bağlama işini yapanlar.

Lüle/Mibzel: 1-Suyun istenen miktarda akmasını sağlamak için boruların ağzına konulan ve tarihi kaynaklarda değişik boyutları (sagîr, vasat) bulunduğu belirtilen nühâs, pirinç, tunç gibi malzemelerden üretilmiş küçük boru. 2- Maksemlerde su akan boruların ucuna veya maslak teknelerinin kenarındaki deliklere takılıp kente verilen suyun miktarını belirlemeye yarayan kısa ve ince boru parçası. 3-Bu borunun çapından yararlanarak oluşturulan ve bendlerden kente getirilip çeşmelere, yapılara verilen suyun miktarını belirlemede kullanılan bir su ölçeği. Bu ölçü, küre şeklinde ve 30 dirhem ağırlığında bir kurşunun girebileceği çaptaki delikten akan su miktarıdır. Osmanlı döneminde konak ve hamam sahiplerinin, ancak ücretle aldıkları bir sözleşmede kayıtlı olan belirli bir miktar (örneğin bir lüle, iki masura) suyu kullanma hakları vardı. Bu hak, emlak gibi alınıp satılabilirdi.

Mahlût: Karıştırılmış. Katılmış. Karışık.

Mahrutî eşkâl: Konik şekilli

Mahya: Dam çatısında iki eğik sathın birleştiği çizgi ve buradaki aralığı kapatmak için kullanılan uzunca, oluk biçiminde kiremit.

Memşa: Ayakyolu. Üzerine basıp yürüdükleri yer.

Meremmet: Tamir etme, onarma.

Mertek: Ahşap çatılarda mahyadan oluklara kadar uzanıp kaplamadan gelen yükleri taşıyan ve aşıklara ileten, çoğunlukla 3-5x10-12 cm boyutlarında biçilmiş ağaç; çatı merteği. Tarihi belgelerdeki kayıtlardan, genellikle ahşabın geldiği yer (mertek-i Samanlu, mertek-i İznikmid), niteliği (nıertek-i uzun, mertek-i mütenevvia) veya elde edildiği ağacın cinsine (mertek-i kayın) göre adlandırıldığı anlaşılmaktadır.

Mismâr: Çivi. Çiviler, üretildiği (veya satın alındığı) kent, kullanıldığı yer, kaplaması, boyuta veya birkaç özelliği birlikte belirtilerek adlandırılmakta; 100 ya da 1000 aded hesabıyla satılmaktadır. Her tür çivinin, adet, 100 adet, 1000 adet değerine göre saptanmış -kantar, okka/kıyye ya da dirhem ile ifade edilen- belirli bir ağırlığı vardır.

Miyane/Meyane: Tuğla ve çivilerde orta boyu belirten bir sıfat (tuğla-i meyane, mismâr-ı sağış-ı meyane).

Mîzâb: Oluk. Herhangi bir maddenin akmasına yarayan üst yanı

Mûd: Kullanıldığı kent veya bölgeye göre değişik değerleri olan (yaklaık 424 kg) ve horasan satışında kullanılan eski bir ölçü birimi.

Murç: Sayalanmış taşların kabasını almakta veya oyuk açmakta kullanılan sivri uçlu çelik kalem. Taşçı kalemi.

Mûy-i Hınzır: Domuz kılı.

Neferen: İş günü.

Nerdüban: Merdiven.

Nühas: Bakır.

Od Taşı (Ateş Taşı): Ateşe dayanıklı; fakat hava koşullarına dayanıksız olduğu için ocak, külhan ve fırınlarda; önemli inşaatlarda ise muhtemelen pek görünmeyen kısımlarda ve dolgularda kullanılan yeşilimsi bir taş; kaba kumtaşı.

Okka/Kıyye/Vakıyye: Demir, kurşun, çivi, kireç, keten, sülüğen, neft yağı, çeşitli boyalar vb. malzemenin satışında kullanılan; şehir ve kasabalara göre değişmekle beraber en çok bilineni 400 dirhem ağırlığında olan ve değişik kaynaklarda 1 kg 282 gr 945 miligram ya da 1280 gr diye gösterilen eski bir ağırlık ölçüsü.

Omurga: İskelelerde, kiriş, tavan ve merdivenlerde, bırakma kirişi veya mahya aşığı olarak kullanılan; değişik türde ağaçlardan elde edilen büyük boyutlu kereste.

Ökçe/Ökçelik Takım: Çilingir malzemesi (lâzıme-i çilingir) kayıtlarında kaplılar için alındığı belirtilen; ahen-i ökçe ve ökçe adlı iki elemandan oluştuğu anlaşılan demir düzenek. Osmanlı döneminde kündekâri kapı, pencere ve dolap kapaklarını duvara bağlamak için menteşe kullanılmaz, kanatların altında ve üstünde bulunan millerden yararlanılırdı. Üstte genellikle kanada ayrı bir mil takılmaz; serenin ucunda kendinden soyma silindirik bir parça bırakılıp bu parça tavana açılan oyuğa girer; dönme hareketiyle ahşabın taşa çarpıp aşınmasını önlemek için de oyuğun içine demir, pirinç vb. madeni bir silindir yerleştirilirdi. Altta ise, döşeme taşına açılan kare veya dikdörtgen bir oyuğun içine ahen-i ökçe yerleştirilir, etrafına kurşun dökülürek zemine tesbit edilir. Kanadın altında ökçe adlı koni biçiminde demir bir mil vardır. Bu konik milin sivri ucu demirin üstündeki oyuğa oturtularak kanadın rahatça dönmesi, açılıp kapanması sağlanır.

Palamar: Gemileri iskele, rıhtım veya şamandıraya bağlamaya yarayan kalın halat.

Pare (yara) Doldurma: Çatlakların içine alçı akıtarak onarma.

Pedavra: 1-Kutucuların kullandığı ince çam tahtası. 2-Kiremitlerin altına konulan tahtalar. 3-Köknar, kestane gibi suya dayanıklı ağaçlardan yapılan ve yakın zamanlara kadar kuzeybatı Anadolu'da kullanılagelen, yaklaşık 20 cm eninde ve 2 cm kalınlığında çatı kaplama tahtası; bu tahtalarla yapılan dam örtü sistemi, hartama. Belgelerde, 100 ya da 1000 aded'lik birimlerle satıldığı ve nitelikleri ile birbirinden farkları tam olarak bilinmeyen elvah-ı pedavra, pedavra-i dıraz, pedavra-i kûçek gibi türleri bulunduğu kayıtlıdır.

Pedavra-i Dırâz: Uzun Pedavra

Pereme: Gondola benzeyen bir kayık.

Poyralık: Tekerlek poyralarını ve binalardaki kirişleri yapmaya yarayan köknar kerestesi.

Puşide: Bez örtü.

Raht (Takım): Kapı ve pencere kanatlarını, kafesleri çerçeveye bağlayan erkekli-dişili menteşe takımı. Ancak bu sözcük ile tanımlanan menteşenin özelliği ve reze türlerinden birine benzeyip benzemediği bilinmemektedir.

Resen-i Tire: Pamuk ipliği

Revgan-ı Bezir: Bezir Yağı. Keten tohumu ezilip sıkıldığında çıkan yağın oldukça yüksek belli bir sıcaklıkta ısıtılmasıyla elde edilen; boya, vernik yapımında ve lökünculükte kullanılan, çabuk kuruyan bir yağ; Osmanlı beziri. Linoleik asit ve oleik asit gibi doymamış yağ asitlerini içeren bu kıvamlı sıvının, havadan aldığı oksijenin etkisiyle rengi koyulaşır, sertleşir ve sürüldüğü yerde oksitlenme yoluyla bir film tabakası oluşur. Günümüzde, kimyasal ve fiziksel yollarla bünyesindeki renk verici maddelerden arındırılmış türüne "kristal bezir"; rafine edilmiş ancak kaynatılmamış türüne "çiğ bezir"; keten tohumu yağı ısıtılırken içine kurutucu maddeler katılan ve hava yahut oksijenle işlenen türüne "İngiliz beziri"; kurşun, çinko, manganez bileşikleri ya da kobalt oksitle kısa süre 260°C'ye kadar ısıtılıp içine hava püskürtülen, oksitlendirilmiş ve kuruma süresi kısaltılmış türüne "kaynamış/pişmiş bezir" adları verilir. Kendir, haşhaş vb. kökenli diğer kurayan yağlardan elde edilen bezirler de vardır. Kaynaklarda kantar, okka ve müdre gibi ağırlık ölçüleriyle satıldığı belirtilmektedir.

Revgan-ı Neft: 1-Sakız ağacı veya çam türü ağaçlardan sızan terementin'in damıtılmasıyla elde edilen; renksiz ya da açık sarı renkli, kolayca alevlenebilen, havada uzun süre kaldığında sertleşen, keskin kokulu ve yakıcı lezzetli sıvı yağ. Osmanlılar döneminden beri boya, vernik, mum ve cila üretiminde inceltici ya da çözücü olarak kullanımı süregelen bu maddeden, günümüzde ayrıca yapay reçineler, böcek ilaçları ve pekçok kimyasal maddenin hammaddesi olarak da yararlanılmaktadır.

Revzen: Eski evlerde ve saray, cami, türbe gibi yapıların alt sıra pencereleri üzerindeki ikinci sırada bulunan süslü pencere; kafa penceresi. Farsçada pencere anlamına gelen "rovzen" sözcüğü, Osmanlılarda "revzen" ya da "revzen-i menkuş=nakışlı pencere" biçimine dönüşmüştür. Hava almak için açılıp kapanması gereken alt pencereler sade cam ve ahşap doğramalı, üst sıradakiler ise sabit ve alçı

kayıtlıdır. Revzenler, renkli camlarla çeşitli desenler oluşturulan bir bezeme panosu gibi tasarlanır ve mekana hoş bir aydınlık verirler. Seçilen desenin uygulanması için, renkli camların arasına alçı kayıt dökme işinde lüleci çamurundan faydalanılır. Tahta bir taban üzerine, camların formunda çamur parçaları yerleştirilerek kompozisyon oluşturulur. Camlar bitmiş formundan biraz büyük kesilerek çamur parçaları üzerine oturtulur ve üzerine alttaki ile aynı biçimde bir kat çamur daha yerleştirilir. Böylece camlar iki çamur tabakası arasında kalır ve kenarları kayıt boşluklarına doğru taşmış olur. Çamur adacıkları arasındaki kanallara alçı dökülerek -camların kenarlarını içine alacak şekilde- kayıtlar yapılır. Döküm pürüzleri ve kusurlar, çakı ile temizlenerek düzeltilir. Yüksekteki pencerelerde yer alan küçük şekilli bezemelerde, aşağıdan bakıldığı zaman alçı kayıtların kalınlığı nedeniyle örgenin tam olarak görünmesi engelleneceği için, kayıtların eğimli dökülmesi gerekir. Bunun için çamur tabakasının kenarları, önceden, istenen eğimde kesilir. Revzenlerde, oldukça küçük örgeli kompozisyonlar yer aldığından dolayı, alçı kayıtlar çok incedir ve dış etkilerle çabuk bozulur. Önlem olarak, ince nakışlı camın duvarın iç yüzüne takılması ve dışa daha basit örgeli, kaim kayıtlı ikinci bir revzen takılarak içtekinin korunması düşünülmüştür. Birinci türdeki panolara "içlik", dışa takılan ikinci türdekilere "dışlık" denir. Osmanlı dini mimarisindeki dışlıklarda genellikle yuvarlak, eliptik ve "filgözü" adı verilen biçimlerde kayıtlar kullanılmıştır. Bazen alt sıra pencerelerin üzerindeki kemerlerin içi de pencere boşluğu gibi ele alınmış ve (diğer kafa pencerelerinde olduğu gibi) mavi, kırmızı, sarı, turuncu, mor, yeşil camlı içliklerle, bir bezeme panosu gibi tasarlanmıştır.

Reze/Rezze: 1-Kapı, pencere, dolap kapaklarının tutturulması, açılıp kapanması ve kilitlenmesinde kullanılan, demircilerin yaptığı çeşitli türdeki menteşe ve kilitlerin genel adı. Kapı ve dolapları içeriden-dışarıdan açıp kapamaya yarayan ve başparmakla basılarak işletilen mekanizma. 2-Çift kanatlı kapılarda her zaman açılmayan kanadı alt ve üst eşiklere sabitleyen demir sürgü. 3-Kanatları söveye ya da duvara asmak için kullanılan ve kapağa çakılan elemanı uzun bir demir lama şeklinde olan menteşe. 4-Sokak kapısını içeriden kapatmaya ya da gerektiğinde asma kilit asılarak kilitlemeye yarayan çengelli demir düzenek gibi türleri vardır.

Rîg/Riyg: 1- Kum. 2-Rıh, yazı kurutmaya yarayan ince kum. 3-Toz. Tarihi kaynaklara renk belirten tamlamalarla (riyg-i sebz, riyg-i sarı) kaydedilmiş olan bu sözcük, doğal toz boyaları ifade etmektedir.

Rîg-i sebz: Yeşil Renkli ince kum. Bezemelerde kullanılır.

Rişte: İplik, ip.

Sağış-ı Miyâne: Orta boy**.**

Sandros (Sandalos): Bir tür çam reçinesi.

Savak: 1-Hayvanları sulamak için çeşmelerin yanına yapılan yalak. 2-Değirmen suyu veya yararlanılabilir başka bir akan suyun yönünü değiştirmek için yapılan düzen. Osmanlı döneminde bunun için kentlere su sağlayan şebekenin belli noktalarına büyük su tekneleri yerleştirilir ve içinde biriktirilen su, teknenin kenarındaki deliklere takılmış ölçülü borulardan geçerek istenen yöne gönderilirdi. 3-Havuz, sarnıç ve haznelere gelen suyun fazlasını (taşmadan önce) akıtmak için bırakılmış olan delik ve suyun gideceği yol.

Seng: Taş, yapı taşı.

Seng-i âteş: Çakmak Taşı

Seren: 1- Orta çapı 21 cm ve daha kalın, uzunluğu 8 metrenin üstünde olan yuvarlak ağaç. 2- Dönel merdivenlerde ortaya konan, taşıyıcı yuvarlak dikme. 3-Kapı ya da duvar kanadında, çerçevenin düşey parçalarından her biri. Bunlardan birine menteşe, ötekine kapı kolu ve kilit takılır.

Sîh: Demir şiş.

Sülüğen: Sülyen. 1-Yaklaşık olarak %80 kurşun ortoplumbat ile %20 kurşun monooksitten meydana gelen parlak kırmızı-turuncu renkli pigment; kurşun kırmızısı. 2-“Minium” adlı bu kurşun oksitleri karışımına bezir yağı veya neft yağı katılmasıyla elde edilen; kırmızı boya yapımında ya da demirin pastan korunması için kullanılan kırmızı renkli astar. Çok yoğun, zehirli, örtme gücü yüksek, bakır ve kükürtlü boyalarla karışmayan bir malzemedir. Pası önleyici özelliği, yağ asitleriyle birleşerek sikatif yağlar ve kurşun sabunları meydana getirmesine

dayanır; bu maddeler de sülyenli yağlı bağlayıcıları sertleştirip su geçirmez hale getirir. 3-Demir sülyeni, alüminyum sülyeni, titan sülyeni gibi kurşun kökenli olmayan, farklı yapıdaki bazı metalik pigmentlere de -kırmızı renklerinden ötürü- yanlış olarak sülyen denir.

Sürb: Kurşun, kalay. Kurşun ve kalay karışımı.

Sürbgerân (Kurşunî): Ham kurşunun işlenerek külçe veya levha haline getirilmesi; kubbe, tonoz gibi yapı elemanlarının örtülmesi veya dam derelerindeki kurşun kaplama işlerinde çalışan uzmanlaşmış işçiler grubu. "Kurşuncu tayfası" adı da verilen bu grupta çalışanlar, eritme ve dökme sürecinde yaptıkları işe göre silgici, tavacı, kepçeci, ocakçı, tahtacı gibi isimler alır.

Sürh: Kırmız böceği kabuklarının çöven ve lutur da katılarak şap ile muamele edilmesiyle yapılan; hattatlarla müzehhiplerin kullandıkları biraz mora çalan koyu kırmızı renkli mürekkep.

Şeşhane Tuğlası (Tuğla-i Şeşhane): 1640 tarihli Narh Defteri'nde karşılıklı kenarlar arasındaki uzunluğu kebîr türü için 15 parmak (46,5 cm), vasat türü için 12 parmak (37,2 cm) olarak belirtilen altıgen döşeme kaplama tuğlası.

Tahta Perde: Bir yeri korumak ya da içini bölmek için zemine kazıklar çakılıp üstlerine tahta mıhlanarak yapılan yüzeyler.

Tahtânî: Altta bulunan alttaki.

Tenüke: Oldukça ince ahşap kaplama levhası.

Tılâ': 1-Sürülecek şey. 2-Madenler üzerine uygulanan sıvı yaldız. 3-Sürülecek merhem, yağ, ilaç. 4-Cila verecek boya. Zer-i tılâ': Yaldız altını. Kaynaklarda ana kubbe, köşe kubbeleri, minare ve minber alemlerine ya da bileziklere sürülen yaldızı ifade etmektedir.

Tob: Demir pencere şebekelerinde kullanılan ve okka ya da aded ile satılan; köşeleri pahlı bir küp biçimindeki dökme demir parça.

Uskundura: Onarım boyunca kubbenin yükünü taşıyacak olan ahşap askı sitemi.

Varye: Balyoz

Varak-ı Zer: Altın varak.

Vera: Öte, başka taraf, arka, geri.

Verdinar/Vürdinar: Köknar. Çamgiller familyasının Abies cinsini oluşturan ve yapraklarını dökmeyen 40 kadar ağaç türünün ortak adı. Tarihi kaynaklardaki kayıtlara göre, kargir yapıların iskelelerinde ya da ahşap yapılarda dikme ve kiriş olarak kullanılmıştır.

Verke/Virke/Vergeh: Kiriş. İnşaatın gerektirdiği değişik yer ve boyutlarda (çoğunlukla dikmelerin birbirine bağlanmasında, çatı ve döşeme kirişi, taban ya da hatıl olarak) kullanılan ahşap kiriş.

Zank Taşı: Çeşmelerde, üzerinde musluklar bulunan, yüzeyi çoğunlukla bezemeli, düşey konulmuş büyük ve yassı taş.

Zencifre/Züncüfre: 1-Cıvanın, doğadaki en yaygın cevheri olan kırmızı renkli cıva sülfür. Çoğunlukla genç volkanik kayaçların yakınındaki damarlarda ve kaynarca çökellerinde pirit, markazit, stibnit ile birlikte bulunur. 2-Civa sülfür ile "minium" adı verilen kurşun oksidin karışımından yapılan ve (sülügen gibi) demirlerin paslanmaktan korunmasında kullanılan, bir tür kırmızı boya.

Zengâr: 1) Bakır pası cinsinden bir mâden. Boyacılar kullanır. Yeşil renktedir. 2) Bakırın yeşil renkli pası, göztaşı. Boyacılık işlerinde kullanılan yeşilimsi bir madde.

Zerdeçav (Zerdeçal): Zencefilgiller familyasından, yaprakları sivri uçlu, çiçekleri sarı renkte, yumrumsu köksapları eskiden beri baharat, ilaç ve kökboya olarak kullanılan çok yıllık otsu bir bitki. Bileşiminde sarı renkli bir boyarmadde bulunduğu ve safrana benzer bir madde elde edildiği için eskiden "Hintsafranı" da denilen zerdeçalin köksapları haşlanıp 5-7 gün güneşte kurutulur; ardından elle ovularak veya tamburlarda döndürülerek parlatılır. 2,5-7,5 cm uzunluğunuda kurutulmuş parçalar halindeki köksaplar, genellikle toz haline getirilip satılır.

Zırnık: Arseniğin kükürtle yaptığı doğal bileşiklerin ortak adı. Kırmızı, turuncu, sarı renkleri bulunan arsenik sülfürlerinin sıçan otu ile karışımı kılları düşürmekte ve boyacılıkta kullanılır; bu nedenle eskiden turuncuya çalan renklere genel olarak "zırnık sarısı" denirdi. Kaynaklarda kayıtlı olan Acem zırnığı, zırnık-i meshûk (toz zırnık) gibi türleri vardır.

Zıvana: Birbirine geçmek için kerestelerin ucunda könyeli ve dil gibi bırakılan dişler.

Zirâ: Arşın'ın Arapça'sı. Değişik kaynaklarda "orta parmak ucundan dirseğe", "parmakların ucundan omuza" veya "kollar iki yana açıldığı zaman sağ elden sol elin parmakları ucuna" kadar olan uzunlukları temsil ettiği varsayılarak tanımlanan, bu nedenle değişik yer ve zamanlardaki her tanıma göre farklı boyda olması gereken eski bir uzunluk ölçüsü. Osmanlılarda daha çok arşın ile eşanlamlı, arşın türlerinin boyutlarıyla eşdeğerliği ifade eden (zirâ-i çarşı=çarşı arşını; zirâ-i mimârî=mimar arşını) bir sözcük olarak kullanılmıştır.

8. ÖZGEÇMİŞ

1. **Adı Soyadı:** Sevil DERİN
2. **Doğum Tarihi:** 24. 04. 1983
3. **Unvanı:** Araştırma Görevlisi
4. **Öğrenim Durumu:**

Derece	Alan	Üniversite	Yıl
Lisans	Sanat Tarihi	Ege Üniversitesi	2007
Y. Lisans	Sanat Tarihi/Türk-İslam Sanatı	Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü	2010
Doktora	Sanat Tarihi/Türk-İslam Sanatları	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü	2017

5. Yayınlar

_____,"Üsküdar Rum Mehmed Paşa Camii'nde Onarımlar", **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII**, C.III, (21-23 Kasım) 2014 İstanbul, s.151-161.

_____, "Az Bilinen Bir Örnek: Edremit Kurşunlu Cami", **İÜEF Sanat Tarihi Yıllığı**, S. XXV, İstanbul 2016, s.47-72

_____,"Tarihi Süreçte Eyüp Sultan Camisi" **EÜEF Sanat Tarihi Dergisi**, C.25, S.2, İzmir 2016, s.177-191.

6. Projeler

_____, "Uluslararası XIX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 21-24 Ekim 2015", **(Proje No: 2015-121) Proje Ekibi**, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından desteklenmiştir.